

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Випуск 7 (21)

Київ 2020

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2409-1103

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 18.03.2014 р.
Свідоцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

Виходить один раз на рік

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №7 (п. 10) від 22 грудня 2020 р.*

Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>

РЕДАКЦІЯ

Валерій ВОРОНА	головний редактор
Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Віктор БУРЛАЧУК	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	редактор
Ірина ДАНИЛЮК	верстка
Олена СОКОЛОВА	верстка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Євген ГОЛОВАХА, д. філос. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Олена ЗЛОБИНА, д. соц. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Наталія КОСТЕНКО, д. соц. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Сергій МАКЕЄВ, д. соц. наук, професор, Інститут соціології НАН України
Валентин НЕМИРОВСЬКИЙ, д. соц. наук, професор, Сибірський федеральний університет, м. Красноярськ, Російська Федерація
Тетяна ПЕТРУШИНА, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Володимир РЕЗНІК, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Гульбаршин ЧЕПУРКО, д. соц. наук, Інститут соціології НАН України
Пал ТАМАШ, д. хабілітований, соціологія, професор Корвінус університет, м. Будапешт, Угорщина
Лариса ТИТАРЕНКО, д. соц. наук, професор, Білоруський державний університет, м. Мінськ, Республіка Білорусь

Зміст

В. Ворона

Від партійної ідеології – до наукової методології пізнання
і реалізації закономірностей розвитку суспільства
(*Передмова*).....13

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

О. Резнік

Чинники ставлення громадян
до державної влади України під час пандемії35

О. Шульга

Зовнішньополітичні орієнтації населення України:
критичне сприйняття безальтернативного вектора.....42

Є. Головаха

Індекс державної суб'єктності України (ІДСУ): розробка,
апробація і результати застосування в масовому опитуванні50

В. Буткалюк

Зовнішня залежність України за оцінками населення.....60

А. Ручка

Динаміка ціннісних пріоритетів населення України
за останні три десятиліття (1991–2020 рр.).....69

С. Дембіцький

Соціетальні цінності: поняття, рівень забезпечення
у масових оцінках та місце в номологічній мережі.....78

<i>В. Бурлачук</i>	
Суспільство ризику і феноменологія страху	87
<i>О. Злобіна</i>	
Стан соціальної напруженості сучасного українського суспільства за оцінками населення.....	95
<i>Н. Костенко</i>	
Інформаційний клімат в умовах вірусної пандемії	102
<i>С. Солодько</i>	
Трансформації медіаландшафту та зміни уявлень про суспільство: український контекст	116
<i>М. Наумова</i>	
Телебачення та інтернет-ресурси як джерела суспільно-політичної інформації: якість та достовірність контенту за оцінками аудиторії.....	124
<i>Н. Бойко</i>	
Дигіталізація відносин “держава – громадянин” у реаліях сучасного українського суспільства: складності та досягнення.....	138
<i>О. Стегній</i>	
Публічний дискурс масових опитувань	146

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

<i>С. Макеєв</i>	
Неспішні зміни на краще у модальності соціальної самоідентифікації громадян України: 1994–2020 рр.....	153
<i>О. Іваненко, В. Казаков</i>	
Об’єктивні та суб’єктивні ознаки середнього класу	161
<i>А. Арсеєнко, Т. Петрушина</i>	
Особливості стандартної і нестандартної зайнятості найманих працівників в Україні.....	170

<i>Н. Толстих</i> Рівень життя населення України за умов економічної нестабільності	184
<i>В. Резнік</i> Тенденції легітимації приватної власності в Україні у 2006–2020 рр.	192
<i>О. Рахманов</i> Ставлення українців до реалізації права власності на землю	204
<i>О. Бурова</i> Чинники, що впливають на вибір місцевих органів влади в Україні	211
<i>Т. Любива</i> Тенденції громадської активності в Україні	215
<i>С. Шевченко</i> Агентність без надії – чи зростає громадянська активність на тлі розчарування?	221
<i>В. Смакота</i> Міленіали українського суспільства: цілі та перспективи найосвіченішого покоління	231
<i>Н. Лавріненко</i> Трансформація форм інституту сім'ї в сучасній Україні.....	239
<i>М. Паращевін</i> Вплив належності до основних православних церков на суспільно-політичні та ціннісні орієнтації вірян.....	252
<i>О. Максименко</i> Як громадяни України оцінюють стан довкілля і що вони готові робити для його поліпшення.....	266
<i>В. Пилипенко, Ю. Привалов</i> Духовно-культурні потреби етнічних спільнот	274
<i>Р. Шульга</i> Декларована та реальна художня поведінка	283

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

В. Степаненко

Соціальні особливості пандемії COVID-19 в Україні291

І. Прибиткова

Втрати населення України внаслідок
пандемії коронавірусу SARs-CoV-2.....303

О. Іващенко

COVID-19 як виклик: соціологічні прояви економічної кризи.....313

О. Беленок, А. Бова

Соціально-економічні наслідки коронакризи за оцінками
представників різних груп українського суспільства.....321

О. Іваненко

Зміни структури зайнятості та їх наслідки
в умовах коронакризи.....340

О. Жуленьова

Особливості зміни громадсько-територіальної ідентичності
населення України під час пандемії COVID-19.....349

Г. Чепурко, О. Гончарук

Ціннісний потенціал медицини: українські реалії.....359

В. Пилипенко, Ю. Сапелкін

Деонтологічний вимір вітчизняної медицини366

Л. Бевзенко

Інститут охорони здоров'я: ризики дисфункційності
як тло запиту на агентну волонтерську дію.....373

О. Симончук

Суб'єктивні оцінки здоров'я та медичних послуг
у доковідний та ковідний періоди385

Л. Скокова

Перешкоди участі в культурі і дозвіллі
в умовах коронавірусної кризи.400

Н. Соболева

Детермінанти страху в масовій свідомості українців.....407

М. Шулга

Переживання особистістю стану захищеності
в суспільстві (*Замість післямови*).....418

М. Паращевін

Результати національних щорічних
моніторингових досліджень 1992–2020 рр 441

Економічна ситуація 443

Політична ситуація 448

Правова свідомість і соціальний протест..... 462

Суспільна мораль, конфлікти й довіра 464

Міжнаціональні відносини і мова спілкування..... 478

Соціальне самопочуття і суспільні настрої 486

Здоров'я і соціальна підтримка..... 501

Культурна сфера..... 505

Місцеві умови 508

Екологічна ситуація..... 511

Матеріальний статус сім'ї..... 512

Структура сім'ї 517

Робота і зайнятість 518

Соціальні зміни 526

Демографічні дані..... 541

Contents

V. Vorona

From political ideology to scientific methods: Exploring how society evolves and putting the acquired knowledge into practice (<i>Foreword</i>).....	13
--	----

CHAPTER ONE

O. Reznik

Factors that determine Ukrainian citizens' attitudes towards governmental bodies during the pandemic.....	35
--	----

O. Shulha

Geopolitical preferences of Ukraine's population: A critical attitude towards the "no-alternative" line	42
--	----

Ye. Golovakha

The agency index of Ukraine as a state: Designing a questionnaire, conducting a pilot study and using the questionnaire in a nationwide survey	50
--	----

V. Butkaliuk

Ukraine's external dependence: Respondents' thoughts.....	60
---	----

A. Ruchka

The dynamics of the value priorities of Ukraine's population over the past three decades (1991–2020).....	69
--	----

S. Dembitskyi

Societal values: Concept, location in a nomological net, needs related to these values and the extent to which they are being met in today's Ukrainian society (findings from a recent nationwide survey)	78
---	----

V. Burlachuk

Risk society and a phenomenology of fear	87
--	----

O. Zlobina

The current state of Ukrainian society in terms of social tensions: Respondents' evaluations	95
---	----

<i>N. Kostenko</i> Ukrainians' perceptions of the main information sources during the coronavirus pandemic	102
<i>S. Solodko</i> The transformation of the media landscape and change in ideas about society: The Ukrainian context.....	116
<i>M. Naumova</i> Television and the Internet as sources of information on sociopolitical issues: The audience's views on the quality and trustworthiness of the content provided	124
<i>N. Boiko</i> Digitalisation of the interaction between a citizen and the government in present-day Ukrainian society: Challenges and accomplishments	138
<i>O. Stehni</i> The public discourse of mass surveys.....	146

CHAPTER TWO

<i>S. Makeiev</i> The modality of social self-positioning among Ukrainians from 1994 to 2020: A gradual turn for the better.....	153
<i>O. Ivanenko, V. Kazakov</i> The middle class in Ukraine: Objective criteria and subjective self-evaluations	161
<i>A. Arseienko, T. Petrushyna</i> Standard and non-standard employment in Ukraine: Comparative features and figures	170
<i>N. Tolstykh</i> Economic instability and a decline in the living standards of Ukrainian households.....	184

<i>V. Reznik</i>	
Ukrainians' opinions on the legitimacy of private ownership: The dynamics over the last 15 years (2006–2020)	192
<i>O. Rakhmanov</i>	
Ukrainians' attitudes towards land tenure	204
<i>O. Burova</i>	
Factors shaping electoral choice in Ukraine: The case of local authorities.....	211
<i>T. Liubyva</i>	
Civic engagement in Ukraine: Current trends.....	215
<i>S. Shevchenko</i>	
Agency without hope: Can civic activism rise against a backdrop of public disillusionment?	221
<i>V. Smakota</i>	
Ukrainian millennials: Life goals of and job prospects for the best-educated generation	231
<i>N. Lavrinenko</i>	
How the family institution is transforming in Ukraine these days	239
<i>M. Parashchevin</i>	
How a person's affiliation with the major Orthodox churches of Ukraine contributes to his/her sociopolitical preferences and value orientations.....	252
<i>O. Maksymenko</i>	
How Ukrainian citizens evaluate the current environmental situation and what they are willing to do in order to improve it	266
<i>V. Pylypenko, Yu. Pryvalov</i>	
Cultural, religious and spiritual needs of ethnic communities living in Ukraine	274
<i>R. Shulha</i>	
Arts consumption among Ukrainians: Self-reported attitudes and actual behaviour	283

CHAPTER THREE

<i>V. Stepanenko</i> Social aspects of the COVID-19 pandemic in Ukraine	291
<i>I. Prybytkova</i> Population loss due to the SARs-CoV-2 pandemic in Ukraine	303
<i>O. Ivashchenko</i> COVID-19 as a challenge: Sociological manifestations of the economic crisis.....	313
<i>O. Bielianok, A. Bova</i> Socio-economic effects of the corona crisis: Evaluations by different socio-demographic groups of Ukraine's population	321
<i>O. Ivanenko</i> The COVID-19 crisis: Changes in the employment structure and their implications.....	340
<i>O. Zhuleniova</i> Local, national and other identities among Ukrainians: Changes during the COVID-19 pandemic	349
<i>G. Chepurko, O. Honcharuk</i> The value potential of health care: The case of Ukraine.....	359
<i>V. Pylypenko, Yu. Sapelkin</i> The deontological dimension of Ukrainian health care system.....	366
<i>L. Bevzenko</i> If a health care system does not seem to be functioning well enough, society will rely upon volunteers to take matter into their own hands	373
<i>O. Simonchuk</i> Ukrainians' self-rated health and evaluations of the quality of health care before and after COVID-19	385
<i>L. Skokova</i> Obstacles to participation in cultural life and leisure activities during the corona crisis	400

N. Sobolieva
Determinants of fear in Ukrainians’ mass consciousness 407

M. Shulha
Feeling safe and secure in society: What does it mean to an individual?
(In lieu of an afterword)..... 418

M. Parashchevin
Annual nationwide survey results for the years 1992–2020 441

Economic situation 443

Political situation 448

Legal awareness and social protests..... 462

Social ethics, conflicts and trust 464

**Interethnic relations and languages
in which respondents communicate** 478

Social well-being and public moods 486

Health and social support 501

Culture 505

Local living conditions 508

Environmental situation 511

Household financial situation 512

Family structure 517

Work and employment 518

Social changes 526

Demographic characteristics 541

*В. Ворона,
доктор економічних наук*

ВІД ПАРТІЙНОЇ ІДЕОЛОГІЇ – ДО НАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ І РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА* (Передмова)

Коли на самому початку незалежності України Прем'єр-міністром було обрано Л. Кучму, першим його питанням було: "Скажіть, яку країну ми будуємо, і я її будуватиму".

Сьогодні, майже 30 років по тому, перед новообраним Президентом і Верховною Радою України постало аналогічне питання, яке, здавалося б, не мало виникати. Президент і його партія, які отримали переконливу більшість голосів виборців, ще до виборів у назві своєї партії – "Слуга народу" – задекларували партійну ідеологію – ідею і зміст своєї діяльності в разі перемоги на виборах – служіння народові. Задекларована ідеологія добре спрацювала.

Однак політологи, політтехнологи та політики-практики майже одноставно, не вагаючись, радше як щось очевидне, пояснили цей успіх головню невдоволенням і навіть ненавистю народу до всієї колишньої влади. Якоюсь мірою це справді так. Але головний мотив голосування, гадаю, визначався підсвідомо або, як сьогодні часто в такому разі кажуть, за Фрейдом. Надто пам'ятно, знайомо і привабливо звучить: "служіння народу", "фабрики і заводи – робітникам", "землю – селянам", "влада – народові". І не так важливо, чи реально це виконати. Але ж спрацювало 100 років тому в революційній ідеології РСДРП(б) – Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків**.

* Переклад українською мовою передмови з книги: Соціологічні нариси політеконома. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2020. 404 с.

** Уже значно пізніше РСДРП(б) було перетворено на РКБ(б), 1925 р. – на ВКП(б), а 1952-го ВКП(б) перейменували на КПРС, складовою якої була й Комуністична партія України.

“Служіння народу” як ідеологія партії більшовиків, що очолили будівництво соціалізму в одній окремо взятій країні, було зафіксоване й у програмі партії: у служінні народу партія вбачала мету і сенс свого існування.

До речі, поняття “соціалізм” і “комунізм” були впроваджені в широкий ужиток французькими утопістами у 30-х роках ХІХ століття. Маркс і Енгельс – засновники природно-історичного розвитку глобального суспільства – не розмежовували ці поняття, позначаючи цими термінами людське суспільство, яке не знає експлуатації та гноблення.

Тобто задекларована ідеологічна настанова партії “Слуга народу” та ідеологія соціал-демократичної партії більшовиків Росії в Жовтневій революції 1917 р. щодо змісту діяльності нічим не відрізняються – це служіння народу. Однак заяви поки що лишень окремих представників партії “Слуга народу” про “лібертаріанство” як ідеологію цієї партії, хоча й виглядають радше як прагнення виявити “креативність” нового політичного утворення, але все ж таки якимось насторожують і спантеличують. І народ України, якого “лібертаріанство” має “надихнути і мобілізувати”, і багато членів партії “Слуга народу”, якщо не вперше почули про таку ідеологію, то справді мають доволі розпливчате уявлення про її зміст. Та й суспільствознавці виявилися не готовими розгорнути свої “наративи”, які б пояснювали “лібертаріанство”.

І в народі від нерозуміння того, як це загадкове “лібертаріанство” поєднується із “соціальною державою Україна” і зобов’язанням партії “Слуга народу” облагодіяти народ, закрався, не міг не закрастися, і знову-таки підсвідомо, сумнів: чи не обернеться зрештою це “мудроване” слово від людей, далеких від найбільш важливого в Європі народу, до давно вже відомого і неоднораз пройденого: “порятунок тонучих – справа рук самих тонучих!”

І справді, лібертаріанство – це ідеологія “анархічного соціалізму”, який проповідував ще француз П’єр-Жозеф Прудон (1809–1865), а пізніше – анархіст Михайло Бакунін (1814–1876).

М. Бакунін та анархісти стверджували, що інститут держави взагалі слід ліквідувати, тому що він завжди буде пере-

шкодою на шляху до соціалізму. Анархісти вважали державу інструментом гноблення всіх, кого вона може досягти [Едінбургський погляд, 415].

Ідеальна республіка в розумінні Прудона, який вважав себе соціалістом і демократом, – “реалізація свободи, без будь-яких обмежень, із громадянами, які можуть робити, що захочуть, і лише те, що захочуть. Це формула демократії без будь-яких обмежень на поведінку її громадян”. Після утворення 1864 р. Міжнародного товариства робітників (Першого Інтернаціоналу) Бакунін зі своїми прихильниками навіть створив альтернативне міжнародне об’єднання “Альянс соціалістичної демократії” [Едінбургський погляд, 414].

Та й чи “креативно” говорити про будь-яку ідеологію, здатну надихнути народ, що живе на зарплату (тобто “найнародніший народ”), окрім ідеології партії, яка знає його корінний економічний інтерес. Його можна досягти тільки реалізацією науково обґрунтованої закономірності суспільного розвитку. Безумовно, кожне із сотень об’єднань людей, що претендують на звання “партія”, повинно мати свою ідеологію, що виражає інтереси соціальної спільноти, яку партія представляє. Хоча кількості різних ідеологій навіть професійний політолог навряд чи може сформулювати. Але якщо партія претендує на вираження інтересів усього народу країни, то ідеологія такої партії не може бути нічим іншим, як науковою методологією пізнання і реалізації закономірностей розвитку суспільства.

При цьому необхідно пояснити, чому суб’єктивний інтерес пролетаріату – його ідеологія – є науковою, а ідеології решти партій – суб’єктивні. Річ у тім, що інтерес пролетаріату збігається з об’єктивним процесом суспільного розвитку. Пролетаріатові нема кого – експлуатувати, він може, в найліпшому разі, привласнити лише результат своєї праці. Тобто пролетаріат може підвищити свій добробут тільки зі збільшенням виробництва продукту, реалізуючи природно-історичну закономірність розвитку суспільства. Водночас власник засобів виробництва може збільшити свій дохід навіть у разі падіння виробництва за рахунок посилення експлуатації найманого працівника (привласнюючи не лише весь додатковий продукт,

а й частину необхідного). При цьому найрозвиненіші країни можуть навіть підвищити доходи “пролетаріату” своїх країн за рахунок пограбування залежних країн. Про це ще за доби колоніалізму відверто писав професор Колумбійського університету Джон Бейтс Кларк (1848–1938). Заперечуючи будь-яку експлуатацію за умов капіталізму (вочевидь, маючи на увазі насамперед життя в США. – В. В.) і всіляко вихваляючи імперіалізм, Кларк стверджував, що “...цивілізоване економічне суспільство поглинає частини нецивілізованої та слабко пов’язаної сфери. В остаточному підсумку всю її буде поглинено” [Замятин В. Н., 313]. За словами Кларка, колоніальні захоплення капіталістичних країн є вигідними і робітникам цих країн, тому що вони надають додаткові кошти, якими користуються робітники.

У сучасних умовах інтеграції життя планетарного суспільства у примусовій формі глобалізації “...поглинання частини нецивілізованої та слабко пов’язаної сфери” (до якої, на думку панівних ідеологів і політиків США, належить майже весь світ, окрім самих США) здійснюють насамперед через вивезення із цієї сфери в США “змінного капіталу” – вчених, фахівців, висококваліфікованої робочої сили, тобто знань, умінь і творчої енергії із застосуванням сили “м’якої” та військової, нав’язуючи цим “нецивілізованим” країнам (до яких, поза сумнівом, належить і Європа, до якої так прагне увійти Україна) політику, вигідну США, у тому числі й зовнішню, і безпосередньо пряме управління в різних його формах і різними методами.

Це дало змогу високорозвиненим країнам уже в 70–80-ті роки минулого (XX) століття подолати зростання абсолютно зубожіння пролетаріату своїх країн навіть на тлі зростання відносного зубожіння, коли доходи власників засобів виробництва продовжували збільшуватися набагато швидше, ніж зарплати найманих працівників. Ідеологи капіталізму вже тоді заговорили про “шведський соціалізм” і навіть “єврокомунізм”, а відверті противники соціалізму раптом прозріли й почали відкрито писати про привабливість і переваги соціалізму. Так, англійський антисоціалістичний публіцист Людвіг фон Мізес описує соціалізм як “...найпотужніший модерніза-

ційний рух, який коли-небудь знала історія, перший ідеологічний рух, не обмежуваний тією чи тією частиною людства, а підтримуваний представниками усіх рас, націй, релігій і культур” [Іглтон Т., 24].

Якщо інтеграція життя планетарного суспільства відбувається природно-історичним шляхом у формі інтернаціоналізації способу виробництва й усіх складових життя суспільства, то це віддзеркалює нескінченність удосконалення суспільства. У повсякденній простонародній свідомості ця нескінченність історії розвитку суспільства відображена в іронічному порівнянні “комунізму” з “обрієм”: “чим ближче підходиш, тим він далі”.

Натомість інтеграція, здійснювана сьогодні у формі примусової глобалізації, означає, по суті, нав’язування “золотим мільярдом”, насамперед США, іншому світові свого порядку як найдосконалішого і природного способу виробництва і життя суспільства, коли не тільки власник засобів виробництва наживається за рахунок найманих робітників, а вже окремі країни – сильні світу цього – забезпечують свій добробут, пригноблюючи та експлуатуючи всю решту світу. Це й означає обговорюваний сьогодні суспільствознавцями і політиками “кінець історії” суспільства, як це сформулював Фукуяма. Обґрунтована і сформульована в середині XIX сторіччя теорія природно-історичного розвитку суспільства показала внутрішній зв’язок продуктивних сил (техніки й технології матеріального виробництва і людини як головної продуктивної сили), виробничих і всіх інших суспільних відносин. Соціальною силою, зацікавленою і здатною розв’язати неминучі у процесі розвитку суспільства, гальмівні для прогресу виробництва суперечності між способом матеріального виробництва, продуктивними силами та відповідними виробничими відносинами і відносинами власності, що юридично фіксують (закріплюють) виробничі відносини у стабільному стані, є пролетаріат – клас найманих працівників, позбавлений засобів виробництва. У цю закономірність цілком вписується перехід від феодалізму до капіталізму. Феодальну власність, яка перешкоджала розвитку нового способу виробництва

в надрах феодалізму, було знищено щойно зароджуваним класом буржуазії й замінено на буржуазну приватнокапіталістичну власність. Приватнокапіталістична власність на засоби виробництва відкрила простір для раніше небаченого зростання всіх сфер капіталістичної економіки.

Бурхливий розвиток капіталізму згодом наразився на стримувальний вплив уже приватнокапіталістичної власності, яка посилила суперечності між буржуазією, що збагачувалася, і зрослим за чисельністю, але зубожілим пролетаріатом – робітничим класом. Про це свідчив і революційний рух, що активізувався в середині XIX сторіччя в низці європейських країн – Англії, Франції, Німеччині та деяких інших.

Активізація робітничого руху в Європі, його готовність наступати на владу панівної буржуазії дала змогу вже 1864 року створити Міжнародне товариство робітників. “Його метою було об’єднати в одну велику армію весь робітничий клас Європи й Америки, який боровся” [Маркс К., Енгельс Ф., 16].

1871 року невдоволення робітників Парижа владою вилилося в насильницьке встановлення в місті самоврядування з боку різних соціалістичних рухів. Революційний уряд Парижа, який протримався у владі менш як три місяці, дістав назву “Паризька комуна”. Це був перший в історії приклад, причому трагічний, передчасного встановлення влади пролетаріату.

Перша світова війна наприкінці другого десятиріччя вже XX століття сприяла активізації революційних виступів робітників у низці міст європейських країн – Німеччини, Австрії, Угорщини та деяких інших. Активізацію міжнародного революційного робітничого руху було сприйнято більшовиками російської соціал-демократії як час неминучої світової пролетарської революції.

1915 року, посилаючись на нерівномірність економічного і політичного розвитку навіть найбільш передових капіталістичних країн, який уявився на кінець Першої світової війни, В.Ленін робить висновок “про неможливість одночасної перемоги соціалізму не тільки в усіх, а й у групі найрозвиненіших країн”. А втім, саме в цьому (одночасності) полягає специфіка

природно-історичної закономірності зміни способу виробництва і суспільних формацій загалом. І вже 1916 року, не маючи сумнівів щодо підтримки революційних рухів з боку інших країн, В. Ленін робить висновок “про можливість перемоги соціалізму в одній окремо взятій країні”, а не у планетарному масштабі або хоча б у групі найрозвиненіших країн. Обидва ці “висновки”, як підтвердила історія, виявилися хибними і за своєю суттю волюнтаристськими.

“Жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає достатній простір. І нові, вищі виробничі відносини ніколи не з’являються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їхнього існування в надрах самого старого суспільства” [Маркс К., 1959, 7]. Таким є науковий висновок про закономірну зміну формацій. Ще 1871 року К. Маркс попереджав революційних робітників Парижа про передчасність узяття влади через відсутність як матеріальних, так і суб’єктивних передумов. Капіталізм поки не вичерпав усіх можливостей розвитку продуктивних сил. Це було очевидним і на початку ХХ століття: приватно-капіталістична власність багато в чому трансформувалася в акціонерну, монополістичну і державно-монополістичну. Пролетаріат став освіченішим і кваліфікованішим, але менш єдиним. Монополістичний прибуток створював можливість підкупу найактивніших робітників, а опортунізм розколював робітничий рух.

Про те, що і “за рівнем розвитку продуктивних сил, і за культурністю населення” Росія не готова для переходу до соціалізму, більшовиків попереджав головний марксист Росії М. Плеханов і меншовики російської соціал-демократії. В. Ленін, який очолив партію більшовиків, підтверджував ці висновки, але наполягав, що на основі нової, пролетарської влади Рад і робітничо-селянського уряду можна подолати політичну й економічну катастрофу, яка загрожує Росії, а потім вже наздоганяти інші народи. Тим паче, що в Росії не виявилось іншої політичної сили, готової взяти на себе відповідальність за порятунок країни від повного краху. Достатньо зазначити, що 1913 року в Росії середня тривалість життя становила

лише 32 роки! А за рівнем соціально-економічного розвитку, хоча б у Європі, Росію не вважали найбільш передовою. Але тоді пролунала відома фраза “Є така партія!”, і в жовтні 1917 року Російська соціал-демократична партія більшовиків прийшла до влади.

Росія, Україна, Білорусь і закавказькі республіки, які створили 1922 року Радянський Союз, і, керуючись, за словами їхніх політичних лідерів, природно-історичною закономірністю розвитку суспільства як своєю пролетарською ідеологією, у короткий історичний термін вивели країну на передові рубежі як за економічними, так і за соціально-політичними показниками. Але з великими труднощами і, знов-таки, з трагічними подіями і втратами.

Розпад 1991 року Радянського Союзу лише підтверджує глибоку наукову обґрунтованість і прогресивну дієвість, практичну застосовність теорії природно-історичної закономірності розвитку світового співтовариства. Розпад Радянського Союзу – це доказ насамперед неспроможності “радянської моделі соціалізму” через начотництво, догматизм і спроби пришвидшено, волонтаристсько-пропагандистськими методами, без наявності матеріальних умов, а радше на добрих намірах революційної партії та ентузіазмі вкрай бідного населення країни, досягти реальних цілей нового суспільства в одній окремо взятій країні.

Але для здійснення “індустріалізації”, як і “колективізації”, всієї країни в умовах суцільної неграмотності населення необхідна була розвинена індустрія, а індустріалізація була неможливою без інвестицій (фінансових і натуральних), фахівців та освіченого населення, які були б здатні все це реалізувати. Виходом із цієї ситуації для більшовиків виявився “Великий почин” – безкоштовна праця для подолання розрухи в країні, а потім і НЕП – нова економічна політика, яка допускала дрібнотоварне виробництво, і – всупереч утопічним соціалістичним догмам – товарно-грошові відносини, щоправда, в обмеженому масштабі.

Чи треба Україні враховувати цей досвід у схожій після-революційній ситуації? За наявними оцінками, після Жовт-

невої революції 1917 року з Росії виїхали понад 10 млн осіб. Після Помаранчевої революції 2004 року 70 тис. медичних працівників і понад 3 млн висококваліфікованих українців постійно працюють за кордоном, а ще близько 9 млн осіб щороку виїжджають на сезонні роботи. За роки незалежності населення України, за наявними оцінками, скоротилося з 52 млн осіб до 37 млн.

“Радянський соціалізм”, хоча наполегливо і беззастережно декларував вірність науковим ідеям розвитку суспільства, на практиці, від самого початку змушений був застосовувати “червоний терор” і диктаторські методи, а ті чи інші наукові положення влада тлумачила на свій розсуд. У країні тріумфували в дивній комбінації начотництво, догматизм і волюнтаризм.

Це можна пояснити, з одного боку, “добрими намірами більшовиків йти вперед” (до соціалізму) всупереч суті наукової закономірності, а з другого – тим, що “Маркса більше поважали, ніж уважно читали”. А загалом як саме марксистське вчення, так і його тлумачення правлячою партією перетворилися, по суті, на “Святе писання”. Наведу лишень окремі приклади такого підходу.

По-перше, К. Маркс, який спеціалізувався на юриспруденції, але докладно вивчав філософію та історію, у 30-річному віці зіткнувся з необхідністю пояснити питання дроблення земельної власності, розкрадання лісу, свободи торгівлі та протекціоністського мита. Це привело його до виокремлення в суспільстві (суспільно-економічній формації) насамперед *матеріального виробництва* (способу виробництва матеріального життя), яке являє собою економічні основи життя суспільства, його базис.

Відносини і поведінка людей у процесі матеріального виробництва (“у суспільному виробництві свого життя”) є необхідними й не залежними від їхньої волі і “відповідають певному шаблю їхніх матеріальних продуктивних сил”. Ці об’єктивні відносини отримали назву виробничих і є економічним підмурком, реальними підставами решти інших різноманітних відносин людей у суспільстві: юридичних, політичних,

релігійних, художніх, соціальних, духовних. Вони є надбудованими відносинами, яким “відповідають певні форми суспільної свідомості”.

Тож загальний висновок полягає у тому, що “не можна судити про таку епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість треба пояснити із суперечностей матеріального життя” [Маркс К., 1959, 7].

У чому полягає суперечність матеріального життя капіталістичного способу виробництва, чітко сформульовано в “Капіталі”, головному творі К. Маркса: “Централізація засобів виробництва й усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їхньою капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Настає час капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріюють” [Маркс К., 1960, 773].

Тобто *оболонкою*, що стримує розвиток продуктивних сил за певного рівня усупільнення засобів виробництва і праці (продуктивних сил), стає *капіталістична приватна* власність (джерело її – експлуатація, безоплатне присвоєння результатів чужої праці).

І за змістом, і за формою насамперед йшлося про знищення приватної експлуаторської власності, хоча ніхто і ніколи не заперечував необхідності трудової приватної власності. У побудові нового суспільства неспростовним став висновок, який явно суперечив закономірності розвитку, – про несумісність соціалізму з приватною власністю загалом. А ідеологічним гаслом став вислів “соціалізм є знищенням приватної власності”.

Навіть у реорганізованому, на думку Сен-Сімона, суспільстві приватна власність не знищується, а індивідуальний капітал, зосереджений в руках банкірів і фабрикантів, залишається недоторканим. При цьому вся повнота влади в такому суспільстві має зосереджуватися в руках обдарованих підприємців-промисловців (“індустріалів”) і вчених [Кан С. Б., 118].

По-друге, найважливішим і незаперечним висновком природно-історичного розуміння розвитку суспільства є сформульований “закон відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил”. Водночас у теорії та практи-

ці радянської моделі побудови соціалізму утвердилося положення про суперечливий характер зв'язку виробничих відносин і продуктивних сил. А це створювало ілюзію можливості змінювати не форму власності, а самі виробничі відносини адміністративно-силовими методами.

По-третьє, заперечення приватної власності за соціалізму означало заперечення товарного виробництва й товарно-грошових відносин. Соціалістичне виробництво створювалося і стверджувалося як безпосередньо суспільне, з усіма його наслідками і непорозуміннями. Господарювання у країні формувалося головно як адміністративно-командне.

По-четверте, у процесі матеріального виробництва робоча сила постає як чинник виробництва – головна продуктивна сила і специфічний товар. А праця є процесом взаємодії між людиною і природою щодо перетворення природних ресурсів на продукти, придатні для споживання людиною. Натомість у теорії та практиці соціалістичного будівництва внаслідок заперечення товарного виробництва, а понад те, робочої сили як товару, стверджувався економічний закон – “закон розподілу за працею” – в сенсі справедливого присвоєння виробленого продукту.

По-п'яте, найважливішим, ба навіть головним революційним досягненням пролетаріату було “завоювання політичної влади та встановлення демократії” [Маркс К., Енгельс Ф., 46]. Демократію як певну форму влади народу мало хто з політиків заперечує. Але що таке демократія, а тим паче як її реалізувати, кожен політик розуміє по-своєму. Тому існує безліч визначень і форм демократії. Соціалізм за своєю суттю також є демократія, але форм соціалізму історія теорій суспільного розвитку знає чимало: від платонівського (IV ст. до н. е.) і давньохристиянського комунізму через утопічний і дрібнобуржуазний соціалізм “освічених класів” і зрівняльний робітничий комунізм до “радянського соціалізму”.

Завоювання пролетаріатом влади в Російській імперії, до якої тоді належала Україна, почалося з установлення диктатури у формі Рад робітничих депутатів, тимчасового заходу, необхідного для придушення опору буржуазії. Поступово до

Рад увійшли солдати й селяни. Пізніше Ради декларувалися як всенародні, подібно до більшовицьких соціал-демократичних організацій, згодом перетворених на комуністичну партію, пізніше проголошену партією всього народу, “керівною спрямовувальною силою всього суспільства, ядром його політичної системи”. Реально ж партія підкорила собі Ради. Всю практичну роботу з управління не тільки політичним, а й економічним і духовним життям суспільства здійснював партійний апарат, підкоривши собі, по суті, і саму партію, й усі її організації. На всіх рівнях державної влади діяли партійні комітети (парткоми) з підвідомчою “номенклатурою”, включаючи усіх щонайменш відповідальних працівників. Саме тоді народилося гасло «кадри вирішують усе».

Для такої форми “народовладдя” були як об’єктивні, так і суб’єктивні причини, внутрішні й зовнішні. І партійний апарат, і партія, і кожен член партії були практично “слугами трудового народу”, щоправда, “служили” вони так, як самі це служіння розуміли. Слід зазначити, що і у мирний, і у воєнний час комуністи були на найважчих і небезпечних ділянках. Під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945) понад половину складу Компартії перебувало в армії, на фронті, ще чимало членів партії вели партизанську та підпільну війну з фашистами. Навряд чи хто з тих, хто пам’ятає радянські часи, заперечуватиме, що втрата партійного квитка або виключення з партії було, по суті, не менш жорстким покаранням, аніж тюремний строк.

Сьогодні ідеї влади народу (демократії), свободи людини (безпеки життя), заперечення в суспільстві експлуатації найманих працівників і різних форм гноблення (соціального, класового, расового, національного, гендерного тощо) практично в усіх економічно розвинених країнах постулюються кожною партією, що змагається за владу, незалежно від ідеологічного забарвлення. Україна тут не є винятком, хоча самі “патріотичні” партії до українців відносять не всіх навіть етнічних українців. Із вуст владних політиків та їхньої політологічної обслуги можна почути про “ватників”, “колорадів”, колаборантів, сепаратистів та ін.

Різний зміст вкладають демонстративні патріоти, так звані “грантоїди”, активісти “за викликом” у такі поняття, як демократія, рівноправність, свобода чи соціальна справедливість. Прийшовши до влади з комуністичними гаслами (“завоювання демократії, знищення експлуатації та гноблення”), проголошеними ще в “Маніфесті Комуністичної партії”, фальшиві патріоти одразу забороняють комуністичну партію України, її символіку та ідеї. І навіть ухвалюють Закон України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”. При цьому “декомунізацію” здійснюють у прискореному темпі (“турборежимі”), хоча ідеї комунізму і навіть соціалізму не були практично реалізовані не тільки в Україні, а й у жодній країні світу.

Отже, якщо говорити ґрунтовно, в “Законі про декомунізацію” йдеться не про декомунізацію, а про усунення грубих викривлень і навіть трагічних деформацій ідеалів комунізму, що мали місце у практиці побудови соціалізму в Радянському Союзі та інших країнах. Не випадково в СРСР ще 1985 року із проголошенням “перебудови” було поставлено завдання “побудови соціалізму з людським обличчям”. Тобто йшлося не про “декомунізацію” і заборону комуністичної партії, а навпаки, про “комунізацію” практики розбудови соціалізму – про справжню реалізацію комуністичних ідеалів. І це незважаючи на те, що висновок про “повну” перемогу соціалізму в СРСР був офіційно проголошений ще 1936 року, а про “остаточну” його перемогу – 1961-го.

Націонал-соціалістичний (нацистський) режим Радянський Союз та Україна (серед перших), а також Європа й усе людство реально випробували на собі. Нацизм як ідеологія був засуджений Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом 1945–1946 років. Але й сьогодні загони “активістів” з відверто фашистською символікою, смолоскипами та портретами націоналістів, які співробітничали з гітлерівцями, можуть безперешкодно вийти на головні вулиці Києва. Без належної правової ба навіть моральної оцінки з боку владних структур і політиків при владі залишаються й інші прояви

фашизму, публічні образи ба навіть загрози життю всенародно обраного Президента України з боку озброєних активістів, псевдопатріотів різного ґатунку та окремих депутатів Верховної Ради.

Тому не випадково, відповідаючи на запитання моніторингу Інституту соціології НАН України “Хто впливає на розвиток суспільства?”, населення України аж ніяк не вважає, що це трудовий народ. А за іронічним виразом відомого соціолога Євгена Головахи, “демократія по-українськи – це коли влада належить народові, а решта в країні належить владі”.

Теорії “індустріального суспільства” (доіндустріального, індустріального і постіндустріального) сформулювали американські соціологи Джон Гелбрейт і Деніел Белл. Сучасні й найпоширеніші теорії закономірної трансформації суспільства, що утвердилися в останній третині минулого століття, в основі трансформації суспільства вбачають прогрес продуктивних сил – розвиток техніки, технології виробництва, вплив науково-технічної революції (НТР) на спосіб виробництва й усі сфери життя суспільства. При цьому Д. Белл визнає і правомірність марксистського аналізу суспільства “крізь призму власності”. Хоча насправді К. Маркс виводить закономірність трансформації суспільства з об’єктивності виробничих відносин, зумовлених головно (але не тільки) характером продуктивних сил.

По суті, “індустріальна” теорія має ті самі вихідні підстави розвитку суспільства, що й теорія К. Маркса. Хіба перехід від “ручного” млина до “парового”, а відтак перехід влади від “сюзерена” до “промислового капіталіста”, не показує визначальну роль технічної революції у трансформації суспільства. За доби феодалізму перехід у виробництві від енергії води до енергії пари, безперечно, сприймали як НТР. Хіба тільки слово “наука” звучало в суспільстві не так голосно і часто, як сьогодні. Тоді здебільшого говорили про винахідництво, хоча в марксизмі тема знань/науки постійно присутня. І навіть у “Маніфесті” (1848) прямо підкреслено, що все залежить “від інтелектуалізації робітничого класу”.

Сьогодні, у ХХІ столітті, ресурсом, що визначає інтелектуалізацію як самих суб’єктів розвитку, так і всіх сфер життя

суспільства і прогресу економіки, є знання. Носієм і власником цього ресурсу вирішальною мірою є наймані робітники, у тому числі менеджери всіх рівнів і вчені, які продукують нове знання. Знання, моральність і духовність, що становлять зміст інтелектуальної власності, сьогодні є необхідним ресурсом формування інтелектуального капіталу – новітніх зразків техніки та виробничих технологій, що постійно розширюють спектр і засобів виробництва, і товарів народного споживання. Сучасний постіндустріальний спосіб виробництва власне є індустріально-технологічним з орієнтацією на природні технології.

За цих умов залежність прогресу економіки і суспільного розвитку дедалі більше зміщується від власників засобів виробництва на користь найманих працівників – основних носіїв інтелектуальної власності. Водночас ризики руйнування та втрати власності зростають саме для власника засобів виробництва, але не для носія знання, яке постійно оновлюється. Це, природно, не може не позначитися на характері відносин між власником засобів виробництва і найманим персоналом.

Про те, що природно-історична зміна способу виробництва в країні не можлива без досягнення відповідної “культурності” всього населення, твердили К. Каутський, Є. Бернштейн і меншовицьке крило російської соціал-демократії. А от щодо гуманістичної моральності та духовності, то це стосується і власників засобів виробництва. Як показує історія різних країн, освіченість великих власників не завжди означає високу моральність і духовність серед них, подібно до того, як бідні та менш освічені наймані робітники (пролетарі) не завжди виявляються природними носіями вищих моральних і духовних цінностей.

Водночас світова історія, зокрема історія незалежної України, доводить, що освіченість, накопичення нового знання та вміння його практичного використання явно випереджають стан моральності та духовності суспільства. В результаті ресурс накопиченого знання нерідко використовують не на благо людини.

Це наочно підтверджує поведінка багатьох великих власників і владних “еліт” України за всі роки незалежності. Переважання аморальності та бездуховності, а доволі часто й непрофесіоналізму в середовищі правлячих “еліт” стало сьогодні головною перешкодою на шляху виведення української економіки та всіх сфер життя суспільства із стану деградації.

Підтверджує марксистську оцінку і сутність капіталізму також характеристика постіндустріального суспільства як “нової стадії антагоністичного суспільства, що увічніює конфлікт між керівниками і керованими”, роздирає їх новими економічними, соціальними, політичними і культурними суперечностями [Фененко Ю. В., 111].

Виокремлення Д. Беллом ключової (поряд із технологією) ролі знання – ще одне підтвердження збігу постіндустріальної та марксистської (природно-історичної) теорій розвитку суспільства. Ще революційний соціаліст середини XIX століття Огюст Бланкі казав: “...якщо всі люди стануть освіченими, комуністичний лад виникне автоматично” [Кан С. Б., 246].

Але відзначаючи незаперечну роль знання в індустріальному розвитку, Д. Белл робить, на нашу думку, цілком спростований висновок – буцімто це призводить до “занепаду виробництва товарів як основної форми економічної діяльності та заміни його виробництвом послуг” [Фененко Ю. В., 110]. Такий висновок неминуче відвертає пізнання суспільства від матеріального виробництва до вартісної сфери послуг, залишаючи і валовий внутрішній продукт (ВВП), і національний дохід без речового змісту. Виникає ілюзія, що і ВВП, і відтворене національне багатство суспільства можуть зростати рік у рік без зростання матеріального виробництва, ба навіть за скорочення ВВП у натурально-речовій формі. Окремі українські економісти-теоретики, випереджаючи за “креативністю” західних, вибудовують ідеї про “перетворення сфери послуг на панівну сферу виробництва”, при цьому “інформація” в цьому виробництві є головним продуктом. Обґрунтувавши можливість збільшення ВВП і національного багатства суспільства за рахунок виробництва інформації та послуг загалом, українські суспільствознавці (поряд з економістами свій “креатив”

виявили і філософи) почали обґрунтовувати необхідність розвитку “ноосферного суспільного відтворення”, розглядаючи його не просто як глобальний, а й як “генетичний планетарний ноосферний процес” [Политическая экономия, 1003]. З’явилася “ноосферна економіка” і третій підрозділ суспільного відтворення – “виробництво людини як соціального продукту (розум, знання, наука, освіта, культура, послуги)” [Политическая экономия, 1006].

«Креативні» ідеї суспільствознавців – збільшити реальне багатство нації, не переймаючись повсякденними проблемами зростання виробництва їжі, одягу, житла, забезпечення чистою питною водою і чистим повітрям, – уже впроваджено в науковий обіг (і не тільки) разом із масою нових екстравагантних понять, нібито здатних пояснити всім суть наших реальних господарських та інших проблем спільного життя в єдиній державі.

При цьому основні, якщо не всі сили цих суспільствознавців, схоже, зосереджені на поясненні політикам, владі та населенню, що таке реципрокне благо, інтеріоризація й екстеріоризація реальності, когнітивні технології, цифрова економіка з її платформою, ноосфера з її економікою, таргетування, меседжі та месенджери тощо. Якщо до цього додати “креатив” філософів і соціологів на кшталт “констеляція понять”, натуралізації концепту, екзегези, тезаурусу, габітусу, сензитивності тощо, то зі створеної нами самими віртуальної реальності ні за допомогою наукових дискусій, ні через створення таких інститутів, як “Пряма демократія”, “Свобода”, “Справедливість”, “Майбутнє”, “Людина” тощо, повернутися до “живої практики” суспільствознавці, та й “креативні” політики, не зможуть ніколи, залишаючись у відомій парадигмі “горя від розуму”, коли “словами диспути ведуться, из слов системы создаются”.

У процесі нескінченно поглиблюваного пізнання і виявлення нових, раніше не відомих чинників, що впливають на злагоду і добробут у спільному житті людей, суспільствознавці постають перед потребою в артикуляції раніше не відомих явищ у нових, “креативних” поняттях. Але це не має дедалі

глибше приховувати від нових поколінь, що вступають у життя, та й від більш зрілих те, що людина засвоїла ще в напівдикому стані, на рівні інстинкту виживання – необхідність взаємодіяти з природою, тобто працювати, створюючи необхідний для життя речовий продукт.

Коли ж словами ведуть диспути про самі слова, то тут уже не “горе від розуму”, а горе від *такого* розуму – для всього суспільства!

Але наразі вся діяльність у галузі пізнання життя багато в чому зводиться у суспільствознавців і політиків до дискусій з утвердження ідей про неї в нових поняттях, хай навіть креативних. І це тільки ускладнює розуміння життя. Приміром, коли на додачу до вже згадуваних філологічних “креативів” у розумінні українського суспільства “нові обличчя” в політиці й нові магістри та доктори філософії хизуються поняттями на кшталт “анбандлінг”, “діджиталізація”, “респект”, “дежавю”, “о’кей” та ін., то звичайний українець може відчути себе меншовартісним і чужим не тільки в “Україні в смартфоні”, а й загалом у своїй Богом даній країні.

І тут мимоволі спадають на думку сумні міркування Чацького – героя комедії О. Грибоедова “Горе від розуму”:

*Хоть у китайцев бы нам несколько занять
Премудрого у них незнанья иноземцев.
Воскреснем ли когда от чужевластья мод?
Чтоб умный, бодрый наш народ
Хотя по языку нас не считал за немцев.
Как европейское поставит в параллель
С национальным? – странно что-то!*

Мірою здобуття знань у трудових зусиллях людини витрати фізичної енергії поступово заміщаються розумовою енергією (енергією знання).

Коли своєю працею люди починають створювати необхідний для життя речовий продукт, тоді й починається справжня людська діяльність, формується суспільство – спільне життя людей.

Отже, за своєю суттю і економіка, і людське суспільство завжди ґрунтовані суто на праці. Усі інші метафоричні поняття

тя вказують на ті чи ті науково виявлені чинники (явища), що впливають на інтелектуалізацію людини, підвищуючи її можливості щодо створення нових засобів виробництва (матеріалів, техніки, технологій), ефективних систем організації процесу виробництва та управління.

З огляду на співвідношення витрат і результату можна говорити про “економіку інформації”, “економіку науки”, “економіку культури” та іншої суспільно корисної діяльності людей, яка не має своїм результатом матеріальний (речовий) продукт. І жодним чином не навпаки. Але все це “входить” у процес матеріального виробництва і його результат тільки через людину, підвищуючи вартість і ціну її робочої сили, яка створює нові засоби виробництва та технології, системи організації та управління і в такий спосіб втілюється у відтворюваному матеріальному багатстві суспільства.

Як визначити “частку” названих сфер діяльності у створеному матеріальному багатстві – це сфера економічної науки та практики господарювання.

Матеріальні життєві відносини (те, що Гегель називав громадянським суспільством) залежать не тільки від характеру взаємодії та взаємостосунків людей з виробництва та присвоєння матеріальних життєвих благ. Правові, політичні, релігійні відносини, філософські ідеї, інститути державного устрою, соціетальна психологія тощо справляють, безперечно, певний зворотний вплив на стан громадянського суспільства.

Політологія, філософія, юриспруденція, соціальна психологія та інші суспільствознавчі науки обґрунтовують закономірності поведінки та взаємодії людей, формування і поведінку різних спільнот у тих чи інших царинах життя або життєвих ситуаціях.

І хоча в реальному житті поведінка певної соціальної групи, незалежно від її свідомості (об’єктивно: щоб просто вижити, треба їсти, пити, вдягатися, мати житло), зумовлюється насамперед “матеріальними життєвими відносинами”, на реальну поведінку групи може справити вплив будь-який інший чинник – політичний, психологічний, релігійний, ідейний тощо. Тим паче це слушно стосовно поведінки окремої людини.

До якої конкретної рекомендації того чи того суспільствознавця в певній ситуації може і має прислухатися політик, суспільний діяч, керівник фірми та ін.? Питання це радше риторичне.

І відповідь на нього дав творець сінгапурського дива Лі Куан Ю: “Я навчився ігнорувати критику і поради, що виходили від експертів та квазіекспертів, особливо від учених у галузі соціальних і політичних наук. Вони мають у своєму розпорядженні безліч обожнюваних ними теорій про те, як належить розбудовувати суспільство, щоб наблизитися до їхнього ідеалу, а особливо, як зробити так, щоб бідність зникла, а добробут – підвищився”.

Але сенс вельми дорогого наукового знання полягає не у тренуванні розуму чи задоволенні зацікавленості вченого в пізнанні життя, а в практичному застосуванні розуміння того, що відбувається, задля спрощення взаємодії людей, які живуть разом, і поліпшення їхніх взаємовідносин. Розуміння цього мимоволі повертає нас до ідеї Огюста Конта про соціологію як єдину інтегральну науку про закономірність суспільного розвитку. Оскільки сама людина є творіння природи, Конт вважав припустимим спиратися у розумінні можливої поведінки людини на закони природи та механіки. Та й чи візьметься хто-небудь заперечувати очевидне в суспільстві: не все те золото, що блищить; сміття завжди плаває на поверхні; спиратися можна тільки на тверде та таке інше.

* * *

Важливою умовою можливого практичного використання наукового знання про суспільство є вимірювання соціального явища. Наприклад: як без вимірювання визначити рівень напруженості в суспільстві, соціальне самопочуття, як оцінити ступінь суспільної толерантності, рівень моральності, довіри та відповідальності в суспільстві?

Тільки спільними зусиллями суспільствознавців, які працюють в Інституті соціології НАН України, з різною базовою університетською спеціалізацією (філософи, історики, соціальні психологи, економісти, правознавці, політекономисти

тощо), із досвідом державного і господарського управління, суспільних і міжнародних відносин на початку 90-х років ХХ століття вдалося розробити систему емпіричних показників стану і динаміки суспільства і взятися до здійснення моніторингу українського суспільства практично з першого року проголошення незалежності України. Завдяки практиці та досвіду в реалізації досягнень різних наук про суспільство, сьогодні дані майже 30-літніх моніторингових досліджень слугують вельми надійною емпіричною базою як для аналізу і науково обґрунтованих висновків про тенденції в розвитку українського суспільства, так і для розуміння того, куди йде Україна.

У ХХІ столітті інтеграція природних, технічних, гуманітарних і соціальних наук як для освоєння природних ресурсів, розроблення нової техніки і технологій, так і для пізнання суспільства є нагальною і вже усвідомленою у світі необхідністю. І можливо це тільки у спеціалізованих наукових центрах (інститутах), які об'єднують учених різних спеціальностей.

Не можуть не викликати заперечень спроби в сучасній середній школі викладати цілу сукупність наук – як про природу, так і про людину та суспільство – одним предметом. Це відверта профанація: неможливо знайти викладача, який знає всі науки у кожній сфері, а тим паче такого, хто вміє донести це знання до школяра в науково-популярній формі.

Не думаю, що в моніторингу все вийшло так, як ми замислювали. Але вже зроблене та апробоване надає нам дороговкази як щодо необхідних фундаментальних досліджень суспільства, так і щодо вдосконалення на цих підставах емпіричних показників стану та динаміки суспільства. Але рух пізнання йде, безперечно, у правильному напрямі. Показником правильності є затребуваність моніторингу та рекомендацій академічних соціологів.

Тільки послідовна й наполеглива реалізація інтегрального наукового знання про життя суспільства, помноженого на досвід господарського і політичного управління, дасть змогу з часом досягти бажаного результату перетворень: економіка стане ефективною; праця – високопродуктивною;

життя – безпечним, справедливим і комфортним; відносини в суспільстві – толерантнішими і більш довірчими; люди – громадянами рідної країни і на своїй землі; а представники влади житимуть в Україні однією долею зі своїм народом, із почуттям особистої відповідальності за все, що відбувається в суспільстві.

Джерела

Едінбургський погляд на історію демократії від давніх часів до майбутніх можливостей (2017) / за ред. Б. Айдена та С. Столквелла; пер. з англ. Р. Машкової, О. Хоменко. Харків: Фоліо.

Замятин В. Н. (1964). История экономических учений. Москва: Высшая школа.

Иглтон Т. (2012). Почему Маркс был прав / пер. с англ. П. Норвилло. Москва: Карьера Пресс.

Маркс К., Энгельс Ф. (1976). Манифест Коммунистической партии. Москва: Полит. лит.

Маркс К. (1959). К критике политической экономии. Предисловие. К. Маркс, Ф. Энгельс. ПСС, т. 13.

Маркс К. (1960). Капитал. Т. 1. К. Маркс, Ф. Энгельс. ПСС, т. 23.

Фененко Ю. В. (2008). Социология: учеб. Москва: ТК Велби, Проспект.

Кан С. Б. (1967). История социалистических идей. Москва: Высшая школа.

Политическая экономия: прошлое, настоящее, будущее (2014) / под ред. В. М. Гейца, В. Н. Тарасевича. Киев: ЦУЛ.

УДК 316.648:321

*О. Резнік,
доктор соціологічних наук*

ЧИННИКИ СТАВЛЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ

З виникненням пандемії коронавірусу COVID-19 усталені способи життєдіяльності суттєво видозмінилися. Це наклало відбиток на ставлення людей до діяльності державних інститутів. З одного боку, суспільство спостерігало за тим, як державні органи влади реагували на виклики пандемії. До запровадження карантину українські громадяни загалом поставилися з розумінням, однак втрата робочих місць і різке зниження економічної активності призвело до погіршення матеріального становища.

Потрібно враховувати й інші подразники (затяжна війна на сході, поглиблення соціально-економічної кризи, патерналістські настрої у суспільстві), що викликають тривалий психологічний дискомфорт та починають асоціюватися із чинною владою. Саме дилема між запровадженням карантинних заходів, які вкрай втомили суспільство, та необхідністю пожвавлення економічної активності, яка неминуче сприяє поширенню коронавірусу, постала перед державною владою України, що продовжує керуватися популістськими настроями населення та намагається підлаштуватися під них.

Таким чином, виникла необхідність проаналізувати, які чинники стали ключовими у ставленні громадян до державної влади. До того ж потрібно з'ясувати, чи існують відмінності детермінант ставлення до центральних і місцевих органів влади, оскільки населення схильне диференціювати відповідальність різних гілок влади у розв'язанні тих чи тих проблем. Для здійснення цього завдання були використані

результати моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 2020 р.

Специфікою українського суспільства є те, що навіть максимальні показники оцінок діяльності Президента завжди були вкрай низькими і не досягали найвищих балів. Динаміка оцінок свідчить про те, що позитивне ставлення зростає одразу після виборів, коли у населення з'являється оптимізм, зумовлений передвиборними обіцянками. У подальшому впродовж президентської каденції оцінки стають негативними. Однак, незважаючи на цю закономірність, оцінка діяльності В. Зеленського на посаді Президента України на другому році його терміну залишилася доволі сталою (табл. 1).

Таблиця 1

Відповіді населення України на запитання “Яку оцінку Ви б дали діяльності В. Зеленського на посаді Президента України, якщо “1” – найнижча, а “10” – найвища оцінка?” (%)

Оцінка діяльності	%
1 Найнижча оцінка	16,7
2	9,4
3	15,2
4	12,3
5	16,4
6	8,9
7	9,1
8	5,6
9	2,7
10 Найвища оцінка	3,7
Не відповіли	0,1
Середній бал	4,4

Ставлення українців до решти органів державної влади у 2020 р. вимірювалося за 5-бальною шкалою (табл. 2). З'ясувалося, що населення здебільшого негативно оцінює діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Однак, якщо взяти у цілому негативні та позитивні оцінки, або ж середні бали, то помітно, що оцінки центральних органів влади

(Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, судова система України) більш негативні, ніж оцінки місцевих органів влади (обласна державна адміністрація, районна адміністрація, мер/голова ОТГ населеного пункту). Характерно, що кількість тих, хто позитивно оцінив діяльність депутата Верховної Ради від свого округу (14,6%), дещо вища, ніж кількість тих, хто позитивно оцінив діяльність самої Верховної Ради України (9,3%).

Таблиця 2

**Відповіді населення України на запитання
“Як Ви оцінюєте діяльність таких органів державної влади
та місцевого самоврядування, як ...?” (%)**

Органи державної влади	1	2	3	4	5	Середній бал
	Зовсім негативно	Скоріше негативно	Важко відповісти	Скоріше позитивно	Цілком позитивно	
Кабінет Міністрів України	30,1	34,7	23,8	10,4	1,0	2,17
Верховна Рада України	33,2	35,7	21,9	8,6	0,7	2,07
Депутат Верховної Ради від Вашого округу	25,4	27,5	32,5	13,0	1,6	2,37
Судова система України	38,0	28,8	25,8	6,3	1,1	2,03
Обласна державна адміністрація	19,3	23,2	39,6	16,3	1,6	2,57
Районна адміністрація, мер/голова ОТГ Вашого населеного пункту	16,7	20,3	30,1	27,6	5,3	2,84

Можна припустити, що влада, яка здійснюється безпосередньо на місцях (а народний депутат часто взаємодіє із місцевою громадою), оцінюється здебільшого з раціональних міркувань, натомість органи центральної влади у масовій свідомості оцінюються здебільшого з соціокультурних чи ідеологічних мотивів. Однак на прикладі з таким викликом, як пандемія коронавірусу, важливим є з'ясування того, як масова

свідомість диференціює відповідальність за боротьбу з пандемією та економічні наслідки цієї боротьби між центральною та місцевою владою. Для з'ясування співвідношення впливу матеріального становища респондентів та їхньої оцінки ефективності влади у протидії пандемії на оцінку діяльності органів державної влади України було застосовано метод множинної лінійної регресії (табл. 3). Потрібно мати на увазі, що залежна змінна оцінки діяльності Президента України В. Зеленського виміряна за 10-бальною шкалою, а оцінка діяльності решти органів влади – за 5-бальною.

Таблиця 3

Співвідношення впливу матеріального становища респондентів та їхньої оцінки ефективності влади у протидії пандемії на оцінку діяльності органів державної влади України, лінійні регресії

Незалежні змінні	Залежні змінні – оцінка діяльності органів державної влади						
	Президент України В. Зеленський	Кабінет Міністрів України	Верховна Рада України	Депутат Верховної Ради	Судова система України	Обласна держадміністрація	Районна адміністрація, мер/голова ОТГ
Матеріальне становище сім'ї у цілому (0–10)	0,219***	0,159***	0,124***	0,083***	0,105***	0,033	-0,017
Оцінка зусиль влади по боротьбі з поширенням коронавірусу (1 – нічого не робить для цього; 2 – щось робить, але цього недостатньо; 3 – робить все, що може)	0,307***	0,258***	0,241***	0,210***	0,183***	0,223***	0,146***
F	138,827	83,447	64,964	43,804	38,318	42,171	16,672
R ²	0,152	0,098	0,078	0,054	0,047	0,052	0,021

Примітка. У таблиці показані стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Виявлено, що ставлення до усіх органів державної влади зумовлюється оцінкою ефективності влади у протистоянні пандемії: чим більше ці зусилля вважаються ефективними, тим більш позитивно оцінюється їхня діяльність. Причому цей чинник переважає чинник матеріального становища сім'ї в усіх випадках. Вплив матеріального становища сім'ї на оцінку діяльності проявився здебільшого щодо центральних органів влади: чим краще матеріальне становище – тим позитивніша оцінка діяльності. Дещо менше цей вплив проявився і щодо оцінки діяльності депутата Верховної Ради. Натомість оцінка діяльності обласної держадміністрації та районної адміністрації, мера/голови ОТГ не зумовлюється матеріальним становищем опитаних.

Протилежна тенденція у відмінностях детермінант ставлення до центральних і місцевих органів державної влади проявилася, якщо проаналізувати вплив задоволеності населення роботою комунальних та муніципальних сервісів (табл. 4).

Навіть на перший погляд вищі показники коефіцієнта детермінації (R^2) у регресійних рівняннях щодо місцевих органів влади вказують на те, що вплив відібраних чинників, пов'язаних з роботою комунальних та муніципальних сервісів, пояснює більшу частку варіативності незалежних змінних. Натомість низькі показники коефіцієнта детермінації (R^2) у регресійних рівняннях щодо центральних органів влади вказують на меншу пов'язаність ставлення громадян до цих органів з комунальною та муніципальною тематикою.

Оцінка діяльності Президента В. Зеленського, Кабінету Міністрів і Верховної Ради зумовлюється переважно задоволеністю роботою тих комунальних та муніципальних сервісів, реформування та фінансування яких ініційовані центральною владою: будівництво і ремонт доріг, якість медичного обслуговування, боротьба зі злочинністю. Натомість дещо менший, однак негативний вплив чинників задоволеності санітарним станом будинку, благоустроєм прилеглої території та роботою громадського транспорту на оцінку діяльності Президента України вказує на те, що ці комунальні та муніципальні сервіси у громадській думці не пов'язуються з центральними органами влади.

**Вплив задоволеності населення роботою комунальних
і муніципальних сервісів на оцінку діяльності
органів державної влади України, лінійні регресії**

Незалежні змінні – задоволеність роботою комунальних та муніципальних сервісів	Залежні змінні – оцінка діяльності органів державної влади						
	Президент України В. Зеленський	Кабінет Міністрів України	Верховна Рада України	Депутат Верховної Ради	Судова система України	Обласна держадміністрація	Районна адміністрація, мер/голова ОТГ
Роботою житлово-комунальної служби	0,042	0,062*	0,047	0,049	0,049	0,051	0,102***
Санітарним станом будинку, благоустроєм прилеглої території	-0,082**	0,002	-0,004	-0,009	-0,004	-0,026	-0,041
Будівництвом і ремонтом доріг	0,119***	0,070**	0,026	0,044	-0,033	-0,002	0,050*
Роботою громадського транспорту	-0,076**	-0,056*	-0,013	0,015	-0,024	0,102***	0,127***
Якістю медичного обслуговування	0,090***	0,076**	0,113***	0,037	0,107***	-0,009	-0,092
Доступністю і якістю послуг дошкільних установ	-0,008	-0,035	0,003	0,011	0,072	0,018	0,016
Доступністю і якістю послуг шкільних установ	0,022	0,048	0,011	0,001	-0,070*	0,079*	0,069
Кількістю ігрових майданчиків, доступністю гуртків і спортивних секцій для дітей	-0,051	0,019	0,012	-0,032	-0,032	0,042	0,026
Роботою депутатів районної та міської рад	0,023	0,086**	0,107***	0,261***	0,122***	0,180***	0,219***
Реагуванням місцевих органів влади на запити населення	0,001	0,040	-0,007	0,060	0,074*	0,091**	0,192***
Роботою місцевого відділення поліції, боротьбою зі злочинністю у Вашому районі	0,105***	0,177***	0,168***	0,127***	0,201***	0,115***	0,003
F	7,710	24,394	20,769	39,149	29,071	41,965	58,989
R ²	0,046	0,131	0,114	0,195	0,152	0,206	0,267

Примітка. У таблиці показані стандартизовані β -коефіцієнти предикторів регресійного рівняння.

* $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$, *** $p \leq 0,001$.

Крім цього, оцінка діяльності Верховної Ради та її мажоритарних депутатів зумовлюється також оцінкою роботи депутатів районної та міської рад. Очевидно, тут спрацьовує когнітивна пов'язаність різних рівнів законодавчої влади. Логічним чином оцінка судової влади насамперед зумовлюється задоволеністю роботою місцевого відділення поліції, боротьбою зі злочинністю, далі за впливом йдуть задоволеність роботою депутатів районної та міської рад та якістю медичного обслуговування. На відміну від оцінки центральних органів влади позитивна оцінка місцевих органів влади зумовлюється ще й задоволеністю роботою житлово-комунальної служби, роботою громадського транспорту та реагуванням місцевих органів влади на запити населення.

Таким чином, у громадській думці України ставлення до центральних і місцевих органів влади зумовлюється відмінними детермінантами. Зокрема, оцінка діяльності центральних органів державної влади зумовлюється як чинником боротьби з пандемією, так і чинником матеріального становища сім'ї, тоді як оцінка діяльності місцевої влади зумовлюється лише чинником боротьби з пандемією. Очевидно, що респонденти не пов'язують своє матеріальне становище з діяльністю місцевої влади. Центральна влада змушена реагувати на пандемію, оголошуючи карантин, і водночас якось відповідати на погіршення матеріального становища, спричинене в багатьох випадках цим карантинном.

Подібним чином спостерігаються відмінності й щодо впливу задоволеності роботою комунальних і муніципальних сервісів на оцінку центральних та місцевих органів влади. У тих сферах, де центральна влада ініціювала реформи, населення схильне покладати відповідальність здебільшого на неї, а не на місцеву владу. Власне тому, ініціативи центральної влади по будівництву доріг не знайшли відгуку на місцевих виборах 2020 р., результати яких для правлячої партії стали досить невтішними.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: КРИТИЧНЕ СПРИЙНЯТТЯ БЕЗАЛЬТЕРНАТИВНОГО ВЕКТОРА

Український соціум продовжує шлях прискорених змін через актуалізацію великої кількості питань з різних царин життя, які тривалий час відкладалися в суспільній дискусії або виникали лише напередодні певних подій (наприклад, виборів або підписання міждержавних угод, які суттєво впливали на політичне та економічне життя України). За останні сім років більшість з цих питань постали перед суспільством набагато наочніше та гостріше, порівняно з минулими понад двадцятьма роками незалежності. Ці питання увійшли до повсякденних публічних обговорень і вилилися в цілком конкретні рішення та закони, які, однак, не означали завершення дискусій, а, скоріше, були скеровані до їхнього посилення та актуалізації.

До таких питань повною мірою належать геополітичні орієнтації громадян і зовнішньополітичні пріоритети української держави. З 2014 р. геополітична амбівалентність українського суспільства, яка проявлялася у готовності переважної більшості суспільства обирати одночасно західний та східний вектори розвитку, перестає домінувати. Замість цього дослідження з року в рік демонструють переважання в суспільній свідомості європейської інтеграційної моделі та, дещо менше, євроатлантичної.

Водночас дані процеси не можна вважати незворотними та описувати лише лінійно, не враховуючи інші суспільні настрої та процеси, що зафіксовані за ці кілька років. Адже геополітичні настрої тісно пов'язані з політичними, економічними, інформаційними, культурними, а також безпековими і навіть міжконфесійними реаліями суспільного життя.

Через обмеженість у обсязі у цій статті розглянемо лише деякі з них. Передусім це стосуватиметься оцінок громадянами впливу окремих країн, їхніх блоків і міжнародних організа-

цій, які представляють різні вектори геополітичного руху для України. Крім того, важливо виявити, на основі чого робляться ці оцінки, з власного досвіду чи з опосередкованих джерел. Відтак розглянемо не лише те, якими є нині настрої громадян, а й чим самі вони їх пояснюють.

Почнемо з наявних настроїв населення, які стосуються питання пріоритетності в міжнародному співробітництві. Щодо пріоритету співробітництва з Європейським Союзом чи Російською Федерацією думки респондентів є майже прямо протилежними. Близько половини громадян вважають, що пріоритетність на європейському напрямку має бути високою, і найменша частка (12%) впевнені, що вона, навпаки, має бути низькою. Відповіді на таке саме запитання щодо Росії є оберненими – порівняна більшість висловлюється за скорочення співробітництва і найменше (16%) тих, хто виступає за високий пріоритет співпраці (табл. 1).

Таблиця 1

**Якою має бути пріоритетність
міжнародного співробітництва для України (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	<i>з Європейським Союзом</i>	<i>з Російською Федерацією</i>
Низький пріоритет: співробітництво необхіднос корочувати	12	45
Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	26	21
Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	44	16
Важко сказати	18	18

Крім того, за лише ситуативне співробітництво з ЄС виступає дещо більше опитаних, аніж за подібне співробітництво з РФ (26% проти 21%).

Якщо ж порівняти відповіді щодо євроатлантичних настроїв, які передбачають військове співробітництво з НАТО¹ та з Російською Федерацією, то ситуація доволі схожа на ту, яку ми тільки що побачили в оцінках важливості співробіт-

¹А за версією політичної еліти, це нерозривно пов'язані процеси. Див. [Klimkin, Umland, 2020].

ництва з ЄС та Росією: про необхідність такого співробітництва з НАТО заявляє половина опитаних і, навпаки, більше половини респондентів проти військової співпраці з Росією (табл. 2).

Таблиця 2

Як громадяни ставляться до ідеї військового співробітництва (%)

	з НАТО	з Російською Федерацією
Такого співробітництва не можна допускати	24	56
Таке співробітництво є необхідним	49	17
Важко сказати	27	27

Відтак ми підтверджуємо тезу про переважно проєвропейську та євроатлантичну налаштованість суспільства, принаймні тієї частини населення, яка визначилася. Слід звернути увагу, що понад чверть громадян (27%) не змогли дати відповідь на це запитання. Переважно це жителі центральних та західних областей середнього віку.

Поряд із тим переважання думок, що співробітництво у різних сферах слід налагоджувати насамперед з ЄС, не означає, що громадяни некритично ставляться до наявних відносин з цим союзом або іншими країнами. Так, відповідаючи на запитання стосовно політики різних країн або союзів щодо України, переважна більшість опитаних не називає її такою, що враховує більшість інтересів нашої країни. Порівняно з Європейським Союзом та США оцінка політики РФ є найгіршою – 63% вважають, що Росія не враховує інтереси України. Втім, і в оцінці політики західних країн, громадяни переважно погоджуються з тим, що враховується не більшість, а лише менша частина українських інтересів: 40% і 36% саме так характеризують політику щодо України з боку Європейського Союзу та США відповідно² (табл. 3).

Отже, попри налаштованість на європейський вектор інтеграції, громадяни переважно не вважають, що західні країни діють з урахуванням більшості інтересів нашої країни. Біль-

²Див. також [Bühling, 2018].

Таблиця 3

**Оцініть політику наведених нижче країн
або їх об'єднань щодо України на даному етапі (%)**

	<i>Європейським Союзом</i>	<i>США</i>	<i>Російською Федерацією</i>
Інтереси України не враховуються	24	23	63
Враховується менша частина інтересів України	40	36	17
Враховується більшість інтересів України	21	17	5
Важко сказати	15	24	15

ше того, громадяни доволі критично ставляться не лише до причин, а й до наслідків такої співпраці. На запитання щодо впливу тих чи інших держав або союзів на внутрішньополітичне життя в Україні отримуємо такий розподіл відповідей. Найбільш руйнівним для внутрішнього життя країни, на думку респондентів, є вплив Росії. У цьому впевнені 56% опитаних. Тут знову можна повторити, що інтеграцію з РФ та ініційованими нею союзами (ЄЕС, ОДКБ тощо), розглядає невелика частка суспільства й особливо у порівнянні з союзами, які пропонують західні країни. Водночас серед громадян немає однастайності щодо наслідків, які випливають від співпраці з ЄС та Сполученими Штатами.

Коли йдеться про співробітництво України з ЄС і США, дещо більше третини і чверть опитаних відповідно вважають, що вона є корисною для нас. І лише 8% схильні до думки, що співпраця з РФ є вигідною нашій країні. Крім того, на запитання про вплив співпраці з ЄС і США на внутрішньополітичне життя України третина опитаних відповіла, що ці наслідки можуть бути як позитивними, так і негативними.

Таким чином, у питанні зовнішньополітичних орієнтацій населення чітким є лише вектор співпраці та вектор, протилежний цьому. Однак це не стосується нинішнього змісту домінуючого зовнішньополітичного вектора, оскільки щодо причин співпраці з Європейським Союзом і США думки громадян явним чином розділилися (табл. 4).

Розділилися думки населення і щодо наслідків нинішнього зовнішньополітичного руху країни. Більшість громадян

**Ставлення громадян до впливу
на внутрішньополітичне життя України (%)**

	<i>Європейського Союзу</i>	<i>США</i>	<i>Російської Федерації</i>
Цей вплив є руйнівним для України	19	19	56
Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	32	33	22
Цей вплив піде Україні на користь	35	25	8
Важко сказати	14	23	15

впевнені, що Україна діє не самостійно, а залежно від зовнішнього впливу у цілій низці процесів внутрішньополітичного життя країни. Це стосується і оборонної сфери, і економічних реформ, і навіть реформування системи охорони здоров'я. Лише невелика частка громадян впевнена в тому, що в цих різноманітних сферах українська держава діє повністю або частково самостійно. Крім того, від чверті до третини опитаних не можуть дати однозначної відповіді стосовно залежності або самостійності України у вирішенні різних внутрішніх проблем (табл. 5).

Важливим є те, що в переважній залежності України від зовнішнього впливу при вирішенні різноманітних внутрішніх проблем упевнені різні групи населення, включаючи протилежно налаштованих. Зрозуміло, що наратив про зовнішнє управління є більш близьким і органічним тим опитаним, які виступають за пріоритетне зовнішньополітичне та військове співробітництво з Російською Федерацією – абсолютна більшість з цієї категорії громадян погоджуються з тезою, що Україна повністю або частково залежна при вирішенні основних питань суспільного життя. Водночас у великій ролі зовнішнього впливу впевнена також понад половина громадян, які вважають пріоритетним євроатлантичний напрямок зовнішньополітичного руху країни, і лише мала частка з них впевнена у протилежному.

Отже, причини та зміст зовнішньополітичного співробітництва західних країн з Україною, а також наслідки цього співробітництва сприймаються громадянами доволі скептично: перші проявляються у лише частковому сприйнятті інте-

Таблиця 5

**Наскільки залежно (від зовнішнього впливу)
чи самостійно Україна діє як держава (%)**

<i>Варіанти відповіді</i>	Оборонна політика, питання війни і миру	Боротьба з корупцією	Реформування системи охорони здоров'я	Соціальна підтримка вразливих верств населення	Економічні реформи
Майже завжди залежно	30	28	26	15	27
Частіше залежно, ніж самостійно	31	22	28	22	34
Важко сказати, самостійно чи залежно	24	32	30	37	26
Частіше самостійно, ніж залежно	11	13	13	19	10
Майже завжди самостійно	4	5	3	7	3

ресів держави Україна з боку ЄС і США, другі – у залежності країни від зовнішнього впливу у вирішенні більшості питань, які є справою виключно компетенції української держави. Таких доволі критичних настроїв дотримуються прихильники як східного, так і (хоча і меншою мірою) західного геополітичного полюсу.

Такі критичні настрої пояснюються й завищеними очікуваннями, запропонованими суспільству політичною елітою, і доволі обмеженим досвідом комунікації, а тому й опосередкованими знаннями про Європейський Союз самих громадян. Адже єдиною беззаперечною перевагою, яку міг відчутити фактично кожний громадянин від поглиблення співпраці з ЄС, була лібералізація візового режиму. Втім, з 2017 р., після спрощення відвідування для громадян європейських країн, цією можливістю скористався лише кожен четвертий опитаний. З них 11% подорожували, 7% їздили до родичів або друзів і ще шість шукали роботу. Натомість 76% респондентів жодним чином не скористалися можливістю подорожувати Європою лише з біометричним паспортом. Виходить, що абсолютна більшість населення і після трьох років візової лібералізації з ЄС не має безпосереднього досвіду перебування там. У кращо-

му випадку у них є друзі та знайомі, які побували в Європі – понад половина респондентів стверджує, що має таких знайомих. З тих, хто користувався безвізовим режимом, переважна більшість робили це не частіше одного-двох разів за останні три роки. Понад п'ять разів відвідувала ЄС порівняно невелика частка опитаних.

З наведених даних виходить, що наші громадяни здебільшого отримують уявлення про Європейський Союз не з власного досвіду: основним джерелом інформації для оцінок впливу проваджуваної євроінтеграції залишаються засоби масової інформації та комунікації.

З огляду на домінування переважно негативного наративу у вітчизняних ЗМІ³ щодо економічних здобутків української держави, у тому числі за останні шість років, а також незмінно низькі оцінки щодо власного фінансового становища, згадані вище настрої щодо європейського вектора розвитку, його змісту та наслідків є цілком зрозумілими. Більше того, ці настрої могли б бути навіть гіршими за ті, які маємо на сьогодні.

Можна підсумувати, що такі настрої можуть бути більш скептичними до процесу євроінтеграції України, аніж зафіксовані у 2020 р. Нині переважання прихильників зближення з ЄС значною мірою зумовлено небажанням приставати до іншого вектора – російського. Агресивна політика РФ, яка включає анексію українських територій, тривалі військові дії та багато інших вимірів протистояння і втручання у внутрішньоукраїнський порядок денний, призвела до домінування відвертого небажання населення інтеграційних кроків української держави, про що йшлося на початку статті.

Однак за відсутності реальних позитивних зрушень в економічній і соціальній царинах, унаслідок євроінтеграції, які обіцяли й обіцяють нинішні політичні еліти, ба навіть протиставлення російської альтернативи або загрози, все це відіграватиме дедалі меншу роль. Адже нині ми вже говоримо про відсутність позитивних змін не у близькій, а й у середньостроковій перспективі. Показовим у цьому контексті є приклад підтримки українським суспільством співробітництва держа-

³Згадаємо і той факт, що 10% громадян стабільно, з року в рік відповідають, що основним джерелом інформації та новин для них є російські масмедіа, які підтримують дискурс про хибність європейського напрямку інтеграції для української держави.

ви з МВФ. Якщо у 2015 р., з моменту чергової інтенсифікації такої співпраці, 40% підтримували це і вдвічі менше були проти такої взаємодії, то у 2020 р. ситуація стала дзеркально протилежною – противників позичання грошей у Міжнародного валютного фонду стало вдвічі більше за прихильників цього.

Рутинізація насильства, що відбувається на сході країни, замороження конфлікту за прикладом Придністров'я та відкладання питання деокупації Криму поступово можуть призвести до того, що Європейський Союз не буде вважатися більшістю населення безальтернативним джерелом позитивних перетворень у країні та бажаним пунктом прибуття. Замість цього може стати більш поширеною думка про локальні об'єднання та альянси, як-то союзи економічного співробітництва з представниками нової Європи і колишніми партнерами України з соціалістичного табору, а євроатлантична співпраця буде відсунута до чергових виборів глави держави або Верховної Ради. Великі проекти (західний або східний) за участю України в суспільній дискусії за таких умов можуть бути заміщені регіональними вузькоспеціалізованими союзами в галузі економіки, культури, транскордонного співробітництва, енергетики тощо. Такий цикл може тривати ще кілька десятиліть до нових фундаментальних геополітичних змін, які вкотре залучать і українське суспільство, хоче воно того чи ні.

Джерела

Bühling R. (2018). Die EU und die Ukraine: das Dilemma des strategischen Defizits. Baden-Baden, München: Nomos. 393 s.

Hahn G.M. (2018). Ukraine over the Edge: Russia, the West and the "New Cold War". Jefferson, North Carolina: McFarland & Company, Inc., Publishers, 359 p.

Klimkin P., Umland A. (2020). How to progress Ukraine's Western integration as a prelude to accession to the EU and NATO. *UI paper*, Stockholm, № 4. URL: https://www.researchgate.net/publication/341233976How_to_Progress_Ukraine's_Western_Integration_as_a_Prelude_to_Accession_to_the_EU_and_NATO

Müller K. (2013). Vor den Toren der Europäischen Union: Handlungsorientierungen ökonomischer Akteure an der östlichen EU-Außengrenze. Wiesbaden: Springer VS, 219 s.

Thoden R., Schiffer S. (2014). Ukraine im Visier: Russlands Nachbar als Zielscheibe geostrategischer Interessen. Frankfurt am Main: Selbrund Verlag, 315 s.

ІНДЕКС ДЕРЖАВНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ (ІДСУ): РОЗРОБКА, АПРОБАЦІЯ І РЕЗУЛЬТАТИ ЗАСТОСУВАННЯ В МАСОВОМУ ОПИТУВАННІ

На відміну від більшості пострадянських держав Україна зберігає визначальні демократичні засади політичної конкуренції, вільних виборів та декларативної орієнтації на сучасні європейські цінності. Але для того, щоб європейська орієнтація набула реальних рис, необхідна сильна державна суб'єктність, яка означає, що зміни в країні здійснюються переважно за власними рішеннями і діями, а не під зовнішнім тиском та спонуканнями. Важливим показником суб'єктності держави є уявлення громадян про ступінь її самостійності в різних сферах внутрішньо- та зовнішньополітичної активності. Суб'єктивні уявлення важливі для оцінки суб'єктності держави насамперед тому, що без визнання більшістю громадян самостійності держави в політичних рішеннях ці рішення не набувають необхідної для повноцінної суб'єктності легітимності в масовій свідомості навіть у випадку збереження усіх процедурних ознак суверенітету.

Відповідь на запитання про суб'єктність держави в уявленнях її громадян може буде отримана завдяки розробці та використанню в масовому опитуванні спеціальної методики – індексу державної суб'єктності України (ІДСУ). На етапі теоретико-методологічної розробки ІДСУ були виділені 15 основних сфер політичної активності, в межах яких держава може здійснювати свої повноваження з різним ступенем самостійності чи залежності від інших політичних суб'єктів.

Для вимірювання ступеня самостійності в кожній сфері була запропонована п'ятибальна шкала з такими значеннями: 1 – майже завжди залежно; 2 – частіше залежно, ніж самостійно; 3 – важко сказати, самостійно чи залежно; 4 – частіше самостійно, ніж залежно; 5 – майже завжди самостійно. Оскільки індекс складається з 15 пунктів і кожний з них вимірюється за шкалою від 1 до 5, мінімальне значення ІДСУ – 15 балів,

а максимальне – 75; 45 балів – це умовний нуль, вище якого спостерігається переважання суб'єктивних оцінок державної самостійності, а нижче – несамотійності.

Для емпіричного обґрунтування методики влітку 2020 р. було проведено пілотажне онлайн-опитування з використанням інтернет-ресурсу медіа-порталу “Йод” [Дембіцький С., Головаха Є.]. Результати опитування: 2907 респондентів засвідчили, що методика вимірювання ІДСУ відповідає класичним [DeVellis R. F.] і розробленим у відділі методології та методів соціології [Паніна Н.; Дембіцький С.] статистичним критеріям визначення достовірності соціологічної інформації, отриманої завдяки використанню соціологічних тестів. Це дало змогу використати методику в репрезентативному для дорослого населення України опитуванні громадської думки в межах соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, яке засвідчило високий рівень надійності методики вимірювання індексу державної суб'єктності (альфа Кронбаха – 0.91).

Перші важливі спостереження щодо особливостей сприйняття населенням України окремих аспектів суб'єктності своєї країни були отримані при аналізі відповідей на запитання, з яких складається методика ІДСУ (табл. 1).

Громадяни України сприймають свою державу частіше залежною, ніж самостійною, за більшістю напрямів. Винятком є культурне життя та забезпечення громадського порядку. В цих двох напрямках самостійність згадується частіше, ніж залежність. Доволі багато виявилось тих громадян, які не могли визначитися з тим, самостійною чи залежною слід сприймати державу як суб'єкта в різних сферах діяльності: частка тих, хто не міг визначитися, коливається за окремими позиціями від 24% до 41%. Найбільша невизначеність спостерігається щодо розв'язання проблем міграції населення та регулювання релігійного життя, а найменша – щодо зовнішньої політики та оборонної політики. В останніх двох напрямках українці найчастіше вважають свою державу радше залежною, ніж самостійною (відповідно 66,2% та 61,2%). Такої ж думки додержується переважна більшість населення, оцінюючи економічні реформи (61,6%), реформування системи охорони здоров'я (54,3%), співробітництво з міжнародними організаціями

**Розподіл даних у відповідях громадян України
на окремі запитання-індикатори методики вимірювання
індексу державної суб'єктності України, 2020 р. (%)**

<i>“Наскільки залежно (від зовнішнього впливу) чи самостійно Україна як держава діє в таких напрямках...?”</i>	<i>Майже завжди залежно</i>	<i>Частіше залежно, ніж само- стійно</i>	<i>Важко сказати, залежно чи само- стійно</i>	<i>Частіше само- стійно, ніж за- лежно</i>	<i>Майже завжди само- стійно</i>
Культурне життя	6,2	19,6	31,2	33,4	12,4
Забезпечення громадського порядку	8,5	18,2	34,0	30,9	8,4
Регулювання релігійного життя в країні	12,3	19,6	40,0	19,3	8,8
Вирішення проблем міграції населення	16,6	24,2	40,7	13,4	5,2
Соціальна підтримка вразливих верств населення	15,0	22,0	36,8	19,4	6,8
Підтримка малого та середнього бізнесу	10,2	24,4	40,0	21,2	4,1
Забезпечення прав і свобод громадян	12,4	21,0	37,8	22,3	6,6
Реформування системи охорони здоров'я	26,5	27,8	29,6	13,0	3,0
Внутрішньополітичне життя	18,2	32,4	29,0	16,8	3,6
Розвиток промисловості	18,6	29,4	33,2	15,5	3,3
Співробітництво з міжнародними організаціями	23,1	28,3	32,3	12,4	4,0
Боротьба з корупцією	27,6	22,5	31,8	13,3	4,8
Зовнішня політика, міждержавні відносини	33,7	32,5	24,1	8,1	1,6
Економічні реформи	27,5	34,1	25,8	9,7	2,8
Оборонна політика, питання війни і миру	30,1	31,1	24,4	11,0	3,4

(51,4%), боротьбу з корупцією (50,1%). Загальний висновок полягає в тому, що громадяни України переважно невисоко оцінюють самостійність своєї держави у розв'язанні проблем, пов'язаних з зовнішньою політикою і внутрішніми реформа-

ми. Цей висновок отримав підтвердження і при вимірюванні індексу державної суб'єктності України: для дорослого населення країни в цілому його значення становить 39,6 бала. Це суттєво нижче умовного нуля (45 балів), вище якого – позитивні значення ІДСУ.

Оцінюючи групові відмінності ІДСУ в соціально-демографічному аспекті, насамперед слід зазначити, що статистично значущих відмінностей немає при порівнянні жінок і чоловіків. Інша картина спостерігається у віковому аспекті.

Найнижчі оцінки спостерігаються у старшій віковій групі (56 років і більше) – 38,6 бала, а найвищі – у молоді (18–29 років) – 42,0 бала. Такий розподіл оцінок можна було б вважати сприятливим для перспективи розвитку суб'єктності України як такої, що визнається насамперед поколінням з найбільшою перспективою. Але навіть те значення ІДСУ, яке спостерігається у молоді, знаходиться в діапазоні переважно негативних оцінок суб'єктності. Коефіцієнт лінійної кореляції між рівнем освіти респондентів і значенням ІДСУ дорівнює нулю. Це означає, що фактор освіти не впливає на оцінки державної суб'єктності.

Суттєві відмінності значень ІДСУ спостерігаються в регіональних і поселенських групах (табл. 2).

Мешканці Сходу, Півдня та великих міст (з населенням понад 500 тис.) значно гірше оцінюють державну суб'єктність України, ніж представники інших регіонально-поселенських груп. Найвищі значення ІДСУ властиві мешканцям Заходу та середніх міст з населенням від 100 до 500 тис. Той факт, що саме у великих містах України спостерігаються найгірші оцінки державної суб'єктності, зумовлений насамперед тим, що великі міста України зосереджені переважно на Сході і Півдні, де значення ІДСУ знаходяться на нижчому рівні, ніж ті, що спостерігаються на Заході та в Центрі.

Відмінності між Сходом і Півднем, з одного боку, та Центром і Заходом – з другого, багато в чому визначаються такими чинниками, як національність і рідна мова (табл. 3).

Росіяни (за винятком україномовних) і російськомовні українці значно нижче оцінюють державну суб'єктність

**Значення ІДСУ для мешканців різних регіонів
і типів населених пунктів України, 2020 р.**

<i>Регіон*</i>	<i>Значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
Захід	42,20	426	10,79
Центр	40,40	691	9,77
Південь	37,36	211	11,03
Схід	37,05	467	10,91
<i>Тип населеного пункту</i>			
Місто з населенням понад 1 млн осіб	37,52	283	10,87
Місто з населенням від 501 тис. до 1 млн осіб	37,34	101	9,58
Місто з населенням від 251 тис. до 500 тис. осіб	41,54	223	10,27
Місто з населенням від 101 тис. до 250 тис. осіб	41,11	76	11,76
Місто з населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб	39,01	142	10,73
Місто з населенням від 21 тис. до 50 тис. осіб (але не СМТ)	39,21	149	11,49
Селище міського типу (СМТ)	40,01	188	9,59
Село	39,63	605	10,27

**Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); Південь (Миколаївська, Одеська, Херсонська області); Схід (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області). Опитування проводилися тільки на підконтрольних Україні територіях Сходу.*

України, ніж україномовні громадяни. Фактор мови відіграє суттєву роль в уявленнях громадян про зовнішньополітичний вектор розвитку України так само, як і сприйняття Росії, до якої російськомовні громадяни України ставляться краще, ніж україномовні [Вишняк О.]. Ці відмінності статистично переконливі ($p < 0,001$), але загальним для цих груп є все ж таки визнання того, що суб'єктність України в громадській думці усіх регіонів і національно-культурних груп досі не набула такого рівня, який би дав змогу оцінювати її у позитивному

Таблиця 3

**Значення ІДСУ залежно
від національності та мови, 2020 р.**

<i>Національність</i>	<i>Значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
Українець	39,89	1671	10,55
Росіянин	35,13	110	10,67
<i>Рідна мова</i>			
Українська	40,36	1387	10,41
Російська	36,89	402	11,09
<i>Якою мовою хотів заповнювати анкету наступного разу</i>			
Українською	41,62	1121	10,07
Російською	36,40	674	10,76

контексті (усі отримані значення ІДСУ знаходяться нижче умовного нуля, який для цього показника становить 45 балів).

Факторами, які багато в чому об'єднують громадян України в їх уявленнях про державу та її здатність здійснювати самостійну зовнішню та внутрішню політику незалежно від регіональних і національно-культурних особливостей, є сучасний рівень життя людей та особливості їх трудової мобільності. Розглянемо вплив цих факторів на прикладі таких важливих показників, як самооцінка матеріального стану сім'ї та досвід роботи за кордоном (табл. 4).

Відмінності між групами населення з різними оцінками матеріального стану своєї сім'ї за останні місяці переконливо свідчать про те, що злидні, бідність та обмеження витрат лише тим, що потрібно для повсякденного прожиття, – це суттєві чинники погіршення оцінок державної суб'єктності. Показовими є дані про відмінності значень ІДСУ для категорій населення з різним досвідом працевлаштування за кордоном. Лише одна шоста частина громадян України має досвід тимчасової роботи за кордоном. Це небагато, але дає змогу робити певні статистично обґрунтовані висновки. Цікаво, що серед тих, хто 2–3 рази виїжджав за кордон, ІДСУ значно вище ($p < 0,01$), ніж у групах людей, які жодного разу не працювали

Значення ІДСУ залежно від оцінки матеріального стану сім'ї та різного досвіду виїзду за кордон з метою тимчасового працевлаштування, 2020 р.

<i>“Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці”</i>	<i>Значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	35,98	46	10,67
Вистачає лише на продукти харчування	38,20	584	10,94
Вистачає загалом на прожиття	39,14	693	10,63
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	42,70	332	9,35
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	41,58	97	9,85
<i>“Скількиразів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?”</i>			
Жодного разу	39,30	1511	10,78
1 раз	40,43	114	10,13
2 рази	44,47	59	9,34
3 рази	43,88	25	10,43
Більш як 3 рази	39,19	83	8,96

за кордоном, і тими, хто постійно виїжджає для працевлаштування. З цих даних можна зробити висновок, що знайомство з умовами праці і способом життя за кордоном сприяє більш толерантному ставленню до власної держави як цивілізаційного суб'єкта. Але коли людина має часто виїжджати на заробітки, вона починає гірше сприймати свою державу як суб'єкта внутрішньої та міжнародної політики.

Загальний висновок з отриманих вище даних полягає в тому, що люди, які живуть у скруті, зводячи кінці з кінцями, схильні більш критично оцінювати державну суб'єктність своєї країни. При цьому фактор роботи за кордоном впливає на такі оцінки неоднозначно: помірний досвід (2–3 поїздки для тимчасової роботи) сприяє суттєвому підвищенню оцінок, а постійні поїздки для роботи за кордоном призводять до

зниження значень ІДСУ до рівня, властивого тим людям, які взагалі не мають досвіду працевлаштування за кордоном.

Одним із найважливіших факторів диференціації оцінок державної суб'єктності є політична позиція громадян України та їх електоральні уподобання. У зв'язку з цим розглянемо, як змінюються значення ІДСУ залежно від таких показників, як підтримка певної політичної позиції в загальному ідеологічному спектрі та голосування за партії, представлені у Верховній Раді України, на місцевих виборах 2020 р. (табл. 5).

Таблиця 5

Значення ІДСУ для груп населення з різними ідеологічними та електоральними уподобаннями, 2020 р.

<i>“Яка політична течія Вам найближча?”</i>	<i>Значення ІДСУ</i>	<i>Кількість опитаних у групі</i>	<i>Стандартне відхилення</i>
Ліберальна	44,72	69	8,88
Національно-демократична	42,37	169	8,91
Я не розуміюся на цих течіях	40,42	447	11,13
Не визначив своєї позиції	40,03	310	10,98
Зелені	39,68	53	9,70
Соціал-демократична	39,46	164	10,42
Християнсько-демократична	38,89	55	10,20
Ніяка взагалі	38,71	217	9,96
Націоналістична	38,44	68	10,26
Соціалістична	35,86	157	10,52
Комуністична	34,54	68	10,44
<i>“Яку політичну партію Ви маєте намір підтримати на місцевих виборах у жовтні 2020 року?”</i>			
“Слуга народу”	43,13	236	10,47
“Голос”	41,71	35	8,23
“Європейська солідарність”	41,26	140	10,56
“Батьківщина”	39,46	102	10,15
“Опозиційна платформа – За життя”	34,02	182	10,94

Насамперед слід зазначити, що найкритичніше до суб'єктності України ставляться люди з лівими політичними поглядами – комуністичними та соціалістичними. Натомість найвищі оцінки спостерігаються у прихильників ліберальної та націонал-демократичної політичних течій. Цікаво, що адепти націоналістичної ідеології за своїми оцінками ближче до “ліваків”, ніж до націонал-демократів. Це дає підстави стверджувати, що для прихильників радикальних політичних течій суб'єктність України залишатиметься неповноцінною доти, поки в державі не будуть відновлені жорсткі авторитарні методи управління незалежно від того, які радикали будуть при владі – ліві чи праві.

Серед різних груп виборців протилежні позиції займають представники електоратів партії “Слуга народу” та “Опозиційна платформа – За життя”. Перші демонструють оцінки, близькі до тих, які властиві прихильникам ліберальної політичної течії, а другі мають однакові оцінки з тими, що залишаються відданими комуністичній ідеології. Зрозуміло, що далеко не всі прихильники “Слуги народу” – ліберали, а серед їх опозиційних опонентів багато антикомуністів. Головна лінія розмежування пролягає там, де фіксується ставлення до Росії та Заходу. Серед парламентських партій України лише “Опозиційна платформа” позитивно ставиться до розширення політичних відносин та економічної співпраці з Росією.

Підсумовуючи, насамперед слід зазначити, що ІДСУ для дорослого населення країни загалом становить 39,6 і є значно нижчим за умовне нульове значення (45,0), яке відділяє переважно негативні оцінки від переважно позитивних. Тобто більшість українців вважають державу недостатньо самостійною в своїх діях та рішеннях. Цікавий факт полягає в тому, що в пілотажному інтернет-опитуванні значення ІДСУ було ще нижчим і становило 34,6 бала. Тобто інтернет-аудиторія ставиться до суб'єктності своєї країни гірше, ніж середньостатистичний громадянин України.

Найразючіші відмінності ІДСУ спостерігаються серед прихильників різних політичних течій і партій. Регіональні та національно-культурні розбіжності віддзеркалюються у від-

мінностях, пов'язаних зі сприйняттям суб'єктності України. Зменшенню цих розбіжностей сприяють економічні фактори, серед яких важливе значення має матеріальний рівень життя. Покращення матеріального стану українських сімей надалі сприятиме підвищенню оцінок державної суб'єктності.

Результати розробки, апробації та застосування методики ІДСУ в масовому опитуванні свідчать про доцільність її подальшого використання в моніторингових соціологічних дослідженнях, зокрема в інструментарії моніторингу Інституту соціології НАН України.

Джерела

Дембіцький С., Головаха Є. (2020). Вільні зсереди, але не ззовні: результати онлайн-опитування Інституту соціології НАН України. URL: https://iod.media/article/vilni-zseredini-ale-ne-zovni-ezultati-onlayn-opituvannya-institutu-sociologiji-nan-ukrajini-7111?fbclid=IwAR17oXZ3W19miHS_QpVdGl_wbB-G2dJlCFfmFL2ff36EJdc3QFHPQxpbDg0

DeVellis R. F. (2016). *Scaled development: Theory and applications* (4th ed.). Chapel Hill, NC: SAGE Publications. 280 p.

Паніна Н. (1998). Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1–2. С. 53–68.

Дембіцький С. (2019). *Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування*. Київ: Ін-т соціології НАН України. 304 с.

Вишняк О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Ін-т соціології НАН України. 176 с.

ЗОВНІШНЯ ЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ ЗА ОЦІНКАМИ НАСЕЛЕННЯ

В офіційному політологічному дискурсі пострадянських часів незалежність і самостійність України ототожнювались, як правило, з позбавленням від радянської спадщини та віддаленням від колишніх радянських республік, передусім Росії. Однак фактом сучасної української дійсності стало те, що, бажаючи позбутись залежності від свого східного сусіда, Україна опинилась у міцних лещатах залежності від західних держав та наднаціональних фінансових інституцій, насамперед Міжнародного валютного фонду [Арсеєнко, 2019].

В основі даної залежності лежить суттєве економічне послаблення України в результаті втілення в життя рекомендацій західних експертів у рамках неоліберальної парадигми розвитку заради капіталістичної трансформації колишньої радянської економіки. Нестача власних фінансово-економічних ресурсів змусила Україну ще в середині 90-х років ХХ ст. вдаватися до зовнішніх запозичень, потреба в яких з кожним роком зростала і призвела останнім часом до тотальної боргової залежності країни. На сьогодні, за даними Національного банку України, валовий зовнішній борг України становить 78,7% щодо ВВП (122,8 млрд дол. США) [Зовнішній борг, 2020].

Як відомо, ключовою наднаціональною організацією, що здійснює кредитування України та контролює реалізацію структурних реформ в Україні, є МВФ. Розпочавши співпрацю з даною інституцією в 1992 р., на сьогодні Україна у своїй як внутрішній, так і в зовнішній політиці багато в чому залежна від неї. Для отримання кожного наступного кредиту Україна звітує перед МВФ про виконання більш ранніх зобов'язань та звіряє свої майбутні дії у фінансовій, монетарній, фінансовій, енергетичній та антикорупційній політиці з вимогами МВФ згідно з прописаним графіком і т. зв. структурними маяками [Меморандум, 2017; Меморандум, 2018; Меморандум, 2020].

Це суттєво обмежує незалежність економічної та соціальної політики української держави та загалом спричиняє розмивання її суверенітету.

Останнім часом в експертному середовищі дедалі частіше лунають критичні висловлювання про тотальну зовнішню залежність України від провідних капіталістичних країн, передусім США, та підконтрольних їм наднаціональних організацій – МВФ, Світового банку (СБ) тощо. Аргументація критиків базується на прямих чи опосередкованих доказах, яких останнім часом не бракує. І хоча достовірність деяких з них поки що не доведена компетентними органами, вони все одно спонукають до роздумів та впливають на громадську думку з цього питання. Чого тільки варті відомі “плівки Деркача” з висвітленням тиску топ-політиків США на керівництво України стосовно проведення відповідної політики в обмін на кредитування МВФ та інші види підтримки [Нові факти, 2020]. Щоб переконатися в цьому, достатньо навести висловлювання деяких представників Заходу, наприклад, экс-посла Канади в Україні Р. Ващука, який нещодавно у публічній лекції про реформи в Україні дозволив собі порівняння України з піддослідним кроликом, над яким проводять експерименти. Крім того, у даному виступі він розповідав про активну участь іноземних радників і дипломатів у процесі реформування в Україні та, більше того, зізнався у впровадженні Заходом тих реформаційних моделей, які на самому Заході ніколи не застосовувались, а значить і не довели своєї ефективності [Ващук, 2020].

Однак, як це часто буває, самих “піддослідних кроликів”, українців, на плечах яких лежить весь тягар наслідків таких експериментів, мало хто запитує про ставлення до ситуації, що склалася в цьому контексті в країні. Керуючись тим, що у справді демократичній державі дослідження громадської думки має бути ключовою умовою для прийняття управлінських рішень, варто розібратись, що думають про зовнішню залежність своєї держави самі українці.

Отже, наскільки самостійна, на думку громадян, є Україна у своїй зовнішній та внутрішній політиці?

Соціологічне опитування громадської думки, проведене Інститутом соціології НАН України у 2020 р., фіксує наявність в

українському соціумі високого рівня скепсису стосовно реальної самостійності та незалежності держави. На думку значної частини населення, як внутрішня, так і зовнішня державна політика України не є самостійною і багато в чому визначається волею та інтересами зовнішніх сил.

Згідно з результатами моніторингу більшість українців вважають, що зовнішня політика та міждержавні відносини України залежать від зовнішнього впливу (66%). При цьому 34% громадян дотримуються думки, що дії держави в цьому напрямі майже завжди є залежними, приблизно така сама частка (32%) опитаних вважає, що дії держави частіше є залежними, аніж самостійними. На протилежних позиціях стоїть суттєво менша частка респондентів, – лише 10% українців вважають дії держави на зовнішній арені тією чи іншою мірою незалежними.

Половина українців (51%) вважають, що дії України є залежними у співробітництві з міжнародними організаціями. Самостійність України в цьому контексті вбачає набагато менша частка опитаних (16%).

Що стосується внутрішньої політики, то в суспільному сприйнятті вона також багато в чому не є незалежною від зовнішніх сил. Зокрема, половина респондентів (51%) вважає внутрішньополітичні дії держави залежними від зовнішнього впливу, 62% респондентів говорять про залежність української держави в реалізації економічних реформ, 47% – у розвитку промисловості, 54% – у реформуванні системи охорони здоров'я. Навіть у такій ключовій, доленосній, для країни сфері, як оборонна політика та питання війни та миру, дії держави, на думку більшості громадян (61%), не є самостійними.

Лише кожен десятий респондент (11%) визнає, що в Україні достатньою мірою забезпечується реалізація цінності самостійності при вирішенні питань державного будівництва без втручання зовнішніх політичних сил. Утричі більша частка українців (37%) схиляється до протилежної думки, вважаючи, що реалізація даної цінності в Україні майже не забезпечується. Приблизно така сама частка респондентів (37%) вказали, що даний принцип реалізується в нашій країні лише частково.

Вагомий науково-практичний інтерес становить дослідження громадської думки стосовно діяльності ключового кредитора

України – МВФ. На нашу думку, не буде перебільшенням назвати 2020-й рік “переломним” у сприйнятті громадянами країни ролі та суті діяльності даного інституту в Україні.

Цього року, вперше за 20-річну історію соціологічних спостережень, частка противників співпраці України з МВФ суттєво (вдвічі) перевищила частку її прихильників (40% та 20% відповідно).

Стрибок позитивного ставлення до МВФ, зафіксований у 2019 р. після кількох років спаду (коли частка прихильників співпраці з ним зросла з 26% до 34% порівняно з 2018 р., а частка противників зменшилась з 37% до 30%), виявився короткостроковим. Загалом це можна пояснити післявиборним емоційним сплеском надії та піднесенням позитивних очікувань громадян у результаті зміни влади та приходу нової команди молодих політиків під брендом “Слуги народу”. Відсутність позитивних для населення змін і невиконання передвиборних обіцянок призвели не тільки до швидкого падіння рейтингу даної політичної сили та її лідера, а й до зменшення підтримки населенням деяких символічних реформаторських напрямів, зокрема співпраці з МВФ (рис).

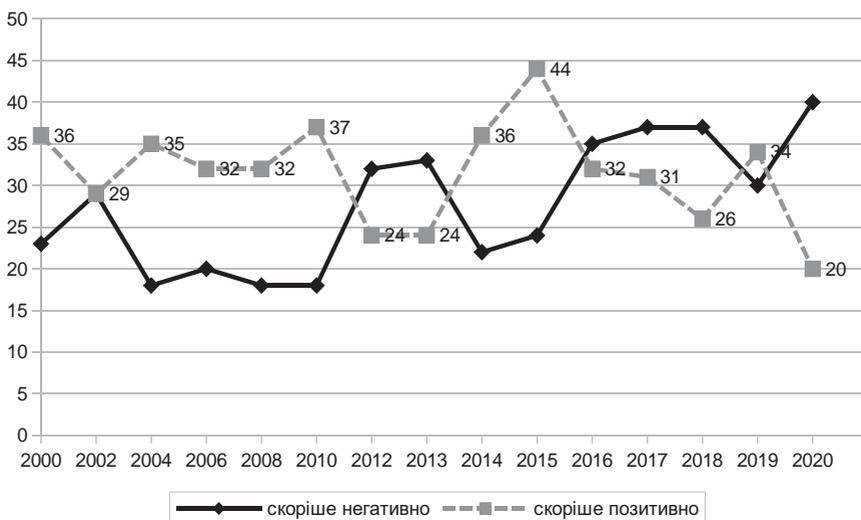

Рисунок. Ставлення населення України до співпраці з МВФ (2000–2020 рр., n=1800)

Результати соціологічного опитування свідчать про наявність зв'язку між оцінкою співпраці України з МВФ і віком, а також регіоном проживання респондентів.

Як виявилось, з віком респонденти схильні оцінювати цю співпрацю критичніше. Половина вікової когорти 56+ років (50%) ставиться до співпраці з МВФ скоріше негативно, натомість серед наймолодшої групи (18–29 років) таке бачення має лише кожен четвертий респондент (25%).

У регіональному розрізі найбільш лояльними до співпраці України з МВФ виявилися Захід і Центр країни (30% і 36% негативних оцінок та 26% і 23% позитивних оцінок відповідно). Водночас на Півдні та Сході країни цю співпрацю схвалює набагато менша частка громадян (48% і 52% негативних оцінок та 13% і 14% позитивних оцінок відповідно).

Аналіз динаміки громадської думки щодо співпраці України з МВФ свідчить про те, що зміни в суспільному сприйнятті мають хвилеподібний характер. На нашу думку, вони визначаються кількома чинниками: політологічним дискурсом у періоди політичних змін (коли соціологічні дослідження фіксували збільшення позитиву в оцінках діяльності МВФ під впливом активного формування громадської думки через підконтрольні західно орієнтованим силам ЗМІ) та погіршенням соціально-економічного становища населення в міжвиборчі періоди (коли фіксувалось зростання негативізму через відсутність реальних позитивних змін). Безперечно, вагому роль у зростанні критичного ставлення населення України до МВФ зіграло відкрите озвучення емісарами даної організації вимог до української держави щодо питань її внутрішньої політики. Слідування цим вимогам (у тому числі таким непопулярним серед населення, як підвищення тарифів на послуги ЖКГ, підвищення пенсійного віку, відкриття ринку землі тощо) сприяли фіксації в суспільному сприйнятті взаємозв'язку між реалізацією імперативів МВФ та падінням добробуту українців, а також формуванню думки про розмивання суверенітету держави в результаті цієї співпраці.

Особливо болочим для українців стало багаторазове підвищення тарифів на оплату комунальних послуг, що в умовах і без того важкого соціально-економічного становища більшос-

ті громадян відчутно вдарило по їх гаманцях. На сьогодні борг населення з оплати комунальних послуг сягнув 56,1 млрд грн [Про оплату, 2020]. Дані моніторингу свідчать, що оплата комунальних послуг з'їдає велику частку сімейного бюджету українських домогосподарств, – на їх оплату середня українська сім'я в опалювальний сезон витрачає третину свого сукупного доходу (32%). Поряд з витратами на харчування (47%) тільки на задоволення цих базових потреб середня українська сім'я витрачає більшу частку свого сукупного доходу (79%).

Не важко припустити, що заклики про необхідність подальшого підвищення тарифів і реалізації інших непопулярних серед населення реформ (зокрема, медичної та пенсійної), що продовжують активно озвучуватись емісарами МВФ, і надалі формуватимуть негативне ставлення населення до цієї міжнародної фінансової інституції.

Вже сьогодні, як показують результати соціологічного опитування, половина українців (46%) вважають вплив таких міжнародних фінансових організацій, як МВФ і Світовий банк на соціальні зміни в житті країни негативним. При цьому кожний четвертий (25%) оцінює цей вплив як дуже негативний (*табл.*). Протилежної думки дотримується більш як удвічі менша частка респондентів (21%).

Не викликають у нашій країні великої довіри і дії іноземних радників та дипломатів. Як виявилось, їх вплив на зміни в житті України вважає негативним половина громадян (46%), кожен четвертий (23%) з яких для оцінки обрав найбільш критичну характеристику (“справляють дуже негативний вплив”). На протилежних позиціях стоїть майже втричі менша частка українців (16%).

У результаті аналізу були виявлені вікові та регіональні особливості сприйняття даних іноземних агентів соціальних змін в Україні. Виявилось, що молодь схильна оцінювати дії іноземних радників і міжнародних організацій позитивніше, ніж люди середнього та старшого віку. Найбільш критичні в цьому питанні традиційно є представники найстаршої вікової категорії (55+років), половина яких (52%) вважає вплив міжнародних організацій та іноземних радників негативним.

Сприйняття українцями впливу міжнародних організацій та іноземних радників на соціальні зміни в Україні (2020, N=1800)

На Вашу думку, як впливають на зміни, які відбуваються в житті країни...?	Негативний вплив			“Середній” (нейтральний) вплив			Позитивний вплив		
	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.
Міжнародні фінансові організації (МВФ, Світовий банк та ін.)	46%			33%			21%		
	38%	46%	52%	37%	34%	29%	25%	20%	18%
	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.
Іноземні радники та дипломати	46%			38%			16%		
	39%	46%	52%	42%	38%	33%	19%	16%	15%
	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.	18-29 pp.	30-55 pp.	55+ pp.

Отже, можна констатувати, що респонденти загалом оцінюють вплив цих суб'єктів на Україну не дуже високо. Наприклад, навіть серед найбільш лояльної до них молодіжної когорти (18–29 років) позитивним вплив МВФ і СБ на зміни в Україні назвав лише кожен четвертий респондент (25%), натомість негативним – 38%. Роль іноземних радників і дипломатів вважають позитивною 19% представників цієї вікової групи, негативною – 39%.

У регіональному розрізі найбільш лояльно оцінили вплив іноземних агентів соціальних змін в Україні жителі Заходу та Центру країни (23% і 25% позитивних оцінок ролі МВФ і СБ та 23% і 19% позитивних оцінок ролі іноземних радників та дипломатів). Наприклад, на Сході вплив МВФ і СБ вважають позитивним лише 15%, на Півдні – 14% мешканців, вплив іноземних радників і дипломатів – ще менша частка опитаних жителів даних регіонів (9% та 10% відповідно).

У цілому частка негативних оцінок суттєво перевищує позитивні серед усіх регіональних груп респондентів. Вплив МВФ і СБ вважають негативним 32% жителів Заходу, 44% –

Центру, 57% – Сходу та 61% мешканців Півдня країни. Негативізм при оцінюванні українцями впливу на зміни в країні іноземних радників і дипломатів також високий. Їхні дії не підтримує 37% мешканців Заходу, 43% Центру, 63% Півдня та 55% Сходу України.

Отже, на основі аналізу емпіричних даних можемо зробити висновок про доволі значну поширеність в українському соціумі думки про значне обмеження суверенітету української держави. Значна частка громадян відмічає той чи той ступінь залежності країни від зовнішніх сил у реалізації внутрішньої та зовнішньої політики. Погіршення добробуту населення та відсутність позитивних зрушень у житті країни загалом у результаті виконання імперативних вимог МВФ є ключовими причинами зростання негативізму при оцінюванні населенням співпраці з цією міжнародною фінансовою інституцією. Вже тепер кількість противників співпраці України з МВФ удвічі перевищує кількість її прихильників. Падіння рівня та якості життя українців (на що, крім згубних для вітчизняної економіки неоліберальних реформ, безумовно, вплинула спричинена пандемією COVID-19 криза) та зростання залежності від МВФ в умовах затягування боргового зашморгу, на нашу думку, й далі сприятиме зростанню суспільного невдоволення як діяльністю зарубіжних агентів неоліберальних змін в Україні, так і змістом та суттю даних реформ.

Джерела

Арсенко А., Буткалюк В. (2019). Реформи під егідою МВФ в Україні: бійтеся данайців, що приносять дари. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, С. 169–186.

Ващук Р. (2020). Західня підтримка реформ в Україні 2014–2019: Вибачайте, якщо щось було не так. The Schevchenko Scientific Society of Canada. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wQvmNak-7GVA&feature=emb_logo

Зовнішній борг України на кінець II кварталу 2020 року. (2020). URL: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf

Меморандум про економічну і фінансову політику від 2 березня 2017 року. (2017). *Офіційний сайт Міністерства фінансів України*. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/LOI%20and%20MEFP%20-%202016_ukr.pdf

Меморандум про економічну та фінансову політику від 5 грудня 2018 року. (2018). *Офіційний сайт Національного банку України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/UKR_SBA%2005122018%20LOI_MEFP_TMU.pdf?v=4

Меморандум про економічну та фінансову політику від 2 червня 2020 року. (2020). *Офіційний сайт Міністерства фінансів України*. URL: https://mof.gov.ua/uk/memorandum_of_economic_and_financial_policies_by_the_authorities_of_ukraine-435

Нові факти міжнародної корупції та зовнішнього управління Україною. (2020). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pM0y5XXPKZU>

Про оплату населенням житлово-комунальних послуг у жовтні 2020 року. (2020). Експрес-випуск. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>. Дата доступу: 30.11.2020

Україна: Меморандум про економічну і фінансову політику. (2018). Додаток 1. URL: <https://www.documentcloud.org/documents/5638678-IMF.html#document/p58>

ДИНАМІКА ЦІННІСНИХ ПРІОРИТЕТІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ОСТАННІ ТРИ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1991–2020 рр.)

Ціннісні пріоритети населення України почали вивчати систематично в Інституті соціології НАН України з 1991 р. У відділі соціології культури та масової комунікації була спеціально розроблена дослідницька програма “Аксиомоніторинг”. Перше опитування громадської думки, де використовувався певний каталог цінностей, було здійснено Центром “Соціс” восени 1991 р. (після ухвалення Верховною Радою Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., але напередодні загальнонаціонального референдуму 1 грудня 1991 р. про підтвердження даного Акта). Каталог цінностей містив спочатку 18 позицій (у 1994 р.), у 1997 р. – 19, а з 2000 р. – 20. Ціннісні позиції були сформульовані як різноманітні життєві стани, можливості, стандарти, зразки, яких *варто бажати* або які *повинні бути*. Респондентам пропонувалося *оцінити важливість особисто для себе* зазначеного каталогу цінностей за 5-бальною шкалою, де 1 означає “зовсім не важливо”, 2 – “радше не важливо”, 3 – “важко сказати, важливо чи ні”, 4 – “радше важливо” і 5 – “дуже важливо”.

За період 1991–2020 рр. Інститут соціології здійснив 13 репрезентативних загальнонаціональних опитувань населення країни, під час яких використовувалися однаковий каталог ціннісних позицій і техніка їх оцінювання респондентами. Організацію польового етапу відповідних опитувань у 1991–2014 рр. забезпечував Центр “Соціс”, у 2015–2019 рр. – Благодійний фонд “Інтелектуальна перспектива”, а у 2020 р. – знову Центр “Соціс”.

У цій статті до уваги беруться передусім три декади періоду 1991–2020 рр.: перша декада 1991–2000 рр., друга декада – 2001–2010 рр., третя декада 2011–2020 рр. У межах першої

декади для з'ясування динаміки ціннісних пріоритетів населення країни було проведено 4 загальнонаціональних опитування. Загалом було опитано 5360 респондентів. У межах другої декади теж було проведено 4 загальнонаціональних опитування, але загалом тоді було опитано вже 7200 респондентів. І, нарешті, у межах третьої декади було проведено 5 загальнонаціональних опитувань і охоплено загалом 9000 респондентів.

Нижче (*табл. 1*) наведено каталог ціннісних позицій та їх агреговані середньозважені індекси (за 5-бальною шкалою в межах кожної з трьох виділених декад), що засвідчують порядок і динаміку ціннісних пріоритетів опитаного населення за період 1991–2020 рр.

Аналіз наведених даних свідчить, що за період 1991–2020 рр. статистично не зросла суб'єктивна важливість тільки п'яти ціннісних позицій (з двадцяти запропонованих), пов'язаних із міцним здоров'ям, матеріальним добробутом, сприятливим морально-психологічним станом у суспільстві, створенням у суспільстві рівних можливостей для всіх, суспільним визнанням. Більше того, порівняно з першою та другою декадами, рейтинг цих ціннісних позицій (згідно з оцінками респондентів) у третій декаді статистично значуще знизився. Загалом це становить 25% запропонованого каталогу цінностей. Що стосується ціннісних позицій *міцної сім'ї, благополуччя дітей, незалежності у справах, судженнях, вчинках*, то їхній рейтинг у третій декаді (порівняно з першою та другою декадами) статистично значуще не змінився. Загалом це становить 15% запропонованого каталогу цінностей.

Водночас, як свідчать дані *табл. 1*, за період 1991–2020 рр. статистично зросла суб'єктивна важливість інших 12 ціннісних позицій, пов'язаних із державною незалежністю України, демократичним розвитком країни, свободою слова, демократичним контролем рішень владних структур, підприємницькою ініціативою, інтелектуальним розвитком, культурною компетентністю, цікавою роботою, соціальною рівністю, національно-культурним відродженням, участю у релігійному житті, участю у політичному житті.

Таблиця 1

**Варіативність ціннісних домінант населення України
(подекадний розподіл в агрегованих середньозважених балах
за 1991–2020 рр.)**

<i>Цінності</i>	<i>1991–2000 рр. (I декада)</i>	<i>2001–2010 рр. (II декада)</i>	<i>2011–2020 рр. (III декада)</i>
Міцне здоров'я	4,91	4,85	4,75**↓
Матеріальний добробут	4,83	4,67	4,57**↓
Міцна сім'я	4,73	4,81	4,72 =
Благополуччя дітей	4,76	4,73	4,72 =
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,63	4,19	4,13 **↓
Створення у суспільстві рівних можливостей для всіх	4,29	4,29	4,19**↓
Суспільне визнання (повага колег, співгромадян)	4,14	4,19	4,05**↓
Цікава робота	4,08	4,20	4,15**↑
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,93	3,93	3,97 =
Національно-культурне відродження	3,80	3,83	3,86 **↑
Державна незалежність України	3,59	3,95	4,18**↑
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,49	3,96	3,94**↑
Відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви населення)	3,90	3,66	4,0**↑
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,58	3,76	3,82**↑
Можливість критики, демократичного контролю рішень владних структур	3,15	3,47	3,69**↑
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,22	3,78	3,91**↑
Демократичний розвиток країни	3,32	3,82	4,0**↑
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,02	3,34	3,57**↑

Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь тощо)	3,01	3,01	3,16**↑
Участь у діяльності політичних партій та громадських організацій	1,92	2,63	2,89**↑

*Статистично значущі відмінності агрегованих середньозважених балів фіксуються за рядами між першою і третьою декадами (** – на рівні 1%). Знак “=” означає, що рейтинг певних цінностей за зазначений період статистично значуще не змінився. Знак ↑ означає, що рейтинг агрегованих середньозважених індексів за даний період статистично значуще зріс. Знак ↓, навпаки, вказує статистично значуще зменшення відповідних агрегованих середньозважених індексів.

Потрібно зазначити, що суб'єктивні оцінки респондентами каталогу ціннісних позицій пов'язуються не тільки з індивідуальними потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, а й з особливими обставинами життєвої ситуації людей. У цьому сенсі, наприклад, декада 1991–2000 рр. була надзвичайно насиченою. Створення незалежної України, побудова ринкової економіки, демократизація, формування політичної нації – усе це з самого початку породжувало високі соціальні очікування серед населення. На жаль, побудова ринкової економіки в першій декаді незалежності України супроводжувалася падінням рівня життя переважною більшістю суспільства. Це викликало масове невдоволення тодішніми економічними реформами і підірвало довіру людей до демократизації суспільства та нових демократичних цінностей і практик.

Моніторингові дані Інституту соціології НАН України свідчать, що приблизно до 2000 р. серед населення країни поширювалися орієнтації на *матеріалістичні цінності* (наголошення на важливості фізичної та економічної безпеки людини). Через масове збідніння такі цінності, що інколи визначаються як *“цінності виживання”* (Р. Інглгарт), у 2000 р. поділяли три чверті населення країни. Тому не випадково, що в першій декаді ієрархію ціннісних позицій запропонованого каталогу очолили *тілесно-вітальні цінності* (*міцне здоров'я, матеріальний добробут, міцна сім'я, благополуччя дітей*), оскільки реалізація саме цих цінностей традиційно забезпечує екзистенцію людей. Деякі автори відносять тілесно-вітальні цінності до розряду традиційних.

У другій декаді 2001–2010 рр. Україна стала економічно виправлятися. Проте зазначені тілесно-вітальні цінності й тут також очолили ієрархію ціннісних позицій, однак порівняно з першою декадою з меншою інтенсивністю. Що стосується інших ціннісних позицій, то на їхній рейтинг більше вплинули інші події та явища того часу. Йдеться про політичні загострення 2004 р. та Помаранчеву революцію 2005 р. На тлі цих подій другої декади суттєво зріс рейтинг таких ціннісних позицій, як *демократичний розвиток країни, державна незалежність України, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, участь у політичному житті, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність, цікава робота, участь у релігійному житті*. Цікаво, що в умовах світової фінансової кризи 2008–2009 рр., яка зачепила й Україну, в ментальності нашого населення суттєво зросла важливість такої ціннісної позиції, як *можливість підприємницької ініціативи*.

Третя декада (2011–2020 рр.) також пов'язана з низкою надзвичайних подій у суспільстві. І дійсно, Євромайдан, повалення режиму В. Януковича, позачергові президентські вибори, анексія Криму Росією, військова АТО проти сепаратистів на сході України, загибель малайзійського “Боїнга”, бойові зіткнення українських військових з частинами регулярної російської армії на території країни – все це не можна віднести до рядових, звичайних подій у житті українського суспільства.

Всі ці події надзвичайно вплинули на вітчизняний соціум. Перш за все вони загострили цілу низку проблем: політичних, економічних, фінансових, оборонних, соціальних (біженці, переселенці з зони військових дій тощо). Це загострення супроводжувалось людськими жертвами, різноманітними небезпеками та ризиками. Водночас зазначені події зумовили свого роду *мобілізацію* людського потенціалу нашої країни. Про це свідчить не тільки зростання обороноздатності українського війська, а й масова підтримка його громадянами, відвага добровольців і волонтерів. Зрозуміло, що ця мобілізація характеризується не тільки зовнішніми, візуальними свідченнями, вона також має латентні ментально-ціннісні параметри. В умовах економічної рецесії, політичної

напруженості, соціокультурної неоднозначності, заглибленої соціальної нерівності ментально-ціннісні характеристики населення можуть як посилюватися, так і послаблюватися.

Так, у межах третьої декади, а саме в період 2011–2016 рр., рейтинги всіх ціннісних позицій запропонованого каталогу цінностей статистично значуще зросли. А ось у період 2016–2020 рр. відбувся зворотний процес. За винятком цінностей *державної незалежності України та демократичного розвитку країни*, всі інші ціннісні позиції суттєво знизилися в рейтингу. Ці протилежні тренди можуть означати, що посилення економічної рецесії, політичної напруженості, соціокультурної неоднозначності та соціальної нерівності породжує сприйняття життєвих умов такими, які *не здатні забезпечити реалізацію провідних ціннісних пріоритетів населення*. Отже, сприйняття респондентами сьогоденної неможливості реалізувати свої ціннісні пріоритети зумовлює зниження їхнього рейтингу.

Якщо згрупувати всі запропоновані ціннісні позиції за критерієм функціональної однорідності, то серед них можна аналітично вирізнити чотири *ціннісних синдроми*. Так, синдром “*безпека*” охоплює вітальні цінності (здоров’я, сім’я, діти, добробут). Його функціональне призначення– гарантування безпеки людей, людського життя, його відтворення. Наступний синдром можна умовно назвати “*соціальний комфорт*”, і він охоплює різноманітні просоціальні цінності (інтераційні, егалітарні, традиційні, релігійні), покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми з приводу набуття можливостей для реалізації інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошуку життєвих смислів тощо. Йдеться про такі цінності, як *сприятливий морально-психологічний стан суспільства, створення рівних можливостей для всіх, соціальна рівність, національно-культурне відродження, участь у релігійному житті*. Синдром під назвою “*самореалізація*” охоплює самореалізаційні цінності, які забезпечують особистісний розвиток (*цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність*). Функціональне призначення цього синдрому полягає у забезпеченні саморозвитку

людини, самореалізації та саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя. Останній, четвертий синдром під назвою “демократія” охоплює демократичні політико-громадянські цінності (державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень влади, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті). Їхнє функціональне призначення полягає у забезпеченні повноцінної участі громадян країни у політико-громадянському житті нашого соціуму.

Нижче (табл. 2) наведено порядок і динаміку зазначених ціннісних синдромів за період 1991–2000 рр. (із урахуванням трьох декад цього періоду). Як бачимо, в усіх трьох випадках ієрархію ціннісних синдромів очолюють вітальні цінності (синдром “безпека”). Домінантне становище цього синдрому не міняється, і важливість вітальних цінностей зберігається в будь-яких умовах. Тим не менше, рейтинг вітальних цінностей у третій декаді статистично значуще зменшився порівняно з першою та другою декадами. Втім, це зменшення фіксується в межах усього періоду 1991–2020 рр. На наш погляд, його причина полягає у тому, що в суспільстві постійно не забезпечуються можливості та ресурси реалізації вітальних цінностей населення, через що в людській ментальності і відбувається певне зменшення їх інтенсивності.

Щодо просоціальних цінностей (синдром “соціальний комфорт”, то в першу декаду вони посідали друге місце за рейтингом після вітальних цінностей. Пізніше, у другій та третій декадах, вони перемістилися на третє місце (після самореалізаційних цінностей). Загалом ми бачимо, що даний синдром протягом всього періоду підлягав флуктуації, зменшуючи чи збільшуючи свій рейтинг. Усе, мабуть, залежало від наявності або відсутності достатньої можливості їх реалізації в життєвій ситуації людей, оскільки просоціальні цінності мають у своєму середовищі традиційні, консервативні компоненти, на які звертає увагу передусім старше покоління. Натомість молоде покоління більше орієнтується на модернізаційні цінності.

Дані табл. 2 свідчать, що за період 1991–2020 рр. статистично значуще зріс рейтинг самореалізаційних цінностей (синд-

**Варіативність ціннісних синдромів населення України
(подекадний розподіл в агрегованих середньозважених балах
за 1991–2020 рр.)**

<i>Ціннісні синдроми</i>	<i>1991–2000 рр. (I декада)</i>	<i>2001–2010 рр. (II декада)</i>	<i>2011–2020 рр. (III декада)</i>
“Безпека” (вітальні цінності)	4,81	4,77	4,69 **↓
“Соціальний комфорт” (про соціальні цінності)	4,10	3,79	3,87**↓
“Самореалізація” (самореалізаційні цінності)	3,85	4,0	3,98 ***↑
“Демократія” (демократичні політико-громадянські цінності)	3,04	3,50	3,72**↑

ром “самореалізація”) і демократичних політико-громадянських цінностей (синдром “демократія”). Незважаючи на те, що їх реалізація відбувається у важких політичних і економічних умовах і не завжди є повноцінною, рейтинг цих цінностей (особливо порівняно з першою декадою) у людській ментальності суттєво зріс. І це цікаво, бо ці модернізаційні цінності відповідають перспективному просуванню України на демократичному та ринковому шляху.

З’ясування особливостей динаміки ціннісних пріоритетів населення України за період 1991–2020 рр. дало змогу сформулювати такі основні узагальнення.

Система ціннісних пріоритетів населення України характеризується домінуванням синдрому вітальних цінностей, пов’язаних зі здоров’ям, сім’єю, дітьми й добробутом людей. За умов недостатнього забезпечення можливостей реалізації зазначених цінностей спрацьовує механізм компенсації, який зумовлює високий рейтинг ціннісного синдрому “безпеки”. Водночас постійний брак можливостей і ресурсів для його реалізації може породжувати в людській ментальності певне (відносне) знецінення цього синдрому.

Моніторингові дані свідчать, що за період 1991–2020 рр. 60% ціннісних позицій запропонованого каталогу цінностей

статистично значуще підвищилися в рейтингу за 5-бальною шкалою.

Зростання рейтингу самореалізаційних цінностей свідчить про поширення в українському соціумі феномена індивідуалізації, пов'язаного з реалізацією цінностей саморозвитку людей. З просуванням України у напрямі політичної стабільності, ефективної ринкової економіки, консолідованої демократії, солідарного суспільства можна очікувати поширення даного феномена в майбутньому.

Зростання важливості просоціальних цінностей (особливо у третій декаді) пов'язується із посиленням комунікації, толерантності, солідарності, соціальних зв'язків, пошуку сенсу життя в актуальних суспільних умовах. Цей тренд має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського суспільства, особливо під час надзвичайних суспільних обставин.

Зростання значущості демократичних політико-громадянських цінностей свідчить про створення єдиного демократичного ціннісно-смыслового фундаменту суспільного життя країни, на якому в подальшому розвиватимуться консолідований демократизм, креативний індивідуалізм, соціальна солідарність, інтелектуальний потенціал, культурна компетентність нашого населення, а також ревіталізація важливих національних, традиційних, релігійних цінностей та практик.

СОЦІЕТАЛЬНІ ЦІННОСТІ: ПОНЯТТЯ, РІВЕНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У МАСОВИХ ОЦІНКАХ ТА МІСЦЕ В НОМОЛОГІЧНІЙ МЕРЕЖІ

Поняття соціетальних цінностей та їх перелік. Ми поділяємо цінності людей на індивідуальні та надіндивідуальні, або соціетальні. Якщо індивідуальні цінності є об'єктами, що відповідають базовим біологічним або психологічним потребам і доступ до яких індивід розглядає як бажаний (умовна цінність, або інтерес) чи необхідний (безумовна цінність), то цінності соціетального рівня являють собою бажані або необхідні емерджентні властивості соціальної взаємодії між різними соціальними групами [Дембіцький С., Сидоров М., Плющ В. та ін.]. Водночас якщо на індивідуальному рівні різні цінності вибудовуються в унікальну для кожної людини ієрархію, що означає надання переваги одним цінностям на противагу іншим, то на соціетальному рівні кожна цінність є важливою з погляду функціонування суспільства або його складових. Відповідно, незабезпечення соціетальних цінностей веде до негативних наслідків для функціонування та розвитку соціальної системи.

Очевидно, що для кожного типу суспільства існує свій перелік оптимальних емерджентних властивостей соціальної взаємодії. У нашій роботі ми не ставимо завдання розглянути усі соціетальні цінності, а лише ті з них, які мають принципове значення для успішності суспільств, що підтримують цінності ліберальної демократії. Історія розвитку демократичної думки [Хелд Д.] одразу надає початковий перелік відповідних соціетальних цінностей: безпека, свобода, рівність, селективність, нормативність. Враховуючи той факт, що підґрунтям сучасних ліберальних демократій є національні держави, до перелічених цінностей також слід додати порядок, стабільність, самостійність та силу, які є передумовами успішності держави, а також напряду пов'язані з її цивілізаційною суб'єктністю

[Гилли Ч.]. Нарешті, сучасний глобальний світ створює запит на такі соціетальні цінності, як різноманіття та розвиток, без яких неможливо посісти гідне місце серед інших країн, навіть за умови дотримання інших цінностей.

Зміст перелічених цінностей є таким:

- *Безпека* – захист членів суспільства від внутрішніх деструктивних процесів (злочинності, екологічних проблем, дискримінації тощо).
- *Різноманіття* – мирне співіснування в суспільстві соціальних груп з різними політичними, релігійними та культурними ідеалами.
- *Селективність* – розподіл позицій у державних структурах виходячи з кваліфікації, досвіду і репутації претендентів.
- *Нормативність* – дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур у всіх сферах, що підлягають відповідному регулюванню.
- *Свобода* – мінімізація втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів.
- *Рівність* – однакові базові права і можливості представників усіх соціальних груп (у галузі освіти, соціального захисту та медичного забезпечення).
- *Порядок* – відсутність гострого протистояння між різними соціальними групами в суспільстві, а також між соціальними групами і державою.
- *Стабільність* – здатність держави підтримувати досягнуті в суспільстві стандарти життя.
- *Розвиток* – відповідність або рух наукових і технологічних досягнень суспільства до рівня провідних країн світу.
- *Самостійність* – вирішення питань державного будівництва без втручання зовнішніх політичних сил.
- *Сила* – лідируючі позиції держави в міжнародній політиці на регіональному або глобальному рівні.

Забезпечення перших дев'яти цінностей є умовою успішності сучасних національних держав з точки зору їх внутрішньої політики. Своєю чергою реалізація останніх двох є показником успіху на міжнародній арені.

Забезпечення соціетальних цінностей в Україні в контексті масової свідомості. Для оцінки забезпеченості надіндиві-

дуальних цінностей використані індикатори Індексу забезпечення соціетальних цінностей (автор – д. соц. н. С. Дембіцький), що передбачають отримання за кожною цінністю одного з таких варіантів відповіді: “не забезпечується”, “забезпечується частково”, “забезпечується”, “важко сказати”. Даний індекс було використано у хвилі 2020 р.¹ соціологічного моніторингу “Українське суспільство” (Інститут соціології НАН України), вибірка якого репрезентує доросле населення України за такими параметрами, як стать, вік, тип поселення та регіон проживання (N = 1800).

З погляду масової свідомості не існує жодної цінності, модальною відповіддю щодо якої була б “забезпечується” (табл. 1). Модальним вибором для таких цінностей, як різноманіття, свобода, порядок, селективність та безпека є “частково забезпечується”. При цьому найбільший відсоток відповідей “забезпечується” зафіксовано для цінностей різноманіття та свободи – кожна четверта та кожна п’ята відповідно.

Таблиця 1

**Забезпечення соціетальних цінностей
в оцінках респондентів, 2020 р. (%)**

Цінність	Варіант відповіді			
	Не забезпечується	Частково забезпечується	Забезпечується	Важко сказати
Різноманіття	17,4	46,3	24,3	11,9
Свобода	20,8	43,2	20,1	15,8
Порядок	27,0	43,7	15,5	13,8
Селективність	27,7	34,8	11,7	25,8
Безпека	32,5	51,4	9,8	6,3
Нормативність	35,0	39,4	10,8	14,9
Розвиток	36,5	38,6	11,7	13,2
Рівність	36,8	37,0	14,1	12,1
Самостійність	37,2	37,1	10,6	15,1
Сила	38,4	32,7	8,4	20,5
Стабільність	42,6	37,4	9,1	10,9

¹Опитування було проведено у другій половині вересня – першій половині жовтня на підконтрольній українському уряду території.

Наступну групу цінностей становлять нормативність, розвиток, рівність та самостійність. Зважаючи на модальний варіант відповідей, їм відповідають “не забезпечується” або “частково забезпечується”, тобто між цими двома варіантами не зафіксовано статистично значущих відмінностей.

Нарешті, для таких цінностей, як сила та стабільність модальним варіантом відповіді є “не забезпечується”. При цьому для них характерним також є найнижчий відсоток варіанта відповіді “забезпечується”.

Важливим індикатором оцінки реалізації державних цінностей в масовій свідомості є частка респондентів, які не змогли сформулювати змістовну відповідь, тобто обрали варіант відповіді “важко сказати”. Найбільш проблематичними в цьому розумінні цінностями стали селективність та сила. Водночас найбільш певно респонденти почуваються при відповіді на запитання щодо реалізації цінності безпеки. В соціології інформацію про відсоток респондентів, що не визначилися зі змістовною відповіддю, можна використати як опосередкований показник надійності соціологічних висновків. Мається на увазі відповідь на запитання щодо того, чи може змінитися для тієї чи тієї цінності модальна група та в якому напрямі (в бік покращення чи погіршення), якщо відсоток відповідей “важко сказати” додати до відсотка відповідей одного з немодальних варіантів.

Наприклад, для цінності різноманіття відсоток відповідей за модальним варіантом становить 46,3%. Якщо до відповідей “не забезпечується” (17,4%) додати відповіді “важко сказати” (11,9%) або, навпаки, додати відповіді “важко сказати” (11,9%) до відповідей “забезпечується” (24,3%), то ми отримуємо відповідно 29,3% та 36,2%. Останні два показники не перевищують показник 46,3% для модального варіанта. Отже, останній можна вважати надійною оцінкою моди розподілу.

У цьому значенні можна стверджувати, що в масовій свідомості цінності різноманіття, свободи та безпеки вважаються частково забезпеченими, а інші трактовки не є валідними. З огляду на це цінностями, що балансують між частковим забезпеченням і майже повним незабезпеченням, є порядок, нормативність, розвиток, рівність, самостійність та стабіль-

ність. Щодо цінностей селективності та сили можна змоделювати як сценарій покращення, так і сценарій погіршення. Втім, враховуючи розподіл відповідей, перший є малоімовірним.

Місце соціетальних цінностей у номологічній мережі. Номологічна мережа є сукупністю взаємозв'язків між набором психологічних, соціально-психологічних або соціальних явищ, що зафіксовані на основі результатів соціального вимірювання та відображені шляхом використання методів математичної статистики (зазвичай одного з різновидів кореляційного аналізу). Побудова номологічної мережі дає додаткову важливу інформацію щодо особливостей прояву того чи того феномену з погляду на його зовнішні зв'язки.

Звісно, соціетальні цінності включені до своєї номологічної мережі. Для того, щоб її відтворити та проаналізувати, використовуємо ряд інтегральних індексів, серед яких розглянемо такі (усі описані нижче вимірювальні інструменти були використані у хвилі 2020 р. соціологічного моніторингу "Українське суспільство"):

- *індекс забезпечення соціетальних цінностей* – інтегральний показник, забезпечення усієї сукупності цінностей на думку респондента (діапазон значень від 1 до 3, де 1 – жодна цінність не забезпечується, 3 – усі цінності забезпечуються);

- *індекс державної суб'єктності держави* – інтегральний показник, що формується на основі оцінки рівня самостійності державної політики в різних сферах, починаючи від культурного життя і закінчуючи економічними реформами (загалом 15 сфер, діапазон значень від 15 до 75, де 15 – повна залежність державної політики у всіх сферах, 75 – повна незалежність державної політики у всіх сферах);

- *індекс соціальної напруженості* – інтегральний показник, значення якого вказує на готовність респондента брати участь у тих чи тих видах протестної активності (діапазон значень від 0 до 63, де 0 – повна зневіреність респондента щодо участі в будь-яких протестних заходах, а 63 – готовність брати участь у будь-яких протестних заходах, навіть тих, які є незаконними та небезпечними);

- *індекс національної дистанційованості* – інтегральний показник, що характеризує ставлення респондента до десяти етносів, серед яких – українці, угорці, євреї та інші (діапазон

значень від 1 до 7, де 1 – готовність прийняти представників будь-якого з десяти етносів як членів своєї родини, а 7 – небажання допускати представників будь-якого з 10 етносів взагалі в Україну);

- *індекс аномії* – інтегральний показник відчуття респондентами відсутності спільних норм у суспільстві (діапазон значень від 0 до 18, де 0 – ідеальна ситуація, коли в суспільстві на думку респондента існують загально відомі дієві спільні норми, а 18 – ситуація тотальної аномії, або безнормності у суспільстві);

- *індекс психологічного дистресу* – інтегральний показник психологічного дистресу, який респондент відчував останнім часом (діапазон значень від 0 до 27, де 0-12 – нормальний рівень психологічного дистресу, 13-16 – підвищений рівень психологічного дистресу, 17-27 – високий рівень психологічного дистресу);

- *інтегральний індекс соціального самопочуття* – інтегральний показник задоволеності соціальних потреб респондента; використаний у двох скорочених версіях – ПСС-15 та ПСС-20; ПСС-15 спрямована на вимірювання соціального самопочуття в контексті інституційної специфіки суспільства (діапазон значень від 15 до 45, де 15 – повна незадоволеність соціальних потреб, а 45 – їх повна задоволеність), тоді як ПСС-20 фокусується на соціальному самопочутті в контексті побутового рівня життєдіяльності індивіда (діапазон значень від 20 до 60, де 20 – повна незадоволеність соціальних потреб, а 60 – їх повна задоволеність).

Перш ніж аналізувати номологічну мережу, яка може бути побудована з використанням перелічених інтегральних показників, розглянемо їх описові статистики у вибірці (табл. 2) з метою загального опису українського суспільства за цими показниками.

Враховуючи специфіку розподілів в масовій свідомості респондентів в нашому дослідженні, можна стверджувати, що: 1) в українському суспільстві існують проблеми із забезпеченням соціетальних цінностей; 2) українське суспільство є частково залежним у реалізації державної політики; 3) соціальна напруженість в Україні характеризується доволі низьким

Описові статистики розподілу за інтегральними показниками, 2020 р.

Інтегральний показник	Описові статистики		
	1-й квар- тиль	Медіана	3-й квар- тиль
Індекс забезпечення соціетальних цінностей	1,5	1,8	2,1
Індекс державної суб'єктності України	32,0	40,0	46,0
Індекс соціальної напруженості	0,0	0,0	4,8
Індекс національної дистанційованості	4,3	5,3	6,0
Індекс аномії	9,0	12,0	16,0
Індекс психологічного дистресу	7,0	10,0	14,0
Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС–15)	23,0	27,0	31,0
Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС–20)	34,0	40,0	47,0

рівнем; 4) український соціум характеризується суттєвою національною дистанційованістю; 5) український соціум є виражено аномійним; 6) оцінюючи ситуацію з погляду психологічного дистресу серед населення України, можна вважати її нормальною; 7) в Україні дещо знижені показники задоволення соціальних потреб на інституційному рівні, водночас вони є середніми на побутовому рівні життєдіяльності індивідів.

Тепер розглянемо сукупність взаємозв'язків між значеннями представлених інтегральних показників (табл. 3), зробивши акцент на тому місці, яке посідає в отриманій номологічній мережі Індекс забезпечення соціетальних цінностей.

Як бачимо, інтегральні оцінки реалізації надіндивідуальних цінностей не пов'язані з такими властивостями, як соціальна напруженість та психологічний дистрес. Отже, негативні оцінки забезпечення різноманітних цінностей ніяк не залежать від психічного стану індивідів, а також не асоціюються з його бажанням брати участь у тих чи тих протестних заходах.

Слабкий зв'язок фіксується, якщо беремо до уваги національну дистанційованість. Незважаючи на те, що гірші оцін-

Таблиця 3

Зв'язок між показниками Індексу забезпечення соціетальних цінностей та інших інтегральних показників, *r*

<i>Інтегральні показники</i>	<i>Індекс забезпечення соціетальних цінностей</i>
Індекс державної суб'єктності України	0,52***
Індекс соціальної напруженості	-0,05
Індекс національної дистанційованості	-0,09***
Індекс аномії	-0,31***
Індекс психологічного дистресу	0,00
Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС–15)	0,42***
Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС–20)	0,27***

*** $p < 0,001$.

ки щодо забезпечення соціетальних цінностей таки пов'язані з більшою національною дистанційованістю, даний зв'язок є настільки слабким, що його можна виключити з подальшого розгляду.

Вже помірний за силою зв'язок зафіксований між показниками Індексу забезпечення соціетальних цінностей, з одного боку, та показниками Індексів аномії та соціального самопочуття (рівень побутової життєдіяльності індивіда) – з другого. А найсильніший зв'язок фіксується з показниками Індексів соціального самопочуття (інституційний рівень) та державної суб'єктності.

Такі результати є цілком логічними та піддаються раціональній інтерпретації. Так, брак незалежності в реалізації державної політики та неефективність соціальних інститутів є ключовою причиною недостатньої забезпеченості соціетальних цінностей. На побутовому рівні даний негативний ефект може згладжуватися за рахунок особистих зусиль кожної конкретної людини. Що стосується аномії, то порівняно слабший зв'язок у даному випадку зумовлений тим, що даний феномен має всеохопний характер, тобто відсутність спільних

норм настільки поширена, що навіть кращі оцінки забезпечення надіндивідуальних цінностей можуть не приводити до відчуття наявності спільних норм у суспільстві.

Джерела

Дембіцький С., Сидоров М., Плющ В., Соснюк Є., Шалімова О. (2019). Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. №3. С. 102–123.

Тилли Ч. (2009). Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг. Москва: Изд. дом “Территория будущего”. 328 с.

Хелд Д. (2014). Модели демократии. Москва: Изд. дом “Дело” РАНХиГС. 544 с.

СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ І ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СТРАХУ

Дослідження природи соціальних страхів відкриває нам можливість побачити реальне самопочуття українського суспільства. Страх – це найбільш вітальна категорія, тому що страх смерті й робить людину живою. Тому, якщо ми хочемо зрозуміти, як живе суспільство, важливо з'ясувати не тільки рівень економічного розвитку, особливості політичної системи або наслідки модернізації, а й ті фундаментальні переживання, які визначають людське життя.

Вивчаючи соціальні страхи, ми вступаємо у сферу тісного взаємозв'язку між політикою, суспільством і життям. Ця проблематика не є новою в моніторингових дослідженнях Інституту соціології НАН України. Так, Ю. Саєнко, Н. Соболева використовували результати дослідження у своїх публікаціях, розглядаючи залежність рівня страху від фактору часу [Саєнко Ю.] і ставлення до майбутнього [Соболева Н.].

Ми визначаємо страх як найбільш сильну емоцію, пов'язану насамперед із загрозою існуванню людини. Тому нам видається некоректним розуміння страху як якоїсь реакції на небезпеку, пов'язану з загрозами тим чи іншим цінностям, які індивід вважає значущими для себе. Таке розуміння ігнорує онтологічну природу страху.

Соціологічне вивчення природи страхів у суспільстві передбачає з'ясування таких питань, як стан суспільної безпеки, маніпуляція страхами, соціокультурна зумовленість страху, роль страхів при виникненні політичних режимів, соціальна терапія страхів тощо. У цій статті ми не можемо розглянути всі питання, пов'язані з соціологією страху, передусім нас цікавить взаємозв'язок страху і політичного режиму.

Методологічні уточнення

У вивченні природи страху необхідно зробити певне методологічне уточнення, що припускає встановлення відмінності між страхом як емоцією і страхом як ідеєю.

Коли ми щось називаємо ідеєю, то вважаємо, що дане розумове утворення має деякий зміст. Наприклад, ідея комунізму передбачає певне безкласове суспільство, в якому не буде експлуатації людини людиною. Чи існує такий зміст у страху? Чи можемо ми сказати, що страх – це завжди страх чогось? Іноді здається, що страх не пов'язаний з певним об'єктом, однак такий стан скоріше нагадує ситуацію, близьку до стану тривоги, що безпричинно може охопити індивіда.

Страх як безпосереднє переживання залишається емоцією, проте як тільки ми намагаємося керувати емоцією, робимо її усвідомленою, вона перестає бути просто емоцією. Наприклад, що означає вираз «Господа, Бога твого, бійся!», який характеризує релігійну свідомість? Чи є він виразом емоції, чи ми тут бачимо щось інше, наприклад, формулу моральної заповіді. У цьому випадку страх означає не просте переживання, яке виникає в даному місці і в даний час і поява якого часто буває не прогнозованою. У даній заповіді страх можна відчувати й не відчувати. Біблія вимагає відчувати страх перед Богом, однак це означає, що його можна й не відчувати. Якби явлення Бога у свідомості було необхідним чином пов'язане з емоцією страху, то тоді відпала б необхідність у вимозі заповіді.

У цьому випадку емоція страху, як сильне переживання людини, фундаментальним чином визначає її поведінку, виступає як ідея, заповідь, що повинна слугувати орієнтиром на її життєвому шляху.

Найфундаментальніший страх – страх смерті, інші форми є його похідними. Страх смерті відокремлює нас від тваринного світу, оскільки у тварин немає свідомості, він пов'язаний з усвідомленням тимчасовості та завершення свого існування.

Якщо страх смерті є найбільш фундаментальним видом емоції, то всі інші види страху випливають з нього. Страх смерті вносить поняття тимчасовості в людське існування, він виступає формою переживання майбутнього, оскільки

будь-яке індивідуальне життя закінчується смертю. Тому ми повинні розрізняти два види страху – страх як емоцію, що переживається в даний момент людиною (цей вид страху ріднить нас із тваринним світом), і страх як якусь модальність майбутнього, страх перед можливим вчинком, подією, дією, перед тим, що може статися.

Трансформації страху в історії

Страх, як і будь-яка інша людська емоція, залучений до процесу людської історії і зазнає різних трансформацій. Історія і культура намагаються оволодіти цією емоцією, навчитися керувати нею. Управління цією емоцією полягає у визначенні та класифікації предмета боязні.

Сприймавши страх як негативну емоцію, культура виробляє певні форми взаємодії з нею. Релігія, мораль, політика пропонують свої форми роботи зі страхом. На що скерована ця робота? На те, щоб трансформувати це почуття, перетворити негативну емоцію на позитивну. Залежно від того, хто береться формувати емоцію страху, ми маємо справу з різними його визначеннями. Слід розрізняти релігійну, моральну, політичну ідею страху.

Коли Мойсей наказує юдеям: «Господа, Бога твого, бійся», він закладає в релігійну свідомість одне з фундаментальних ставлень до Бога.

Моральне управління страхом виходить з вирішення питання, чого треба боятися і чого не треба. Зв'язок страху і загрози біологічного існування підпадає під сумнів. Його очевидність під питанням. Самоцінність фізичного існування піддається культурному коригуванню. «Голе життя» (Дж. Агамбен) не може бути абсолютною цінністю, що наділяє своїм значенням інші цінності. «Голе життя» займає периферійне місце в списку громадянських цінностей. Гідний громадянин повинен боятися ганьби, бязгуптва, але не смерті.

Саме політикам і лідерам громадської думки належить переважне право позначати той чи інший предмет політичного страху. Вони встановлюють джерело політичного страху, його природу, масштаби і засоби протистояння. Вони розгортають суспільну дискусію, роблять його предметом обговорен-

ня і суспільної мобілізації. Вони можуть розглядати небезпеку навіть як корисну, якщо завдяки їй вдається мобілізувати основні маси населення для вирішення певних політичних цілей.

Політичних лідерів і людей, які апелюють до одного типу страху, об'єднує спільна ідентичність. Але чи об'єднує так самотих, хто найбільше боїться вторгнення зовнішнього ворога, довіра до Порошенка, українська мова, призовний вік тощо?

Культура, історія, з одного боку, намагаються знайти певні канали трансформації страху, а з другого – створюють його нові об'єкти. Політичне, що визначало головні страхи епохи Просвітництва, поступилося місцем ризикам, пов'язаним із вторгненням технологічних процесів у життєвий світ людини. Якщо ХХ століття дає нам приклад панування політичного страху (тоталітарні режими, «холодна» війна, етнічні конфлікти), то у ХХІ столітті домінуючим видом стає страх неконтрольованого розвитку сучасних технологій.

Суспільство ризику і нові страхи

Нездатність політичного приборкати процеси технологічного розвитку, що часто відбуваються стихійно, призвела до формування концепції *суспільства ризику*. Суспільство ризику відкриває нам нову погано вивчену сферу страху – страх перед новими технічними винаходами (перед колайдером, атомною станцією, генною інженерією тощо).

Кожен новий тип суспільства породжує нові страхи. Наприклад, страх самотності є видом страху, який з'являється в суспільстві, коли порушені ієрархічні структури і взаємозв'язки. *Суспільство ризику* характеризується своїм списком страхів, і їх особливістю є те, що вони опосередковані цілим інститутом експертів, які вирішують, чого боятися, а чого ні. Така ситуація пов'язана з тим, що об'єкти страху не можуть бути визначені безпосередньо тими, хто піддається небезпеці. Вони позбавлені візуального характеру, вони невидимі, не мають смаку і запаху, наприклад, як радіація або біологічне чи хімічне зараження. Для їх визначення потрібна особлива апаратура і спеціалізована діяльність.

Дослідження страхів пов'язане з певним трендом, існуючим у політиці і скерованим на перехід від «територіальної держави» до «держави населення», коли біологічне життя і здоров'я нації дедалі більше потрапляють до центру уваги суверенної влади.

Що ми хочемо з'ясувати, коли досліджуємо соціальні страхи?

Перш хочемо з'ясувати, чи схильне суспільство до встановлення авторитарної форми правління. Логічно припустити, що суспільство, яке радикально злякане і переживає перманентний стрес, особливо чутливе до політичних режимів, здатних запропонувати заходи безпеки всупереч правам і свободам громадянина. У цьому випадку страх виступає будівельним матеріалом для конструювання політичної реальності.

На жаль, емпіричні дослідження не завжди можуть виявити динаміку поширення страху в суспільстві. Чи можемо ми визначити, коли страх у суспільстві сягає кульмінації і стає загрозливим?

Соціологічне дослідження соціальних страхів будується на припущенні, що у респондента існує певне уявлення про майбутнє, в якому з великою вірогідністю можуть статися ті або інші події. Ці події знайомі респонденту в його справжньому житті, і у нього з ними пов'язані певні негативні переживання. Тому питання про страх у даному випадку означає, чи будуть ці негативні переживання, з якими він стикається в даний час, супроводжувати його життя і в наступному. Ніхто не питає, чи боїтеся ви зіткнення з метеоритом, війни з інопланетянами або вселенського потопу. Тому тут важливо розрізняти страхи реальні та уявні. Однак це соціологічне дослідження не дає можливості провести цю відмінність, оскільки в ньому немає питань про уявні страхи. Проте цілком можливо припустити таку ситуацію, коли в структурі страхів домінуюче місце можуть зайняти страхи уявні, а не реальні.

Серед фізичних страхів розрізняють страх голоду, страх хвороби, фізичного насильства. Всі вони пов'язані із загрозою життю і становлять його апріорну структуру. Деякі дослідники вважають за можливе виділити такий вид страху, як страх абсурду (людина, яка усвідомила свою власну абсурдність

і абсурдність світу в цілому, стає згустком тривожності) або стверджувати, що людина боїться не смерті, а забуття. Якщо ми будемо стверджувати, що людина боїться не смерті, а забуття, то тоді маємо явно виражений страх, підданий культурній трансформації. З такою думкою можна зіставити іншу трансформацію страху, запропоновану мораллю, коли громадянин повинен боятися не смерті, а безчестя, боягузтва, ганьби тощо. У зв'язку з цим постає природне запитання, чи можна взагалі досліджувати страхи, трансформовані культурою, на яких би відклався відбиток релігії або моралі.

Так, серед таких різновидів страхів, як страх зростання цін, безробіття, невиплати зарплат і пенсій лежить один і той же певний тип страху – страх голоду, один з фундаментальних страхів людського існування (табл.).

Таблиця

Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше? (%)

<i>Варіанти відповідей</i>	2006	2013	2014	2020
Зростання злочинності	43,2	49,3	42,5	41,0
Безробіття	64,9	78,1	60,2	70,7
Нападу зовнішнього ворога на Україну	6,6	9,5	59,6	42,6
Міжнародних конфліктів	19,2	14,3	35,0	22,9
Міжрелігійних конфліктів	8,4	8,6	12,3	13,8
Напливу біженців, переселенців і приїжджиків	7,8	7,4	13,9	11,8
Повернення до старих порядків часів застою	7,9	7,5	12,0	12,9
Голоду	33,8	29,8	33,4	34,6
Невиплати зарплат, пенсій тощо	55,8	75,4	60,8	57,8
Зростання цін	80,8	79,6	63,0	64,9
Встановлення диктатури в країні	9,3	18,3	16,8	12,7
Розпаду України як держави	22,9	14,4	45,9	28,2
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	22,3	18,6	9,2	9,2
Зараження загрозливими для життя інфекціями або вірусами (коронавірус, СНІД тощо)	38,3	36,6	17,4	27,9
Пандемії коронавірусу (COVID-19)	-	-	-	43,8

Однак тут ми стикаємося з певним парадоксом. Виявляється, що в зростанні цін, безробітті, не виплатах зарплат і пенсій респонденти не убачають загрози голоду, оскільки останнє турбує лише 37,3% опитаних, на відміну, наприклад, від 80,6% респондентів, які бояться зростання цін, і 79,4%, які бояться безробіття. Причина, на нашу думку, полягає у своєрідній здатності культури пом'якшувати або трансформувати/адаптувати певні принципи «голоного життя», надавати їм нового значення. Безробіття, зростання цін, не виплати для респондента не означають голод у чистому його вигляді, представленому в образі розпухлої від недоїдання дитини, а постають швидше в істотному обмеженні вітальних потреб (скорочення споживання продуктів харчування, купівлі одягу тощо).

Рівень довіри до влади і страх

У 2014 р. 55,4% респондентів оцінили політичну ситуацію в Україні як критичну і вибухонебезпечну. До того часу вона була напруженою, але не критичною. А от страх перед нападом зовнішнього ворога на Україну понад 20 років загалом залишався поза увагою більшості українського населення, поступово знижуючись від максимуму 2000 р. (18%) і до 7–9% у наступний період, різко підскачавши до 59,6% у 2014 р. у зв'язку з анексією Криму та воєнними діями на Донбасі.

Логічно припустити, що в ситуації збройного конфлікту суспільство має згуртуватися навколо лідера, щоб ефективно протистояти зовнішньому ворогу. У 2014 р. такого лідера Україна побачила у П. Порошенкові. На час обрання його Президентом рівень довіри до нього становив 33,9%, але вже наступного року зменшився майже вдвічі (17,6%).

Цікаво знати, чи існує зв'язок між потребою суспільства в захисті (пов'язані з його відсутністю страхи) і рівнем довіри до державних органів. Наприклад, чи можемо стверджувати, що чим більше страхів переживає суспільство, тим вищим є рівень довіри до представників влади. Феномен Порошенко (вибори під час збройного конфлікту з сусідньою державою), здавалося б, повинен це підтвердити. Однак, за даними моніторингу, бачимо, що високий відсоток довіри, як пра-

вило, отримує кожен президент у перший рік своєї каденції, після чого закономірно починає його втрачати. Тому, чи пов'язаний рівень довіри на початку правління Президента з ключовими страхами, що охоплюють суспільство, чи це правило першого року обрання, такий взаємозв'язок потребує додаткового дослідження.

Не можна ставитися до страху як до цілком негативної емоції, яка сковає позитивні прояви людської життєдіяльності.

Часто сучасні письменники і політики, хоча і виступають проти політичного страху як ворога свободи, ідеалів Просвітництва, проте убачають у ньому джерело мобілізації суспільства, силу, яка структурує соціальне життя. Страх громадянської війни повинен привчити цінувати закони і правопорядок. Почуття страху створює певний емоційний фон для ствердження життєво важливих цінностей, емоційну основу наших переконань.

Суспільство радше об'єднається не заради одних і тих самих цінностей, а перед обличчям спільної загрози.

Гоббс і його послідовники припускають, що страх є об'єднувальною емоцією, яку слід культивувати, оскільки в інших відносинах громадяни радикально розходяться щодо основних моральних цінностей.

Джерела

Саєнко Ю. (2015). Динаміка страху – тенденції на збурення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2(16), 211–218.

Соболева Н. (2018). Чого сьогодні бояться українці? *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 5(19), 278–290.

СТАН СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЗА ОЦІНКАМИ НАСЕЛЕННЯ

Для українського суспільства, яке постійно перебуває у стані трансформацій, соціальна напруженість стала його “фоновою” характеристикою. Соціальна ситуація водночас дестабілізується в різних сферах унаслідок втрати соціальною системою збалансованості, а отже, зростає ризик як втрати керованості системою (системна напруженість), так і зростання переживання напруженості населенням (суб’єктивна напруженість), що в підсумку може перетворитися на протестну поведінку. Відповідно нашим завданням є простежити, яким на сьогодні є стан суб’єктивної напруженості суспільства, які на сьогодні больові точки напруженості в масовій свідомості і чи можна очікувати її перетворення на готовність населення до протестних виступів. Для цього звернемося до аналізу динаміки ситуації.

У 2017 р., за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, середній бал напруженості становив 6,79 за 10-бальною шкалою (від 1 – “ситуація спокійна”, рівень напруженості дуже низький до 10 – “ситуація критична, вибухонебезпечна”, рівень напруженості дуже високий). У 2018 р. (за даними Центру Разумкова та Фонду “Демократичні ініціативи”) середній бал зріс і становив 7,13. Замір у березні 2019 р. напередодні президентських виборів дав майже ту саму картину – 7,25 бала. Проте у вересні 2020 р., за даними моніторингу Інституту, середній бал напруженості зменшився майже на бал і становив 6,28 бала за 10-бальною шкалою.

На основі певної узагальненої оцінки сприйняття населенням ситуації в суспільстві як напруженої з’явилася можливість виокремити групи, що різняться за оцінкою рівня напруженості. Респонденти, які оцінили напруженість величиною від 1 до 4 балів, були віднесені до групи, що вважають напруже-

ність низькою. Всього таких виявилось 20,7%. Майже половина усіх опитаних – 46,7% – оцінили напруженість від 5 до 7 балів. Їх умовно було віднесено до групи, яка вважає напруженість середньою. І нарешті, 31,7% означили рівень напруженості як високий, обравши значення на шкалі від 8 до 10 балів.

Порівняння різних сторін соціальної ситуації представниками цих груп дає певну можливість визначити, які саме точки ризику є на сьогодні найбільш больовими в українському суспільстві. Насамперед слід зазначити, що висока чи низька оцінка соціальної напруженості не пов'язана прямо з традиційними соціально-демографічними показниками. Виокремлені групи не відрізняються у статевому, віковому, освітньому розрізах, а також залежно від місця проживання чи регіону. Натомість загальні маркери оцінки ситуації в різних сферах життя добре узгоджуються із загальним сприйняттям ситуації як напруженої. Населення доволі чітко відчуває зони системних ризиків, зокрема фіксується зв'язок між оцінкою економічної ситуації та рівнем напруженості. Чим гірша оцінка економічної ситуації, тим вища суб'єктивна оцінка рівня соціальної напруженості¹. Водночас слід відмітити, що населення стурбоване скоріше на загальному рівні, конкретні кроки, що стосуються змін правил гри в економічній сфері, зокрема, підтримка доцільності повернення у власність держави приватизованої землі, пов'язані з рівнем напруженості значно слабше².

Подібним чином пов'язана суб'єктивна соціальна напруженість і з оцінкою політичної ситуації. Оцінка політичної ситуації на континуумі від 1 – благополучна до 5 – критична, вибухонебезпечна прямо пов'язана з загальною оцінкою соціальної напруженості³. У політичному спектрі найбільш виразними точками напруженості є незадоволеність діяльністю центральних органів влади. Зокрема, чим вищий рівень напруженості, тим нижча оцінка діяльності Президента⁴, Кабі-

¹Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.199 (значуще 1%).

²Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.063 (значуще 1%).

³Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.144 (значуще 1%).

⁴Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.137 (значуще 1%).

нету Міністрів України⁵, Верховної Ради України⁶. До точок напруженості можна віднести тему “зовнішнього управління” країною. Серед тих, хто вважає рівень соціальної напруженості високим, переважає думка про втрату Україною самостійності у вирішенні ключових економічних чи політичних проблем (рис. 1).

Вважають, що Україна діє майже завжди залежно

Рисунок 1. Порівняльна оцінка залежності дій України як держави від зовнішнього впливу за різними напрямками у групах з оцінкою рівня напруженості як низького та високого (%)

Важливим джерелом напруженості є відчуття незадоволеності тим, як забезпечуються базисні цінності та права людини в країні. Представники груп, що оцінюють соціальну напруженість як високу чи низьку, майже не різняться за оцінкою задоволеності тих чи інших конкретних потреб, проте їх сприйняття ситуації в країні загалом у контексті задоволеності базисних цінностей і потреб доволі відмінне (рис. 2).

Хоча загальний рівень задоволеності реалізацією основних цінностей не вельми високий у всіх респондентів, проте очевидно, що ключовим у підживленні напруженості є відсутність стабільності. Це підтверджується і зв'язком між рів-

⁵Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.179 (значуще 1%).

⁶Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.143 (значуще 1%).

Вважають, що в країні майже не забезпечуються

Рисунок 2. Порівняльна оцінка забезпечення в країні базових цінностей у групах з оцінкою рівня напруженості як низького та високого (%)

нем напруженості та індексом аномічної деморалізованості. У групі тих, що оцінює напруженість як низьку, він становить 10,9 бала, у групі з оцінкою напруженості як середньої – 11,9 бала, у групі з оцінкою напруженості як високої – 12,8 бала⁷. Ситуація напруженості пов'язана і з рівнем довіри до основних владних інститутів – Президента⁸, Верховної Ради⁹, Уряду¹⁰, чим менша довіра, тим більшою є оцінка напруженості.

Дотепер ми розглядали оцінку ситуації як напруженої у зв'язку з загальною оцінкою населенням ситуації, що склалася в країні на сьогодні. Проте оскільки оцінка ця має суб'єктивний характер, можна було припустити, що певною складовою в оцінці напруженості як такої є і оцінка респондентами власного життя. Це фактично підтвердили і результати опитування. Зокрема, більше половини респондентів (53%) у групі тих, хто оцінює ситуацію як високо напружену, вважають, що най-

⁷Різниця у величинах індексів статистично значуща на рівні 0,01.

⁸Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.170 (значуще 1%).

⁹Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.196 (значуще 1%).

¹⁰Коефіцієнт кореляції Пірсона – 0.195 (значуще 1%).

більше відповідає ситуації, яка склалася в країні, висловлювання “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”.

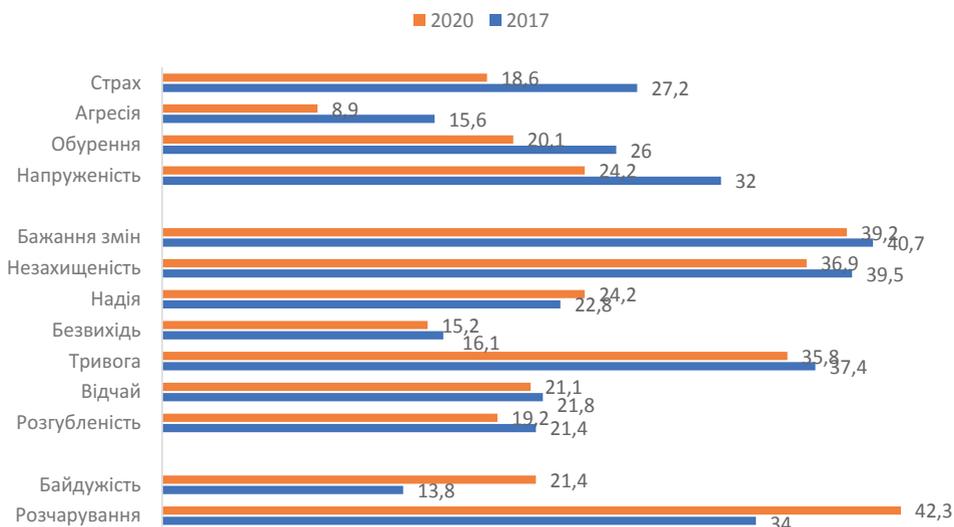
Водночас у групах з оцінкою рівня напруженості як низького або середнього такий варіант обрали лише по 24% опитаних. Відповідно і індекс соціального самопочуття ІСС-20 у представників цієї групи становить 38.972, що статистично значуще менше порівняно з індексами у групах оцінки напруженості як низької (40.554) або середньої (40.382)¹¹. Варто звернути увагу на те, що абсолютні показники доходу не завжди є однозначним показником рівня депривованості населення, що розглядається як головний маркер напруженості. Виявилося, наприклад, що сукупний дохід на одного члена сім'ї за останній місяць у групах з оцінкою рівня напруженості як високого чи низького статистично значуще не відрізняється. Однак, якщо аналізувати витрати сімей, різниця одразу стає більш очевидною. У групі з оцінкою напруженості як високої 50,6% усіх доходів витрачається на харчування, що статистично значуще більше, ніж у групі з оцінкою напруженості як низької (44,9%) або середньої (46,5).

Отже, можна констатувати, що соціальна напруженість оцінюється як висока на тлі нестабільності соціального порядку, незадоволеності діями влади і власної незадоволеності респондентів. Однак сам по собі цей рівень не дає підстав говорити про зростання ризиків сплеску протестної поведінки.

Більш упевнено передбачати розвиток ситуації можна на основі узагальненої оцінки перцептивного рівня напруженості. Для цього в опитуванні було використано показник стану психологічної атмосфери в суспільстві. Респондентів просили визначити “Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”. Якщо порівняти дані опитувань 2017 та 2020 рр., можна зробити певні припущення щодо того, як сьогодні атмосфера напруженості відбивається на емоційному стані населення, які зміни відбулися і чого можна очікувати на поведінковому рівні в найближчій перспективі. Як і у 2017 р., домінують в оцінках сьогоденних переживань і почуттів негативні наст-

¹¹Різниця у величинах індексів статистично значуща на рівні 0,01.

Динаміка емоційних станів населення

**Рисунок 3. Розподіл відповідей на запитання
“Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче
переліку найточніше описують, на Вашу думку,
психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?” (%)**

рої (рис. 3). Водночас деякі почуття втратили інтенсивність, а деякі, навпаки, підсилилися.

Загалом картина змінилася не дуже відчутно. За більшістю показників спостерігаються не знані досі коливання. Проте слід звернути увагу на два ключові аспекти. По-перше, знизилася показники активно негативної оцінки ситуації, зокрема, і сама оцінка психологічної атмосфери як напруженої. Все, що підживлює готовність до протестної активності, а саме – страх, агресія, обурення, не є на сьогодні системотвірними елементами психологічної атмосфери. Натомість підсилилися почуття розчарування та байдужості, які поступово, в разі якщо ситуація не буде змінюватися у позитивний бік, можуть знову-таки перетворюватися на обурення та агресивність. По-друге, головним почуттям залишається бажання змін, а отже, загал налаштований на перетворення та чекає на них. Водночас не слід нехтувати потенційною загрозою підвищення готовності

населення до протестних дій. Зокрема, індекс протестного потенціалу в групі з оцінкою рівня напруженості як високого становить 3,783, що статистично значуще вищий порівняно з відповідними показниками для груп, які оцінюють напруженість як середню (3,077) або низьку (2,162).

Можна констатувати, що на сьогодні у масовій свідомості сформована певна узагальнена оцінка ситуації в суспільстві як напруженої, яка ґрунтується переважно на негативних оцінках стану справ у країні загалом. Добре відрефлексованими є "зовнішні" чинники ситуації, які для респондентів набувають вигляду суттєвих економічних, соціальних чи політичних проблем, що викликають соціальну напруженість. Проте самої по собі фіксації проблем недостатньо, тому що їх дія, як правило, не диференціюється суб'єктами, що переживають стан напруженості, оскільки він є результатом кумулятивної дії різних чинників, до того ж у ситуативному співвідношенні. У остаточному підсумку ризик підвищення рівня напруженості можуть перетворитися на реальність лише за збігу кількох рівнів сприйняття, коли оцінка ситуації як напруженої доповнюється її оцінкою як несправедливої, переживанням як болючої і, як наслідок, виникненням готовності до особистої участі у протестах, яка віддзеркалює інтенційний рівень соціальної напруженості. На сьогодні в українському суспільстві окреслена ситуація не фіксується.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ КЛІМАТ В УМОВАХ ВІРУСНОЇ ПАНДЕМІЇ

Культурні та інформаційно-комунікативні порядки пандемії

Не можна сказати, що в умовах глобальної вірусної пандемії інформаційний клімат радикально змінився. Скоріше, фіксується посилення сумнівів у сформованих режимах істини, двозначності повідомлень щодо поширення і згубного впливу самої інфекції, як і знання про всі інші сфери життя. Водночас не можна не визнати, що в ситуації, яка склалася, формуються особливі культурні та інформаційно-комунікативні порядки пандемії з характерними імплікаціями ментальних і практичних реакцій індивідів і спільнот, припинення діючих до цього часу правил і норм на неозорий термін, перегляд мотиваційних стратегій дії, їх ціннісних обґрунтувань.

Може здатися, ніби такі порядки встановлюються не так вже й помітно і ненадовго, всупереч загальним бажанням, але вони дедалі наполегливіше залучають нас у свої алгоритми, підпорядковуючи зміненним вимогам. Надзвичайні стани, “emergencies” переломлюються культурними середовищами, ризики уловлюються особливими культурними частотами, проте, радше, не дзеркально, а з відбивним відхиленням, у нерівному ритмі. Порядки пандемії коригують зразки і способи, через які циркулює інформація в соціумі, енергетику формування того, що можна було б назвати інформаційним кліматом, який, своєю чергою, заповнює розмічені карантинними заходами онтологічні простори й темпоральні відрізки.

Власне, онтологія пандемії, її просторово-часові параметри виявляються доволі нестійкими, зазнаючи явних і латентних модифікацій [Саїда J. A.]. Територіальні межі безпечних і небезпечних просторів стають рухливими і проникними, переформатовуються ареали функціонування різних агентів та організацій, включених у мережу інституціональним або

стихійним чином, доступні зони реальних переміщень згортаються. Часові рамки тривалості ключових подій і не-подій (прийнятих за події в медіа і повсякденності), встановлюються зі значними погрішностями, сьогодення проектується на невизначений період, підкріплюючись відчуттями позачасовості, темпорального “проміжку”, який треба пережити, але який ніяк не закінчується. Виникаючі ризики не підлягають страхуванню, втім, як і будь-які ризики “рефлексивної сучасності” (У. Бек), у їх розумінні керуються ймовірнісними сценаріями розвитку і наслідків.

Інформаційні механізми вельми суттєві в організації змінених порядків, і, як виявилось, цілком готові до онтологічного експерименту, того, що трапився, якщо йдеться про телебачення, що відтворює структуру дня в обмеженому домашньому просторі, або про Інтернет, що зв’язує світ, включаючи світ мого “Я”, у реальному часі. Вже освоєні їх можливості удосконалюються, хоча, безумовно, залежать від безпеки життєво важливих систем, таких, наприклад, як електрика, а також психологічних відповідей на “дистанційну” присутність у соціальній структурі та культурі.

Інформаційні колективні та індивідуальні ресурси артикульовано впливають на когнітивні й афективні стани, що існують у соціумах в умовах пандемії. Численні інформаційні потоки, крім доречних і корисних даних, насичені суперечливою інформацією, недостовірними, неперевіреними і неправдивими фактами щодо вірусу і наслідків його поширення, дотримуючись власних медіаправил [Как изменилось медиапотребление...]. Примноження недоброякісного і зловмисного контенту, особливо в соціальних мережах, що фіксується дослідниками в останні роки, в умовах глобальної вірусної епідемії перетворилося на “інфодемію” через цифрові медіа, які стали розцінюватися “винуватцями і протиотрутою від дезінформації” [Radu R.:1]. Ситуація змушує уряди і медіакорпорації служити для них приводом здійснювати легальний контроль над таким контентом, проте досягнення крихкого балансу між прихильністю свободі слова та імперативами безпеки, у тому числі у сфері здоров’я, залишається проблематичним. Українське суспільство тут не виняток,

хоча на інформаційному кліматі позначаються всі ті зовнішні і внутрішні чинники, які відіграють вагомую роль останнім часом [Костенко Н.]. Стійкий скепсис публіки залишається відмітною його рисою, оскільки українська аудиторія сприймає станції, які ведуть мовлення, скоріше як політичних спікерів, а інформаційний простір – як сегментований власниками і політичними елітами, довіра до яких, як і до владних структур, що їх представляють, безумовно диференційована, але загалом невисока. Це ускладнює реалізацію біополітики, актуальність і активність якої викликана пандемією, що вимагає контролю над людьми і територіями. Адміністративні та урядові рішення в парадигмі біополітики, як її розумів Фуко, тобто змінених модерном доктрин “етатизації біологічного”, що доповнили дисциплінарні інструменти виробництва індивіда засобами регуляції людини-роду (народжуваності, старіння і захворювань населення, навколишнього середовища), щоб оптимізувати його існування в індустріальних умовах [Фуко М.], останнім часом особливо практикуються у зв’язку з посиленням біологічних загроз різного роду [Collier S. J., Lakoff A.]. Проте їх оспорювання в судах як порушення конституційних прав і свобод у ліберальних демократіях – явище також нерідкісне.

Це стосується і українського суспільства, де обмеження способу життя, що вимагає уряд у зв’язку з поширенням інфекції, викликає амбівалентні реакції населення, судячи з численних протестів проти локдаунів, мотивованих соціально-економічними причинами, але які мають політичні і психологічні виправдання, поряд з очікуваннями від влади захисту від хвороби.

За даними моніторингу “Українське суспільство” 2020 р., серед п’яти сегментів з різним ступенем довіри до соціальних інститутів понад половину найбільш лояльних до владних інстанцій, судової системи задовільно оцінюють роботу української влади по боротьбі з пандемією, погоджуючись, що “влада щось робить, але цього недостатньо” (54%, 59%), і лише 13% вважає, що “влада нічого не робить для цього”. У сегментах же, де найменше довіряють верхній владі, задовільно оцінюють її дії 39–45% і майже стільки ж – негативно (32–37%).

Чи варто довіряти медіа та Інтернету

Скепсис і недовіра у ставленні до влади проектується і на основні джерела інформації (ЗМІ та Інтернет) та навпаки: недовіра до інформаційних каналів пов'язана з недовірою до владних інстанцій, соціальних інститутів загалом. Зрозуміло, ці ефекти посилення взаємної невизначеності та підозр у сприйнятті й оцінці соціальних інститутів нелегко прорахувати, але вони очевидно присутні, зміцнюючи нестабільність у суспільних настроях і діях.

За минулий рік рівень недовіри до українських медіа зріс не суттєво, але збільшилася частка тих, кому стало важко визначитися, довіряють вони ЗМІ чи ні. Тобто показники невизначеного ставлення до джерел інформації дедалі наполегливіше виступають маркерами установок до медіа. Як і з показниками довіри/недовіри регіональні контексти залишаються тут найбільш чутливими (рис. 1). Загалом, рівень невизначеності щодо довіри до медіа зріс з чверті (27%) у 2019 р. до третини (37%) у 2020 р., найбільш помітно на Сході (з 19% до 35%), на Півдні (з 27% до 43%), у Центрі (з 24% до 35%), але зменшився на Донбасі внаслідок суттєвого зростання рівня недовіри.

Стосовно ж Інтернету, то його популярність, що зросла у зв'язку з доступом до нього з мобільних гаджетів та практиками використання його в дистанційному режимі в умовах пандемії, свідчить, що для двох п'ятих населення (41,3%) одним з головних джерел інформації про події в Україні слугують соціальні мережі, п'ята частина (19,5%) орієнтована на новинні сайти, й рівень недовіри Інтернету значно нижчий, ніж ЗМІ: 35% vs. 45% (у 2019 р. – 30% vs. 43%) (рис. 2). Однак показники невизначеного відношення вищі, ніж до медіа – 44% vs. 37% (у 2019 р. 44% vs. 27% (рис. 2), і більше через недостатньо високе персональне включення в Інтернет. Найбільш відкриті до нього зазвичай активні користувачі, молоді та зрілі освічені люди, мешканці міст. Проте в сегментах з різним ступенем довіри/недовіри традиційним медіа та Інтернету, сформованих у результаті кластерного аналізу (K-Means), спостерігаються більш диференційовані реакції (рис. 3, рис. 4).

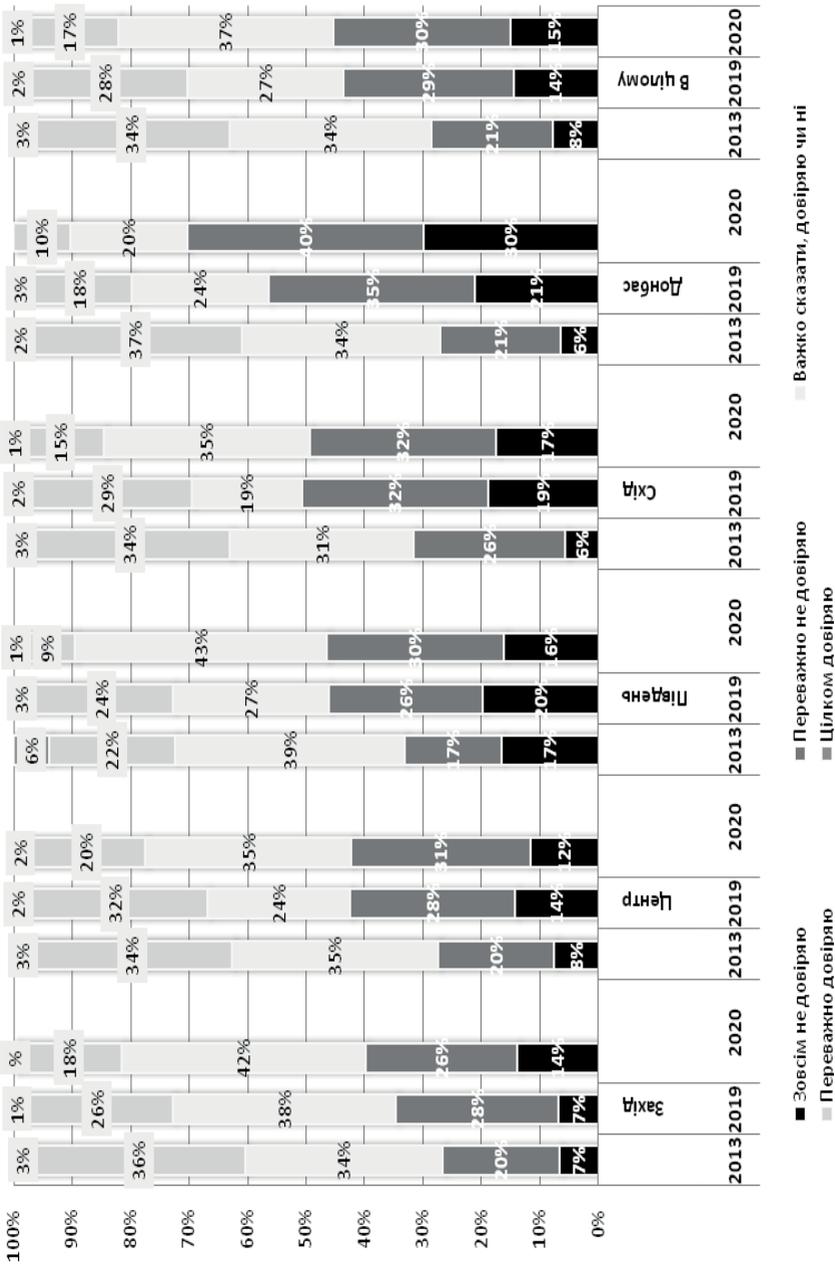

Рисунок 1. Рівень довіри до українських ЗМІ, 2013–2020 рр. (N=1800, %)

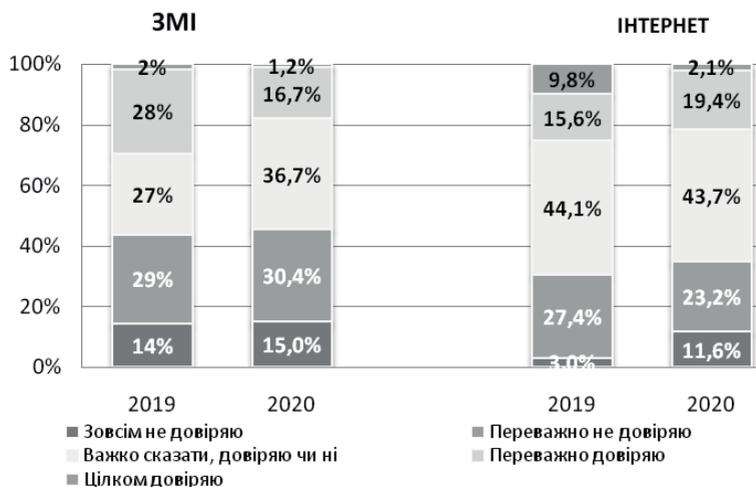

Рисунок 2. Рівень довіри до українських ЗМІ та Інтернету, 2019–2020 рр. (N=1802, %)

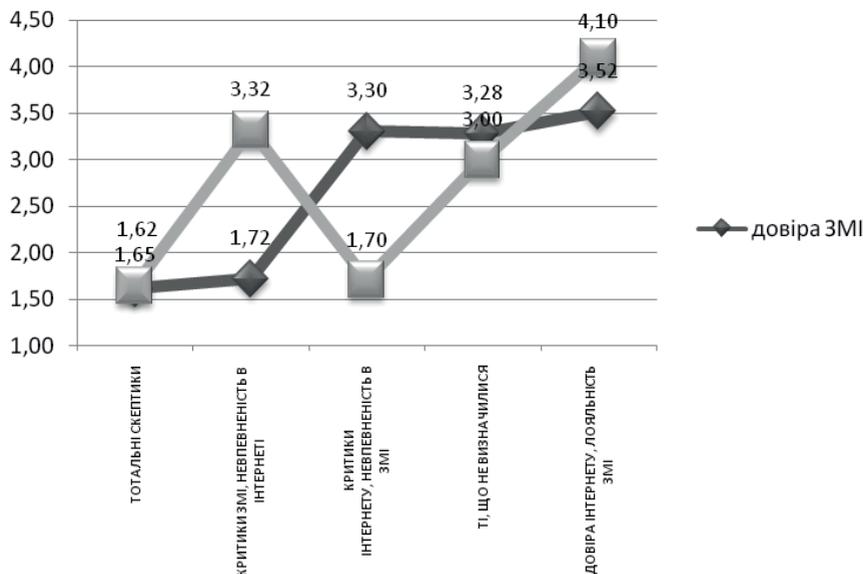

Рисунок 3. Сегменти з різним ступенем довіри українським ЗМІ та Інтернету, 2020 р. (Means, 1 – зовсім не довіряю, 5 – цілком довіряю)

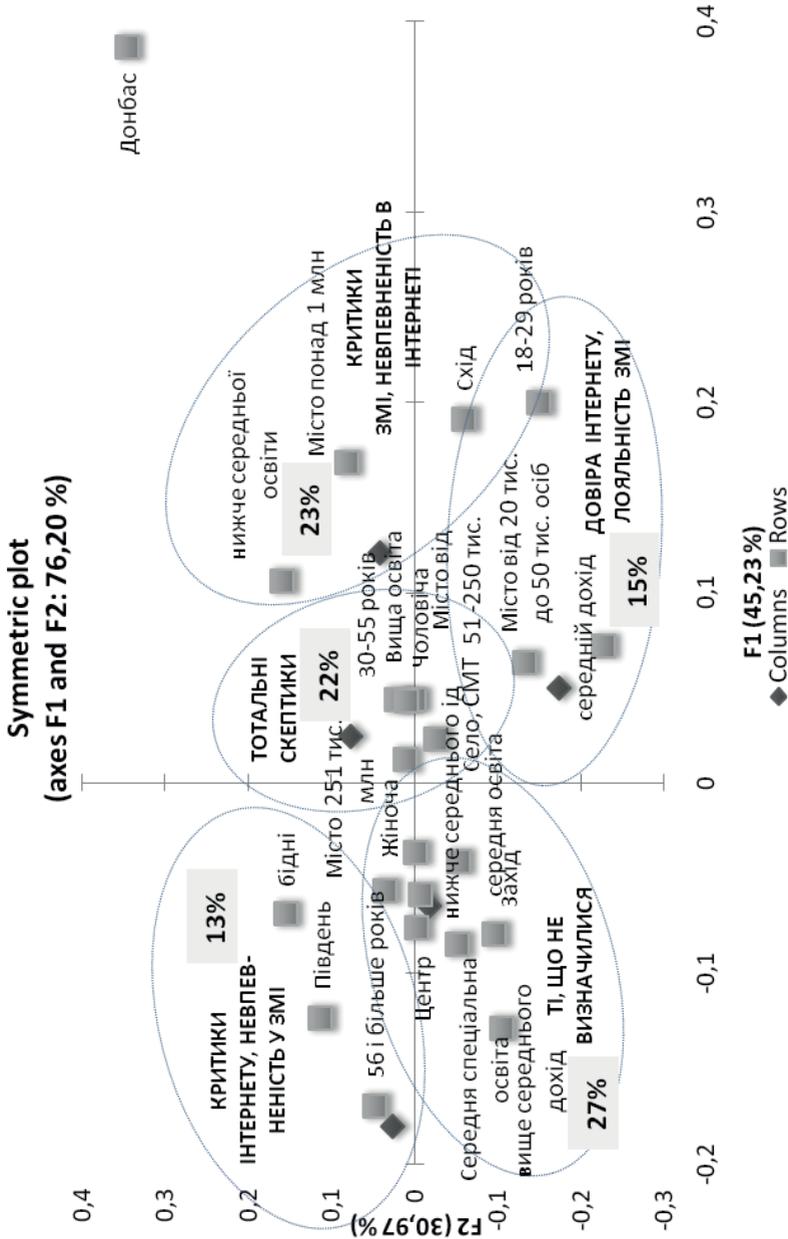

Рисунок 4. Соціальна карта типів довіри до ЗМІ та Інтернету, 2020 р. (correspondence analysis, N=1800)

У сегменті *“критиків ЗМІ, невпевненості в Інтернеті”* (23%) переважає молодь (20,3%), що проживає у великих містах і в селі (20,5%, 15,8%), на Сході і на Донбасі (25,5%, 11,7%), з середньою освітою (15,8%), доходом нижче середнього (67%), користувачі мереж і новинних Інтернет-сайтів (47,7%, 22,4%).

Серед *“критиків Інтернету, невпевненості у ЗМІ”* (13%) більше людей старшого віку (43,9%), жінок (59,6%), що проживають у містах із населенням 250–500 тис. (15,2%), на Заході, у Центрі, на Півдні (26,1%, 40,9%, 16,1% відповідно), з середньою, неповною вищою та базовою вищою освітою (16,5%, 27%, 10,9%), *“бідних”*, але з доходом вище середнього (18,3%, 3,5%), тих, хто дивиться провідні телеканали, читає газети і журнали (76,1%, 13,9%).

У сегменті *“довіра Інтернету, лояльність ЗМІ”* (15%) більше середніх за вибіркою часток молоді (26%), що проживає в містах із населенням від 50 до 100 тис. жителів (8,7%, 13%), із середньою спеціальною освітою (23,7%), середнім та вище середнього доходом (24%, 3,4%), на Заході і Сході (28,3%, 23,3%) користувачів соціальних мереж (52,3%), читачів газет (11,5%).

“Тотальні скептики” (22%) не довіряють ніяким джерелам, серед них більше середніх за вибіркою часток людей середнього віку (52,5%), чоловіків (48,7%), із міст з населенням 250–500 тис. мешканців (15,4%), із неповною середньою і вищою освітою (11,4%, 38,4%), з низьким доходом (22,5%), користувачів соціальних мереж і новинних сайтів (45,2%, 21,7%)

Сегмент *“ті, що не визначилися”* (27%), де більшості важко сказати, довіряють вони ЗМІ та Інтернету чи не довіряють, де більше середніх за вибіркою часток людей старшого віку (40,5%), мешканців міст із населенням до 100 тис. жителів (10%), із середньою технічною освітою (16,4%), доходом нижче середнього (65,1%), з Центру (43,2%), глядачів провідних телеканалів (71,3%), слухачів радіо (10,6%).

Кореляції суспільних настроїв і довіри до інформаційних ресурсів

Довіра до основних джерел інформації, ЗМІ та Інтернету, як і довіра до соціальних інститутів узагалі, – вельми складна символічна генералізація, щоб намагатися встановити причинно-наслідкові зв'язки між цим феноменом і поточними уявленнями людей щодо різних аспектів життя, у тому числі вірусної інфекції COVID-19. Радше є сенс говорити про типи проєкції сьогодення, що формуються як доволі складні комплекси раціоналізованих уявлень та суб'єктивних значущостей індивідів не поза участю традиційних і новітніх медіа. Можна також припустити, що феномен довіри до медіа і Інтернету багато в чому ініціюється прагненням їм довіряти, виправдовуючи тим самим свою політичну прихильність та ідеологічні преференції [Shepherd H., MacKendrick N. and Mora G.], уникаючи когнітивного дисонансу, або через недостатньо критичну установку щодо інформації, отриманої з різних джерел, звичку, рутинні практики споживання інформації тощо. Так чи інакше, в умовах безпрецедентної невизначеності щодо пандемії COVID-19 невпевнене ставлення до основних джерел соціальної інформації, поряд з подібними оцінками інститутів загалом, радше ускладнює ситуацію.

Фіксується спряженість тривожності щодо коронавірусу і типами довіри до основних джерел соціально важливої інформації, співвідношення високого рівня хвилювання (“дуже хвилює проблема епідемії коронавірусу”) з сегментами довіри від 42% серед критиків Інтернету, невпевненості у ЗМІ до 31% серед критиків ЗМІ, невпевненості в Інтернеті (Contingency Coefficient дорівнює 0,131, при $p \leq 0,05$) (рис. 5). Тобто не можна виключати, що скепсис, невизначене ставлення або лояльність до джерел інформації так чи інакше включені в когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації.

Безсумнівно, все це стосується і сприйняття суспільних настроїв, що виникають і відтворюються в суспільстві, в тому числі через трансмісію інформації між різними агентами – офіційними і приватними, інституційними та повсякденними. Крім її вибіркового або ж неконтрольованого споживання відповідно до демографічних, статусних, соціокультурних

Наскільки хвилює проблема епідемії коронавірусу

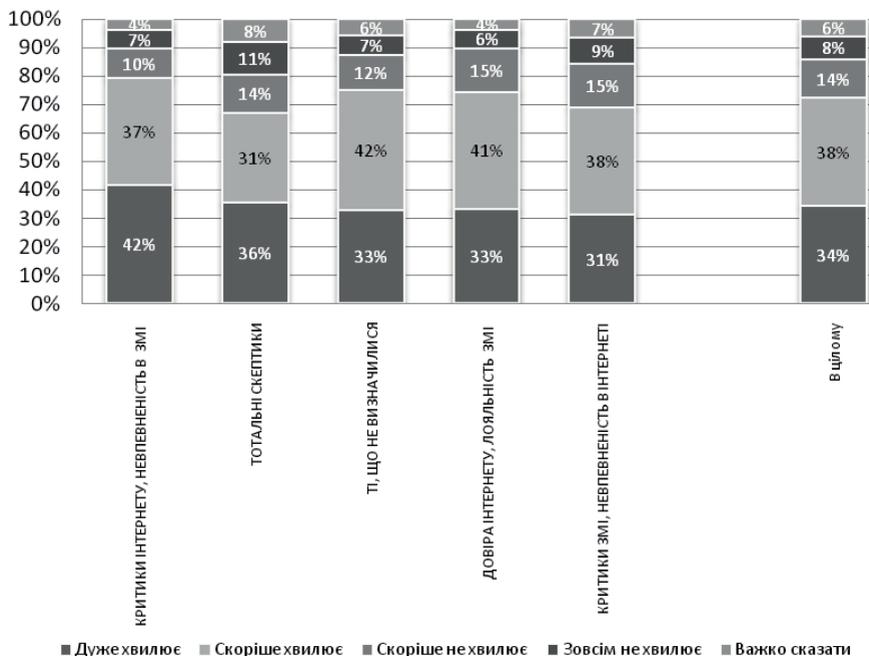

Рисунок 5. Ступінь тривожності щодо епідемії коронавірусу в сегментах довіри до ЗМІ та Інтернету, 2020 р. (N=1800, %)

переваг і практик, включаються психологічні, лінгвістичні, візуально-образні та інші механізми резистентності або податливості інформаційному впливу в процесі прямих і опосередкованих, багатоступеневих контактів з продуцентами перформативного знання, а також механізми комунікативної активності, схильності до інтерпретацій, які мисляться індивідами найчастіше в термінах “своїх власних” [Lazzarato M.], але, як правило, інспірованих авторитетним джерелом – ЗМІ або соціальними мережами, думками референтної групи, переробленими, своєю чергою, не поза участю таких джерел.

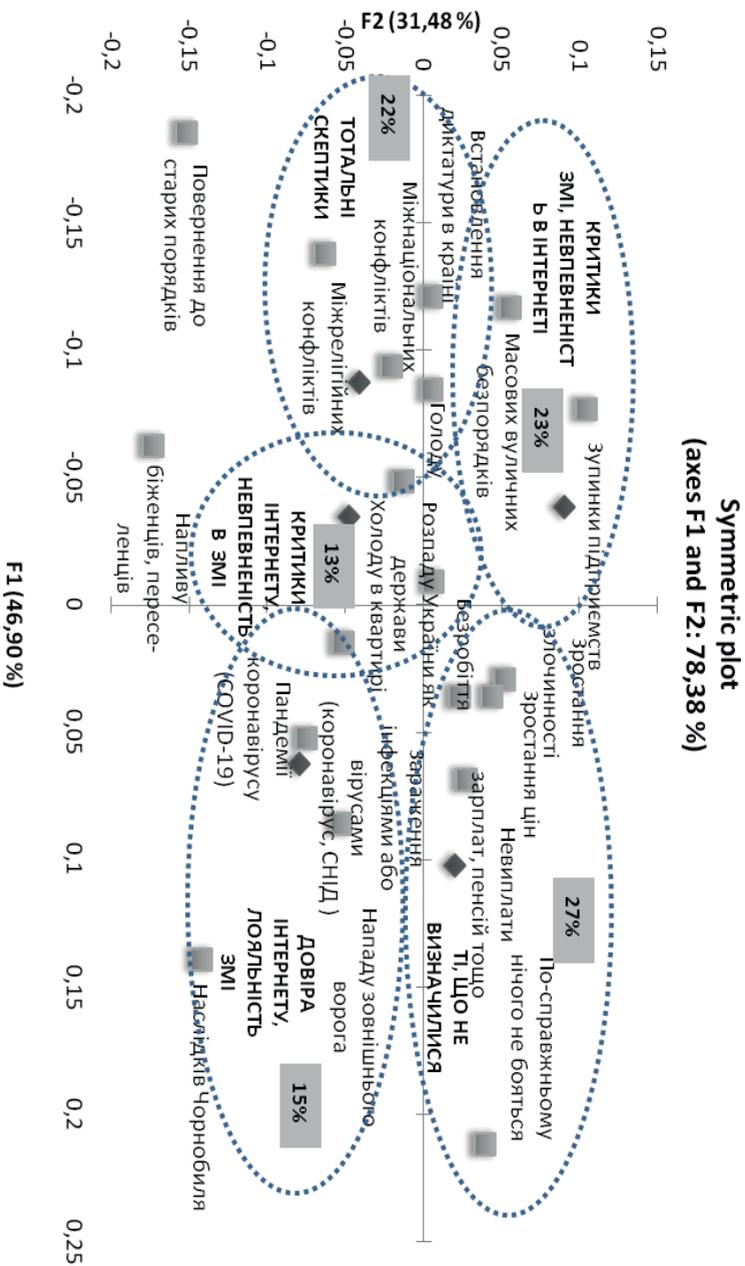
Інформаційний клімат зі значним зростанням невизначеності в оцінках впливовості ресурсів та смислового змісту інформаційних полів, характерних для культурних порядків пандемії, акумулює суспільні настрої та емоційні стани. Такі, наприклад, як сприйняття загроз або афективних атмосфер в українському суспільстві, що пов’язане з типологією довіри/недовіри до ЗМІ та Інтернету (рис. 6, 7).

Аналіз відповідностей фіксує в сегментах з орієнтацією на Інтернет, яка спостерігається серед молодшої публіки та тих, кого найменше серед Інтернет-невігласів, показує, що тут частіше за інших вказують на поточні ризики в міському середовищі – *зупинку підприємств, масові вуличні заворушення, оцінюючи громадські настрої як агресію і байдужість (“критики ЗМІ, невпевненість в Інтернеті”)*, та на актуальні ризики *нападу зовнішнього ворога, пандемії коронавірусу (COVID-19)*, що свідчить, з одного боку, про поширеність у суспільстві *страху*, а з іншого – про *бажання змін (“довіра Інтернету, лояльність ЗМІ”)*.

Ті, хто не довіряє Інтернету, апіорі не дають однозначних оцінок ЗМІ, і чим старше люди за віком, тим частіше вони побоюються фатальних загроз – *розпаду України як держави, холоду в квартирі*, оцінюючи суспільну атмосферу як *незахищеність і напруженість (“Критики Інтернету, невпевненості в ЗМІ”)*. У сегменті *“тотальні скептики”*, де не довіряють ні ЗМІ, ні Інтернету, де більше зрілої освіченої публіки, чоловіків, частіше висловлюються з приводу *“вічних” соціальних ризиків – міжнаціональних конфліктів, міжрелігійних конфліктів, встановлення диктатури в країні, голоду*. Тут більше за інших вказують на *розчарування, обурення, відчуття безвиході*. У сегменті зі складнощами визначити основні джерела інформації в термінах довіри/недовіри, що більше характерно для аудиторій із середньою освітою, середніми рівнями достатку, жінок, частіше висловлюють звичайні, повсякденні побоювання щодо *зростання злочинності, зростання цін, невиплати зарплат та пенсій*, але й те, що люди *по-справжньому нічого не бояться*, визначаючи атмосферу в суспільстві від *тривоги до надії (“ті, що не визначилися”)*.

* * *

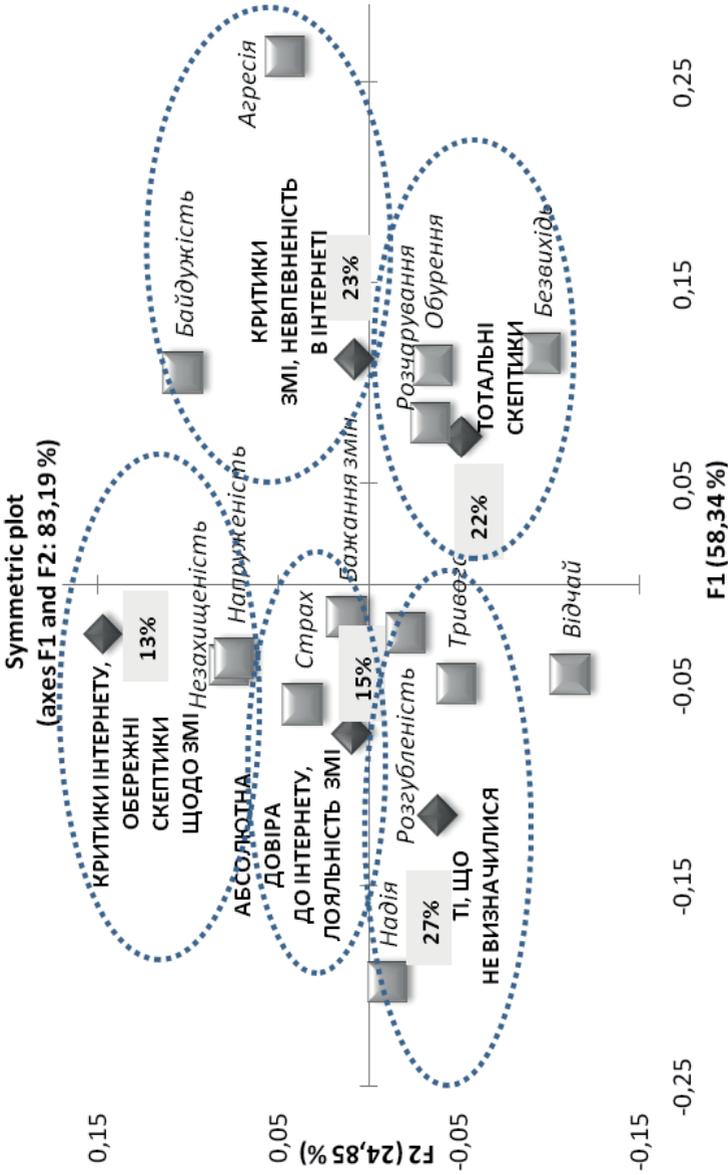
На інформаційному кліматі в українському суспільстві відбиваються всі ті зовнішні й внутрішні чинники, які відіграють вагомую роль останні роки, і стійкий скепсис аудиторій залишається його відмітною рисою. Водночас показники невизначеного ставлення до джерел інформації дедалі наполегливіше виступають маркерами установок до традиційних і новітніх медіа. Нечіткість і двозначність імплікацій феномена довіри

* $\chi^2 = 122.583$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 92.808$, за $df = 72$

Рисунок 6. Аргументація соціальних ризиків у сегментах з різним рівнем довіри ЗМІ та Інтернету, 2020 р. (correspondenceanalysis, N=1800)

Як Ви вважаєте, чого люди наразі бояться найбільше?

$\chi^2 = 92,121$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 69,832$, за $df = 52$

Рисунок 7. Артикуляція афективної атмосфери в сегментах з різним рівнем довіри ЗМІ та Інтернету, 2020 р. (correspondenceanalysis, N=1800)

Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві сьогодні?

до інформації вписується в культурні та інформаційно-комунікативні порядки, які формуються в умовах вірусної пандемії, впливаючи на когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації індивідами та спільнотами.

Джерела

Cañada J. A. (2019). Hybrid Threats and Preparedness Strategies: The Reconceptualization of Biological Threats and Boundaries in Global Health Emergencies. *Sociological Research Online*, Vol. 24(1), 93–110. URL: <https://doi.org/10.1177/1360780418816332>

Как изменилось медиапотребление во время коронавируса: главное из отчета Reuters. (2020). *Liga.net*, 18 червня. URL: <https://tech.liga.net/technology/article/kak-izmenilos-mediapotreblenie-vo-vremya-koronavirusa-glavnoe-iz-otcheta-reuters>

Radu R. (2020). Fighting the 'Infodemic': Legal Responses to COVID-19 Disinformation. *Social Media + Society*. July-September: 1–4. sagepub.com/journals-permissions DOI: 10.1177/2056305120948190. URL: journals.sagepub.com/home/sms

Костенко Н. (2018). Ущільнення контекстів медіа-скептицизму. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 5 (19), с. 362–371.

Фуко М. (2005). Лекція от 17 марта 1976 г. *Нужно защищать общество: Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1975–1976 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука, с. 253–278.

Collier S. J., Lakoff A. (2015). Vital Systems Security: Reflexive Biopolitical sand the Government of Emergency. *Theory, Culture & Society*, Vol. 32(2), 19–51.

Shepherd H., MacKendrick N. and Mora G. (2020). Pandemic Politics: Political World views and COVID-19 Beliefs and Practices in an Unsettled Time. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, Volume 6: 1–18.

Lazzarato M. (2006). *The machine*, trans. O' Neill M. *Transversal*, October. URL: <http://eipcp.net/transversal/1106/lazzarato/en>

ТРАНСФОРМАЦІЇ МЕДІАЛАНДШАФТУ ТА ЗМІНИ УЯВЛЕНЬ ПРО СУСПІЛЬСТВО: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Сучасні проблеми продукування соціологічних уявлень про суспільство

Нинішню епоху культури підозри та постправди характеризують падінням довіри до таких колись незаперечно авторитетних суспільних інститутів, як наука. Цьому сприяли й конспірологічні теорії, що звинувачують науку в маніпулятивності та заангажованості на користь третіх сторін; і постмодерністська деконструкція основ наукового доступу до істини; і загальна медіатизація публічного висловлювання експертної думки та поява професійних псевдоекспертів.

Зіткнулося з цими явищами і українське соціологічне наукове середовище.

“Продажних соціологів” не лише публічно звинувачують у заангажованості, а й замінюють на інші інструменти збору та аналізу даних, що сьогодні претендують на репрезентацію картини суспільства. Так, колишній міністр Кабінету Міністрів Дмитро Дубілет використав bigdata для державної інтерпретації складу українського суспільства, відмовившись від послуг соціологів і демографів провести традиційний всеукраїнський перепис населення.

Державна інтервенція в поле соціологічної юрисдикції відбулася також з боку глави держави. Ініційована ним версія референдуму – всеукраїнське опитування “5 запитань від Президента Володимира Зеленського” – є яскравим прикладом залучення псевдосоціологічних практик у публічне поле, що призводить до підриву авторитету професійної спільноти.

В Україні держава, яка функціонально має підсилювати легітимність компетенції своїх наукових інституцій, у певних ситуаціях постає їх конкурентом і застосовує альтернативні практики продукування знання про реальність.

Переважно українське соціологічне середовище реагує на такі тенденції позитивістською риторикою про особливу епістемологічну позицію науки, захищаючи в такий спосіб межі свого поля компетенції репрезентувати соціальний вимір реальності. Науковці апелюють до свого авторитету, відстороненої позиції та володіння спеціальними знаннями і навичками.

Втім, таке позиціонування участі в суспільних процесах є зручним об'єктом для критики. За Бурд'є, боротьба за можливість класифікації реальності є типовою для експертних середовищ [Bourdieu, P.]. Стовпами інституалізованої компетенції, з одного боку, є монополія на певну окреслену базу знань, що дає змогу професійній групі контролювати рівень поширення пропозиції своїх послуг (соціологічної репрезентації суспільства у випадку соціологів), а з другого – автономія у визначенні важливості та актуальності своїх знань, що дає змогу контролювати попит на відповідні експертні послуги. Така критична рефлексивна інтервенція знову ж таки призводить до підозри щодо природи легітимності соціологічної компетенції та її зумовленості владними відносинами [Eyal, G.].

Отже, стратегія соціологів з окреслення та захисту інституційних кордонів свого професійного поля є вразливою й потребує перегляду. Цей нарис є спробою такого перегляду. Для цього проблематизуємо гетерогенний аспект природи соціологічних досліджень та вийдемо за рамки притаманної царині науки об'єкт-суб'єктної перспективи розгляду своєї практики та соціальних взаємовідносин загалом.

Продуктивним для такого розширеного аналізу виробництва соціологічного експертного знання є поєднання аналізу як самих акторів, що володіють певною юрисдикцією, так і експертизи загалом, тобто всіх інших домовленостей, пристроїв, концепцій та учасників, необхідних для того, щоб твердження експертів було сформульовано, відтворено та поширено як незмінні мобільні (*immutablemobile*) [Eyal, G.], форма та функції яких залишаються стабільними в різних контекстах та місцях.

Якщо аналіз експертів дає змогу дослідити виробництво меж їх юрисдикції на виконання певних завдань, то аналіз

виробництва експертизи дає можливість дослідити сам процес виробництва експертних суджень, ідентифікувати задіяні для цього складові, що можуть знаходитись як всередині, так і за межею професійного поля, та ситуативно мобілізуватись у виробництво експертизи, щоб підвищити здатність робити її краще та швидше. У такій перспективі монополія та автономія, як основні характеристики експертної компетенції, доповнюються задіяними для виробництва експертизи щедрістю та копродукцією.

*Дослідження “Українське суспільство:
моніторинг соціальних змін”
як актор соціологічної експертизи*

Проаналізуємо академічну соціологію, яка позиціонується як найавторитетніший інститут виробництва експертного знання про соціальний вимір реальності. Найбільш публічно затребуваним і цінним в епістемологічному контексті є напрям кількісних соціологічних досліджень, коли соціологи говорять про суспільство за допомогою цифр.

Дані, здобуті в процесі масштабних і ресурсозатратних репрезентативних опитувань, вважаються такими, що відображають соціальну дійсність. Їх валідність підсилюється комплексною методологією, що включає наукові методи збору та аналізу соціологічної інформації: психологічні та лінгвістичні методики формулювання запитань для опитувань і складні точні математичні розрахунки репрезентативного відбору респондентів та аналізу отриманих даних.

Інституалізованість практик соціологічних опитувань наділяє відповідних акторів соціологічного поля правом та владою задавати суспільству запитання та легітимізує інтерпретацію отриманих результатів опитувань.

Плідним прикладом для дослідження природи продукovanого соціологічного знання в українському контексті є одне з наймасштабніших кількісних досліджень, що протягом останніх 26 років щорічно проводиться головною академічною соціологічною інституцією країни – Інститутом соціології НАН України. “Українське суспільство: моніторинг соціаль-

них змін” – це колективна робота десятків досвідчених та атестованих професіоналів, яка претендує на репрезентацію стану та змін українського соціуму. Державне фінансування цього дослідження створює можливість проводити його щорічно та дає велику творчу свободу колективу авторів у виборі тем і питань дослідження, чого часто не можуть дозволити собі інші соціологічні організації, ресурси яких обмежені та кон’юктурно залежні від інтересів їх замовників.

Отже, це моніторингове дослідження є чи не наймасштабнішою та найавторитетнішою соціологічною рефлексією українського соціуму про самого себе.

Поглянемо, як на практиці відбувається формування інструментарію моніторингового дослідження, зокрема, відбір тем для опитування, визначення кількості запитань різних тематичних блоків, їх формулювання та коригування.

Як і в будь-якому іншому опитуванні, обсяг анкети моніторингу залежить від обмежених фінансових і часових ресурсів на розробку запитань та проведення інтерв’ю з респондентами на польовому етапі. Такі обмеження приводять до конкуренції між різними тематичними блоками опитування та між різними запитаннями всередині блоків. Тематичні блоки квотно розподілені між відділами Інституту, а їх об’єми, структура, зміст та актуальність можуть оспорюватись Вченою радою Інституту. Щоб потрапити до анкети, запитанню потрібно пройти конкурсний відбір на дискусіях у відповідному відділі Інституту. Щоб підтримати певне запитання, зацікавлений у його включенні до опитування дослідник має обґрунтувати актуальність і важливість запитання для реєстрації стану та змін соціальної реальності. Запитання може стати союзником дослідника через подібність теми блоку запитань та теми, над якою працює у своїх розробках науковець. У разі включення запитання до опитування науковець може використати отриману інформацію у своїх розробках.

Трансформації в певній сфері соціальної реальності, зростання публічної присутності певної теми збільшують її соціальну вагу та стають поштовхом підлаштувати деякі запитання дослідження відповідно до актуальних тенден-

цій. Запитання, що стосуються певних тем, можуть переформулюватися, уточнюватися, зникати зовсім або з'являтися знову. Це може призводити до розширення певних тематичних блоків за рахунок звуження інших, що, своєю чергою, віддзеркалюється на загальній структурі репрезентації соціальної реальності.

Як бачимо, методологія опитувальника не є відстороненою та абстрактною, а навпаки, є безпосередньо переплетеною з практичним аспектом продукування дослідження, з інтересами окремих науковців та мінливими аспектами соціальної реальності.

Мобілізація нових акторів медіасфери в експертні соціологічні уявлення про суспільство

Чи не найбільш мінливою сферою сучасного суспільства є медіа. Навіть неозброєним соціологічною методологією оком можна побачити, як кардинально змінились присутність і вага медіасфери в публічному житті суспільства протягом останнього десятиліття.

Трансформація медіаландшафту відбувається одночасно зі змінами уявлень про соціальну реальність, про її внутрішні складові, взаємозв'язки та динаміку. Подивимося, які зміни відбулися в опитувальнику моніторингу стосовно медіасфери та як ці зміни взаємопов'язані з іншими соціальними акторами.

Якщо більшість запитань про соціально-політичну, соціокультурну та соціоекономічні сфери вже понад 25 років залишаються незмінними (основні зміни тут відбулись через військовий конфлікт з РФ), то протилежною є ситуація із запитаннями на тему медіа.

“Який рівень Вашої довіри ЗМІ (радіо, телебаченню, газеті)?” – єдине запитання стосовно медіа, яке залишилось в опитувальнику без змін з 1994 р. до сьогодні. Це ж запитання і запитання “Які газети Ви читали за останні 7 днів?” були єдиними пов'язаними з медіа в перші 9 років моніторингу. Якщо соціологічне опитування продукує “сліди” соціальної реальності [Latour B.], то на перших етапах дослідження було зареєстровано сліди лише двох колективних груп, пов'язаних з ме-

діа: групи читачів різних газет та групи різного рівня довіри до інституту ЗМІ.

Така перспектива віддзеркалює загальний погляд на епоху доцифрових ЗМІ в медіатеорії. ЗМІ тут розглядаються як стабільні актори з доволі чіткими кордонами їх функціонування, що є частиною такого ж стабільного, структурно диференційованого суспільства. У цих координатах медіасфера ідентифікується як інститут, що поширює інформацію, а аудиторія – як її споживач, активність якої проявляється у виборі джерел (список найменувань газет в анкеті) та в наданні оцінки довіри до інституту ЗМІ.

Щоб фіксувати стан і зміни медіаландшафту в такому контексті експертам не потрібно кардинально перелаштовувати запитання для постійної їх актуалізації відповідно до суспільних процесів. За перші вісім років проведення моніторингу єдиними змінами, які відбулися з цими двома запитаннями, було додавання кількох нових найменувань газет до списку найбільш споживаної преси.

Протилежною до описаної картини є ситуація, яку бачимо сьогодні. Лише за останні п'ять років Інститут поставив понад десяток різних запитань, пов'язаних з тематикою медіа.

Що ж відбулося з медіаландшафтом та уявленнями соціологів про медіареальність за ці роки?

З початку 2000-х в Україні починається діджиталізація медіасфери. З історії запитань моніторингу можна простежити як відбувалася поступова деталізація та диференціація нового медіаактора – мережі Інтернет – і його інтеграція в уявлення про соціальну реальність.

Перші запитання на цю тему категоризують населення відповідно до використання/невикористання Інтернету – “Чи користуєтесь ви Інтернетом?” (2002–2018). Наступним етапом, починаючи з 2010 р., населення деталізують відповідно до репертуару мережевих практик (“З якою метою Ви користуєтесь Інтернетом?”, варіанти відповіді: граю в ігри, читаю новини, слухаю музику...). У 2019 р. до бази соціологічних знань мобілізується онлайн-репертуар громадянського суспільства, пов'язаний з інноваційними технологіями

е-урядування (“Яку активність Ви проявляєте в Інтернеті?”, варіанти відповіді: читаю блоги політиків, підтримую петиції, звертаюсь до офіційних установ...). У 2019 р. населення вже класифікують відповідно до соцмереж, яким воно користується, а у 2020-му – соцмережі, разом з іншими новими та старими медіа – задіяні для розрізнення груп населення відповідно до джерел отримання інформації (“Звідки Ви, головним чином, отримуєте інформацію про політичні та економічні події в Україні”, варіанти відповіді: інформаційно-розважальні канали, спеціалізовані інформаційні канали, соцмережі, інтернет-сайти, друковані газети...).

Інтернет поступово впливає в нові акторно-мережеві відносини, утворюючи нові соціотехнічні сутності, що діють як у повсякденних практиках у різних сферах життя, так і в професійних уявленнях про суспільство, які продукують вчені-соціологи.

Окрім збору даних, соціологи також проводять їх аналіз, зокрема, утворюють статистичні пов'язаності між даними різних тематичних блоків опитування. Характеристики вирізаних когорт населення поєднуються та змішуються, утворюючи нові гібридизовані сутності. Так, класифікація за видом джерела інформації про політичні новини може пов'язуватись з відповідними класифікаціями за демографічними характеристиками, політичними орієнтаціями чи релігійною належністю.

Отримані дані вчені інтегрують у свої наукові розвідки, де ці дані наративізуються у зв'язки з іншими даними та уявленнями про соціальну реальність. Так, з трансформацією медіаландшафту та продукуванням великої кількості слідів медіареальності в соціологічних дослідженнях у деяких соціологічних розвідках соціальна реальність концептуалізується вже не як певна структура, а як медійний механізм. Переосмислюється ієрархія суспільних інституцій та природа соціальності, робиться акцент на її комунікативній складовій [Наумова М.].

Наш аналіз розширює розуміння соціологічної практики як складової колективних взаємодій, де соціологи постають як активні співучасники продукування соціальних порядків, а не відсторонені реєстратори суспільних процесів. Соціологіч-

ні теорія та методологія взаємодіють з реальністю, мобілізуючи її “сліди” в процесі досліджень, та самі перелаштовуються з урахуванням нових сутностей та зв’язків.

Така перспектива розширює аспект відповідальності соціологічних експертів. Есенціалістський підхід, який ставить експерта відповідальним насамперед перед певною ідеальною істиною (у випадку соціології – об’єктивними суспільними процесами), доступною за допомогою відповідної системи знань, доповнюється соціальною відповідальністю, а саме – прагматичним налаштуванням на вироблення експертизи, необхідної для врегулювання певних проблемних питань (mattersofconcern) [Latour B.].

Зміна перспективи позиціонування ролі соціологів є необхідною в епоху кризи експертного знання. Переосмислення природи експертної агентності, відкрита декларація її активної включеності в соціальні взаємовідносини може мобілізувати додаткові ресурси для її продуктивнішої роботи та посилення потенціалу її авторитетності. Йдеться про розширення меж продукування експертизи, прозоре залучення у спільну справу конструювання соціальної реальності акторів, взаємини з якими встановлюються в процесі соціологічних досліджень. У такому ракурсі авторитет і знання соціологів можуть слугувати не лише продукуванню певних суджень, а й медіації та упорядкуванню суспільних дискусій інших акторів у певній інституалізованій площині, доведенню цих дискусій до досягнення консенсусу, висновків та прийняття відповідних рішень.

Джерела

Наумова М. (2017). Українці в соціальних медіа: популярні платформи та активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Вип.4 (18)* Київ: ІС НАН України, с. 400–413.

Bourdieu, P. (2018). *Classification Struggles: General Sociology, Volume I. Lectures at the Collège de France, 1981–82.* Cambridge: Polity Press, 182 p.

Eyal, G. (2013). For a Sociology of Expertise: The Social Origins of the Autism Epidemic. *American Journal of Sociology*, 118(4), p. 863–907.

Latour B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor Network Theory.* Oxford: Oxford University Press, 301 pp.

ТЕЛЕБАЧЕННЯ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСИ ЯК ДЖЕРЕЛА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ: ЯКІСТЬ ТА ДОСТОВІРНІСТЬ КОНТЕНТУ ЗА ОЦІНКАМИ АУДИТОРІЇ

Триваюча діджиталізація привела до того, що Інтернет як джерело новин про суспільно-політичні події в Україні у 2019 р. уперше зрівнявся з телебаченням: (45,6% vs 44,8%) [Наумова М.]. Хоча це стосується лише користувачів соціальних сервісів (72,9% населення віком 18+), всі українці в цілому віддають перевагу ТВ-контенту, і цей тренд, очевидно, набиратиме обертів. Він зумовлений не тільки зручністю та можливістю персоналізації отримання новин через мобільний чи стаціонарний доступ до Інтернету, а й тим, що аудиторія дедалі частіше звертається до альтернативних медіа з метою підвищення ступеня своєї обізнаності у суспільних справах, іншими словами, цікавиться діяльністю інститутів моніторної демократії [Кин Дж.], які публічно висвітлюють і критикують дії влади.

Наприкінці 2020 р. вже 50% українців використовують інтернет-ресурси як джерело інформації про те, що відбувається в суспільстві, хоча телевізійні програми з цією метою переглядають більше двох третин (67,6%). Серед аудиторії медіа є категорія осіб, яка зовсім не дивиться телевізійні програми суспільного-політичного змісту, і використовує лише інтернет-ресурси для знайомства з подібним контентом (21,3%). І навпаки, є ті, хто не розглядає Інтернет як джерело інформації про події у суспільстві та віддає перевагу спеціалізованим новинним каналам (112, NewsOne, Прямий тощо) або інформаційно-розважальним (1+1, Інтер, СТБ та ін.) (38,9%). Кожен третій українець (32,0%) споживає як телевізійний суспільно-політичний контент, так і матеріали з інтернет-ресурсів.

Порівнюючи профілі тих, хто орієнтований на ресурси мережі та не дивиться суспільно-політичні програми на ТВ, і

тих, хто, навпаки, залишається прихильником телемовлення, бачимо цілком очікувані відмінності у соціально-демографічних характеристиках та регулярності користування Інтернетом (рис. 1). Майже дві третини українців, для яких основним джерелом інформації про події в країні є Інтернет і які не дивляться суспільно-політичні програми на ТБ (63,1%), це люди віком до 40 років. Проте серед тих, хто орієнтується лише на ТБ, переважають громадяни старші 50 років (71%).

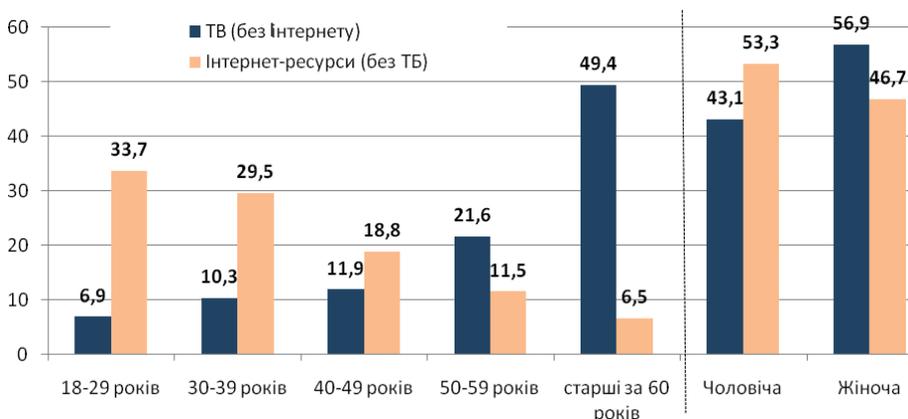

Рисунок 1. Віковий профіль аудиторій, які отримують інформацію про події політичного і економічного життя поза ТБ та поза Інтернетом (за даними моніторингу ІС НАН України, 2020, %)

Чоловіки частіше за жінок орієнтуються на контент інтернет-ресурсів (53,3% vs 46,7%). Це справедливо і щодо містян порівняно з мешканцями сіл: серед споживачів ТБ-контенту (без Інтернету) 41,4% становлять селяни і 58,6% мешканці міст та СМТ; частка мешканців сіл серед тих, хто отримує інформацію про життя країни з Інтернету поза ТБ – лише 28,7%, натомість містян – 71,3%.

Медіапреференції – ТБ vs Інтернет – зумовлені не тільки смаками, звичками, ставленням до якості контенту, а й самим фактом доступу до мережі. Кожен другий (51,9%) серед тих, хто отримує новини переважно з ТБ, не користується Інтернетом взагалі. Тоді як серед аудиторії, яка не дивиться телевізійні програми суспільно-політичної тематики, переважна

більшість (94,3%) щоденно користується Інтернетом. Одним із чинників вибору медіа, хоча й не головним, є довіра до них [Костенко Н.]. Рівень недовіри до Інтернету серед прибічників телебачення та інтернет-контенту на суспільні теми майже однаковий (35,8% vs 34,6%). Проте підозри щодо достовірності продуктів телебачення суттєво вищі у прихильників мережевого контенту (60,7% vs 36,1%).

Дослідження “Практики медіаспоживання українців: концептуальна розробка індексу медіаграмотності аудиторії”, проведене на замовлення ГО “Детектор Медіа” на початку січня 2020 р.¹, дало можливість з’ясувати ставлення аудиторії до контенту про події в країні в різних медіа та мотиви їх вибору.

Сприйняття ТВ та Інтернету як джерел суспільно-політичної інформації

Особливості медіаспоживання українців настільки специфічні, що їх неможливо представити в узагальненому вигляді кількох моделей, але можна впевнено говорити про деякі тренди:

- *Телебачення, як головне джерело суспільно-політичного контенту, поступається інтернет-ресурсам – новинним сайтам та соціальним мережам. Уже можна говорити про певний паритет у використанні аудиторією цих типів медіа.*
- *ТВ-перегляди переходять в Інтернет. Ця практика притаманна не тільки молоді, а й аудиторії старшого віку. Респонденти наголошували на зручності перегляду ТВ програм у мережі: незалежність від часу ТВ-ефіру, персоналізація (можливість обирати швидкість перегляду, призупиняти трансляцію, переглядати цікаві епізоди, використовувати мобільний пристрій, отримувати доступ до контенту в будь-якому місці). Бонусом інтернет-перегляду є інтерак-*

¹Методологія проекту: серія глибинних (15) та фокусованих групових інтерв’ю (2) у Києві, Одесі, Львові та Харкові. Цільова аудиторія – чоловіки та жінки віком 22–62 років, які цікавляться суспільно-політичним життям країни з помірним та інтенсивним рівнем медіаспоживання. Авторка висловлює щире подяку партнерам з ГО «Детектор медіа» – Наталії Лигачовій, Вадиму Міському, Галині Петренко – за можливість публікації результатів дослідження.

тивність – можливість одразу прокоментувати програму і ознайомитись з відгуками інших споживачів.

- Інтернет-ресурси сприймаються як більш *оперативні, достовірні* (принаймні надають можливість швидкої перевірки фактів) і *аналітичні* порівняно з телебаченням. Такої думки дотримуються споживачі незалежно від віку та інтенсивності медіаспоживання. Найбільш типові практики використання новинних сайтів та соціальних мереж можна узагальнити так: (1) знайомство лише з новинною стрічкою, без переходу до матеріалів, які зацікавили. Це відбувається упродовж дня, коли обмаль часу і людина знаходиться не вдома (в транспорті, на роботі тощо). *“В Інтернеті читаєш просто заголовки, и ты понимаешь примерно, что в стране происходит, но не углубляешься в эту грязь, которая там сидит”* (Київ, ФГІ, 24–35); (2) детальне і глибше знайомство з подіями дня, які зацікавили, як правило, ввечері вдома з використанням гаджетів з великим екраном. *“Коли я приходжу додому, я починаю вже детальніше читати, і якщо я читаю і чомусь не довіряю, то можу зайти на сайт Укрстату, державного казначейства, ... далі можна якісь аналітичні статті почитати...завичай під вечір з'являються коментарі на події чи людей-політиків”* (Львів, чол., 42).

- Перегляд телевізійних програм на суспільно-політичні теми найчастіше відбувається у фоновому режимі – вранці чи ввечері – і для жодного респондента не є основним джерелом інформації. *“Уважний”* перегляд ТВ новин чи передач ввечері та у вихідні – це, скоріше, традиційна сімейна практика.

Сприйняття різних типів медіа, оцінки якості та достовірності контенту, їх зручності зумовлюють характер використання кожного з них для отримання інформації на суспільно-політичні теми. Нижче наведені *основні переваги і недоліки* різних ЗМІ на думку учасників проекту.

Головні відмінності між телебаченням, з одного боку, та Інтернетом і соціальними медіа – з другого, як джерел суспільно-політичної інформації – це *рівень персоналізації* доступу до контенту та його *якість*. На думку більшості опитаних, телебачення програє інтернет-ресурсам за обома критеріями.

ПЕРЕВАГИ РІЗНИХ МЕДІА (1/2)

ТЕЛЕБАЧЕННЯ	ІНТЕРНЕТ	СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ
<p>1. Перформанс/шоу. Новини суспільного життя презентуються в форматі яскравого шоу, розваги. “Канали сейчас очень классные, научились работать – приятно смотреть, даже просто как театр, их постановку” (Київ, ФТГ, 36–50).</p>	<p>1. Максимально оперативна інформація.</p>	<p>1. Широкий функціонал: розваги, новини, спілкування на одній платформі.</p>
<p>2. Новинні канали, політичні шоу надають збалансовану інформацію, презентуючи різні погляди на питання, ситуацію.</p>	<p>2. Персоналізовані медіа. Споживач обирає ресурс, теми/блоги, канали, які його цікавлять. Може знайти час і де завгодно. “Я могу перемотать назад, могу повторить это ещё раз, мне нравится то, что там есть скорость” (Київ, чол., 20).</p>	
<p>3. Аудіовізуальний контент сприймається краще, ніж текстовий. “Гі зображення, і емоції, і саме представлення тої інформації. Сталася якась новина, що я почула в Інтернеті, що я почула по радіо, то я ще почула дикцію самого ведучого, тут я ще побачила зображення, тобто більше воно якість мені запам’ятовується. ...телебачення це абсолюттю все плюс емоції” (Львів, жін., 59).</p>	<p>3. Інтерактивність. Можливість коментувати повідомлення та знайти думки аудиторії. “Я ищу в них те точки опоры логические, которые я сводяю, то есть упаковываю информацию так, чтобы я вместил её в голову. Есть моменты, которые я недопонимаю в информации, где я колеблюсь с оценкой. Комментарий один из этих может расставить, все точки над ‘і’” (Харків, чол., 52).</p>	
	<p>4. Відсутність цензури. Вільні медіа.</p>	
	<p>5. Конкретна, фактуальна інформація.</p>	
		<p>6. Високий рівень довіри, оскільки матеріали рекомендують друзі.</p>
	<p>7. Основний контент – текстовий – сприймається більш нейтральному сприйняттю новин. “Я люблю новости в Интернете – читать. Потому что ...контент, который в виде написанного, он несет меньше эмоциональной окраски, а она тоже влияет на человека, .. он, как правило, больше сжат до сухих фактов, определённых” (Одеса, жін., 36).</p>	
	<p>8. Менше навіязливої реклами.</p>	
	<p>9. Є інсайдерська інформація “Twitter, Телеграмм – это инсайдовый продукт, это абсолютно новое мнение, незаангажированное мнение!” (Одеса, чол., 25).</p>	

ПЕРЕВАГИ РІЗНИХ МЕДІА (2/2)

ТЕЛЕБАЧЕННЯ	ІНТЕРНЕТ	СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ
П		
Е	10. Оцінити подію, зробити висновки допомагають коментарі пересічних юзерів .	
Р	11. Більш детальна, повна інформація порівняно з ТВ-сюжетами.	
Е	12. На сторінці, як правило, наявні декілька посилань на новину на різних джерелах.	
В	13. Доступна, різнобічна, добре структурована інформація: швидкий, зручний пошук того, що цікавить.	
А	14. Легко відсіяти непотрібну інформацію .	
Г		
И		

НЕДОЛІКИ РІЗНИХ МЕДІА

ТЕЛЕБАЧЕННЯ	ІНТЕРНЕТ	СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ
Н	1. Не персоналізоване медіа, менш зручне споживання порівняно з інтернет-ресурсами і соціальними мережами.	1. Багато спотвореної недостовірної інформації.
Е	2. Повтори одних і тих самих повідомлень.	2. Не завжди зручно знайти потрібний контент , адже на багатьох платформах повідомлення структуровані згідно зі стрічкою подобрань власника.
Д	3. Поверхова і емоційно забарвлена подача.	
О	4. Найбільш ангажоване, тенденційне, маніпулятивне медіа. <i>"Вьодяют уже кем-то перевареную информацию"</i> (Харків, чол., 34).	
Л	5. Спрямована в одни бік комунікація , відсутність інтерактивності.	
І	6. Погано тематично структурований контент . <i>"Это просто вываленая мне на стол информация. И я должен из всего этого вот так искать то, что мне надо"</i> (Одеса, чол., 25).	
К	7. Багато зайвої , не потрібної інформації , яку споживачі вимушені отримувати разом з бажаним контентом.	
И	8. Не повна, стисла інформація. <i>"Некоторую проблему нельзя осветить за 2-3 минуты того видеоролика"</i> (Харків, жін., 27).	

Рисунок 2. Ставлення аудиторії до різних медіа – ТБ та інтернет-ресурсів (за результатами проекту "Практики медіаспоживання українців: концептуальна розробка індексу медіаграмотності аудиторії", проведеного на замовлення ГО "Детектор медіа", 2020 р.)

Персоналізація забезпечує швидкий і зручний доступ до інформації в будь-якому місці і будь-коли. Крім того, завдяки індивідуальним налаштуванням споживач обирає ресурси, теми, які його цікавлять, тип повідомлень. Щодо якості, то основний закид аудиторії в бік телебачення – це емоційна маніпуляція, тобто перетворення інформування на розважальний перформанс з оціночною подачею фактів. *“Он консервативный, Как бы зажатый в рамках. Он уже отживший своё время, наверное”* (Харків, жін., 27).

Преваги та недоліки різних типів ЗМК, за оцінками аудиторії, подані вище (рис. 2).

Рівень довіри до ЗМК, чутливість до маніпуляцій та практики тестування інформації на достовірність

Для переважної більшості аудиторії *правдивість* повідомлень ЗМК не є основною модальністю їх оцінки і сприйняття. Інформація передусім фільтрується за критерієм *значущості або/та цікавості*. Якщо тема матеріалу ЗМІ визначається споживачем як особисто важлива (не завжди персональна значущість тотожна суспільній), він з високою ймовірністю схоче ознайомитись з іншими джерелами, які інформують про цю подію. Тільки в такому випадку відбуваються рефлексії з приводу достовірності та повноти повідомлення.

Респонденти вважають, що українські ЗМІ рідко вдаються до поширення фейків – тобто свідомої дезінформації, брехні. Вітчизняні медіа частіше маніпулюють за рахунок інтерпретації фактів або, у виняткових випадках, поширюють недостовірну інформацію через непрофесійність і бажання привернути увагу аудиторії.

Інформація, яка не цікавить споживача, береться до уваги, але не оцінюється за критерієм достовірності. Вона інтерпретується в дихотомії імовірнісних термінів *“може бути, може і правда”/ “наверяд чи”* та швидко забувається. *“Если эта новость меня не интересует, но я прочитал, мне плевать, ложь это или не ложь”* (Харків, чол., 34).

На таку інтерпретацію повідомлення впливають головним чином установки реципієнта щодо актуальної теми: рівень

компетентності, поінформованість про загальний контекст, історія питання, його ставлення до фігурантів, навіть цінності. Можна сказати, що система суб'єктивних вірувань та переконань є головним чинником оцінки достовірності інформації, особливо в ситуації суперечливих повідомлень або їх інтерпретації. *“Вчера читаю, что на границе с Венгрией убили четырёх работников СБУ. Тех, которые канал контрабанды хотели перекрыть. И тут же новость: “СБУ опровергло факт убийства”. Может быть всё, что угодно. И ты можешь выбрать уже что тебя устраивает. Ты никогда не узнаешь, убили их или не убили”* (Харків, чол., 52).

Що саме схиляє споживача *повірити* медійному повідомленню або принаймні не ставити його під сумнів? Під час інтерв'ю називалися такі критерії достовірної новини:

1) *Репутація джерела*: конкретного ЗМК, каналу, програми, сайту.

У певної категорії респондентів телевізійна новина/повідомлення апріорі викликатиме сумнів. Єдине медіа, де “пошук істини” є можливим – це Інтернет.

Артикулювалась схильність довіряти національним українським ТВ-каналам. Зважаючи на обсяг аудиторії, фейк чи серйозна маніпуляція будуть помічені. А це несе серйозні репутаційні ризики. *“Почему я доверяю больше телевидению, всё-таки оно несет какую-то ответственность перед массами”* (Одеса, чол., 62).

Українським інформагенціям, які публікують лише фактуальну інформацію (Укрінформ, УНІАН).

Зарубіжним інформаційним агенціям довіряють більше, ніж вітчизняним. *“У меня полное доверие к западным медиа – “Нью-Йорк Таймс”, “Вашингтон Пост”. Там действительно работают журналисты, которые имеют специализацию, компетентность”* (Київ, ФГІ, 36–50.)

Ставлення до джерела на ґрунті власного досвіду *“Довіряю перевіреним ресурсам, які ще мені не попалися на брехні або навіть які попалися, але вони цю помилку визнають”* (Львів, чол., 42).

Прозорість фінансування каналу. Йшлося про відкриті бухгалтерію каналів деяких YouTube блогерів, з якою можна вільно ознайомитись на їхніх сторінках. Дивлячись на джере-

ла фінансування, можна спрогнозувати, на чию користь вони можуть викривляти контент. *“Либо ты платишь СМИ, и оно тебе даёт незаангажированный поток информации, либо ты ему не платишь, значит ему платит кто-то другой, и ты потребляешь эту эмоциональную кашу”* (Київ, жін., 36).

2) Довіра автору – журналісту, експерту, блогеру тощо.

Через його професіоналізм.

Через харизматичність, стиль подачі, симпатію. *“В мене є блогери, яких я постійно дивлюся. Вони мені подобаються, [вони] класні.. Ця людина говорить правду, і, можливо, щось, може, там підбрехала, бо так треба, але загалом... Якщо людина ця подобається, я буду [їй] вірити”* (Київ, ФГ, 24–35); *“Он честный. (Р. Скрипин). Я вижу, что он не лебезит. Он может нахамить гостю,... [но он] не подыгрывает гостям”* (Харків, чол., 34); *“Харизматичность подачи, её нельзя недоценить, потому что это конкретный импульсивный вектор, какой бы он там ни был, он доходит до людей”* (Одеса, жін., 36).

Щирість, особиста залученість автора. *“Чувствую, что материал сделан искренне, я вижу, что человек в него вложил. Он это пережил”* (Київ, ФГ, 24–35).

Позиція журналіста, експерта, блогера, яка відома з його попередніх заяв.

3) Особливості подачі матеріалу:

Тональність матеріалу та заголовку повинні бути нейтральними. Будь-яка гіперболізація викликає відторгнення. *“Если там всё сладко, слащаво написано, что всё так прекрасно, [я] не поверю”* (Київ, жін., 23).

Стилістика: чітка, конкретна подача, без зайвих деталей та емоційного навантаження.

Наявність фото- чи відеопідтвердження.

Посилання на первинне джерело інформації, інші дотичні джерела.

Аргументованість/обґрунтованість: посилання на історичні факти, статистику, соціологічні дані, а також логічність викладення своєї позиції.

4) Якщо про подію повідомляють різні медіа. *“Если информация правдивая, то все новости трубят об этом. Ты зайдёшь на любой канал, там онлайн встреча во Франции или возврат пленных.*

Если это фейк, то там одни новости напишут, что умерла Алла Пугачёва и всё” (Київ, ФГІ, 24–35).

5) *Реакція аудиторії на основі коментарів у мережі. Коментатори аргументують своє ставлення до новини, і якщо вони мають рацію, то читач стає на їх бік. “Я могу посмотреть подряд 100 комментов”* (Київ, чол., 20).

6) *Професійність, якість каналу, програми. Аудиторія звертає увагу на дизайн та зручність сайтів, якість відео, звук, оформлення студії, зовнішній вигляд ведучих та гостей. “Это красиво должно быть визуально, должно быть всё гармонично. ... это не означает, что нужно только на эстетику смотреть, но это значит, ...[что] у него правильный подход к бизнесу, к тому, что он делает. Если он качественно, хорошо делает, не лишь бы что... да, эта новость правдива, наверное”* (Київ, чол., 30);

“...эта студия, это какая-то жесть... вот сам формат – это 90-е, это настолько прошлое, что ты не можешь верить этим людям... [ведь] ты живешь в 21-м веке” (Київ, жін, 36).

7) Більше довіри викликає джерело чи спікер, позиція якого не суперечить думці споживача. Аудиторія більш схильна вірити інформації, яка підтверджує її цінності і погляди на питання, що обговорюється. *“Якщо будуть якісь особи, за якими є явно ... проукраїнська репутація, то я буду їм довіряти однозначно. Наприклад, той самий Вакарчук. Якщо це буде хтось з Партії регіонів, то я таке не буду читати”* (Львів, жін., 59); *“Я выбираю ту, которая с моей логикой сходится... которая меня устраивает. Не факт, что я верю ей, но она меня устраивает”* (Харків, чол. 52).

8) Якщо канал/автор позиціонує себе як такий, що має доступ до інсайдерської інформації. Частіше йшлося про деякі Twitter та Telegram акаунти.

Чутливість щодо спотвореного контенту та маніпуляцій

Маніпуляція – це не тільки одна з найпоширеніших асоціацій з сучасними українськими ЗМІ, але й один із аспектів їх визначення аудиторією. На думку опитаних, у вітчизняному медіапросторі немає жодного медіа, яке б не маніпулювало контентом.

Мета будь-якої маніпуляції – схилити аудиторію до певної оцінки ситуації, особи, процесу чи вплинути на її поведінку. Основний, і найбільш шкідливий *вид* такого впливу, на думку аудиторії, полягає у (1) *подачі викривленої інформації*. Крім цього, респонденти відзначали ще кілька маніпулятивних прийомів. Зокрема, (2) *вибір теми повідомлень* (“більше хайпу”) та (3) *алгоритми формування новинної стрічки*. Дві останні технології покликані вплинути на кількість переглядів і не залежать від типу медіа.

Про які *техніки маніпулятивного впливу* на аудиторію з боку ЗМІ згадували респонденти?

Найчастіше говорили про презентацію фактів разом з їх оцінкою. Частіше така практика застосовується на телебаченні, але й інші ЗМІ також намагаються впливати на свідомість аудиторії, нав'язуючи їй бажаний “*хід думок*”.

Недоговорювання, замовчування фактів, пов'язаних з подією. До цього типу фальшування новин – часткової, неповної подачі – аудиторія відносить і вихоплення з контексту певних реплік фігурантів події.

Вибіркова подача інформації, тенденційність – коли медіа, орієнтуючись на інтереси власників, чи за іншими мотивами, не висвітлюють деякі соціально важливі новини. “*Многие СМИ ... может, даже и правдиво её [информацию] отображают, но выборочно. Вот, к примеру, случилось что-то плохое по вине какого-то человека. Они это отобразили. Но случилось по вине этого же человека что-то хорошее, они об этом умолчали*” (Київ, ФГ, 24–35); “*1+1*” *они там топят Тимошенко. Открываешь “Украину”, смотришь, там всё алилуя на другого*” (Київ, ФГ, 36–50).

Відсутність посилань на джерело інформації або натяки на те, що повідомлення надійшло від інсайдерів. “*Вот оно достало: инсайдеры им предоставили информацию. О чём мы вообще говорим? Как можно ссылаться на источники, которые вообще никто найти не может*” (Київ, чол., 38).

Незбалансованість думок та точок зору в матеріалі, який містить коментарі з приводу події. У такому випадку презентується лише один погляд на ситуацію. “*Когда крайности такие – восхваляют или ругают*” (Харків, жін., 27).

Оцінки фактів не супроводжуються аргументами на користь такої позиції. У таких випадках, як правило, відбувається експресивне, іноді екзальтоване просування певної думки.

Заголовок матеріалу не відповідає його змісту; візуальні матеріали (фото, відео) також не є автентичними.

Тенденційний підбір гостей/експертів. Надаються думки ангажованих фахівців або зовсім невідомих персон. *“Взяли какого-то блогера, сказали, что он эксперт. ... Я посмотрел, а у него там было порядка 3 тыс. подписчиков” (Київ, чол., 20). “Приходит человек, ему дали сценарий, и нужно как-то его презентовать. Просто пишут – эксперт Иванов” (Київ, ФГІ№ 1, 24–35).*

Непрофесійність ведучих, які не дають можливості висловитися гостям, якщо їхня думка не відповідає потрібному напрямку дискусії, або фактично самі починають аналізувати подію замість експертів. *“Ведущий грубо начинает затыкать рот” (Київ, жін., 36) “Ведущий, он же как модератор, это не тот человек, мнение которого вообще интересно?!” (Одеса, жін., 36).*

Спекулятивний вордінг. Перманентне використання певних емоційно забарвлених кліше, ярликів, на кшталт «злочинна влада» тощо. *“Определённая фраза повторяется много раз, есть задача зомбирования людей” (Київ, чол., 30); “За допомогою потрібного нам прикметника ми з доблесного розвідника зробимо шпигуна” (Львів, чол., 42).*

Різні версії емоційних спекуляцій. Заради впливу на суспільну думку експлуатуються чутливі теми, наприклад, статус незахищених категорій – пенсіонерів, молоді, а також дітей. Поширені маніпуляції на патріотичних почуттях. *“Если нужно вызвать сочувствие, показывают и рассказывают о каких-то обездоленных, про людей, которые нуждаются в срочной помощи, в срочной защите” (Київ, жін., 50).*

До агресивних емоційних маніпуляцій аудиторія відносить і залякування, використання необґрунтованих і драматичних прогнозів, які пов'язані з важливими для аудиторії аспектами добробуту, здоров'я, безпеки тощо. *“Всё сейчас позабирают, и вы останетесь вообще тут без земли. Такая агрессивная пропаганда” (Київ, чол., 20).*

Маніпуляції статистикою та даними соціологічних досліджень, які інколи відбуваються через непрофесійність журналістів, але частіше є фактом свідомої спекуляції.

Підтасовка результатів вуличних експрес-опитувань. *“Интервью берется у 100 человек, до тех пор, пока 3–5 не скажут нужно... И потом по телевизору показывают, только эти интервью. И у людей складывается ложное мнение, что так думают все”* (Київ, чол., 20).

Українці доволі скептично ставляться до якості вітчизняних медіа за критерієм достовірності інформації. Але, визначаючи ситуацію, що склалася, загалом використовують досить м'які номінації – “маніпулятивні, напівправдиві медіа”. Різкі визначення – “брехливі, нечесні, недостовірні” – лунали рідко. Очевидно, що аудиторія звикла до такої стилістики українських ЗМІ, сприймає її як “неминуче зло” і поступово набуває досвіду фільтрування спотвореного, маніпулятивного контенту. *“Напівправдивих новин відсотків 70, тому що наші медіа можуть дати правдиву новину, але закласти в неї щось неправдиве, і роблять такий бутерброд брехні: намащуємо правду, всередину ставимо якусь побрехеньку і знову закінчуємо правдою”* (Львів, чол., 42); *“Я считаю, что привирают минимум на 50% всей информации. Бывает больше, меньше – нет”* (Київ, ФГІ, 36–50).

Практики тестування контенту на достовірність

За оцінками респондентів, вони перевіряють, уточнюють незначну частку інформації, яку отримують. Йдеться про 5–7% повідомлень, які хвилюють особу та визначаються як значущі. *“Если не цепляет, не проверяю. Я проверяю только то, что мне интересно... если это может повлиять на мою жизнь. 2–5–10%?”* (Київ, жін., 23).

Серед способів перевірки інформації на достовірність, на її уточнення називались такі:

– Подія або персона, які цікавлять, вводяться в рядок пошуку. Далі респонденти йдуть за посиланнями, які з'явилися в результаті пошуку.

– Знайомство з матеріалами, присвяченими події/персоні, в різних ЗМІ. *“...я читаю параллельно англоязычные СМИ. И тогда*

получается этакий коллаж, из которого можно сделать выводы” (Київ, ФГП, 36–50).

– Орієнтація на коментарі відомих лідерів думок, блогерів, яким респондент довіряє.

– Звернення з запитанням до аудиторії соціальної мережі.

– Спілкування зі знайомими, які за фахом, місцем роботи можуть мати більш повну інформацію з питання, яке зацікавило.

Власну здатність вирізняти фейки чи маніпулятивний контент більшість аудиторії оцінює на 5–6 балів, якщо йдеться про загальний масив новин, з якими знайомляться респонденти, навіть лише за заголовками, упродовж дня. Суттєво вищою є суб’єктивна оцінка цього аспекту *медіаграмотності* в контексті новин, достовірність яких респонденти перевіряють – 9–10 балів. *“Меня интересует, скажем, 20% информации. Я в связи с ограниченным количеством времени проверяю только 5%. Тем 5% я отдаю десятку” (Київ, чол., 20).*

Джерела

Наумова М. (2019). Феноменологія цифрової повсякденності: динаміка преференцій та практик використання соціальних медіа. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Вип. 6(20)*. Київ: ІС НАН України. С. 380–389.

Кин Дж. (2015). Демократия и декаданс медиа / пер. с англ. Д. Краlechкина; под науч. ред. А. Смирнова; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики. 312 с.

Костенко Н. (2019). Ризики для інформаційної безпеки. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць. Вип. 6(20)*. Київ: ІС НАН України. С. 147–158.

ДИГІТАЛІЗАЦІЯ ВІДНОСИН “ДЕРЖАВА – ГРОМАДЯНИН” У РЕАЛІЯХ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СКЛАДНОСТІ ТА ДОСЯГНЕННЯ

В Україні 2020-й визначено роком дигіталізації держави. Країна активно рухається в напрямі всебічної дигіталізації суспільства. Відбувається впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у різні сфери суспільного буття. Сучасна українська держава активно впроваджує інструменти електронного урядування та розбудовує систему електронної взаємодії влади з суспільством, запроваджуючи елементи електронного уряду та електронної демократії в суспільний перебіг.

Задля ефективною реалізації програми розвитку е-урядування в країні створено цілий ряд виконавчих структур. Відлік активного впровадження електронного інструментарію в суспільний простір України почався в країні приблизно з 2014 р. У жовтні 2014 р. було створене Державне агентство з питань електронного урядування України. Згодом постановою Кабінету Міністрів України № 856 від 18 вересня 2019 р. воно було трансформоване у Міністерство цифрової трансформації України, яке очолив Михайло Федоров, наймолодший за всю історію існування незалежної України міністр.

Серед основних цільових напрямів діяльності владних структур – впровадження електронних державних послуг; робота з відкриття наборів баз даних в електронному форматі (відкриті дані); організація системи публічних закупівель і забезпечення контролю громадськості у сфері державних закупівель; забезпечення доступу до публічної інформації, функціонування системи електронних звернень громадян, електронних петицій тощо. Такі кроки держави демонструють відкритість і прозорість діяльності органів влади та сприяють

поліпшенню умов ведення бізнесу, громадської діяльності, активізують діалог влади з суспільством, підвищують мобільність, а відтак і ефективність діяльності різних соціальних суб’єктів.

За оцінкою ООН, сьогодні Україна входить до групи світових країн із високим індексом розвитку електронного урядування EGDI. У 2020 р. країна посіла 69-е місце серед 193 країн світу. Такий показник засвідчує суттєве підвищення рейтингу України в сегменті розвитку електронного урядування порівняно із попереднім роком дослідження. У 2018 р. Україна посідала 82-е місце в загальному рейтингу країн за індексом EGDI. У 2020 р. відбулось помітне зростання показників Індексу онлайн-сервісів OSI (0,68 проти 0,57 у 2018 р.), а також Індексу телекомунікаційної інфраструктури ТІІ (0,59 проти 0,44 у 2018 р.). Такий результат демонструє збільшення кількості доступних онлайн-сервісів та розширення інтернет-доступу в країні (рис. 1).

За результатами дослідження 2020 р., Україна суттєво підвищила потенціал впровадження елементів е-демократії та

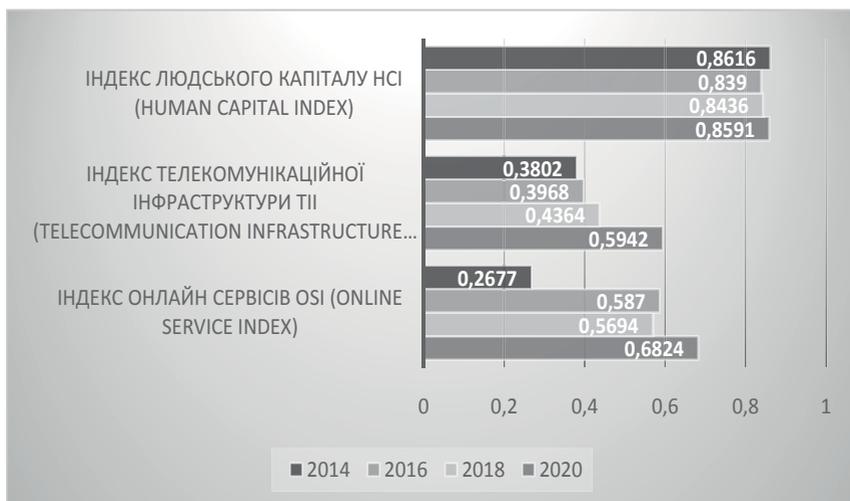

Рисунок 1. Динаміка субіндексів EGDI в Україні (2014–2020 рр.)

*Джерело даних: United Nations E-Government Surveys. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/periodicals/2411829x>

увійшла до групи країн із дуже високим рівнем за Індексом електронної участі ЕРІ (E-Participation Index), посівши 46-е місце серед 193 країн світу (у 2018 р. країна посідала 75-е місце за цим показником). Індекс електронної участі вбирає показники трьох рівнів участі: *e*-інформація (*e*-information) – забезпечення участі через надання громадянам публічної інформації та доступу до інформації без або на вимогу; *e*-консультація (*e*-consultation) – залучення громадян до внесення та обговорення питань державної політики й послуг; *e*-прийняття рішень (*e*-decision-making) – розширення прав і можливостей громадян через спільне розроблення варіантів політики та спільне виробництво компонентів послуг і надання послуг. Результати міжнародного дослідження ООН демонструють наближення України за індексним виміром можливостей електронної участі до провідних демократичних країн світу і нарощування соціотехнічної бази реалізації електронної взаємодії влади з громадськістю.

Можна констатувати доволі динамічну активність держави щодо впровадження інструментарію *e*-урядування, елементів *e*-уряду та *e*-демократії в Україні. Активна робота в рамках інституційного процесу проводиться за різними спрямуваннями. Це переведення державних адміністративних послуг в електронний формат, яке дає можливість отримати будь-яку послугу протягом 24/7 з будь-якого місця, де є підключення до Інтернету. Станом на середину 2020 р. у режимі онлайн доступно близько 120 електронних послуг. Впроваджується система відкритих даних (Open Data). Сьогодні Україна є одним зі світових лідерів з відкритості даних. На початок 2020 р. Єдиний державний вебпортал відкритих даних містив уже понад 30 тисяч таких наборів. Запроваджуються і елементи електронної демократії, які мають сприяти розширенню можливостей участі громадян у процесі прийняття рішень на різних рівнях, оптимізувати діалог “влада – громадянин” у демократичних традиціях. Це електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення, бюджети участі (громадські бюджети), які впроваджуються сьогодні в Україні і на загальнодержавному, і на місцевому рівнях.

Дослідження Інституту соціології НАН України засвідчує, що у 2020 р. уже близько 80% українців зазначають, що користуються Інтернетом. Причому більшість українців є постійними користувачами мережі. Понад 65,1% дорослого населення країни користуються Інтернетом “кожного або майже кожного дня”, 8,5% долучаються до Інтернет-мережі “двічі-тричі на тиждень”.

За результатами всеукраїнського моніторингового соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України, яке відстежує особливості залучення пересічних громадян України до використання можливостей *e*-урядування починаючи з 2017 р., опитування 2019 р. демонструє позитивну динаміку впровадження елементів *e*-уряду та *e*-демократії в обіг суспільної взаємодії в онлайн-форматі порівняно з 2017-м. Показники по окремих позиціях збільшились майже вдвічі протягом останніх двох років. Близько 8,6% користувачів Інтернету зазначають, що отримують електронні державні послуги (*e*-реєстрація, *e*-довідка, *e*-черга тощо), у 2017 р. – 4,9%. Підтримують або ініціюють електронні петиції, звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування тощо (*e*-петиції, *e*-звернення, *e*-скарги тощо) понад 9,2% користувачів (у 2017 р. – 5,6%). Відстежують інформацію про результати проходження різноманітних конкурсних проєктів, тендерів на закупівлю товарів або послуг державними установами, витрачання бюджетних коштів (*e*-бюджет, *e*-тендери, *e*-закупівлі система ProZorro) 5,5%, у 2017 р. – 2,3%.

За результатами дослідження серед змін, що відбулись у країні за останні п'ять років, українці виділяють “створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг онлайн” як одну з тих змін, що найпозитивніше вплинула на життя в країні.

Поряд з тим фіксуються й певні особливості реалізації демократичного *e*-діалогу владних структур із громадськістю, які демонструють формальний підхід влади до такої онлайн-взаємодії. Так, за даними Державної служби статистики України у 2019 р. було оприлюднено 10 350 *e*-петицій до різних державних органів (кількість оприлюднених *e*-петицій). Проте кіль-

кість підтриманих е-петицій була в рази меншою. Кількість підтриманих е-петицій (які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку) склала 1551 одиницю, а кількість е-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким були адресовані ці петиції, – лише 934 одиниці. Таким чином, частка е-петицій, підтриманих рішеннями органів, яким адресовані петиції, у загальній кількості підтриманих (які набрали необхідну кількість голосів на їх підтримку) становила 60,2%. А статистика кількості оприлюднених е-консультацій і кількості оприлюднених звітів за результатами е-консультацій демонструє співвідношення 11 399 оприлюднених е-консультацій проти 6603 оприлюднених звітів е-консультацій. Причому найбільш негативний баланс співвідношення оприлюднених е-консультацій та оприлюднених звітів за результатами е-консультацій фіксується на місцевому рівні (органи місцевого самоврядування) 5736 проти 1844 одиниць (рис. 2).

Рисунок 2. Кількість зареєстрованих та розглянутих е-звернень за угрупованнями установ (од., 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Органи державної влади демонструють більш позитивний баланс співвідношення оприлюднених е-консультацій та оприлюднених звітів за результатами е-консультацій – 5639 проти 4735 одиниць. Серед українців набуває популярності такий інструмент е-взаємодії влади з громадськістю, як громадський бюджет або бюджет участі. Кількість поданих громадськістю проєктів “Бюджет участі (громадський бюджет)” у 2019 р. склала 15 347 одиниць, кількість внесених на голосування проєктів – 12 757 одиниць, кількість підтриманих проєктів (проєктів-переможців склала 5443 одиниці. Причому частка проєктів, реалізованих за рахунок місцевих бюджетів, сягнула 76,1% від загальної кількості проєктів-переможців “Бюджет участі (громадський бюджет в країні)” (рис. 3).

За даними Державної служби статистики України, у 2019 р. також було оприлюднено 10 350 е-петицій до різних державних органів, проте кількість підтриманих е-петицій була в рази меншою (рис. 4).

Такі результати формують певні ризики втілення е-інструментарію соціально-громадянської взаємодії. Формальна присутність можливості використання інструментів е-демократії,

Рисунок 3. Е-консультації органів державної влади та місцевого самоврядування з громадськістю (од., 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Рисунок 4. Впровадження е-петицій в Україні (од., 2019)*

*Джерело даних: Використання інструментів електронної демократії органами державної влади та місцевого самоврядування у 2019 році / Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

не підкріплена якісною її реалізацією сприяє дискредитації усього механізму таких взаємодій “державна – громадянин” та уповільнює демократизаційне реформування країни з залученням сучасних інтернет-технологій.

Сьогодні, за результатами дослідження Інституту соціології НАН України, пересічний користувач мережі демонструє готовність до реалізації взаємодії “державна – громадянин” в онлайн-форматі. Тож важливо не втратити довіру суспільства до реалізації такого онлайн-діалогу та виправдати сподівання громадян на розширення демократичних механізмів взаємодії із владою в сучасному українському суспільстві із використанням широких можливостей інформаційно-комунікаційних технологій, що дає змогу залучати велику кількість громадян країни незалежно від статусних, освітніх, поселенських, матеріальних тощо характеристик учасників діалогу.

Аналіз висвітлює особливість більшості програм, що реалізуються в державі в рамках упровадження елементів е-демократії, е-уряду – концентрацію переважно (або і виключно) на статистичних, кількісних ознаках і показниках цих процесів

(скільки даних відкрито, скільки послуг впроваджено тощо). Проте ризики такої політики, зорієнтованої на стрімке кількісне збільшення е-інструментарію без ретельного опрацювання якісних складових цього процесу та забезпечення надійних механізмів його реалізації – законодавчих, управлінських, технічних, фінансових, кадрових, соціальних, культурних тощо – може стати причиною знецінення можливостей е-урядування та е-демократії та втрати довіри суспільства до їх дієвості й результативності. І як наслідок, з огляду на інтерес е-громадськості до електронних інструментів взаємодії із владою, – зниження довіри до владних структур у цілому як ненадійного партнера діалогу “держава (влада) – громадянин”.

ПУБЛІЧНИЙ ДИСКУРС МАСОВИХ ОПИТУВАНЬ

Соціологічний аналіз дискурсивного аспекту соціологічного знання з необхідністю передбачає врахування сучасного соціально-політичного та ідеологічного контексту формування громадської думки, насамперед потужного медійного впливу на ставлення респондентів до актуальних проблем політичного життя країни. Фактично йдеться про суперечливе співіснування двох реальностей – соціальної та об'єктивної.

Соціологічне знання є відображенням саме соціальної реальності, конструкторами якої є численні актори, зацікавлені у видозміненні об'єктивної реальності відповідно до своїх інтересів. У цій ситуації будь-які оціночні судження є продуктом соціальної реальності, тоді як фактологічні прості запитання скоріше відображають об'єктивну реальність (звісно, за умови чесної/відвертої відповіді респондента).

Загострення політичної дискусії та непримиренності між проукраїнськими силами і прихильниками відновлення СРСР і Росії створюють особливий соціально-політичний контекст для циркуляції соціологічного академічного знання загалом і соціологічного емпіричного знання зокрема. Тому виникає нагальна потреба активної залученості професійних соціологів з беззастережною репутацією до дискурсу (аргументативного діалогу) щодо соціальних процесів у сучасному українському суспільстві¹.

Головні соціальні вимоги до дискурсу як аргументативного діалогу полягають у ретельному пошуку фактів, даних, що утворюють емпіричний базис думки, твердження; утриманні від своїх емоцій, від умовиводів, зроблених нашвидкуруч, від

¹Як приклад, проведення 10 вересня 2020 р. першого Національного круглого столу на тему "Культура діалогу", мета якого полягає у зміцненні єдності суспільства за умов агресії Росії шляхом культурного діалогу між громадянами різних політичних орієнтацій. Варто зауважити, що координатором цього заходу виступив філософ Анатолій Єрмоленко, а серед учасників були представлені науковці, творча інтелігенція, громадські активісти: <https://bit.ly/2FWDC9g>.

примусу соціальних, зокрема цифрових, технологій і некритичних тверджень у громадському просторі; повазі до людської гідності іншого суб'єкта дискурсу (свого опонента) – можновладців, пересічних громадян, будь-кого. Право на участь у публічному дискурсі мають насамперед підготовлені фахівці, оскільки будь-яка соціальна вагома проблематика потребує таких спеціальних знань для аргументації своїх думок і поглядів. Інакше чекає профанація, але і фахівці можуть бути заангажованими, тож цей діалог має бути відкритим – контроль громадськості, тому це публічний дискурс.

Актуальність публічного дискурсу масових опитувань полягає у тому, що соціологічні дані стають елементом політичного дискурсу і використовуються політичними суб'єктами (політичними партіями та політиками) для отримання політичних дивідендів у боротьбі зі своїми політичними та ідеологічними опонентами. Саме цією обставиною пояснюється поява численних псевдосоціологічних організацій і безліч фейкових опитувань, які, з одного боку, виконують функцію “соціологічного супроводу” відповідних виборчих і будь-яких інших соціально-політичних кампаній (треба ж враховувати громадську думку!), а з другого – дискредитують цехове ім'я соціолога, його здатність реально досліджувати соціальні відносини та українське суспільство загалом².

Але попри те, що якість соціологічних досліджень за останні роки в цілому підвищилася, довіра до даних соціологічних центрів дещо знизилася: кількість респондентів, які довіряють соціологічним дослідженням, зменшилась з 50% у 2016 р. до 42% у 2019 р.³ Однак, незважаючи на певне зменшення рівня довіри, соціологам довіряють удвічі більше респондентів, ніж не довіряють. На щастя, поки що за цим показником соціоло-

²Яскравим прикладом може слугувати ініційоване Президентом В. Зеленським опитування біля виборчих дільниць у день місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. Тут на перше місце виходить низка методологічних запитань до такої ініціативи, оскільки йдеться про рівень суспільної довіри до опитувань взагалі. Крім того, зазначене опитування є прикладом скоріше охлократії, а не народовладдя, оскільки в сучасному цивілізованому суспільстві практично не може бути прямої демократії як способу вирішення складних державних проблем.

³Динаміка ставлення населення України до соціологічних опитувань. Грудень 2019. URL: <https://bit.ly/2WZwsHk>

ги за рівнем довіри поступаються лише волонтерам, церкві та армії й випереджають інших. Але якщо боротьба з соціологами триватиме, то буде все важче відрізнити соціологів від імітаторів, і маніпулювати суспільною свідомістю стане легше.

Водночас зростають вимоги соціально активної частини суспільства до інтерпретаційного аналізу результатів масових опитувань, відхід від тривіальної констатації одновимірної соціологічної статистики до аналітичного пояснення отриманих емпіричних даних, потребу в евристичному маркері (маркері пояснювальної сили). Дана обставина, з одного боку, зумовлює зростання соціальної відповідальності соціологів за оприлюднені дані масових опитувань, а з другого – створює небезпеку нівелювання евристичного потенціалу соціологічного знання в дослідженні соціальних відносин і суспільства в цілому, ставить під сумнів професійну репутацію соціологічної спільноти.

Цілком слушно постає питання: в яких випадках соціологи досліджують власне громадську думку, а де має місце емпіричне вимірювання лише нестійких емоційних станів та настроїв респондентів. Наведене питання є цілком слушним у випадку використання змінного блоку запитань моніторингового дослідження “Українське суспільство”, оскільки ядром цього моніторингу є запитання, які пройшли належну методологічну процедуру.

У період воєнної агресії РФ проти нашої країни сенситивними для громадської думки є питання щодо українсько-російських відносин. Тому оприлюднення таких емпіричних даних потребує від соціологів ґрунтового пояснення, насамперед проявів позитивного ставлення респондентів до країни-агресора. Як приклад можна навести запитання цього річного моніторингу “Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з Російською Федерацією?”. В умовах довготривалих воєнних дій російської армії на території нашої країни може викликати здивування, а може й недовіру, значна частка респондентів, які вважають таке співробітництво необхідним (табл. 1).

Але змістовний аналіз політичних уподобань і поглядів цієї категорії опитаних свідчить, що в нашій країні дійсно існує

Таблиця 1

**Ставлення до ідеї військового співробітництва
з Російською Федерацією, 2020 р. (%)**

<i>Оціночне судження</i>	<i>N</i>	<i>Рівень підтримки</i>
Таке співробітництво не можна допустити	999	55,7
Таке співробітництво є необхідним	314	17,5
Важко сказати	481	26,8

чітко виражений проросійський сегмент громадської думки. На підтвердження цього висновку порівнюємо ставлення прихильників військового співробітництва з РФ та решти учасників опитування до низки політичних запитань (табл. 2).

Таблиця 2

**Політичні уподобання та погляди прихильників військового
співробітництва з РФ та решти респондентів, 2020 р. (%)**

<i>Політичні уподобання та погляди</i>	<i>Прихильники (N-314)</i>	<i>Інші респонденти (1480)</i>
Найвища оцінка діяльності В. Путіна на посаді Президента Росії	15,0**	3,9
Високий пріоритет міжнародного співробітництва для України з Російською Федерацією	52,4**	8,4
Вплив РФ на внутрішньополітичне життя України визнають корисним	31,6**	3,3
Основні джерела інформації, з яких отримують новини, знаходяться в Росії	24,8**	7,4
Тільки російською мовою хотіли б дивитись (слухати) телепередачі, які цікавлять	24,5**	7,0
Зовсім або переважно не довіряють армії	33,1**	22,2
Учасники АТО (ООС) справляють дуже негативний вплив на зміни, які відбуваються в країні	21,1**	9,4
Мали намір на місцевих виборах 2020 р. підтримати політичну партію "ОПЗЖ"	26,1**	6,6
Зовсім або скоріше не пишаються тим, що є громадянином України	17,6**	6,5

**значущість розбіжностей нарівні 1%.

Наведений перелік політичних уподобань і поглядів прихильників військового співробітництва з РФ наочно констатує їхню відмінність від інших учасників опитування, серед яких також вагома частка припадає на тих, хто не зміг визначитися. Якщо ж взяти до уваги лише респондентів, які вважають таке співробітництво неприпустимим, то наведені в *таблиці 2* відмінності стають ще більш контрастними.

Для проросійського профілю громадської думки характерне істотно виражене позитивне ставлення до діяльності В. Путіна, визнання стратегічно важливого характеру для нашої країни співробітництва з РФ, її позитивного впливу на внутрішньополітичне життя України і водночас суттєво більш негативне ставлення до української армії, учасників бойових дій на Донбасі. Політичний портрет симпатиків Росії доповнює чітко виражена орієнтація на російський медіапростір та електоральна підтримка політичної партії "ОПЗЖ".

Серед соціально-демографічних характеристик цієї групи респондентів привертає до себе увагу загалом рівномірний віковий розподіл у когорті від 30 років і старше. При цьому переважно дитинство (первинна соціалізація) більшості з них пройшло в невеликих містах і селах України (60,5%). Найвищим рівнем здобутої освіти для переважної більшості залишається середня спеціальна освіта (67,6%). Що ж до географії теперішнього проживання, то тут більшість мешкає у невеликих містах і селах Сходу і Центру.

Для більш повного аналізу уявлень громадської думки щодо ідеї військового співробітництва з Російською Федерацією варто також враховувати той тривожний факт, що на сьомому році російсько-української війни понад чверть респондентів не змогли (або не захотіли) визначити своє ставлення до такої ідеї. Враховуючи сенситивність такого запитання⁴, цілком вірогідно припустити, що частина цих респондентів є латентною часткою прихильників ідеї військового співробіт-

⁴Форма роздаткового анкетування певним чином знімає вплив інтерв'юера на щирість відповіді респондента на такі запитання, однак прохання надати контакти мобільного телефону для проведення можливої перевірки факту опитування дає підстави респондентові сумніватися у дотриманні строгої конфіденційності його відповідей.

ництва з РФ. На користь такого припущення свідчить той факт, що майже половина респондентів на Півдні і без малого третина на Сході не має відповіді на це запитання.

Рекомендації органам державної влади

Наведені результати опитування громадської думки свідчать про недостатньо ефективну діяльність органів державної влади, насамперед Міністерства культури та інформаційної політики України, у протидії медійному пропагандистському впливу РФ на масову політичну свідомість населення нашої країни. Під гаслом “зовнішнього управління” нашою країною з боку Заходу, невизнання державної незалежності України, її суб’єктності в сенсі міжнародного права насправді просувається ідея “стратегічно важливого” співробітництва нашої країни з РФ, обґрунтування ідеї “корисності” російського впливу на внутрішньополітичне життя України. Такі намагання вже мають відображення у проведеному опитуванні і є тривожним сигналом для національної безпеки, збереження територіальної цілісності та державного суверенітету.

В умовах гібридної та інформаційної війни проти нашої держави вкрай актуальною є інформаційна гігієна широких верств населення. Йдеться про необхідність формування у наших громадян тверезих, у сенсі здорового глузду, реакцій на будь-які новини і події, перевірку публічної інформації на предмет достовірності (fact-checking) та дотримання простих правил цифрової безпеки. В умовах повсюдного і постійного новинного потоку дотримання інформаційної гігієни здатне захистити людину не тільки від маніпуляцій, а й від негативних наслідків для психічного здоров’я. Крім згаданого міністерства, до поширення інформаційної гігієни та протидії відвертій проросійській пропаганді у вітчизняних медіа має також долучатися Державний комітет телебачення і радіомовлення України як орган виконавчої влади, відповідальний за інформаційну політику.

Адекватної реакції органів державної влади потребує формування в українському суспільстві упереджено-негативного ставлення до ветеранів російсько-української війни шляхом

оприлюднення окремих негативних вчинків і замовчування позитивних подій⁵. Усвідомлюючи всю небезпеку такого явища, вкрай необхідним є проведення моніторингу громадської думки щодо уявлень про ветеранів цієї війни, української армії, проведення всебічної інформаційної роботи з формування позитивного іміджу українського військового, надання правової і психологічної підтримки тим, хто повертається до цивільного життя. Першим кроком у реалізації цих завдань є публічне обговорення проєкту Концепції формування та підтримки позитивного образу ветерана війни в суспільстві, розробленої Міністерством у справах ветеранів України.

Таким чином, результатом спільної діяльності відповідних органів державної влади має стати здатність наших громадян критично сприймати актуальну політичну інформацію, перевіряти джерела її походження, протидіяти фейкам, мати власну точку зору, яка ґрунтується на зіставленні різних каналів інформування про суспільно важливі події, у даному випадку російсько-українську війну.

⁵Найбільш резонансною є справа журналіста Шеремета, у вбивстві якого публічно звинувачені учасники російсько-української війни без достатніх доказів вини і, головне, до остаточного рішення суду, тим самим з порушенням їхнього права презумпції невинуватості.

УДК 316.443

*С. Макеєв,
доктор соціологічних наук*

НЕСПІШНІ ЗМІНИ НА КРАЩЕ У МОДАЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: 1994–2020 рр.

Традиційним способом виявлення та фіксації в масових обстеженнях соціальної нерівності, що існує й розширено чи звужено відтворюється в суспільстві, є прохання до респондентів розмістити себе на уявній драбині з певною кількістю щаблів. Вона, власне, й уособлює ієрархічний устрій, архітектонічну побудову спільного простору життя індивідів. У моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України для оцінки власного місця пропонується драбина з 7-ма сходинками, а в таких міжнародних періодичних замірах соціальної стратифікації, як Європейське соціальне дослідження (ESS) чи Проєкт міжнародного соціального дослідження (ISSP) – драбина з десятима щаблями. При цьому в репрезентативному опитуванні Інституту соціології НАН України найвищі позиції – шоста і сьома – останніми роками заповнюються не більше ніж на 2–4%, тому для спрощення картини їх доводиться об'єднувати.

У загальному сенсі зрозуміло, що чим більша розмірність, тим чутливішим є використовуваний детектор, оскільки він дає змогу індивідам точніше локалізувати себе. Можливо так формуються однорідніші категорії за важливими соціальними ознаками (добробут, рівень освіти, соціальне походження). Проте в публікаціях з проблем нерівності практично не зустрічаються підтвердження чи спростування такого припущення. Отже, різниця в мірі приблизності в оцінках нерівності завжди присутня, але доволі незначна і нею соціологи не

заморочуються, адже домінантні (“важкі”) тенденції вдається фіксувати в обох випадках.

Поза увагою залишаються й критерії, згідно з якими люди приміщують себе в певній точці ієрархічного порядку. Дослідник свідомо і довірливо виходить з того, що опитувані ним мають достовірне якщо й не знання, то переконання щодо власного соціального місцезнаходження, яке не вимагає і не потребує перевірки чи підтвердження. Адже, виходячи з такого індивідуально переконливого “відчуття місця”, індивіди вибудовують ставлення до умов життя, реагують на політичну ситуацію, висловлюють ставлення до державних інституцій, установ, осіб при владі. Тобто такі переконання відчуття місця являють собою передумову ставлення до світу, а за певних обставин і політичної та громадянської за змістом дії. Індивіди усвідомлюють такі структурно-стратифіковані уявлення, розпоряджаються ними (вільні їх заявляти), а останні, своєю чергою, керують їхньою вербальною й невербальною поведінкою.

Водночас різними процедурами надійно встановлено вагу окремих чинників, пов’язаних з конституюванням згаданих упевненості й відчуття. В усіх категоріях громадян, виокремлених за однією ознакою чи їхньою сукупністю, найвагомим залишається економічний: рівень доходу індивіда та сім’ї, загальний добробут, матеріально-фінансова ситуація загалом. Рівень освіти, походження, соціальні зв’язки, престиж заняття та організації, кваліфікація, досвід роботи, більшість з яких хоча й причетні до формування розміру доходу кожного індивіда, проте поступаються впливом чиннику суто економічному. Оскільки ж матеріально-фінансова ситуація родин не повністю, але значно залежить від стану економіки в країні, остільки й динаміка самоідентифікації наслідуватиме то піднесення, то спади обсягів виробництва й споживання товарів та послуг.

Масштабне збурення ладу й ритму функціонування підприємств і різноманітних ринків продукується втручанням неочікуваних, екстраординарних подій, що мають деструктивні наслідки для економіки та добробуту громадян. Маються

на увазі значні коливання глобальної кон'юнктури господарювання і товарообміну, неперіодичні глибокі матеріально-фінансові кризи, що секвеструють без радикальної руйнації окремі ринки, пандемії світового чи національного масштабу, а також локальні революції та війни. Не повну, але хоча б часткову синхронність зсувів у порядках самолокалізації з перебоями господарювання вдається фіксувати в репрезентативних опитуваннях і вказувати на неї. Відтак і будь-яка лінія динаміки окремого показника, що з'єднуватиме точки на осі часу, неодмінно буде ламаною з більшими або ж меншими кутами.

На *рисунку 1* (з першої сходинки зліва до правої 6+7) виразно представлена довгострокова позитивна динаміка змін у тому, як громадяни України визначають своє соціальне становище в не горизонтально влаштованому просторі спільного життя. Помітно зменшується частка респондентів на першій сходинці уявної драбини – з 20% у 1994 р. та 25% у 1997-му

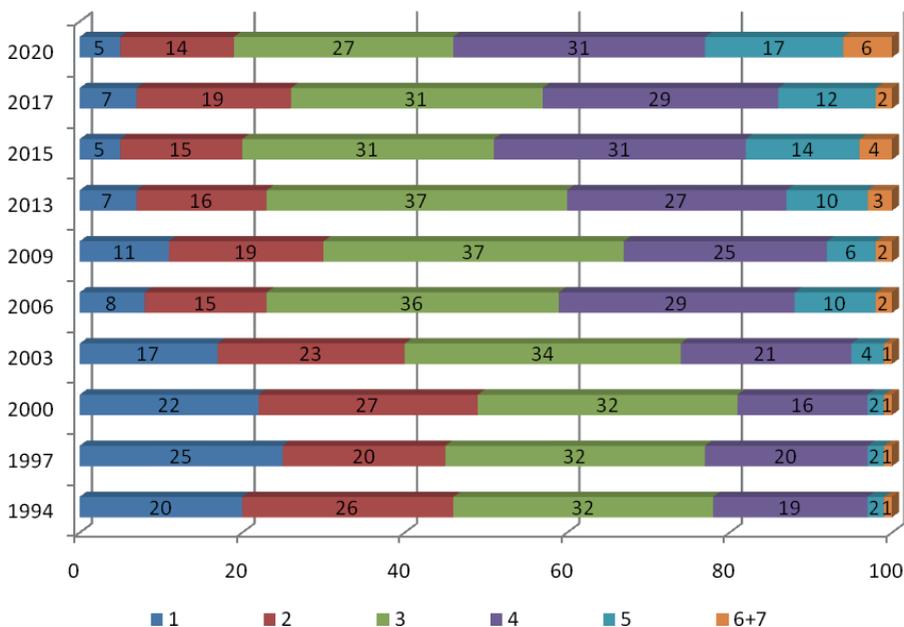

Рисунок 1. Лінійна діаграма динаміки самоідентифікації на уявній соціальній драбині у 1994–2020 рр. (% , сума часток на 6-й і 7-й сходинках)

до 5% у 2020 р. У першій половині 1990-х років (у перші роки незалежності) кожний п'ятий-четвертий українець почувався й усвідомлював себе відтиснутим у підмурівок суспільної конструкції. Все те десятиліття майже половина населення (45–47%) позиціонувала себе на перших двох сходинках.

Нерівномірність самостійно визначеного розташування неспішно виправлялася в перші декади нового століття. Частка тих, хто вважає себе присутнім на четвертому щаблі, зростає з 19% у 1994 р. до 31% у 2020-му, а також у 8,5 раза на п'ятій – з 2% до 17%. І дедалі більше респондентів відносили себе до верхівки суспільства, обираючи найвищі 6+7 сходинки: 1% у 1994 р., 2% у 2009, 4% у 2015-му та 6% у 2020 р.

Залежність характеру визначення індивідами свого місця від економічної ситуації в країні краще розглядати та ілюструвати на *рисунок 2* з кривими через обрані точки на осі часу. Ці точки не випадкові, проте необхідні пояснення даватимуться мірою залучення соціально-економічного контексту, в якому опитуваним пропонувалося визначитися з місцем на драбині.

Загальновідомою є глибока економічна депресія перших десяти років існування незалежної України. Валовий внутрішній продукт становив у 1997–1999 рр. дві/п'ятих (41%) від рівня 1990 р. Країна втратила економічну спроможність на 60% за шість років, а сила деструктивної дії була такою, що у 2020 р. ВВП становив 60% від рівня 1990 р. Тобто за двадцять років (2000–2020) зростання сягнуло лише 20% від дуже низького рівня 1999 р., що свідчить не про одужання, а про анемічний стан економіки, який триває.

У 1990-х роках у стані вимушеної бідності, явно під пресом несприятливих обставин, опинилися широкі верстви населення; у 1997 р. уже кожний четвертий респондент (25%, у 1994 р. – 20%) заявляв про перебування на першій сходинці соціальної драбини. Національні органи статистики фіксують помітне зростання ВВП лише у 2000 р. В опитуваннях Інституту соціології НАН України підвищення соціального статусу вперше виявлено вже у 1998 р., що свідчило скоріше про адаптацію частини населення до вкрай несприятливих

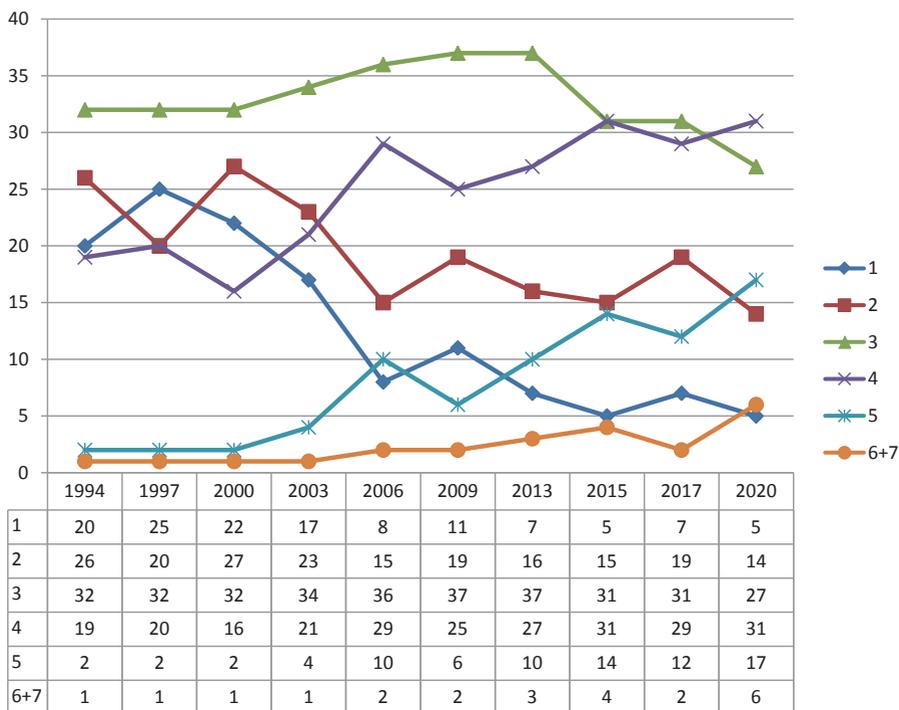

Рисунок 2. Графік динаміки самоідентифікації на уявній соціальній драбині у 1994–2020 рр. (% , сума часток на 6-й та 7-й сходинках)

умов праці й споживання, знаходження ними можливостей хоча б мінімально задовольняти життєво важливі потреби й не зараховувати себе до бувальців “дна” суспільства. У 2000 р. на першій сходинці – 22%, у 2003 – 17%, у 2006 р. – лише 8%. Ніби наслідуючи відновлення економіки напередодні світової фінансової кризи, ВВП 2006 р. становив уже 67% ВВП 1990 р.

У 2009 р. (світова фінансова криза) порівняно з попереднім 2008-м ВВП зменшився на 15%, до 63% від ВВП 1990 р. Реакція громадян була відповідною: вони втрачали у статусі, рух вниз був масовим. Частка осіб на першій сходинці, що зменшувалася з 1997 до 2006 р., пішла вгору (8% у 2006 р. і 11% у 2009 р.), крива другої сходинки відповідно з 15% до 19%. І, навпаки, вниз пішли частки на четвертій та п’ятій сходинках: з 29% до 25% та з 10% до 6% за той самий проміжок часу.

До 2013 р. тривав період відбудови економіки (69% від рівня ВВП 1990 р.) й покращення соціального самопочуття населення. Постав і висхідний рух з нижчих щаблів до вищих, що мав своїм наслідком реставрацію ситуації з розміщенням на соціальній драбині 2006 р. Відносна кількість осіб на відповідних сходинках відновилися майже у тих самих пропорціях, тобто зменшилася частка тих, хто відносив себе до перших двох сходинок, і зросла тих, хто гідним для себе вважав четверту і наступну за нею. За усі роки спостережень незалежно від соціально-економічної ситуації третина опитаних обирала третю сходинку, з максимумом у 37% у 2009 та 2013 рр.

Надзвичайні події зими 2013–2014 рр., агресія Росії і війна на сході країни мали негативний вплив на економіку та добробут громадян. У 2015 р. ВВП зменшився до 59% від рівня 1990 р. (ситуація 2004 р.), водночас упали доходи населення внаслідок введення додаткових податків, удвічі зменшився курс національної грошової одиниці, понад мільйон громадян стали біженцями, втративши житло, майно, роботу. Однак ці, безумовно, значні негативні впливи тим не менш не взяті до уваги громадянами при розміщенні себе на соціальній драбині. У 2015 р. порівняно з 2013 р. зменшилася частка громадян на перших трьох щаблях і зросла на четвертій та п'ятій у сумі: з 37% до 45%. Не інакше, що власна гідність і гідність країни, пробуджена повага до себе обмежили владу міркувань щодо важливості суто економічного чинника при визначенні індивідуального статусу респондентів у суспільстві. Такий вплив відчутний ще й у 2017 р., підтверджуючи здогад про солідарність і гідність, які беруть гору над економічною прозою життя в екстраординарних умовах війни.

Пандемія COVID-19, чергова надзвичайна подія, призупинила господарську діяльність частини підприємств, тяжко, без перспектив швидкої реанімації, травмувала малий і середній бізнес, багатьох лишила заробітку й зайнятості. ВВП, що зростав з 2017 р., повернувся до рівня 2015-го (2004 р.). Восени 2020 р. 57% громадян повідомляли, що матеріальні умови сім'ї значно (22%) і дещо (35%) погіршилися за останні 12 місяців. Проте висхідний рух соціальною драбиною продовжився – на вищих щаблях (5+6+7) у 2015 р. 18%, а у 2020-му – 23%.

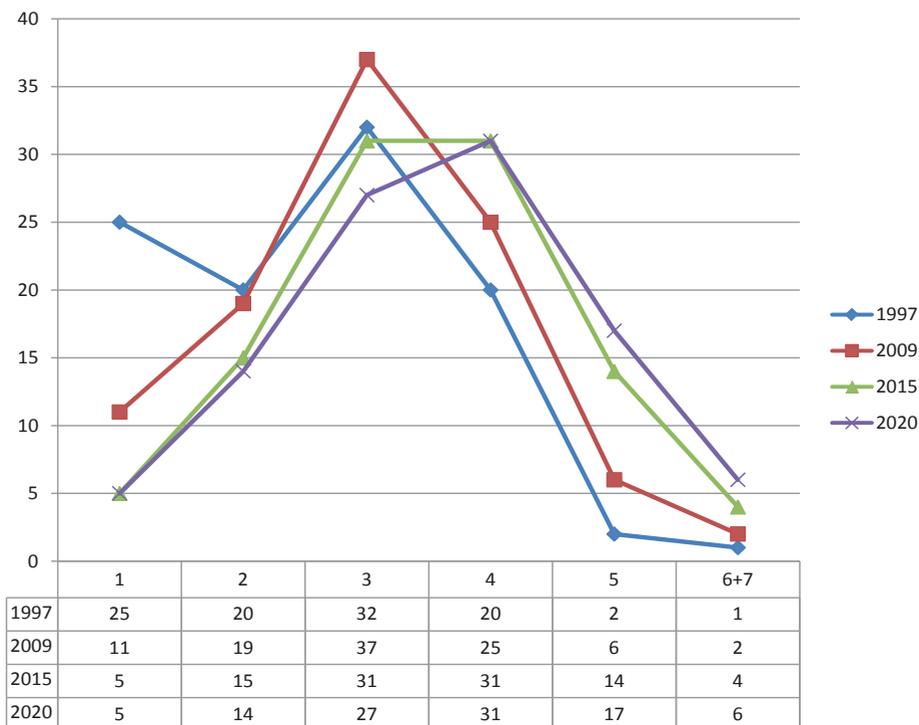

Рисунок 3. Графік динаміки розподілу по сходинках у “кризові” роки: 1997, 2009, 2015, 2020 рр. (% , сума часток на 6-й і 7-й сходинках).

Кризові явища 2008, 2014 та 2020 рр. не мали такого впливу на характер самоідентифікації як крах умов життя на початку 90-х років минулого століття. На *рисунку 3* добре видно, що відповідні криві зміщуються в праву частину графіка, до вищих сходинок умовної соціальної драбини. Проте і в кращі роки залишаючись з виразною лівою асиметрією, що притаманне бідним і економічно слабким соціумам.

Отже, неспішна регенерація економічного життя країни та ще й зі зворотними хвилями, піднятими екстраординарними подіями, залишає відповідні сліди в тому, як громадяни оцінюють своє становище в суспільній ієрархії. Проте очевидно, що в новому столітті у них порівняно з першими роками незалежності більше можливостей індивідуально протистояти негативним впливам кризових явищ як економічними засо-

бами (доступ до зарубіжних ринків праці, мале і середнє підприємництво, участь у "сірій" господарській діяльності), так і соціально-психологічними (солідаризація у відповідь на зовнішню агресію, на екстраординарні обставини, які стосуються майже кожного): умовами життя сформована, індивідуально вишпекана резистентність порядку речей. Вона, власне, і спонукає респондентів за деццю різними критеріями оцінювати власне матеріальне становище й актуальне соціальне становище: відповідна динаміка може не збігатися у напрямі й дійсно не збігається. Тобто внаслідок радикального чи помітного зменшення доходів, що спричинено екстраординарними подіями (війна та загальна епідеміологічна криза), не відбувається, можливо, тільки деякий час, акумуляції негативних ефектів для соціальної самоідентифікації громадян України.

ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

У сучасній соціології (і політології) утвердилась низка думок про значущість і роль середнього класу. Він є основою та головною умовою існування громадянського суспільства, захисником сучасної демократії, політичної волі тощо. Середній клас визнається базовим для ринкових відносин і вільної конкуренції. Також він розуміється як основна рушійна сила адаптаційних змін сучасного суспільства. *Домінування* середнього класу в сучасному суспільстві є необхідною умовою для формування сучасної демократії і розвиненої економіки, без чого ці феномени стійко і гарантовано існувати не можуть. Середній клас також визнається таким собі медіатором, балансиrom класових сил, що протистоять одна одній у суспільстві, синтезатором їх інтересів, який сприяє досягненню консенсусу між ними. І наостанок, переважна більшість народу (*populus*) ідентифікує себе саме із середнім класом.

Середній клас виступає основною соціальною базою попультизму як руху непролетарських трудящих мас, що має на меті зміну існуючого суспільства. Крім того, він є основою незалежності й суверенітету України. Водночас постає низка запитань щодо сутності та структури середнього класу, його атрибутивних ознак тощо. Відповіді на ці запитання доволі численні й різні, і в науці щодо цього досі немає одностайної думки.

Спинимось коротко на деяких якісних особливостях середнього класу. По-перше, він має складну і різноманітну структуру, охоплює як традиційні/стандартні, так і нетрадиційні/нестандартні соціальні групи зайнятих, наприклад "човників". По-друге, середньому класу як у цілому, так і окремим

його складовим – соціальним групам притаманна якість безперервного відтворення на мінливій основі різних видів і засобів виробництва. По-третє, як наслідок, дані соціальні групи набувають “абсолютно зміненого виду” (Маркс). По-четверте, як традиційні або стандартні соціальні групи середнього класу, так і нові, нестандартні групи перехрещуються між собою, створюючи тим самим нові групи і нові форми зайнятості. І нарешті, як наслідок викладеного, середній клас загалом і соціальні групи, що належать до його складу, зокрема, мають, з одного боку, універсально історичний характер, а з другого – набувають унікального конкретно-специфічного характеру в певному соціально-географічному просторі та часі.

Існування соціальних груп, охоплених нестандартною зайнятістю, наприклад “човники” або “граки” (водії, зайняті приватним візництвом), може мати місце у певний короткочасний історичний період або мати лише тимчасовий чи сезонний характер. З цієї точки зору групи середнього класу, зокрема, ті, трудову активність яких можна віднести до нестандартних її форм, можна позначити як “перспективні” (які постійно відтворюються) і як “такі, що гинуть”, але водночас вони можуть набувати “абсолютно зміненого виду” і також здатні відтворюватися, наприклад, у різних формах домашнього виробництва або надомної роботи.

Загалом можна стверджувати, що середній клас – це певна механічна і мозаїчна сукупність різних історично конкретних і численних соціальних груп, глибокий аналіз яких вимагає більш детального і ретельного дослідження, аніж можна зробити у межах нашого викладу.

Зазначимо, що серед усієї множини розумінь і визначень середнього класу схематично можна виділити кілька їх груп: перша – суб’єктивний середній клас; друга – об’єктивний; третя – комбіновані (синтезовані) уявлення і визначення, що поєднують елементи першої і другої груп.

Перша група. Найбільш наочним прикладом суб’єктивного розуміння середнього класу є відповіді респондентів на запитання щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, зокрема, на запитання про самоідентифікацію рес-

пондента із середнім класом (“Чи могли б Ви віднести себе до середнього класу в Україні?”).

Так, порівняно впевнено віднесли себе до середнього класу (варіант відповіді “мабуть, так”) від 33,5% (2013) до 42,9% (2018) опитаних. Із сумнівом щодо позитивної відповіді (варіант “мабуть, ні”) висловилися від 55,8% респондентів у 2013 р. до 45,6% у 2018-му [Українське суспільство., 2018]. Кількість тих, хто взагалі не зміг відповісти на поставлене запитання, прогресивно знижувалося з 15,4% у 2006 р. до 9,1% у 2017-му [Українське суспільство., 2017]. Ці цифри вказують на суб'єктивну оцінку респондентами свого соціально-класового становища, особисту самоідентифікацію, часто не маючи під собою аргументованого та об'єктивного обґрунтування, засновуючись на власній інтуїції, власних уявленнях і залежно від психологічного самопочуття та економічної ситуації в країні на момент опитування. Проте тут проглядається кілька доволі виразних тенденцій. З одного боку, спостерігається певне зростання кількості громадян, які з дедалі більшою впевненістю схильні вважати себе представниками середнього класу (з 33,5% у 2013 р. до 43% у 2018-му), хоча вони і не становлять переважної більшості в суспільстві і тим більше не сягають домінування у ньому. З іншого боку, зменшується кількість “тих, хто вагається” (від 15,4 до 9,1%). Приблизно однакова кількість тих, хто схильний вважати себе представником середнього класу (43%), і тих, хто таким себе не вважає (45%), дає підстави припустити, що в суспільстві відбувається поляризація.

Іншим суб'єктивним показником належності до середнього класу є відповіді респондентів на запитання про їхнє місце на соціальній драбині. Із семи її щаблів, запропонованих респондентам, до групи середнього класу умовно можна віднести тих, хто розташував себе на третій – п'ятій її сходинці (табл.).

З таблиці видно, що кількість опитаних, які розташували себе на третьому щаблі, коливалася від 37,0% (максимум) у 2013 р. до 27,5% (мінімум) у 2020-му. Також варіювалася кількість тих, хто поставив себе на четверту сходинку, проте тут спостерігається певна стрибкоподібна висхідна тенденція: від 13,2% (мінімум) у 1998 р. до 33,2% (максимум) у 2014 і 30,6% у

**Динаміка самоідентифікації за розташуванням
на щаблях соціальної драбини (%)**

	1996/ 1998	2000/ 2002	2004/ 2006	2008/ 2010	2012/ 2013	2014/ 2015	2016/ 2017	2018/ 2020
1. Найнижче становище	22,6/ 23,9	21,6/ 17,2	14,3/ 8,3	7,7/ 7,1	5,9/ 7,1	5,8/ 5,2	6,4/ 6,8	5,5/ 5,1
2.	22,2/ 28,1	26,9/ 24,0	20,4/ 14,3	13,4/ 15,8	16,6/ 16,6	13,2/ 14,7	19,6/ 18,4	12,4/ 13,9
3.	33,0/ 32,7	31,5/ 31,8	33,2/ 36,1	31,9/ 33,7	36,2/ 37,0	32,4/ 31,1	32,2/ 31,1	29,7/ 27,5
4.	18,1/ 13,2	16,6/ 21,6	23,9/ 29,3	29,4/ 28,1	28,4/ 27,3	33,2/ 31,4	26,9/ 28,7	30,9/ 30,6
5.	2,6/ 1,2	2,4/ 4,2	6,7/ 10,0	14,3/ 11,9	10,8/ 9,6	11,5/ 13,5	11,7/ 12,0	16,4/ 16,9
6.	0,5/ 0,4	0,4/ 0,3	0,8/ 1,0	2,4/ 2,6	1,2/ 1,7	2,9/ 2,9	2,2/ 2,3	3,9/ 4,3
7. Найвище становище	0,5/ 0,5	0,7/ 0,5	0,7/ 0,9	0,9/ 0,8	0,8/ 0,6	0,8/ 1,1	0,9/ 0,7	1,1/ 1,7

2020 р. І хоча в сукупності кількість українців, які поставили себе на 3-ю та 4-у сходинку, ідентифікуючи тим самим себе із середнім класом, коливалася у межах від 50 до 60% (за даними останнього дослідження 2020 р. – 58,1%), виникає питання, чи можна насправді й з усією упевненістю віднести всіх цих людей до середнього класу як такого?

У групі респондентів, які розмістили себе на п'ятій сходинці, також простежується зростаюча тенденція від 1,2% (мінімум) у 1998 р. до 16,9% (максимум) у 2020-му. Це свідчить про те, що, попри економічні, політичні та соціальні проблеми і труднощі, добробут деякої частки населення країни, за їх самооцінкою, зріс і навіть стабілізувався настільки, що майже кожен шостий громадянин країни з упевненістю зміг віднести себе до середнього класу.

Кількість громадян на верхніх щаблях цієї віртуальної драбини (6-а і 7-а сходинки), хоча й незначно, проте стабільно з кожним роком зростає: від 0,3% у 2002 р. до 4,3% у 2020 і від

0,4% у 1994 до 1,7% у 2020-му відповідно. Але, з іншого боку, якщо подивитися на розподіл відповідей на запитання про матеріальний стан сім'ї, можна простежити усталену тенденцію, коли понад дві третини опитаних вказують на те, що загалом їм вистачає грошей на життя, однак заощаджень створити не вдається. Тут знову спостерігається певна суперечність між самоідентифікацією себе із середнім класом на основі відповіді на пряме запитання і відповіддю на запитання про матеріальний стан. І тим більше виникає сумнівів, коли з'ясовується, що майже 80% свого сукупного доходу сім'я витрачає на продукти харчування та оплату комунальних послуг. Тож про який середній клас в Україні може йтися при цьому?

Аналізуючи загалом наведені дані та їх динаміку, у більш широкому плані можна сказати, що й до сьогодні залишаються слухними висновки Є. Головахи, зроблені ним ще 1996 р. про те, що суб'єктивна "бідність" і суб'єктивний "середній достаток" у сучасній Україні "насправді нічим принципово не відрізняються", і що реальний ресурс українського середнього класу, який можна було б порівняти із середнім класом розвинених країн, необхідно шукати серед тих категорій населення, які оцінюють свій рівень матеріального становища як "хороший" та "дуже хороший" [Головаха Е. И.]. Іншими словами, попри те, що половина і більше пересічних українців (50–60%) вважають себе представниками середнього класу, насправді вони не є домінуючою групою в українському суспільстві.

Другу групу становлять об'єктивні розуміння і визначення середнього класу. Вони доволі численні й формуються на основі різних критеріїв. Один з них – приватна власність, заснована на власній праці виробника (Маркс). Оскільки такого роду власність має кілька видів (земля, нерухомість, майно тощо), то і соціальні групи, що за цим критерієм належать (чи відносять себе) до середнього класу, є зовсім різними, так само як різною є і їхня історична траєкторія (минуле, сучасне, майбутнє) та форми існування. Найбільш наочно це можна побачити на прикладі такої соціальної групи, як фермери (у минулому – селяни). Згідно з відповідями на запитан-

ня про форму зайнятості, яке ставиться щороку, починаючи з 1994-го і до сьогодні, до класу фермерів відносять себе від 0,1% до 0,5% респондентів. На цій підставі, ймовірно, можна вважати, що соціальна група фермерів у країні так і не сформувалася чи навіть практично відсутня.

Проте потенційну можливість здійснення підприємницької ініціативи, у тому числі в організації фермерського господарства, лише за останні п'ять років назвали важливою для себе більше половини населення України (57% у 2014, 63% у 2017 і 53% у 2020 рр.), так само як і готовність відкрити власну справу (власне підприємство, фермерське господарство) у 2020 р. висловив кожен третій з опитаних (37%).

Іншими словами, наведені дані вказують на існування в Україні значного потенціалу (ресурсу) розвитку для середнього класу, однак з низки економічних, політичних та інших причин він не реалізується. Особливо це стосується земельної реформи, яку обіцяють запустити з липня 2021 р. і яка навряд чи буде спрямована на стимулювання та розвиток фермерства. Більше того, перешкоди, що виникають при використанні цього ресурсу, породжують напруженість у суспільстві та незадоволення представників середнього класу (як реальних, так і потенційних), сприяючи тим самим виникненню різного роду популістських рухів, включаючи сільський популізм.

Вельми специфічну соціальну групу являють собою особи, які безкоштовно працюють у власному сімейному бізнесі, сімейному підприємстві на чолі з родичем, хоча їхня кількість ледь перевищує пів відсотка (0,6%). Представників цієї групи умовно можна назвати "сімейними бізнесменами" або "домогосподарями". До них також можна віднести нечисленну сукупність зайнятих у власному сімейному бізнесі (1,2–1,5%, за даними 2020 р.).

Третя група представлена тими, хто розуміє середній клас комбіновано, синтезовано. У межах такого підходу великий інтерес викликає неоднозначна і частково суперечлива соціальна група самозайнятих. Під ними ми розуміємо осіб, що займаються найрізноманітнішими формами діяльності, включаючи нестандартні. Суб'єктивно вони можуть ідентифі-

кувати себе із дрібними або індивідуальними підприємцями, можуть бути дрібними приватними власниками, наприклад, автоперевізники (власники авто), продавці кави та гарячих страв на речових ринках тощо. Вони працюють самі на себе, можуть використовувати (або не використовувати) найманих працівників, однак суб'єктивно можуть вважати себе не приватними власниками (підприємцями, бізнесменами), а самозайнятими.

Ще раз наголосимо, що низка соціальних груп українського суспільства, належність яких до середнього класу є спірною і дискусійною, має стійку якість свого відтворення при постійній зміні видів зайнятості тих чи інших конкретних осіб, що до них належать, тому структура і форми (типи, види) соціальних груп у них дуже різні.

Так, зокрема, під "самозайнятими" можна також мати на увазі людей, що займаються "індивідуальною трудовою діяльністю, представників вільних професій". За даними моніторингу, кількість респондентів, які вважають себе "самозайнятими", коливається від 10,0% (мінімум) у 2010 р. до 13,8% (максимум) у 2014-му. Цікаво, що за постановки запитання про тип зайнятості у дещо іншому формулюванні ("На Вашому основному місці роботи Ви є (були) ..."? "самозайнятість" сприймається і розуміється як робота на самого себе. Кількість респондентів, які визнали себе "самозайнятими", також коливалася від 6,3% (мінімум) у 2010 р. до 9,5% (максимум) у 2016-му. Тобто бачимо, що варіативні формулювання запитання щодо розуміння цього поняття зумовлюють і різну чисельність громадян, які відносять себе до першої та другої позначених груп, як за своєю мінімальною, так і за максимальною абсолютною величиною.

2020 р. на запитання про тип зайнятості самозайнятими визнали себе 7% опитаних ("працюю самостійно або з одним чи кількома діловими партнерами і не наймаю працівників на постійній основі"). Загалом група "самозайнятих" також вельми нечисленна.

Цій групі за деякими параметрами є близькою група домогосподарок. Вона близька також і до вищезгаданої групи

“сімейних бізнесменів” або “домогосподарів”, представників сімейного бізнесу. Всі ці групи тією чи іншою мірою пов’язані з нестандартними видами зайнятості. Сьогодні у науковій літературі, але найчастіше у засобах масової інформації обговорюється проблема можливості, ба навіть необхідності оплати праці домогосподарок, особливо тієї, що пов’язана з вихованням і навчанням дітей, коли домогосподарка виконує роль вихователя і вчителя. Однак тут виникають численні запитання, на які немає чітких та аргументованих відповідей, пов’язаних з діяльністю представників цієї групи, а саме: що то за домогосподарка, у кого вона веде господарство – у власній родині або чужій; чи самостійно вона розпоряджається матеріальними ресурсами, зокрема фінансами. Якщо “так”, то якою мірою? Наскільки великим є обсяг робіт у підпорядкованому їй господарстві? Які її роль і функції – служниці чи господині? Чому вона не працює? Які причини такої ситуації та мотиви її виникнення? Чи достатньо високий рівень життя її сім’ї і чим пояснюється можливість “не працювати”? Чому не хоче знайти підходящу роботу з відповідною заробітною платою, не може або керується іншими причинами?

Іншими словами, запитань багато, всі вони неоднозначні й багатоваріантні та визначають і вказують на нестандартні форми зайнятості домогосподарок.

Аналіз даних свідчить, що кількість домогосподарок змінювалася хвилеподібно: від 4,6% (мінімум) у 1996 р. до 6,6% (максимум) у 2012-му. У 2019 р. домогосподарками назвали себе 3,4% опитаних українок, а у 2020-му – майже кожна двадцята з опитаних (4,8%). Тобто загалом за своїми розмірами дана група доволі велика і перевищує інші, зокрема групу фермерів, у 3–5 разів, кількість яких залежно від року коливається від 0,1% до 1%. Проте в ширшому сенсі ця група також, як і інші, залишається вельми нечисленною.

Отже, доходимо висновку, що і середній клас загалом, і ті окремі соціальні групи, що входять до нього, поки що не стали більшістю українського суспільства, а тим більше домінуючою у ньому соціально-політичною силою.

Теоретичне розв'язання проблеми середнього класу має бути найважливішим завданням української соціології. У практичному сенсі її розв'язання є основним стратегічним завданням для української влади і українського громадянського суспільства. Без виникнення, формування і організації, включаючи політичне, домінуючого в суспільстві середнього класу, сучасна розвинена демократія і ефективна ринкова економіка неможливі, і без нього всі зміни, що проводяться в Україні, відбуватимуться хаотично, безсистемно, багато в чому недоцільно та безглуздо.

Джерела

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19) (2018) / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Головаха Е. И. (1996) Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. Киев: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 4 (18) (2017) / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНДАРТНОЇ І НЕСТАНДАРТНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ В УКРАЇНІ

Для адекватного розуміння сучасних процесів дестандартизації зайнятості важливо знати історію і теорію цього питання. Гнучкість організації трудового процесу була одним із ключових факторів переходу від фордистсько-кейнсіанської до постфордистсько-неоліберальної моделі господарювання. Поширення гнучкості праці та різноманітних форм нестандартної зайнятості (НСЗ)¹ з метою зменшення виробничих витрат, насамперед витрат на заробітну плату, відбулося наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в усіх капіталістичних країнах. Так, залучення до роботи людей, які не є постійними співробітниками підприємств/установ, звільняє роботодавців від внесків у фонди соціального страхування, необхідності виплати мінімальної зарплати та багатьох інших обов'язків, пов'язаних зі стандартною зайнятістю (СЗ). Впровадження трудових договорів “з нульовим часом”, як і нестандартних форматів “роботи за вимогою”, дає змогу роботодавцям платити зарплату найманим працівникам тільки за відпрацьовані години. Це вимагає від робітників бути у стані постійної готовності до виконання поточних завдань і позбавляє їх можливості займатися іншою роботою або відпочивати [Крауч, 2020: с. 12, 16–17]. Відбувається прекарізація праці, тобто погіршення її умов одночасно за низкою параметрів: скорочення зарплати, урізання соціальних і правових гарантій, аж до розірвання трудових відносин з робітником у будь-який момент тощо.

¹У сучасній західній соціології праці НСЗ визначається як така, що охоплює усі форми зайнятості, що відрізняються від СЗ щонайменше за одним параметром від головних складових СЗ (щорічна повна зайнятість за наймом зі штатною заробітною платою на одного працівника на робочому місці роботодавця) [Carré, 2016: p. 386].

В умовах звуження СЗ і соціальної політики “держави добробуту” зростання НСЗ ще більше закріплює комодифікацію робочої сили [Kecskes, 2020]. Як підкреслюють британські дослідники Н. Срнічек і А. Вільямс, “по мірі того як працівники в розвинених країнах виявляються відкинутими до прекаріату, і дедалі більша частина світового населення перетворюється на “вільну” робочу силу, підпорядковану капіталізму, ширшає сегмент, який можна охарактеризувати як пролетаріат” [Срнічек, 2019: с. 226]. На думку цих дослідників, гнучка праця сьогодні означає нові форми експлуатації і “постає у формі нестійкої зайнятості, нестабільності, а зовсім не свободи” [Там само: с. 176].

Ці тренди в сучасному світі праці глибоко аналізують і французькі соціологи, автори концепції “нового духу капіталізму” Л. Болтанські і Е. К’япелло. Вони стверджують, що стратегія гнучких виробничих режимів спрямована на те, щоб “перенести на найманих працівників, а також на субпідрядників та інших виробників послуг тягар ринкових ризиків” [Болтански, 2011: с. 382]. На їхню думку, вона також активно використовується підприємцями для внесення розколу в середовище найманих працівників шляхом їх розподілу на дві групи за принципом “свій – чужий”, що дає змогу хазяйській владі “звільнитися” від “свого найменш продуктивного персоналу, який відкидається і переміщується на ринок непостійної роботи” [Там само: с. 406]. Водночас триває наступ держави і монополій на профспілки, що призводить до значного ослаблення тред-юніонів і зниження рівня юніонізації. Це суттєво обмежує можливості профспілок виконувати свої соціальні функції і здатність найманих працівників обстоювати свої трудові права.

Аналогічні явища *деконструкції світу праці, дестандартизації зайнятості, деюніонізації, пролетаризації і прекарізації* мають місце і в Україні після запровадження неоліберальної моделі господарювання. Замість того, щоб удосконалювати вітчизняне законодавство у цьому напрямі з метою зменшення соціальної напруженості, в країні шляхом захисту соціально-трудових прав робітників незалежно від форми їх зайнятості,

нинішні українські можновладці, прикриваючись риторикою про об'єктивну необхідність модернізації радянського КЗпП внаслідок його застарілості, проштовхують антиробітничі й антипрофспілкові закони. Аналіз законопроектів “слуг народу” щодо регулювання трудових відносин свідчить про цинічне поправання в них ст. 22 Конституції України, якою передбачається, що “при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод”, а також про ігнорування багатьох міжнародно-правових документів світового співтовариства і міжнародних зобов'язань України у цій сфері.

Подані Урядом Гончарука законопроекти щодо нового Трудового кодексу були піддані нищівній критиці не тільки українською громадськістю, а й Міжнародною організацією праці. Вони не пройшли навіть першого читання у Верховній Раді і згодом були відкликані. Пропозиції Уряду Шмигала щодо змін КЗпП не лише ліквідують останні трудові гарантії зайнятості, а й перетворюють його, за визнанням профспілок і преси, на “кодекс рабської праці”. Цинізм ідеї “рівноцінності” прав працівників і роботодавців (якщо людина може просто так звільнитися з роботи, то й роботодавець повинен мати можливість просто так звільнити людину з роботи, навіть без суттєвих причин і погодження з профспілкою) не потребує коментарів.

Як заявила голова Комітету ВР України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів Г. Третякова на одній із зустрічей з підприємцями, “бізнес має отримати можливість легко звільняти співробітників, і це спростить процедуру створення нових робочих місць” [Литвин, 2020: с. 3]. Г. Третякова також очолювала групу народних депутатів, які подали проект закону № 2681 щодо змін у діяльності профспілок, яким суттєво обмежуються права громадян на свободу профспілкових об'єднань (наприклад, на одному підприємстві дозволяється мати не більше двох первинних профспілкових організацій, встановлюється нижній поріг кількості членів у профспілці не менше 10 осіб, студенти позбавляються права об'єднуватись у профспілку тощо). Українські проф-

спілки відразу охрестили його “законопроект про знищення профспілок”. І тільки за втручання ООН цей законопроект як такий, що не відповідає міжнародному праву та стандартам прав людини, був знятий з порядку денного ВР України.

Обурення профспілок призвело до ініціювання положення про дерегуляцію трудових відносин, презентоване Урядом восени 2020 р., та про широке застосування короткострокових трудових договорів і можливість їх зміни роботодавцем. Згідно з цим проектом профспілки втрачають можливість захищати робітників, які працюють на основі короткострокових договорів, від невмотивованого звільнення. «У результаті найманий працівник залишатиметься під постійною загрозою втрати роботи. І для цього не треба буде ніяких формальних причин, договір просто не продовжать. Це дуже зручний метод репресій з боку роботодавця» [Наша боротьба...].

Гостро розкритикували профспілки і розроблений Міністерством економіки України законопроект щодо регулювання нестандартних форм зайнятості, згідно з яким узаконюються трудові договори з нефіксованим робочим часом. Останні ставлять працівника у повну залежність від роботодавця, оскільки той змушує робітника перебувати в режимі перманентного очікування виклику на роботу будь-якої миті, при цьому йому гарантується впродовж місяця зайнятість лише на 8 годин [Проект]. Постає питання, яким чином на зароблені за один день гроші (за законом, годинна ставка мінімальної зарплати становить 29,2 грн) можливо забезпечити собі та своїй сім'ї гідний життєвий рівень? [Кзенз, 2020: с. 4]. Не дивно, що такі антиробітничі й антипрофспілкові законопроекти викликали протести трудящих по всій країні [Гук, 2020: с. 2].

Усі ці питання потребують постійного відстеження й актуалізують емпіричний аналіз поширеності та характеристик НСЗ в Україні. Вперше такий аналіз за даними соціологічного моніторингу був проведений у 2019 р. [Петрушина, 2019]. Він виявив, що нестандартною зайнятістю охоплено щонайменше четверо з десяти зайнятих, а сама група НСЗ вельми неоднорідна. Краще матеріальне забезпечення і соціальне самопочуття мають самозайняті, дещо гірше – зайняті на стан-

дартних умовах і найгірше – наймані працівники НСЗ. Серед працюючого населення також поширені надзайнятість і неформальна зайнятість.

Дані цьогорічного опитування близькі до даних попереднього дослідження, водночас їх аналіз поглиблює за низкою параметрів розуміння особливостей НСЗ найманих працівників в українському суспільстві. Ми виокремили серед останніх три групи: 1) зайнятих на стандартних умовах (СЗ); 2) охоплених неформальною/тіньовою зайнятістю (НФЗ); 3) працюючих у форматі тимчасової і неповної зайнятості (ТіНЗ). До групи найманих працівників СЗ ми віднесли респондентів, які водночас зазначили, що працюють на засадах постійної зайнятості, за письмовим трудовим договором і що тривалість їхнього робочого тижня дорівнює або перевищує 40 годин. До групи НФЗ, яка є особливим різновидом НСЗ, увійшли респонденти, що ідентифікували себе як працюючих за усною домовленістю. До зайнятих у форматі ТіНЗ ми віднесли респондентів, які зазначили, що вони працюють за письмовим трудовим договором або на засадах тимчасової зайнятості (за строковим контрактом, на сезонних, тимчасових чи випадкових роботах), і тривалість їхнього робочого тижня менше 40 годин (неповна зайнятість, робота “за викликом”).

Загалом сьогодні четверо з десяти найманих робітників працюють у форматі НСЗ (39,3% із 905 обстежених респондентів, що ідентифікували себе як наймані працівники), шестеро з десяти (60,7%) – на стандартних умовах. У самій групі НСЗ переважає НФЗ (62,4%). Нею охоплений кожний четвертий найманий працівник в Україні (24,5%). ТіНЗ охоплено більше третини (37,6%) в групі НСЗ, що становить 14,8% від усіх найманих працівників.

Для виявлення особливостей НСЗ ми порівняли виокремлені групи СЗ, НФЗ і ТіНЗ між собою за наступними блоками чинників: умовами режимів зайнятості; галузевою і професійною структурою зайнятості; матеріальним становищем; станом юніонізації; проблемами, що найбільше хвилюють працюючих; їх сприйняттям гарантій зайнятості; досвідом трудової міграції тощо.

Щодо умов різних режимів зайнятості, то серед найманих працівників НФЗ перше місце посіли формат тимчасових робіт (31,4%) і постійна зайнятість за безстроковим контрактом (28,2%), друге – випадкова робота (21,4%), третє – сезонні роботи (14,1%). Найменше в цій групі тих, хто працює за строковим контрактом (4,1%).

У групі ТiНЗ більшість працюючих (72,4%) мають контракти: четверо з десяти (42,5%) працюють за строковим контрактом, троє з десяти (29,9%) – за безстроковим на умовах постійної зайнятості. На третьому місці за поширеністю – сезонні й тимчасові роботи (13,4% і 11,9% відповідно). Випадковими роботами в цій групі охоплено мало респондентів (2,2%). Варто особливо наголосити важливість для працівника наявності контракту. Невипадково серед працюючих за безстроковими і строковими контрактами задоволеність роботою становить, відповідно 66,5% і 71,2%. Серед працюючих на сезонних, тимчасових і випадкових роботах задоволені своєю роботою набагато менше респондентів – 41,9%.

Таблиця 1

Тривалість робочого часу стандартно і нестандартно зайнятих найманих працівників (%)

<i>Тривалість робочого часу на основній роботі</i>	<i>СЗ (n=549)</i>	<i>НСЗ (n=356)</i>		<i>Наймани працівники (N=905)</i>
		<i>НФЗ (n=222)</i>	<i>ТiНЗ (n=134)</i>	
Працюю постійно понаднормово (більше 40 годин на тиждень)	8,9	17,4	12,0	11,4
Працюю час від часу понаднормово	4,2	17,8	6,0	7,7
Працюю повний робочий тиждень (40 годин на тиждень)	86,9	25,1	42,1	65,0
Працюю неповний робочий тиждень (менше 40 годин на тиждень)	–	17,8	33,1	9,2
Працюю за викликом окремі години (необхідні для виконання робіт)	–	21,0	5,3	6,2

Групи СЗ і НСЗ суттєво відрізняються між собою за параметрами тривалості робочого тижня (табл. 1). Якщо серед найманих працівників СЗ понаднормово працює кожний десятий (13,1%), то серед зайнятих у режимі ТiНЗ – кожний п’ятий (18,0%), а у режимі НФЗ – кожний третій (35,2%). У форматі повного робочого тижня працюють більшість стандартно зайнятих найманих працівників (86,9%), проте тільки четверо з десяти (42,1%) – у групі ТiНЗ і лише кожний четвертий – у групі НФЗ (25,1%). Зафіксовано розбіжності стосовно структури неповної зайнятості між групами НФЗ та ТiНЗ, хоча загалом вони мають однакові частки поширеності неповної зайнятості. Проте якщо в режимі НФЗ формат роботи за викликом поширений практично так само, як і формат неповного робочого тижня, то в режимі ТiНЗ він представлений мінімально, і найпоширенішою зайняттявою практикою є неповний робочий тиждень.

Таблиця 2

Привабливість окремих аспектів роботи серед стандартно і нестандартно зайнятих найманих працівників (%)

Що найбільше приваблює Вас у нинішній роботі?	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТiНЗ (n=134)
Гарантія зайнятості	49,9	18,6	42,5
Хороші стосунки з колегами	40,8	20,8	34,3
Можливість творчої самореалізації	8,4	10,4	13,4
Надання соціального пакета	17,3	1,4	16,4
Можливість поєднання трудових і сімейних обов’язків	10,4	14,0	10,4

Що ж найбільше приваблює найманих працівників у їхній роботі? У таблиці 2 представлені лише ті позиції, за якими спостерігається певна відмінність. Це – аж ніяк не високий зарібок, на який вказала приблизно однакова кількість респондентів у всіх зайняттяєвих групах (від 13 до 15%) чи близькість роботи до дому, зручне транспортне сполучення, що зазначив кожний четвертий, тощо. Це насамперед гарантія зайнятості

(на неї вказав кожний другий працівник СЗ, четверо з десяти в режимі ТiНЗ і кожний п'ятий у групі НФЗ), хороші стосунки з колегами (їх відмітили четверо з десяти в групі СЗ, третина групи ТiНЗ і кожний п'ятий з групи НФЗ) і надання соціального пакета (тільки в групі НФЗ його майже ніхто не відмітив, що пов'язано з характером цього режиму зайнятості, що, як правило, не передбачає ніякого соціального пакета). У групі ТiНЗ привертає до себе увагу дещо посилений акцент на важливості творчої складової порівняно з групою СЗ, а також на мотивації можливості поєднання трудових і сімейних обов'язків серед працівників неформального сектору.

Принципові відмінності зафіксовано і при відповіді респондентів на запитання, чи вистачає їм роботи, що підходить. Якщо в групах СЗ і ТiНЗ частки тих, кому такої роботи вистачає, переважають над тими, кому її не вистачає (47,3/29,9 і 39,6/30,6% відповідно), то в групі НФЗ, навпаки, роботи, що підходить, вистачає меншій частці зайнятих (31,1% проти 43,2%).

Таблиця 3

Галузева і професійна структура різних зайнятєвих груп (%)

Галузева і професійна належність	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТiНЗ (n=134)
Сільське, лісове та рибне господарство	7,0	11,0	14,3
Промисловість	18,9	12,8	16,5
Будівництво	7,2	22,0	6,8
Оптова та роздрібна торгівля	12,0	16,5	7,5
Освіта	14,8	4,1	22,6
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	17,8	1,4	6,0
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти (з вищою або середньою спеціальною освітою)	16,7	5,9	20,1
Кваліфікований робітник	28,7	24,0	18,7
Різнороб, підсобний робітник	6,4	19,0	11,9
Не маю постійного місця роботи, але підробляю в різних місцях залежно від обставин	0,2	24,4	9,7

Дані *таблиці 3* дають змогу аналізувати структуру кожної з виокремлених груп за галузевою і професійною належністю, а також порівнювати їх між собою. Щонайменше кожний третій (33,1%), зайнятий на стандартних умовах, працює у сфері матеріального виробництва (без урахування торгівлі, в якій також можуть бути фрагменти виробництва). На нестандартних умовах у сфері матеріального виробництва зайнято більше – майже кожний другий (45,8%) у неформальному секторі та четверо з десяти (37,6%) – у режимі ТiНЗ. Серед НСЗ порівняно із СЗ дещо більше працівників сільського господарства і дещо менше робітників промисловості. Найбільші частки у групі НФЗ становлять працюючі у будівництві й торгівлі (22,0% і 16,5% відповідно). Що стосується освітян, то вони дуже мало представлені в групі НФЗ (4,1%), проте серед стандартно зайнятих кожний сьомий (14,8%) працює у сфері освіти, а в групі ТiНЗ – кожний п'ятий (22,6%).

Мало представлені в групі НФЗ і спеціалісти з вищою або середньою спеціальною освітою (7,3%). Слід зазначити, що серед зайнятих на стандартних і тимчасових засадах їх частки дуже вагомі (34,5% і 26,1%). Це повністю відповідає освітньому виміру представлених зайняттєвих груп. Частка кваліфікованих робітників у групі СЗ є найбільшою серед усіх інших і становить 28,7%. Частки кваліфікованих працівників, зайнятих у форматі НСЗ, також дуже вагомі: 24,0% у групі НФЗ і 18,7% у групі ТiНЗ. Водночас кількість некваліфікованих робітників серед найманих працівників СЗ є дуже помірною (6,4%). У групі ТiНЗ різноробом працює кожний десятий (11,9%), у групі НФЗ – кожний п'ятий (19,0%).

Загалом робітники становлять найбільшу частку (43,0%) зайнятих на неформальних засадах. Другу за чисельністю групу серед них посідають працівники без постійного місця роботи (24,4%). Серед кваліфікованих робітників три чверті (76,1%) працюють у форматі постійної зайнятості, серед різноробів таких дещо більше половини (55,9%). Кожний другий респондент (50,0%) без постійного місця роботи зайнятий на тимчасових роботах, майже кожний третій (31,4%) – працює час від часу на випадкових роботах.

Таблиця 4

Матеріальне становище різних зайнятих груп

Індикатори матеріального становища	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТінЗ (n=134)
Середня заробітна плата за останній місяць перед опитуванням, грн	7904	7008	7298
Матеріальні умови сім'ї за останній рік погіршилися/залишилися без змін/поліпшилися, %	51,3/ 41,2/ 7,5	59,0/ 32,9/ 8,1	52,3/ 38,8/ 8,9

Суттєві відмінності між різними групами зайнятих спостерігаються при порівнянні їхніх середніх заробітних плат (табл. 4). Найнижчими вони є у неформально зайнятих, найвищими – у стандартно зайнятих працівників. І хоча ми зафіксували дуже високі рівні максимальних зарплат у групах НСЗ (47 тис. грн серед респондентів ТінЗ і 50 тис. грн серед респондентів НФЗ), значно вищі, ніж серед найманих працівників СЗ (34 тис. грн), не ці окремі/фрагментарні показники визначають загальний рівень добробуту представників цих форматів зайнятості. Показовим є їхній середній рівень у поєднанні зі стабільністю та іншими умовами праці. На жаль, погіршення матеріального становища своїх сімей зазначила більшість опитаних в усіх групах найманої праці. Проте найбільше цей тренд спостерігається у групі НФЗ.

Варто наголосити, що групи НСЗ є вельми неоднорідними, і віддзеркалюють середні зарплати зайнятих у різних форматах зайнятості. Так, ті, що працюють за строковим контрактом, отримують у середньому 9222 грн на місяць, ті, що за безстроковим – 7880 грн, зайняті на сезонних роботах – 6271 грн, на тимчасових – 5741 грн, а ті, що зайняті час від часу на випадкових роботах – 5718 грн. Респонденти, що працюють неповний робочий тиждень, отримують у середньому 6319 грн, а працюючи за викликом – 4821 грн. Середня зарплата кваліфікованих робітників становить 7783 грн, різноробочих – 5858 грн. У галузевому вимірі середні зарплати є такими: у будівництві – 6391 грн, майже стільки ж у промисловості – 6312 грн, трохи менше у торгівлі – 6020 грн, ще менше у галузі освіти – 5466 грн і найменше у сільському господарстві – 4136 грн.

**Юніонізація найманих працівників залежно
від їх формату зайнятості (%)**

Чи є Ви наразі членом профспілки?	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТiНЗ (n=134)
Зараз є членом профспілки	27,2	5,0	20,3
Раніше був/була, зараз ні	21,9	18,6	30,8
Ні, ніколи не був/не була	50,9	76,5	48,9

Значні відмінності існують і в питанні юніонізації працівників залежно від їх формату зайнятості (табл. 5). Найбільш не юніонізованою є група НФЗ: три чверті її представників не є членами профспілки і ніколи ними не були. У групах СЗ і ТiНЗ таких половина. Серед працюючих у форматі ТiНЗ членами профспілки є 20,3%, серед працівників СЗ їх дещо більше (27,2%). Привертає до себе увагу загальний тренд деюніонізації найманих працівників за останні роки – у середньому майже кожний четвертий не є членом профспілки, хоча був ним раніше. Слід також наголосити роль контракту в питаннях юніонізації – серед працюючих як за безстроковим, так і за строковим контрактом членом профспілки сьогодні є кожний четвертий (25,9% і 25,8%). Серед зайнятих на сезонних, тимчасових або випадкових роботах членами профспілки є лише 3%, три чверті працівників взагалі не юніонізовані.

Таблиця 6 показує, які соціально-економічні проблеми найбільше хвилюють сьогодні найманих працівників. Семеро з десяти незалежно від формату зайнятості стурбовані високими цінами на товари і послуги, шестеро з десяти – високими тарифами на житлово-комунальні послуги. Особиста стурбованість безробіттям напряму залежить від формату зайнятості. Це хвилює більше половини респондентів (55,9%), які працюють за усною домовленістю, що зумовлено високим рівнем нестабільності НФЗ. У групах СЗ і ТiНЗ питання безробіття непокоїть чотирьох з десяти опитаних (43,2% і 45,5% відповідно). Група НФЗ вирізняється також меншою часткою стурбованих соціальним забезпеченням порівняно з іншими

Таблиця 6

Соціально-економічні проблеми, які сьогодні найбільше хвилюють найманих працівників (%)

Назва проблеми	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТіНЗ (n=134)
Високі ціни на товари і послуги	74,9	75,2	71,6
Корупція в органах влади та управління	63,9	50,5	58,2
Високі тарифи на житлово-комунальні послуги	62,3	59,5	61,2
Безробіття	43,2	55,9	45,5
Соціальне забезпечення, соціальний захист	36,8	25,2	33,6

зайняттєвими групами, що знову пов'язано з відсутністю, як правило, соціального захисту в режимі НФЗ і його наявності більшою або меншою мірою у форматах безстрокового і строкового контрактів. Корупція як поширене в українському суспільстві економічне явище непокоїть більшість найманих працівників. Проте поширеність занепокоєння нею дещо менша саме серед зайнятих на неформальних засадах, можливо через те, що є "відлунням" неформального/тіньового характеру обох феноменів.

Таблиця 7

Гарантії зайнятості та досвід трудової міграції найманих працівників залежно від їх формату зайнятості (%)

Соціологічні індикатори	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТіНЗ (n=134)
Зміни за останній рік гарантії зайнятості, забезпечення роботою:			
Погіршилися/залишилися без змін/поліпшилися	42,7/ 53,4/ 4,0	52,7/ 42,8/ 4,5	47,8/ 44,8/ 7,5
Збираються поїхати за кордон у найближчий рік з метою тимчасової роботи	10,8	17,6	13,4
Виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи	14,4	23,1	17,2

Група НФЗ відрізняється від інших зайняткових груп і за соціологічними показниками гарантій зайнятості та досвіду трудової міграції (табл. 7). Саме серед зайнятих на неформальних засадах найбільша частка тих, хто вже має досвід тимчасової роботи за кордоном (23,1%), і тих, хто налаштований його отримати у найближчий рік (17,6%). Зрозуміло, що труднощі з працевлаштуванням за місцем проживання, тим більше з гідною оплатою праці, виштовхують наших громадян у пошуках кращих можливостей за кордон. Найсильніше цей тренд виявляється серед працюючих на нестабільних умовах зайнятості. Якщо в групі ТІНЗ частки тих, хто зазначив, що за останній рік гарантії їх зайнятості погіршилися, і тих, хто вказав, що вони не змінилися, майже однакові, то в групі НФЗ переважає тренд погіршення. І лише серед стандартно зайнятих працівників половина зазначила стабільність гарантій зайнятості, і їх частка переважає частку тих, хто вказав на погіршення гарантій зайнятості.

Враховуючи різноманітність режимів НСЗ для їх всебічного аналізу і визначення того, що переважає для людини в конкретній формі НСЗ – “пастка” нестабільності чи нові можливості організації свого трудового життя, необхідні подальші спеціалізовані дослідження кожного різновиду нестандартної зайнятості в країні.

Джерела

Болтански, Л., Кьяпелло, Э. (2011). *Новый дух капитализма*. Пер. с фр. Под. общей ред. С. Фокина. Москва: Новое лит. обозрение.

Гук, М. (2020). Профспілкові протести по всій Україні. *Рабочая газета*, № 102.

Кзенз, Л. (2020). Кабмин переписывает Трудовой кодекс. *Итоги недели*, 45 (795).

Крауч, К. (2020). *Победит ли гиг-экономика?* / пер. с англ. Ю. Каптуревского; под. науч. ред. С. Щукиной; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики.

Литвин, А. (2020). Власть хочет изменить Трудовой кодекс. *Итоги недели*, 25 (775).

Наша боротьба. ПМГУ проти законопроекту про дерегуляцію трудових відносин. URL: <https://www.fpsu.org.ua/256-holovna-novyna/19330-nasha-borotba-pmgu-proti-zakonoproektu-pro-deregulyatsiyu-trudovikh-vidnosin.html>

Петрушина, Т. (2020). Особливості стандартної і нестандартної зайнятості українських громадян. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 6 (20) / Гол. редактори: д-р екон. наук В. М. Ворона, д-р соціол. наук М. О. Шульга. Київ: Ін-т соціології НАН України, с. 110–121.

Проект. Закон України. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо регулювання нестандартних форм зайнятості. (2020). URL: spo.fpsu.org.ua/images/2020/2749

Срничек, Н., Уильямс, А. (2019). *Изобретая будущее: посткапитализм и мир без труда*. Пер. с англ. Москва: StrelkaPress.

Carré, F. (2016). Destandardization: Qualitative and Quantitative In: *The SAGE Handbook of the Sociology of Work and Employment* / Ed. by S. Edgell, H. Gottfried and E. Granter (pp. 385–406). Los Angeles: SAGE Publications.

Kecskes, B. (2020, May 15). *The Coming Precarity: Employment in Canada after the Crisis*. URL: <https://socialistproject.ca/2020/05/coming-precarity-employment-in-canada-after-the-crisis/>

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА УМОВ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Економічна нестабільність супроводжує ринкові трансформації в сучасній Україні. Скорочення виробництва вивільнило значну частину працівників і зростання цін призвели до поширення масового безробіття і незабезпеченості значної частини населення України, які набули хронічної форми. Епідемія коронавірусу в Україні, як і у світі загалом, загострила негативні тенденції в економіці та соціальній сфері.

За даними опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у вересні 2020 р., 22,4% респондентів виявилися безумовно бідними, оскільки в їхніх сім'ях подушний дохід не перевищує офіційно затвердженого прожиткового мінімуму (2118 грн на час опитування). Чисельність населення, яке через низькі фінансові можливості балансує на межі виживання, збільшилась за рахунок представників сімей, у яких подушний дохід у межах одного-двох прожиткових мінімумів (32,0%). Тобто частка незабезпечених серед населення України сьогодні сягає половини (54,4%). Кожний п'ятий з опитаних (18,1%) є представником родини, яка щомісяця має у своєму розпорядженні на особу дохід у межах від двох до трьох офіційних прожиткових мінімумів. Вище цієї позначки середній подушний дохід виявився лише в родинах 20,4% респондентів, причому більшість таких респондентів (15,4% з усіх опитаних чи 75,5% респондентів із сімей з доходами вище трикратного прожиткового мінімуму) вказували його значення, яке не перевищувало п'ятикратний розмір офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Не зазначили розмір середнього подушного доходу своєї родини 7,2% респондентів.

Середнє значення подушних доходів у родинах респондентів, які дали відповідь на це запитання (92,8%), становило 4821,7 грн, що у 2,3 раза перевищує законодавчо встановлений розмір прожиткового мінімуму. Але водночас цей дохід є удвічі меншим, ніж вартісна оцінка достатнього (на думку

респондентів) доходу, який мав би забезпечувати нормальне життя і середнє значення якого дорівнювало би 10 495,7 грн.

Вартісна оцінка доходу, що забезпечує людині нормальне існування, у представників різних верств населення коливається, але в кожній з них її середнє значення помітно перевищує розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму і наявного доходу. Порівняно вищі вимоги до доходу, що, на думку респондентів, забезпечує нормальне існування, висуває молодь (11 398,7 грн) і громадяни середнього віку (11 348,3 грн), ніж опитані віком старше 56 років (8805,7 грн). Найбільше значення необхідного для гідного життя доходу (17 144,3 грн) називали кияни. Натомість респонденти, які мешкають у великих містах з населенням понад 250 тис. осіб, у середньому давали значно меншу вартісну оцінку нормального існування (10 995,9 грн). Найнижчим середнє значення доходу, необхідного для нормального існування, виявилось у представників сільської місцевості (8875,9 грн).

Середні значення оцінки доходу, що забезпечує нормальне життя, мали розбіжності в групах респондентів із різним розміром наявних доходів, і зі зростанням наявних доходів чітко простежувалася тенденція збільшення вимог до грошового забезпечення нормального життя. Респонденти, сім'ї яких мали у своєму розпорядженні менше офіційного прожиткового мінімуму на особу, називали у середньому суму 7474,3 грн, а представники сімей із доходами від одного до двох прожиткових мінімумів – 8826,3 грн. Середнє значення доходу, що, на думку порівняно забезпечених респондентів, із доходом вище подвійного офіційного прожиткового мінімуму, відповідає нормальному існуванню і становить 13 782,7 грн.

Загальна якісна оцінка респондентами добробуту своїх сімей свідчить про те, що значна частина населення України виживає в несприятливих для існування людини умовах. І хоча тільки 3,5% респондентів зазначали, що вони стикаються з голодом, сфера споживання третини з усіх опитаних (36,0%) обмежується придбанням продуктів харчування. Сім'ям 57,1% опитаних тією чи іншою мірою вдається зводити кінці з кінцями, і вони можуть купувати все необхідне, але витрачають на це весь сімейний бюджет. І лише кожен двадцятий (5,4%) опитаний відзначив, що його родині, крім придбання всього необ-

хідного, вдається робити заощадження. Чисельність респондентів, які вказували, що їхні сім'ї живуть у повному достатку (0,2%), становить скоріше виняток.

Представники малозабезпечених сімей частіше за інших відзначали, що можуть дозволити собі лише продукти харчування. Частка таких респондентів серед представників родин, які мали в своєму розпорядженні менше офіційно встановленого прожиткового мінімуму на особу, становила 56,3%, а серед респондентів з родин, у яких подушний дохід є в межах одного-двох прожиткових мінімумів, – 42,9%. У наступній за розміром доходів групі респондентів, де доходи коливалися від двох до трьох прожиткових мінімумів на особу, суттєво менше респондентів (24,0%) зазначали, що їхнім сім'ям доступні тільки продукти харчування. Очікувано, що найвищою частка респондентів, які вказували, що їхнім сім'ям вдається заощаджувати кошти, виявилася серед порівняно забезпечених респондентів із доходом вище трьох прожиткових мінімумів на особу (12,3%). Серед представників менш забезпечених родин таких практично не було (2,4–5,5%).

На відсутність можливості купувати найнеобхідніші продукти вказали 27,7% респондентів, а на недостатність можливості харчуватися відповідно до своїх смаків – 41,5% (табл. 1). Задоволення цієї найважливішої людської потреби було обмеженим у значній частині навіть порівняно забезпечених респондентів – представників домогосподарств з доходами вище трьох прожиткових мінімумів на особу. Кожен п'ятий з них (18,8%) зазначав, що йому не вистачає необхідних продуктів і 28,1% – можливості харчуватися відповідно до своїх смаків. Серед представників бідних домогосподарств з доходом нижче прожиткового мінімуму на особу такі відповіді спостерігалися порівняно частіше. На нестачу можливостей забезпечення найнеобхіднішого раціону тут вказали 39,2%, а на харчування відповідно до власних смаків – 50,6% респондентів.

Епідемія COVID-19 погіршила стан малозабезпечених верств населення в країні. За прогнозами експертів ЮНІСЕФ, соціально-економічна криза, спричинена епідемією, може призвести до збільшення бідних людей в Україні з 27,2% до 43,6%, і погіршення економічної ситуації матиме найбільш сильний негативний вплив на соціально незахищені групи

Таблиця 1

**Оцінка респондентами власних можливостей
задоволення раціону, 2020 р. (N=1800, %)**

<i>Чи вистачає Вам ... ?</i>	<i>... можливості купувати найнеобхідні- ші продукти</i>	<i>... можливості харчуватися відповідно до своїх смаків</i>
Не вистачає	27,7	41,5
Важко сказати, вистачає чи ні	24,1	25,1
Вистачає	44,1	29,3
Не цікавить	3,7	3,7
Не відповіли	0,3	0,3

населення [Коронавірус подвоїть кількість бідних в Україні]. За даними жовтневого звіту експертів ООН, з початку пандемії понад 80% домогосподарств в Україні втратили доходи [Через пандемію України загрожує найгірша рецесія за десятиріччя – ООН].

Сьогодні ризик потрапити до лав безробітних і в ситуацію нужденності є високим і відчутним для більшості населення України. За даними опитування, 70,7% респондентів вважають, що їхні співгромадяни бояться безробіття, 57,9% – невилати пенсій, стипендій, 64,9% – зростання цін. Економічні загрози відчують безпосередньо і самі опитані. Серед проблем, що особисто хвилюють респондентів, найчастіше відзначалися високі ціни на товари і послуги (76,3%), високі тарифи на житлово-комунальні послуги (61,1%). Недоступністю якісного медичного обслуговування занепокоєні 47,3% опитаних. Саме ці проблеми очолюють рейтинг найгостріших загроз, що відчують громадяни України. Безробіття побоюються 46,3% респондентів, які працювали на час опитування.

Значна частина респондентів вказали, що вони відчули на власному добробуті негативний вплив введення карантину через епідемію коронавірусу (табл. 2). Так, 8,1% опитаних зіткнулися з труднощами погашення банківського кредиту; 26,8% респондентів відзначали, що їм довелося скоротити споживання продуктів харчування і 33,1% – обмежити купівлю одягу, взуття та інших речей. Майже чверть населення (24,8%) стало складні-

ше отримувати необхідну медичну допомогу й купувати ліки. 28,5% респондентів обмеженість сімейного бюджету ускладнила оплату комунальних послуг. Частка тих, хто вказав на ті чи інші труднощі споживання серед респондентів з різним розміром доходів, зазнала незначних коливань. Це свідчить про те, що громадяни незалежно від своїх фінансових можливостей були вимушені скоротити споживання навіть необхідних товарів і послуг. Однак не слід залишати поза увагою, що малозабезпеченим верствам населення доводиться зменшувати і без того недостатній обсяг навіть необхідного споживання та виживати за умов відсутності зроблених раніше заощаджень, через що вони гостріше відчувають нужденність, аніж їхні порівняно забезпечені співвітчизники. Додамо, що 68,9% опитаних зазнали принаймні хоча б одну з перелічених труднощів, і ця частка є майже однаковою серед представників домогосподарств з різним розміром душевого доходу.

Невизначеність щодо карантинних заходів і перебігу ситуації з епідемією коронавірусу, що нашарувалися на негативні економічні тенденції, визначають поширення короточасових песимістичних очікувань населення. Тільки кожен шостий респондент (16,8%) зазначив, що в найближчий рік наше життя більш-менш налагодиться, 44,0% опитаних ніякого покращення не очікують, а 38,8% респондентів не змогли визначитися з відповіддю на це запитання. Минулого року, навпаки, серед опитаних було менше тих, хто не очікував змін на краще (25,2%), аніж оптимістів (45,2%).

За умов невизначеності і карантину через епідемію погіршився й добробут працюючих, заробітна плата яких є основним джерелом існування більшості українських сімей. Розраховане для тих працюючих респондентів, які зазначили розмір своєї заробітної плати, її середнє значення становило 7651,1 грн, що було в 1,5 раза більшим, ніж законодавчо встановлена мінімальна заробітна плата (4723 грн на час опитування). На середньому рівні була заробітна плата кваліфікованих робітників (7762,9 грн). Вона виявилася вище середнього значення в зайнятих дрібним бізнесом і індивідуальним підприємництвом (10 885,1 грн), а також серед спеціалістів технічного профілю з вищою чи середньою спеціальною освітою (8582,2 грн). Порівняно менше отримували за свою працю

Таблиця 2

**Особливості споживання населення
з різним розміром доходів в умовах карантину, 2020 р. (%)**

З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіткнулися Ви особисто або члени Вашої сім'ї?	Розмір доходу*, грн				Населення загалом
	Менше 2118 n=403	2119- 4236 n=576	4237- 6354 n=325	Більше 6355 n=367	
Труднощі з погашенням банківського кредиту	11,4	6,9	5,8	9,0	8,1
Скорочення споживання продуктів харчування	29,5	30,7	24,0	23,2	26,8
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	30,0	35,8	36,9	31,9	33,1
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків	30,0	25,2	21,5	22,6	24,8
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	32,3	28,3	28,3	23,2	28,5

*У таблиці подано групування респондентів за розміром подушного доходу в їхніх сім'ях. Використано загальний показник законодавчо встановленого прожиткового мінімуму на час опитування (2118 грн). Для аналізу виділено інтервали подушного доходу: менше одного законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (до 2118 грн), від одного до двох прожиткових мінімумів (2219–4236 грн); від двох до трьох прожиткових мінімумів (4237–6354 грн); більше трьох (6355 грн і більше) прожиткових мінімумів.

кваліфіковані спеціалісти у галузі науки, культури, охорони здоров'я, дошкільного виховання (7145,9 грн), службовці з числа допоміжного персоналу (6688,4 грн) і різнороби, підсобні робітники (5858,0 грн). Ще менше заробляли респонденти, які вказували, що вони не мають постійного місця роботи, але підробляють у різних місцях залежно від обставин (4663,6 грн). При цьому низькооплачуваними, з заробітною платою менше мінімальної, виявилися 23,7% всіх працюючих респондентів. Високооплачуваними, з заробітною платою вище її потрібного мінімального розміру, виявилось 9,7% працюючих. Найчастіше (45,2%) респонденти вказували значення своєї заробітної плати, яке було в межах від одного до двох її мінімальних розмірів. Слід зауважити, що заробітна плата у більшості цих

респондентів (74,7% представників цієї групи, або 33,7% всіх опитаних працюючих) хоча і була вище мінімальної, але перевищувала її не більш як 1,5 раза. Заробітну плату в межах двох-трьох мінімальних розмірів отримували 14,3% працюючих. Не вказали розмір своєї заробітної плати 7,2% респондентів.

Навіть серед працівників із заробітною платою менше мінімальної частка задоволених своєю роботою в цілому (44,5%) була більше частки не задоволених нею (23,9%). Це, ймовірно, має своє пояснення в складній ситуації на ринку праці, коли працівники задовольняються будь-якою зайнятістю, навіть з невеликим розміром оплати. Серед працівників з заробітною платою вище мінімальної спостерігається зменшення частки незадоволених своєю роботою зі зростанням оплати праці (табл. 3).

Епідемія коронавірусу стала викликом людству і нагальним приводом ще раз поставити питання про орієнтири подальшого економічного розвитку. Через скорочення виробництва

Таблиця 3

Задоволеність роботою працівників з різним розміром заробітної плати, 2020 р. (%)

<i>Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?</i>	<i>Розмір заробітної плати, грн</i>				<i>Працюючі в цілому</i>
	<i>Менше 4723 n=247</i>	<i>4724–9446 n=471</i>	<i>9447–14 169 n=149</i>	<i>Більше 14 170 n=101</i>	
Зовсім не задоволений	7,3	3,0	2,0	2,0	4,0
Скоріше не задоволений	14,6	14,9	8,2	1,0	12,3
Важко сказати, задоволений чи ні	32,8	19,5	14,1	17,8	22,1
Скоріше задоволений	35,2	50,5	55,7	56,4	47,6
Цілком задоволений	9,3	11,7	20,1	22,8	13,7
Не відповіли	0,8	0,4	0,0	0,0	0,4

У таблиці подано групування працюючих респондентів за розміром заробітної плати. Виділено такі інтервали заробітної плати: від менше одного законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати (менше 4723 грн); від одного до двох розмірів мінімальної заробітної плати (4724–9446 грн); від двох до трьох розмірів мінімальної заробітної плати (9447–14 169 грн), більше трикратного розміру мінімальної заробітної плати (більше 14 170 грн).

у світі й спрямування коштів міжнародної допомоги на боротьбу з коронавірусом людство може бути відкинута далеко назад на шляху усунення крайніх форм злиденності на глобальному рівні і в окремих країнах. Зосередження зусиль на запобіганні епідемії не може стати приводом для зменшення уваги до проблем голоду, санітарії та навколишнього середовища. Не можна залишати невирішеними й проблеми освіти, оскільки постійне її підвищення є запорукою формування трудового і гуманітарного потенціалу. Для цього урядам країн необхідно запроваджувати механізми запобігання поглибленню економічної кризи, загостреної пандемією, зокрема, першочергово забезпечувати реальне виробництво товарів і послуг, розширювати фінансування соціальних заходів, здійснювати справедливий перерозподіл доходів.

В ухваленому Державному бюджеті України на 2021 рік передбачається збільшення основних соціальних стандартів. Так, з 1 січня 2021 р. прожитковий мінімум становитиме 2189 грн, з 1 липня 2294 грн, з 1 грудня 2393 грн, а мінімальна заробітна плата зросте з 1 січня до 6000 грн, і з 1 грудня – до 6500 грн [Рада схвалила Держбюджет-2021: основні цифри]. Це підвищення є своєчасним і важливим, але недостатнім. І не тільки тому, що основні соціальні стандарти, навіть підвищені, значно відстають від вартості товарів і послуг, необхідних для виживання. Зростання добробуту населення буде реальним тільки тоді, коли відбуватиметься на твердій основі піднесення суспільного виробництва, і зокрема, на оновленні промисловості, впровадженні сучасних технологій і перерозподілі його результатів в інтересах усіх членів суспільства.

Джерела

Коронавірус подвоїть кількість бідних людей в Україні – ЮНІСЕФ (2020). ZIK, 18 травня. URL: https://zik.ua/news/ludyna/koronavirus_podvoid_kilkist_bidnych_v_Ukraini_Yunisef_968821

Через пандемію Україні загрожує найгірша рецесія за десятиріччя – ООН. (2020). *Економічна правда*, 12.11. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/2020/11/12/667207>

Рада схвалила Держбюджет – 2021: основні цифри. (2020). 24 канал, 15.12. URL: https://economy.24tv.ua/byudzhet-2021-proyekt-ukrayina-osnovni-tsifri-derzhbyudzhetu_n1415350

ТЕНДЕНЦІЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ У 2006–2020 рр.

Легітимація приватної власності – це процес набуття легітимності приватною власністю в суспільстві завдяки цілеспрямованій діяльності або непередбачуваним наслідкам іншої діяльності соціальних суб'єктів. Легітимність приватної власності – суб'єктивно усвідомлена громадянами законність, правомірність, виправданість або прийнятність існування цього інституту з огляду на різні підстави (критерії), серед яких – релігійні, культурні, соціальні, політичні, економічні, правові, інтелектуальні, ситуативні та ін. [Резнік, 2016].

Виявами легітимності приватної власності на чинники виробництва є позитивне сприйняття (1) приватизації як реінституціоналізації приватної власності та (2) чинного інституту приватної власності, а також (3) негативне сприйняття імовірної націоналізації приватної власності як її деінституціоналізації. Тенденції легітимації приватної власності виявляються у мінливості цих виявів її легітимності.

З'ясування тенденцій легітимації приватної власності можливе на підставі порівняння кількісних мір виявів легітимності, що зафіксовані у низці масових соціологічних опитувань різних років¹. Це дало змогу простежити динаміку розмежувань

¹Йдеться, по-перше, про загальнонаціональний репрезентативний омнібус "Громадська думка в Україні – 2006" Інституту соціології НАН України, проведений методом роздаткового анкетування у квітні–травні 2006 р. (вибірка N = 1800 пропорційно репрезентує доросле (віком понад 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва). По-друге, про загальнонаціональний моніторингові опитування Інституту соціології НАН України, проведені методом самозаповнення анкет у червні–липні 2013, червні–липні 2017 та вересні–жовтні 2020 рр. (вибірка N = 1800 пропорційно репрезентує доросле (віком від 18 років) населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва (у 2017 та 2020 рр. опитування не охоплювало окуповані Росією окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО) та АР Крим)). Вимірювання проявів легітимності приватної власності забезпечила розроблена система емпіричних показників [Резнік, 2007: с. 77–86, 97–101; Резнік, 2010: с. 425–235, 501–505; Reznik, 2015; Reznik, Reznik, 2020]. В усіх опитуваннях фіксувалися три основні емпіричні характеристики виявів легітимності приватної власності. По-перше, схвальні думки щодо прива-

опитуваних за схильностями до легітимації та делегітимації приватної власності та невизначеності їх щодо останньої.

Зокрема, спостереження упродовж останніх 15 років виявляють мінливість тенденцій (де)легітимації приватної власності на малі підприємства (рис. 1–3).

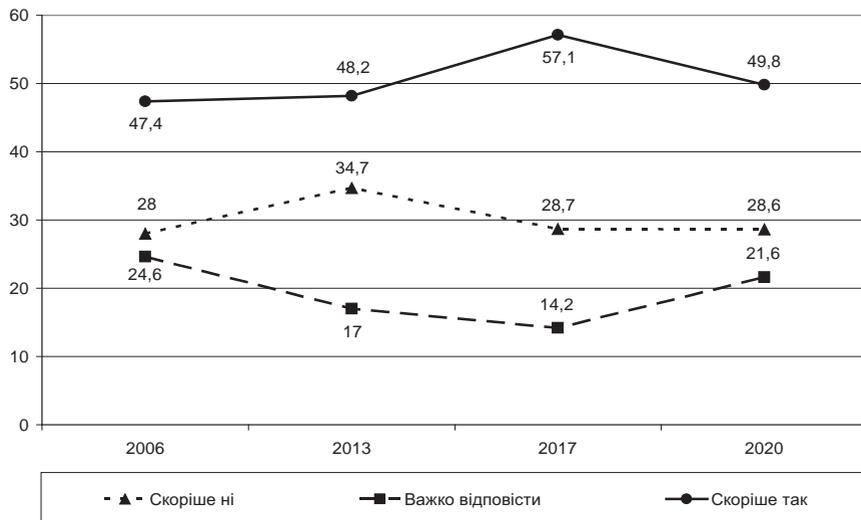

Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) малі підприємства?” (% до кількості тих, хто відповів)

У 2006–2017 рр. відсотки всіх спостережуваних схильностей опитуваних до легітимації приватної власності на малі підприємства зростали, а у 2017–2020 рр. – здебільшого знизились. Цілковито протилежну мінливість упродовж аналогічних часових відтинків виявили відсотки невизначеності позицій опитуваних: у 2006–2017 рр. вони знижувалися, у 2017–2020-х – зросли. Натомість відсотки всіх спостережуваних схильностей опитуваних до делегітимації приватної власності

тизації – головного джерела появи малих і великих приватних підприємств та приватних земель в Україні. По-друге, позитивне ставлення до поточного перебування цих об’єктів у приватній власності. По-третє, несхвальна думка із приводу можливої зворотної їх націоналізації – повернення у власність держави. Уніфікована шкала емпіричних показників моделює розмежування опитуваних на схильних до легітимації, делегітимації та неспроможних визначитися із власною позицією щодо приватної власності на час опитування.

Розділ другий

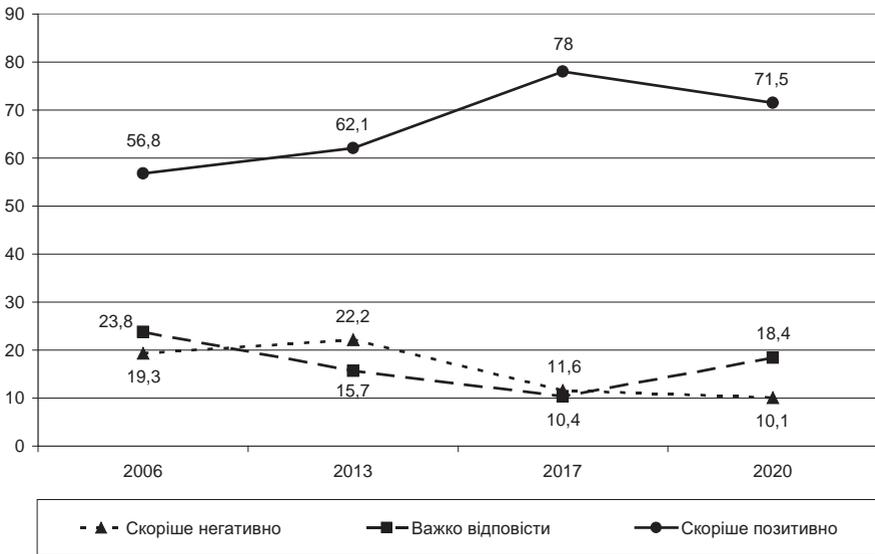

Рисунок 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Як Ви ставитесь до існування в Україні малих приватних підприємств?" (% до кількості тих, хто відповів)

на малі підприємства зростали у 2006–2013 рр. та знизились упродовж 2013–2020 рр. Загалом за останні 4 роки спостерігається певне зниження відсотків полярних схильностей до легітимації та делегітимації приватної власності на малі підприємства за одночасного зростання невизначеності позиції з цього приводу.

Наразі відсотки різних виявів легітимності приватної власності на малі підприємства загалом відмінні. Тут варто розрізняти емоційно-оцінні ставлення та раціонально-оцінні думки опитуваних, а також сприйняття ними окремо приватизації та приватної власності, що постала внаслідок неї. Подекуди ці думки і ставлення навіть в однієї особи можуть бути вкрай суперечливими стосовно чогось: негативізм ставлення може поєднуватися із схвальністю думки або, навпаки – позитивне ставлення із несхальною думкою. Зокрема, в однієї особи неприйняття приватизації може бути поєднане з позитивним ставленням до приватної власності, що постала внаслідок цієї приватизації. Наприклад, найбільше опитаних із позитивним ставлен-

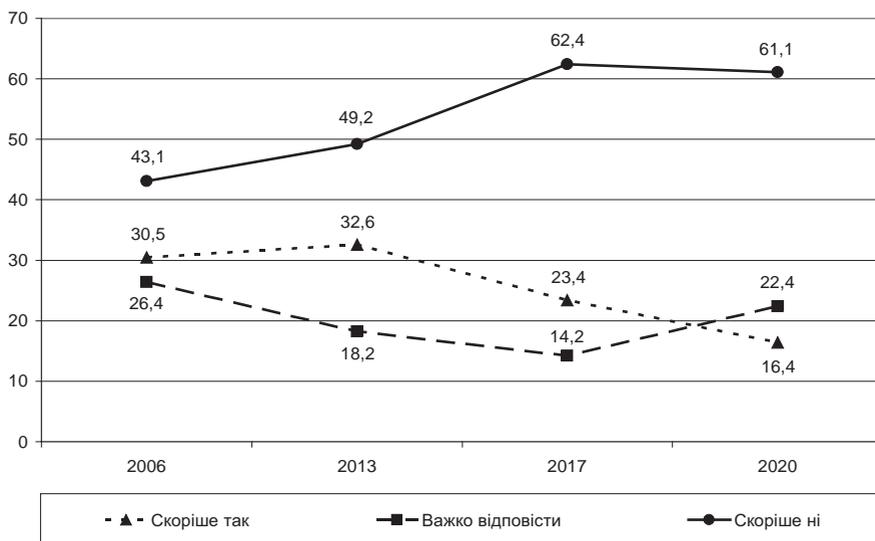

Рисунок 3. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств?" (% до кількості тих, хто відповів)

ням до існування малих приватних підприємств (рис. 2). Водночас менше тих, хто заперечує доцільність націоналізації малих приватних підприємств, і ще менше тих, хто визнав слушність приватизації їх (рис. 1 і 3). Ця відмінність позицій свідчить про відсоткову перевагу суто ідеологічної прихильності до приватної власності на малі підприємства над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками. Загалом для більшості громадян приватна власність на малі підприємства наразі є легітимною у принаймні двох спостережуваних виявах легітимності її (рис. 2 і 3).

Порівняно нижчий рівень легітимності приватної власності на великі підприємства виявляють тенденції мінливості відповідної легітимації за останнє 15-річчя (рис. 4–6).

Відсотки легітимності приватної власності на великі підприємства у всіх трьох її спостережуваних проявах загалом несуттєво змінилися за 2006–2013-й та 2017–2020 рр., але суттєво зросли впродовж 2013–2017 рр. Як і в випадку малих приватних підприємств, найбільше зросла частка опитуваних із

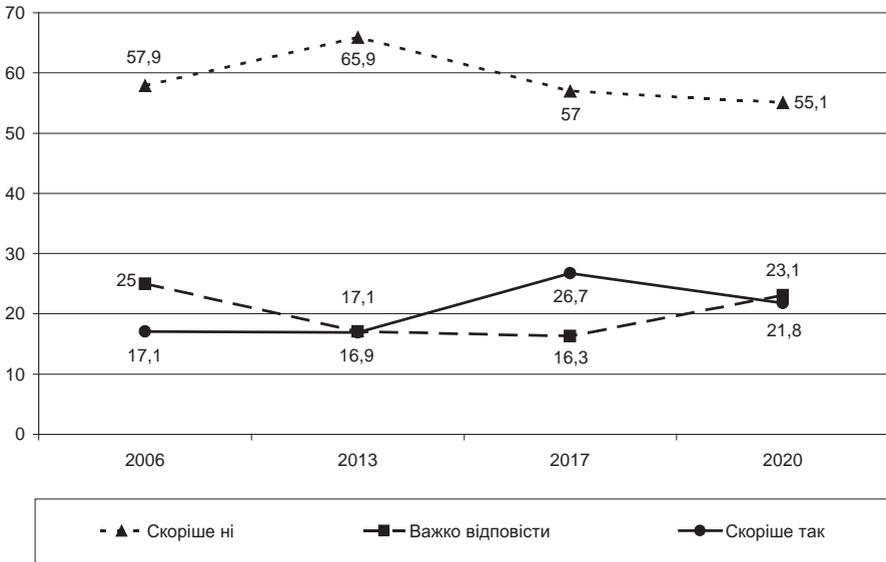

Рисунок 4. Динаміка розподілу відповідей на запитання
*“Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну
 власність (приватизувати) великі підприємства?”*
 (% до кількості тих, хто відповів)

позитивним ставленням до існування великих приватних підприємств (рис. 5). Але водночас кількісно переважають частки тих, хто не визнав слушність приватизації великих підприємств та не заперечує доцільність націоналізації тих із них, що належать приватним власникам (рис. 4 та 6). Це означає, що є частина опитуваних, для яких може бути одночасно: а) цілком прийнятною приватна власність на великі підприємства; б) неприйнятною приватизація, внаслідок якої постала ця приватна власність. Ці люди водночас також схильні підтримати перегляд результатів приватизації, тобто припускають можливість реприватизації великих приватних підприємств. Отже, серед спостережуваних виявів легітимності суто ідеологічна прихильність до приватної власності на великі підприємства в кількісному вимірі зараз значно переважає над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками. Не виключено, що рівень легітимності приватної власності на великі підприємства був би вищим тоді,

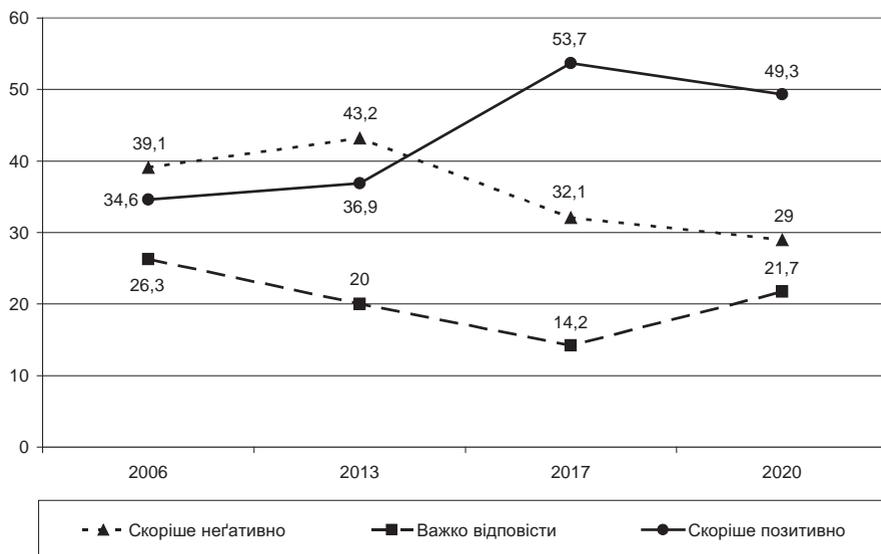

Рисунок 5. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Як Ви ставитесь до існування в Україні великих приватних підприємств?" (% до кількості тих, хто відповів)

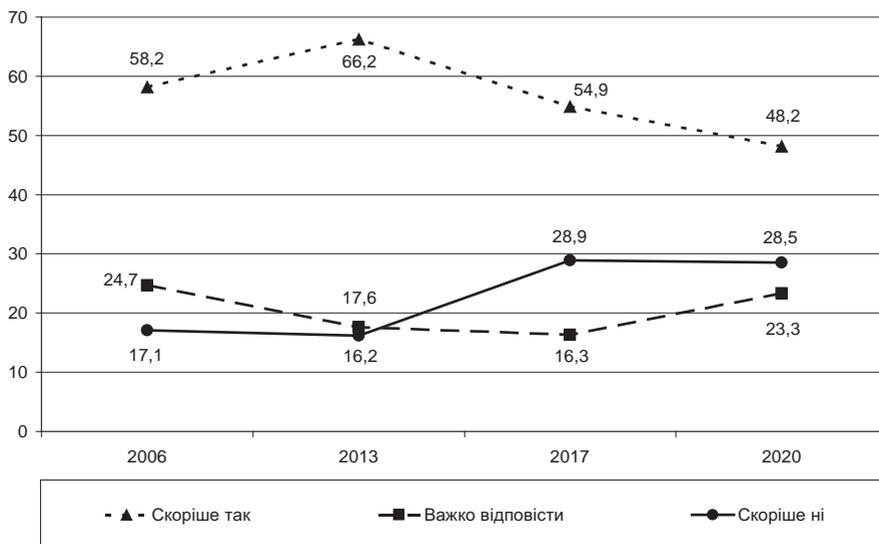

Рисунок 6. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?" (% до кількості тих, хто відповів)

коли ті заново розбудовувалися в Україні за рахунок інвестицій їх власників, а не з'явилися здебільшого внаслідок приватизації відповідних державних промислових активів.

Здебільшого подібними є тенденції мінливості відсотків виявів легітимності приватної власності на землю (рис. 7–9).

За 2006–2013 рр. відсотки виявів легітимності приватної власності на землю зменшилися, впродовж 2013–2017 рр. – зросли. Найбільшим серед них був відсоток позитивного ставлення до існування приватної землі (рис. 8). Це дає підстави твердити, що ідея приватної власності на землю мала станом на 2017 р. вищий рівень легітимності, ніж процес і результати її фактичного втілення в Україні шляхом приватизації колективних, комунальних та державних земельних ресурсів. Чимало прихильників у неї залишається й дотепер. Зокрема, 2020 р. при відповіді на запитання “Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?” 37,4% опитаних обрали відповідь “Повне право приватної власності (з правом продажу)”, 19,2% опитаних – відповідь “Пожиттєве користування, що успадковується,

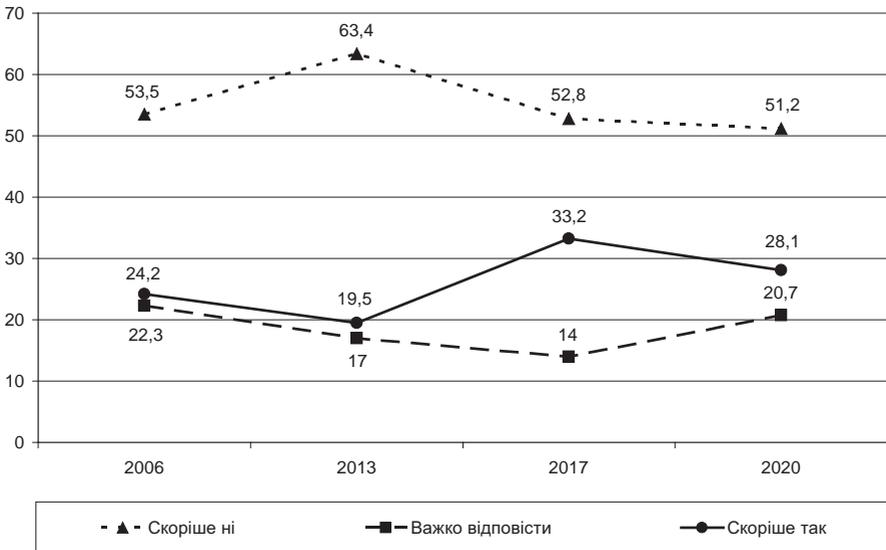

Рисунок 7. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?” (% до кількості тих, хто відповів)

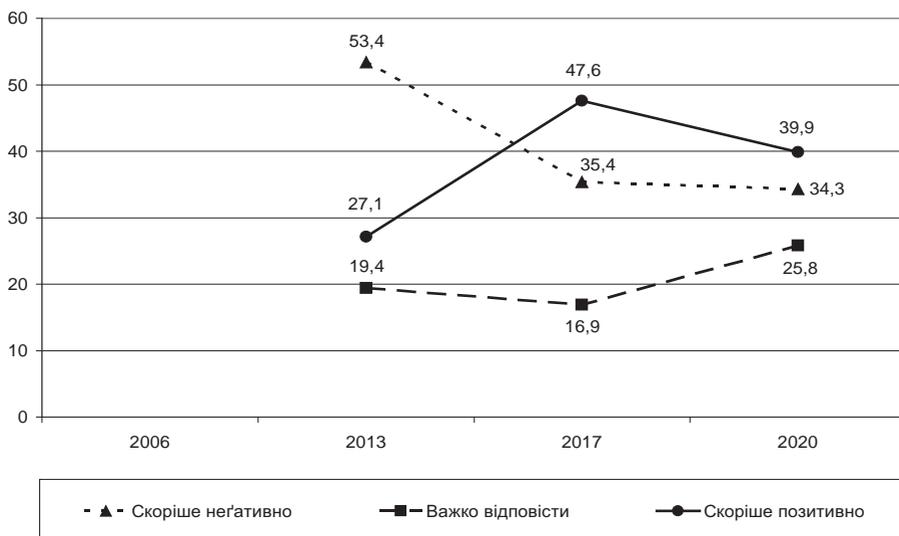

Рисунок 8. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Як Ви ставитесь до існування в Україні приватної землі?" (% до кількості тих, хто відповів)¹

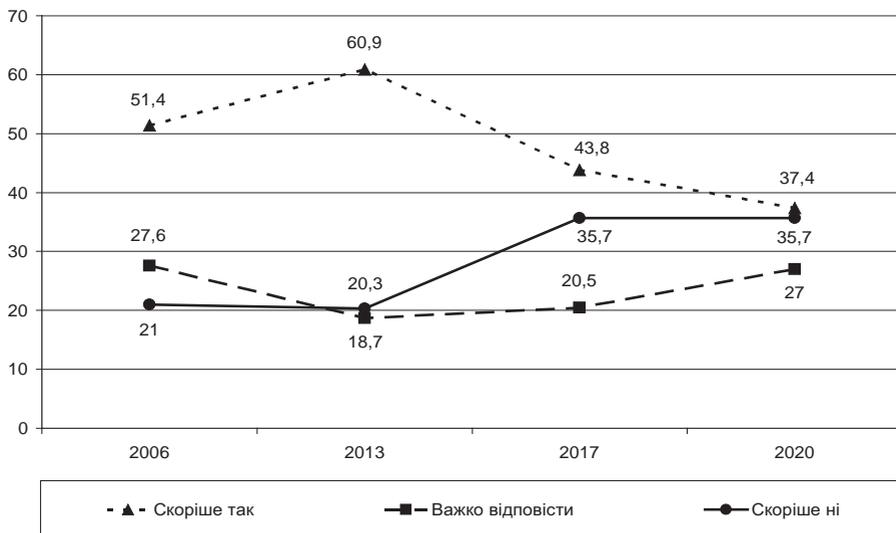

Рисунок 9. Динаміка розподілу відповідей на запитання "Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?" (% до кількості тих, хто відповів)

¹В опитуванні 2006 р. даний емпіричний показник не використовувався через брак можливості його включення до анкети.

але без права продажу”, 11,3% – відповідь “Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям”, 16,3% – “Державна власність на усі землі”, 15,8% – “Важко відповісти”. Тобто сукупно більше половини опитаних наразі вважають за необхідне існування повного або обмеженого права приватної власності на землю.

У 2017–2020 рр. відсотки позитивного ставлення до існування приватних земель та позитивної думки щодо приватизації землі зменшилися, тоді як відсоток незгоди із зворотною націоналізацією приватних земель не зазнав змін. Водночас не збільшилися, а навпаки – незначуще зменшилися відсотки всіх проявів схильності до делегітимації приватної власності на землю. Значуще зросли впродовж цього відтинку часу (2017–2020) лише відсотки невизначеності опитуваних із власною позицією щодо приватної власності на землю.

Зауважені тенденції (де)легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал є виразнішими в узагальненому порівняльному контексті (рис. 10)².

Найбільша динаміка легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал в Україні спостережена у часовому відтинку 2013–2017 рр. Значне синхронне підвищення рівнів легітимності приватної власності на чинники вироб-

²Такий контекст уможливорює обчислення сумарних усереднених індексів легітимності приватної власності на кожен із трьох чинників виробництва та індексу легітимності приватної власності загалом на основі показників (рис. 1–9). Індекс легітимності приватної власності загалом є середньою суми значень усіх дев'яти (для 2006 р. – восьми) відповідних показників (рис. 1–9) у балах. Індекс легітимності приватної власності на малі підприємства – середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 1–3) у балах. Індекс легітимності приватної власності на великі підприємства – середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 4–6) у балах. Індекс легітимності приватної власності на землю – середня суми значень трьох (для 2006 р. – двох) відповідних показників (рис. 7–9) у балах. При цьому позиціям шкали показників відповідали такі бали: а) показники думок щодо виправданості приватизації (рис. 1, 4 та 7): “Скоріше ні” – 1 бал, “Важко відповісти” – 2 бали, “Скоріше так” – 3 бали; б) показники ставлень до існування приватної власності (рис. 2, 5 та 8): “Скоріше негативно” – 1 бал, “Важко відповісти” – 2 бали, “Скоріше позитивно” – 3 бали; в) показники думок щодо доцільності націоналізації приватної власності (рис. 3, 6 та 9): “Скоріше так” – 1 бал, “Важко відповісти” – 2 бали, “Скоріше ні” – 3 бали. 2-бальний рівень невизначеності позиції (або умовної нейтральності) – своєрідний критерій ідентифікації тенденції легітимації: значення балів, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а значення балів, локалізовані вище, – відповідно про легітимність.

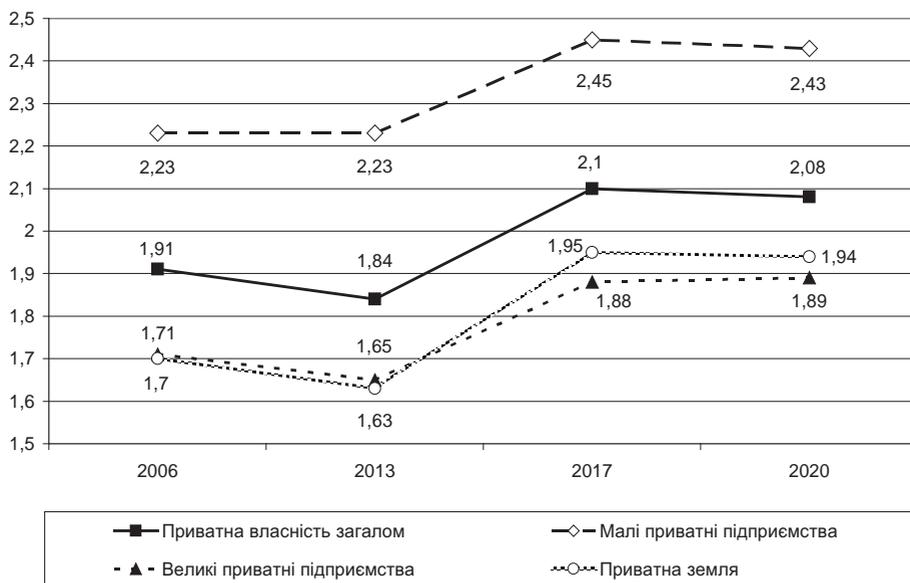

Рисунок 10. Тенденції легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал в Україні (Індекси легітимності: 1–3 бали. Інтерпретація значень: менше 2 балів – нелегітимність; рівні 2 балам – невизначеність; більші 2 балів – легітимність)

ництва загалом і, зокрема, на малі підприємства, великі підприємства та землю, зафіксовано 2017 р.

Найвищий рівень легітимності приватної власності на малі підприємства на тлі рівнів легітимності інших видів чинників виробництва (великих підприємств, землі) зафіксовано впродовж усіх спостережень. Натомість рівні легітимності приватної власності на великі підприємства та землю не сягнули умовної 2-бальної межі невизначеності або нейтральності між станами легітимності та нелегітимності. Згідно з цим критерієм можна твердити про нелегітимність приватної власності на великі підприємства та землю в Україні. Водночас приватну власність на чинники виробництва загалом за цими ж мірками можна вважати легітимним в Україні впродовж 2017–2020 рр.

Вельми інформативним є порівняння тенденцій легітимації приватної власності приватизації чинників виробництва,

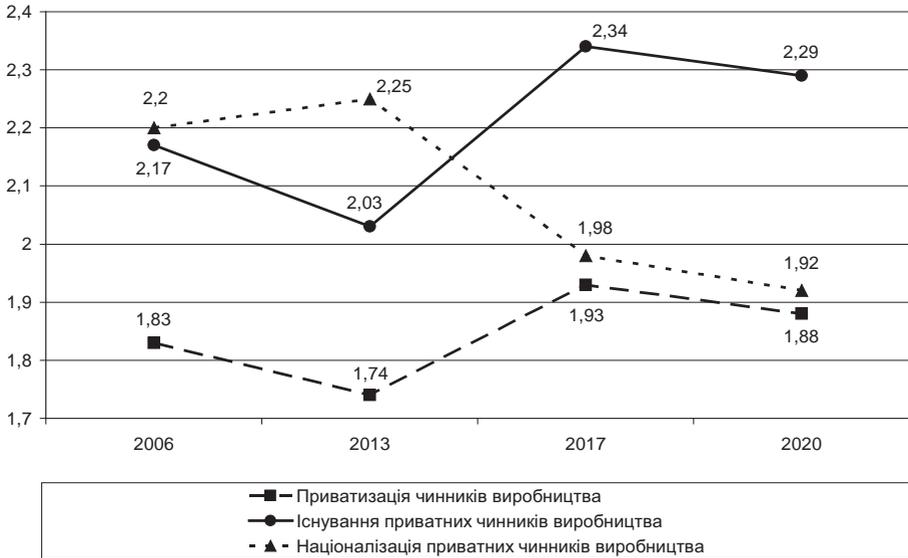

Рисунок 11. Тенденції легітимації приватизації та націоналізації чинників виробництва в Україні (Індекси легітимності: 1–3 бали.

Значення: менше 2 балів – нелегітимність; рівні 2 балам – невизначеність; більші 2 балів – легітимність)

існування та імовірної націоналізації приватних чинників виробництва (рис. 11)³.

З огляду на умовну 2-бальну межу між станами легітимності та нелегітимності приватизацію чинників виробництва можна

³Таке порівняння уможливило обчислення відповідних сумарних усереднених індексів легітимності. Зокрема, індекс легітимності приватизації чинників виробництва є середньою суми значень трьох відповідних показників (рис. 1, 4 та 7) у балах. Індекс легітимності існування приватних чинників виробництва – середня суми значень трьох (для 2006 р. – двох) відповідних показників (рис. 2, 5 та 8) у балах. Індекс легітимності націоналізації приватних чинників виробництва – середня суми значень трьох показників відповідних (рис. 3, 6 та 9) у балах. При цьому позиціям шкал показників відповідали такі бали: а) показники думок щодо виправданості приватизації (рис. 1, 4 та 7): “Скоріше ні” – 1 бал, “Важко відповісти” – 2 бали, “Скоріше так” – 3 бали; б) показники ставлень до існування приватної власності (рис. 2, 5 та 8): “Скоріше негативно” – 1 бал, “Важко відповісти” – 2 бали, “Скоріше позитивно” – 3 бали; в) показники думок щодо доцільності націоналізації приватної власності (рис. 3, 6 та 9): “Скоріше ні” – 1 бал, “Важко відповісти” – 2 бали, “Скоріше так” – 3 бали. 2-бальний рівень невизначеності позиції (або умовної нейтральності) – своєрідний критерій ідентифікації тенденцій легітимації: значення балів, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а значення балів, локалізовані вище, – відповідно про легітимність.

вважати нелегітимною, а існування приватних чинників виробництва – легітимним упродовж усього часу спостережень. У 2013 р. спостерігалось максимальне зниження рівня легітимності існування приватних чинників виробництва, а у 2017 р. – його максимальне зростання. За цими ж мірками націоналізацію приватних чинників виробництва можна вважати легітимною у 2006–2013-ому та нелегітимною – у 2013–2020 рр.

Водночас переважання тенденції делегітимації приватизації і таких її результатів, як поява та існування великих приватних підприємств і приватної землі, відбиває вибірковість масового сприйняття приватизаційних процесів та їх наслідків. Громадяни усвідомлюють власні та громадські соціально-економічні інтереси, нехтування цими інтересами, загрози їм у зазначених приватизаційних процесах та наслідках і сприймають останні як нелегітимні.

Джерела

Резнік В. С. (2010). Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії. Київ: Ін-т соціології НАН України. 512 с.

Резнік В. С. Легітимність у соціології. (2016). *Енциклопедія сучасної України*. Т. 17. Лег – Лощ. / Редкол.: Дзюба І. М. (голова редкол.) та ін. Київ: Ін-т енцикл. дослідж. НАН України.

Резнік В. (2007). Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, № 2. С. 70–102.

Reznik V., Reznik O. (2015). Social Legitimation of Capitalism in Ukraine: from Socio-cultural Path-dependence to Rationalization of Economic Situation. *Economics and Sociology*. Vol. 8, № 3. P. 131–144.

Reznik V., Reznik O. (2020). Legitimation of Private Property in the Means of Production in Ukraine: Dynamics and Factors. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 53, № 3. P. 64–87.

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ

Економічна лібералізація у посткомуністичних країнах була здійснена у загальному річищі демократичного транзиту. Налаштованість суспільств на докорінні зміни дала змогу реформаторам у Центральній Європі втілити швидкі приватизаційні реформи. Серед цих реформ була лібералізація ринку землі. Але навіть на пострадянському просторі, якщо не брати до уваги Білорусь, Україна є особливою країною, де з 1999 р. мільйони людей володіють земельними ділянками, однак упродовж 20 років ці власники мають право лише на обмін ділянок, здачу їх в оренду або передачу своїх паїв нащадкам у спадщину. Попри тривалий період посткомуністичного транзиту, в українському суспільстві досі триває формування ринкових інститутів. На початку 1990-х років українські реформатори були зосереджені насамперед на приватизації державних промислових підприємств, відклавши земельну реформу майже на десятиліття. Після земельної реформи 1999 р. в Україні було розподілено 27 млн гектарів. Внаслідок цього утворилося 6,9 млн власників. Мораторій на продаж сільськогосподарської землі діє з 2001 р. та продовжувався рішеннями парламенту України. Власникам було заборонено продавати землю, змінювати її цільове призначення, вносити право на неї до статутних капіталів, передавати ділянки у заставу. У 2018 р. 1,6 млн землевласників були віком старше 70 років. За період дії мораторію на продаж землі в Україні померло 1,4 млн землевласників, 0,5 млн не мали спадкоємців [Varchenko O.]. Спроби українського уряду скасувати мораторій активно блокувалися впливовими “латифундистами”, які тіншовим способом нагромаджують земельні активи шляхом нечесного скуповування або оренди в селян за мізерну плату [Крамар О.]. Цим зацікавленим сторонам через контрольовані ЗМІ вдалося створити негативну громадську дум-

ку щодо можливого відкриття ринку землі. Попри це, тиск з боку МВФ зумовив уряд та парламент України лібералізувати ринок землі у 2021 р.

Однак у громадській думці існує амбівалентне ставлення до сільськогосподарської землі як інституту приватної власності. Зокрема, більшість населення виступає проти запровадження продажу земель сільськогосподарського призначення, водночас визнаючи право землевласників вільно розпоряджатися своєю землею, у тому числі й правом її продажу [КМІС...; Фонд “Демократичні ініціативи” ...].

Метою дослідження став аналіз соціальної легітимності приватної власності на землю серед населення України. Відтак, дослідницьке завдання полягало в емпіричному аналізі чинників підтримки різних варіантів власності на землю. Це дало змогу виявити не лише поляризовані групи прихильників вільного продажу землі та прихильників державної власності на землю, але й частки людей, які орієнтуються на обмежені варіанти користування землею.

Джерелами детермінації легітимності приватної власності є об'єктивні та суб'єктивні чинники. Наголос на об'єктивних чинниках зазвичай пов'язується з марксистською методологією, коли відома теза “буття визначає свідомість” стала загальним поясненням багатьох соціальних феноменів, у тому числі й легітимності приватної власності. У процесі приватизації державного житла і землі більшість українців мимоволі стали домовласниками та землевласниками. Однак мимовільно отримане майно не стало фактором соціального розшарування. Тому люди, які формально є землевласниками, не усвідомлюють свого “класового” статусу.

Саме тому можливість продати свою власність не є ринковим атрибутом, оскільки земля здебільшого не вважається товаром у свідомості її формальних власників, а набула деяких соціокультурних атрибутів у процесі формування легітимності приватної власності загалом. Зокрема, позитивне ставлення до приватизації землі було поширене серед українців, яким близькі західноєвропейські цінності, праві та центристські політичні орієнтації, натомість негативне ставлення

зумовлюється близькістю до східнослов'янських цінностей, схильністю підтримувати ліві орієнтації [Рахманов О., 2018].

Спрямованість масової приватизації в Україні в бік формування великого національного капіталу зумовлена схильністю українського суспільства до “ізоляціоністських” стереотипів, а саме неприйняттям населення залучення іноземного капіталу та грошової форми приватизації [Рахманов О., 2017]. Як результат, олігархічна система та корумпована економіка у масовій свідомості пов'язані з нечесною та несправедливою приватизацією великих галузей. На цьому тлі запровадження ринку сільськогосподарської землі викликає неприємні асоціації з поглибленням корупції.

Таким чином, подальший аналіз вимагав перевірки детермінант підтримки різних варіантів права власності на землю. Переважання одного типу чинників, які умовно можна назвати “буттям” (об'єктивними характеристиками соціоекономічного становища) або “свідомістю” (ідеологічними цінностями, підтримка певної економічної ідеології), показало б перспективи легітимації ринку землі. Соціокультурні обмеження долаються доволі довго, оскільки зміна цінностей та норм може відбуватися через покоління. Натомість покращення соціоекономічного становища населення є більш реальним інструментом урядової політики.

У рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України респондентам пропонувалося визначити для себе прийнятний варіант права власності на землю (табл. 1).

Якщо у 2009 р. більше половини українців вважали прийнятним ліберальний варіант – приватну власність на землю з правом продажу, то у 2017 р. кількість прихильників цього варіанта вдвічі зменшилася, натомість дещо зросла кількість тих, хто прагне державної власності на усі землі, також суттєво зросла схильність підтримувати довічне користування землею з правом успадкування та стрімко зросла підтримка комунальної форми володіння землею, коли право власності на землю та угіддя належить громаді (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування мешканцям. Однак упродовж останніх років підтримка ліберального варіанта землеволодіння знову почала зростати, натомість суттєво зменшилася підтримка

Таблиця 1

Відповіді населення України на запитання "Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?" (%)

Варіанти відповіді	2009	2017	2019	2020
Повне право приватної власності (з правом продажу)	55,3	27,3	34,3	37,4
Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу	13,9	23,6	25,1	19,2
Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	1,9	21,4	15,4	11,3
Державна власність на усі землі	12,5	17,6	12,8	16,3
Важко відповісти	16,4	10,1	12,4	15,8

комунальної форми володіння землею. Втім, у громадській думці українців жоден варіант права власності на землю не став домінуючим.

Для з'ясування чинників різних варіантів власності на землю у 2020 р. було застосовано метод бінарної логістичної регресії. Логістична бінарна регресія дала змогу вивчити вплив чинників на залежну дихотомічну змінну. Варіанти права власності та невизначена позиція були перекодовані у залежні дихотомічні змінні. Фактори, зазначені в опитуванні як незалежні змінні, такі: (1) соціодемографічні характеристики як змінні, які відображають соціально-економічне становище (вік, матеріальне становище сім'ї, тип поселення); (2) економічна ідеологія (роль держави у регулюванні економікою).

Побудова рівнянь бінарної логістичної регресії впливу різних факторів на залежні дихотомічні змінні дала змогу виявити суттєві відмінності у конфігурації чинників підтримки різних варіантів реалізації права власності на землю (табл. 2).

Аналіз коефіцієнтів побудованих рівнянь демонструє, що впливовими детермінантами підтримки повного права власності (з правом продажу) виявилися вік (підтримка зростала зі зменшенням віку), матеріальне становище сім'ї (чим заможніше становище, тим більші шанси підтримки), підтримка ліберального варіанта ринкової економіки – мінімізації участі

**Детермінанти підтримки варіантів земельної власності
українцями (логістичні регресії)**

Незалежні змінні	Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?				
	Повне право власності (з правом продажу)	Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу	Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	Державна власність на усї землі	Важко відповісти
Вік (роки)	-0,012*** (0,988)	0,000 (1,000)	-0,003 (0,997)	0,022*** (1,022)	0,000 (1,000)
Матеріальне становище сім'ї (1–10)	0,077** (1,080)	0,005 (1,005)	-0,056 (0,946)	-0,138*** (0,871)	0,043 (1,043)
Тип населеного пункту (1 = місто з населенням понад 1 млн осіб; 9 = село)	0,028 (1,029)	0,068*** (1,070)	-0,006 (0,994)	-0,077*** (0,926)	-0,043* (0,958)
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок (1/0)	0,954*** (2,597)	0,386 (1,471)	-1,001* (0,367)	-0,774 (0,461)	-1,406*** (0,245)
Треба поєднати державне управління і ринкові методи (1/0)	-0,130 (0,878)	0,520** (1,682)	0,491* (1,635)	0,133 (1,142)	-0,699*** (0,497)
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (1/0)	-0,491*** (0,612)	0,743*** (2,102)	0,246 (1,279)	0,774*** (2,169)	-1,046*** (0,351)
Constant	-0,360 (0,698)	-2,293*** (0,101)	-1,922*** (0,146)	-2,019*** (0,133)	-0,992 (0,371)
% правильних прогнозів	65,6	80,5	88,7	83,7	84,3
Pseudo R ² (Nagelkerke R ²)	0,074	0,025	0,023	0,108	0,046
N	536	338	195	279	272

Примітка. У таблиці показані В-коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідними відношеннями шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* $p \leq 0,05$.

** $p \leq 0,01$.

*** $p \leq 0,001$.

держави. Негативне ставлення до повного права власності на землю спостерігається серед респондентів, які прагнуть повернення до планової економіки.

Підтримка варіанта, який уособлює довічне володіння землею, що успадковується, але без права продажу, зумовлена такими детермінантами, як тип поселення (підтримка зростала зі зменшенням розміру населеного пункту) та орієнтація на планову та змішану економіку.

Вибір комунальної власності на землю як прийняттого варіанта був зумовлений чинником економічної ідеології: підтримка зростала серед прихильників змішаного типу регуляції економіки та невідтримка зростала серед прихильників планової економіки.

Впливовими чинниками підтримки державної власності на всі землі виявилися вік (підтримка зростала зі збільшенням віку), матеріальне становище сім'ї (чим бідніше становище, тим більші шанси підтримки), тип поселення (підтримка зростала зі збільшенням розміру населеного пункту) та підтримка планової економіки.

Доволі інформативним на кількість впливових змінних виявився показник, який уособлював невизначеність позиції щодо підтримки варіантів земельної власності. Варіант "важко сказати" зумовлюється такими чинниками, як тип поселення (невизначеність зростала зі збільшенням розміру населеного пункту) та несприйняття жодної економічної ідеології (зафіксовано негативні значення коефіцієнтів щодо всіх трьох варіантів регулювання економіки).

Беручи до уваги показники шансів впливу предикторів на залежну змінну (у дужках), можна стверджувати, що стосовно усіх варіантів користування землею вирішальними виявилися ідеологічні чинники.

Таким чином, незважаючи на те, що більшість українців не підтримують повернення часів переважання державної власності на землю, приватну власність на землю з правом продажу підтримує лише більше третини населення. Основна проблема тут полягає в тому, що цей варіант користування землею підтримують переважно люди, які сповідують ліберальну економічну ідеологію. Натомість такої підтримки не зафіксовано

серед більш чисельної групи населення, яке підтримує поєднання державного управління і ринкових методів. Враховуючи те, що вирішальною детермінантою легітимності приватної власності на землю серед українців виявилися ідеологічні чинники, не варто очікувати якихось змін у поглядах тих, хто підтримує державну власність на усі землі чи пожиттєве користування землею, що успадковується, але без права продажу, оскільки ці люди вирізняються чіткою орієнтацією на плановий варіант регулювання економіки. Відсутність антиринкової категоричності у підтримці двох інших варіантів (комунального користування землею та невизначеної позиції), припускає, що, у разі запровадження вільного ринку землі, ці люди не чинитимуть серйозного опору.

Джерела

Varchenko O. (2018). Ukrainian Agricultural Market Regulation Tools: Their Effectiveness and Directions of Improvement. In: M. Wigier, A. Kowalski (eds.) *The Common Agricultural Policy of the European Union – the Present and the Future, Non-EU Member States Point of View* (pp. 56–70). series “Monographs of Multi-Annual Programme” No 74.1, IAFE-NRI, Warsaw.

Крамар О. (2016). Ринок землі: украдена рента. *Український тиждень*, 37 (461). URL: <https://tyzhden.ua/Economics/173957>

КМІС (2018). *Право громадян України вільно розпоряджатися своєю землею*. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=808&page=1>

Фонд “Демократичні ініціативи” (2019). *Ставлення громадян до ринку землі*. URL: <https://dif.org.ua/article/stavlennya-gromadyan-do-rinku-zemli>

Рахманов О. (2018). Ставлення українців до приватизації засобів виробництва: детермінанти легітимності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 5(19), 121–130.

Рахманов О. (2017). Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 60–73.

ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ВИБІР МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Усі ми хочемо почуватися у своєму житлі та населеному пункті безпечно та комфортно. Поняття “життєвий комфорт” є інтегральним показником, який охоплює соціальний, психологічний, моральний, духовний, фізичний показники. Передусім ми відчуваємося комфортно, коли наші реальні умови життя збігаються з нашими очікуваннями.

Якщо звернутися до умов життя, які безпосередньо від нас нібито не залежать, вони є тим, що знаходиться поза нашою домівкою, але не перестає вважатися нашою оселею і певною мірою також визначає наше відчуття комфорту й задоволеності життям. Тому що життєвий комфорт у будь-якому соціальному середовищі – двоїста, суб’єктивно-об’єктивна категорія. Об’єктивна, оскільки залежить від середовища місця проживання, типу поселення.

Простори житла та прилеглої навколо будинку території стають для людини вихідною формою сприйняття життєвого комфорту. Формування комфортного стану життєвого середовища та дієвого життєзабезпечення інфраструктури є значною передумовою для зародження позитивного ставлення мешканців до свого населеного пункту та країни загалом. Відповідальними за прилеглі території, за своє місто, район і будинок є місцеві органи влади. Ми обираємо місцеву владу за принципом раціональності.

Те, чи обере людина цього кандидата знову чи ні, може залежати від таких простих речей, як робота транспорту, чистота вулиць, стан будинку або доступність медицини у населеному пункті. Ми звикли вважати відповідальними за всі ці послуги місцеві органи влади. На прикладі Києва розглянемо, за що і як відповідає місцева влада.

У столиці впроваджено двовладдя – Київської міської державної адміністрації (КМДА) та Київського міського го-

лови (мера Києва), що закріплено в Законі “Про столицю України – місто-герой Київ”. Голова КМДА призначається Президентом України і є керівником виконавчої влади міста. Голова міськради, як і в будь-якому іншому місті України, обирається мешканцями Києва терміном на п’ять років й очолює місцевий орган самоврядування – Київську міську раду.

Місцева рада – це управлінсько-владна система, яка складається з міського голови і його патронатної служби, а саме: виконавчих органів (відділи, управління, департаменти); комунальних установ (школи, садочки, лікарні тощо); комунальних підприємств; виконавчого комітету ради та постійних і тимчасових контрольних комісій. Міськдержадміністрація підзвітна міській раді і є її виконавчим органом. Вона відповідає за ремонт доріг, стан прилеглої території, доступність спортивних і дитячих майданчиків, шкіл та транспорту. Всі ці чинники безпосередньо впливають на ставлення громадян до місцевої влади загалом. Достатньо поглянути на задоволеність громадян цими показниками і можна зробити висновки щодо ефективності роботи місцевої влади.

У щорічному моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України є запитання щодо задоволеності роботою поліції, медичним обслуговуванням, доступністю дитячих гральних майданчиків тощо. Оскільки вибірка дослідження є національною, тому можна говорили про ситуацію по всій Україні.

Спочатку поглянемо на задоволеність громадян діяльністю обласної державної адміністрації. До її роботи *скоріше позитивно ставляться* лише 16,3% респондентів, а *скоріше негативно* 23,2%. Тобто переважає негативне ставлення в оцінці даної сфери.

До районної ж адміністрації, мера/ голови об’єднаної територіальної громади ставлення дещо краще. 27,6% опитаних оцінили її роботу *скоріше позитивно*, 20,3% – *скоріше негативно* і 16,7% – *зовсім негативно*. Доволі цікава ситуація з оцінкою роботи місцевих депутатів районної та міської рад. Їхньою роботою *скоріше задоволені* лише 15,1%, а *скоріше не задоволені* 28,6%. Водночас понад третина опитаних (35,2%) не змогли визначитися з оцінкою. Тож можна сказати, що загалом люди або не задоволені депутатами, яких вони обрали на міських виборах,

або вони не знайомі з їхньою діяльністю, тому їм важко відповісти на поставлене запитання.

Щодо роботи житлово-комунальних служб, які є дуже важливими для забезпечення життєдіяльності населеного пункту, то їх роботою *скоріше не задоволені* 26,9 % респондентів, *зовсім не задоволені* 20,6% респондентів, *скоріше задоволені* 20,7%, а *цілком задоволені* 1,7%. Тобто, що стосується відновлення та технічного забезпечення і функціонування будівель, споруд, комунікацій, за які несуть відповідальність служби ЖКГ, то задоволеність їхньою роботою серед населення вкрай низька.

Щодо показників роботи ЖКС, то, наприклад, санітарним станом будинку та благоустроєм прилеглої території *скоріше не задоволені* 29,9% респондентів, *скоріше задоволені* 26,7% і 24,4% *важко відповісти*. Щодо доріг та їх ремонту, то *скоріше задоволені* будівництвом і ремонтом 25,4%, *скоріше не задоволені* 26,8% і чверть населення (24,8%) *зовсім не задоволені* їхнім станом.

Щодо структур забезпечення безпеки проживання у населеному пункті, роботи місцевого відділу поліції, то тут ми спостерігаємо також невтішну ситуацію.

Лише 13,9% відсотків респондентів зазначили, що вони *скоріше задоволені* роботою місцевого відділення поліції, 26,9% *скоріше не задоволені* і така сама кількість (26,9%) *цілком не задоволені*. Тобто ми бачимо, що громадяни, на жаль, не почувуються за межами своєї домівки безпечно і захищено.

Цікава ситуація й з роботою громадського транспорту. *Скоріше задоволених* нею 36,2%, *скоріше не задоволених* 22,1%, *зовсім не задоволених* 11,9%, і доволі багато людей (22,4%) не змогли чітко визначитися, задоволені вони роботою транспорту чи ні.

Найслабша ланка – це якість медичного обслуговування. *Зовсім не задоволені* ним 27,7%, *скоріше не задоволені* 32,9%, *скоріше задоволені* 13,4% респондентів.

Сильнішою ланкою у сфері забезпечення комфортного проживання виявилась ситуація з забезпеченням шкільними та дошкільними установами. Так, *скоріше задоволених* доступністю і якістю послуг дошкільних установ в країні понад чверть населення (26,6%), *скоріше незадоволених* – 17,6%. Майже третина громадян (30,3%) *скоріше задоволена* доступністю і якістю послуг шкільних установ, а тих, хто *скоріше не задо-*

волений, вдвічі менше (16,7%). Із доступністю ігрових майданчиків дещо гірше: *скоріше задоволених* кількістю ігрових майданчиків, доступністю гуртків і спортивних секцій для дітей 27,2%, *скоріше не задоволених* 21,4% і *зовсім не задоволених* 11,8% громадян.

Важливим показником є зворотний зв'язок із міською владою. Людям необхідно знати, що їх почули, що всі їхні звернення взяті до уваги, адже це дає відчуття діалогу з владою, свідчить про її небайдужість до людей.

Так, на запитання “Якою мірою Ви задоволені реагуванням місцевих органів влади на запити населення?”, на жаль, лише 14,2% респондентів відповіли більш-менш позитивно (*скоріше задоволені*), вдвічі більша кількість опитаних (28,2%) зізналися, що вони *скоріше не задоволені*, і 20,9% – *зовсім не задоволені*. Тож про діалог, на жаль, говорити зарано.

Підсумовуючи, можна сказати, що з більшості питань щодо задоволеності окремими послугами, які забезпечують життєдіяльність міста, люди недостатньою мірою задоволені станом речей. І ці показники деякою мірою збіжні зі ставленням громадян до самих виконавчих органів міської влади та комунальних підприємств. Наприклад, задоволеність житлово-комунальними службами доволі низька, як і задоволеність окремими показниками її роботи. А задоволеність, ба радше навпаки – незадоволеність діяльністю обласної державної адміністрації, можна вважати результатом незадоволеності громадян більшістю житлово-комунальних та інших послуг, за які ОДА є відповідальною.

Звідси доходимо висновку, що показники, які вимірювались, можна вважати точкою відліку задоволеності громадян України місцевою владою загалом. Досить важливим і вельми показовим є той факт, коли респонденти вагаються із оцінкою влади, оскільки це свідчить про те, що вони не хочуть прямо і чесно відповідати на поставлене запитання. Проаналізувавши ставлення українського населення до зазначених показників, можна побачити його реальне ставлення до місцевих органів самоврядування, а відтак і щодо ефективності роботи цих органів.

ТЕНДЕНЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ

Питання розвитку громадянського суспільства як важливої складової демократичного розвитку є актуальним ще з часів здобуття Україною незалежності. Важливим є дослідження динаміки громадянського суспільства як у кількісній, так і у якісній площині, й дані опитувань населення України дають розуміння громадянського суспільства, власне, з погляду його акторів.

Ефективність громадянського суспільства залежить від багатьох факторів. Серед них можна зазначити рівень розвитку економіки в цілому, рівень фінансової підтримки громадських організацій внутрішніми або зовнішніми донорами, наявність людей, які вміють професійно керувати процесами у громадських організаціях, ставлення населення до громадських організацій, у тому числі завдяки впливу масмедіа, які формують певний імідж громадських організацій. Багато з цих індикаторів використовуються для розрахунку індексу сталості громадських організацій Агентства США з міжнародного розвитку [2019 Civil].

Індекс сталості розвитку організацій громадянського суспільства (ОГС) України у 2019 р. оцінюється на 3,2 бала з 7 [2019 Civil, 2020: р. 224], де 1 – максимально позитивний показник, а 7 – максимально негативний. Цей індекс істотно покращився порівняно з 2000 р., коли він становив історичний мінімум для України і дорівнював 4,4 бала, проте не змінився за два попередні періоди спостережень (2017 та 2018 рр.). Із семи критеріїв найкраще була оцінена адвокація (2,2 бала, проте з невеликою тенденцією до погіршення протягом 2018–2019 рр.), а найгіршим – фінансова життєздатність ОГС (4,0 бала, проте з невеликою тенденцією до поліпшення протягом 2018–2019 рр.).

Також індекс дещо покращився у сферах організаційної спроможності й правового середовища. Останнє покращилось із запровадженням онлайн реєстрації та скасуванням вимоги подавати декларації антикорупційними активістами. Для порівняння, індекс сталості розвитку ОГС за 2019 р. у Польщі – 2,7, Молдові – 3,8, у Грузії – 4,0, Росії – 4,7, Білорусі – 5,5, що дає підстави говорити про порівняно непогане становище України за результатами цієї оцінки.

За законодавством України до інститутів громадянського суспільства віднесено: громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші непідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства. Через фіксацію зростання чи зменшення кількості утворених і легалізованих об'єднань громадян, інших громадських формувань можна оцінити стан формування громадянського суспільства в Україні [Характеристика...].

У кількісному вимірі згідно з Єдиним державним реєстром підприємств та організацій України станом на 1 листопада 2020 р. в Україні було зареєстровано 91 833 громадських організації, що значно перевищує показники трьох минулих років¹ [Показники...]. Крім цього, станом на початок листопада було зареєстровано 28 671 профспілка, об'єднання профспілок, 19 695 благодійних організацій та 26 585 релігійних організацій. Ці кількісні значення дають підстави говорити, що за кількістю і розмаїттям організацій, так само як за рівнем і розмахом видів діяльності, громадянське суспільство в Україні є найбільш “багатим” порівняно з іншими пострадянськими країнами, незважаючи на важкі інституційні умови і нерегулярне фінансування [Ghosh M., 2014].

Статистичні індикатори свідчать про зростання обсягів організацій громадянського суспільства вже багато років поспіль. Поряд із тим, за даними дослідження “Українське сус-

¹Кількість зареєстрованих організацій без урахування тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим і міста Севастополя.

пільство” Інституту соціології НАН України, відсоток тих, хто зазначає, що належать до громадських або політичних організацій, об’єднань чи рухів, залишається доволі сталим. Стрімке зростання частки респондентів, які повідомляли про належність до об’єднань і рухів, відбулось після 2014 р., досягнувши 17,9%. За даними опитування 2020 р., 15,0% респондентів повідомили про таку належність, тоді як у 2019 р. – 17,3%, а у 2018 р. – 16,9%. Таким чином, за даними опитування намічається тенденція до зниження членства в організаціях громадянського суспільства.

Серед усіх респондентів 1,4% повідомили, що вони є членами громадської організації, фонду, асоціації. Використовуючи оцінки чисельності населення України² й офіційні статистичні дані, кількість осіб, що належать до громадських організацій, становитиме близько 480 тисяч, а середній розмір організації – 5,2 осіб, що свідчить про доволі невеликий їх розмір. Кількість організацій громадянського суспільства постійно зростає, проте сталість відсотка респондентів, які повідомляють про своє членство в них, наводить про думку, що деякі з організацій або є неактивними, або існують переважно “на папері”.

У іншому запитанні дослідження “Українське суспільство”, що вимірює не лише належність, а й активність населення протягом останніх 12 місяців – участь у громадсько-політичних заходах – 1,9% респондентів повідомили, що вони брали участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів або партій. Якщо порівняти з 2019 р., спостерігається значуще зниження цього показника майже вдвічі – з 3,9%.

Членство у громадських організаціях є лише одним із показників розвитку громадянського суспільства. Іншим важливим показником є взаємодія з владою, а інституціональною ознакою громадянського суспільства є контроль за владою. Ця ознака стає особливо актуальною у світлі реформи децентралізації, що впроваджується в Україні, починаючи з 2014 р.

²Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2019 року / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publi-cat/kat_u/2019/zb/07/zb_rpnu2019.pdf

На запитання, що його цілком доречно ставить Віктор Степаненко, “чи готове українське суспільство виборювати свої права на представництво інтересів та контроль за владою?” [Степаненко В. П., 2015: с. 331], можна частково відповісти, спираючись на динаміку двох останніх років (табл.). Як бачимо, лише близько 2–4% дорослого населення вчиняють дії, які можна розглядати як взаємодію із владою.

Таблиця

Показники взаємодії з владою

<i>У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?</i>	<i>%, 2019 р. (n=1802)</i>	<i>%, 2020 р. (n=1800)</i>
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	2,7	2,2
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	3,2	-
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в Інтернеті	3,7	3,1

Поряд з тим 54,4% респондентів зазначають, що для них є важливою можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур, проте фактично вдається до цього у формальний спосіб значно менша частка населення. 27,5% респондентів зазначають, що для них є важливою участь у діяльності політичних партій і громадських організацій, і, як було видно вище, частки тих, хто практикує це, є в рази нижчими.

Таким чином, можна говорити, що цінність громадянської активності є більш розвинутою, аніж її втілення в конкретних діях. На жаль, опитування 2020 р. не надає розуміння причин того, що заважає громадянам долучатися більшою мірою до інститутів громадянського суспільства і до взаємодії із владою. В опитуванні 2019 р. основними чинниками, що заважають участі людей у діяльності громадських організацій, об'єднань або громадських ініціативах, були названі: байдужість, пасивність людей до суспільного життя (51,1%), відсутність

вільного часу (34,1%) та загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси (27,8%). Іншими словами, кожен другий українець бачить у собі або в інших прояви пасивності й байдужості, що гальмують загальний розвиток громадянського суспільства.

Ще одним із чинників громадської активності можна назвати фінансове становище населення: фінансові проблеми сім'ї та потреба додаткових заробітків вважали бар'єром для участі в діяльності громадських організацій або в громадських ініціативах 20,4% респондентів у 2019 р. Як було визначено в попередніх аналізах, краще матеріальне становище сприяє залученню до громадських або політичних організацій, об'єднань чи рухів [Любива], цей висновок підтверджується й даними 2020 р. (серед членів громадських організацій більша частка тих, сім'ї яких мають кращий матеріальний стан). Таким чином, фінансова стабільність населення України може стати передумовою участі в організаціях громадянського суспільства і відповідно його розвитку. Дуже ймовірно, що пандемія коронавірусу також справляє вплив на фінансовий стан й, відповідно, участь у соціально-політичних рухах. Так, 17,1% респондентів повідомили, що вони залишилися без заробітку під час карантину, а 19,4% повідомили про те саме стосовно членів своїх сімей.

Як свідчать результати опитування 2020 р., у громадській думці неурядові громадські організації й громадські активісти отримують гіршу оцінку впливу, який вони справляють на зміни у житті країни, аніж волонтери: якщо баланс позитивного і негативного впливу перших є від'ємним (-3%), то других є додатній (+19%), і його не перевищує жодна із запропонованих для оцінки груп (приміром, наступною групою з найбільшим додатнім балансом були журналісти-розслідувачі й популярні блогери +12,1%). Таке розділення акторів громадянського суспільства й волонтерів також підкріплюється показниками довіри: 37,3% респондентів довіряють волонтерам, тоді як рівно вдвічі менше (18,6%) – благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням. Слід зазначити, що якщо довіра до останніх зменшилась порівняно з 2018 р.

(з 27,5%), довіра з боку суспільства до таких організацій може також розглядатися як один із показників їх розвитку, що наразі не має позитивної тенденції.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що громадянське суспільство в Україні продовжує не лише кількісно, а й якісно розвиватися, проте ситуація пандемії, яка вже вплинула на багато сфер життєдіяльності, також може спричинити певне сповільнення в розвитку громадської активності й організацій громадянського суспільства, що варто досліджувати протягом наступних років.

Джерела

Любива, Т. (2018). Розвиток громадянського суспільства в Україні. *Соціальні виміри суспільства*, Вип.10 (21), 92–98.

Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). (2020). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpoу/ukr/EDRPU_2020/ks_opfg/ks_opfg_1120.htm

Степаненко, В. П. (2015). Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАН України, 420 с.

Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_33565

Ghosh, M. In Search for Sustainability: Civil Society in Ukraine. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/10862.pdf>

2019 Civil Society Organization Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 23rd Edition – October 2020. URL: <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/resource-csosi-2019-report-europe-eurasia.pdf>

АГЕНТНІСТЬ БЕЗ НАДІЇ – ЧИ ЗРОСТАЄ ГРОМАДЯНСЬКА АКТИВНІСТЬ НА ТЛІ РОЗЧАРУВАННЯ?

Незважаючи на різке емоційне падіння 2020 р. порівняно з 2019-м, який можна було назвати роком “надії”, та зростання цього року розчарування серед населення України¹, кількість активних людей, які вважають, що те, як складається їхнє життя, залежить здебільшого від них самих, продовжує поступово зростати. Так, як показано на *рис. 1*, частка тих, хто вважає, що їхнє життя залежить від них (або здебільшого від них), що можна тлумачити як внутрішній локус контролю, у 2020 р. сягнула 30,1% (у 2019 р. – 25,1%*²), тоді як частка тих, хто вважає, що життя залежить більшою мірою (або здебільшого) від зовнішніх обставин (зовнішній локус контролю), зменшилася до 39,1% (42,6% минулого року). Показник тих, хто декларує внутрішній локус контролю, є найвищим за весь період проведення моніторингу, зовнішній – найменшим.

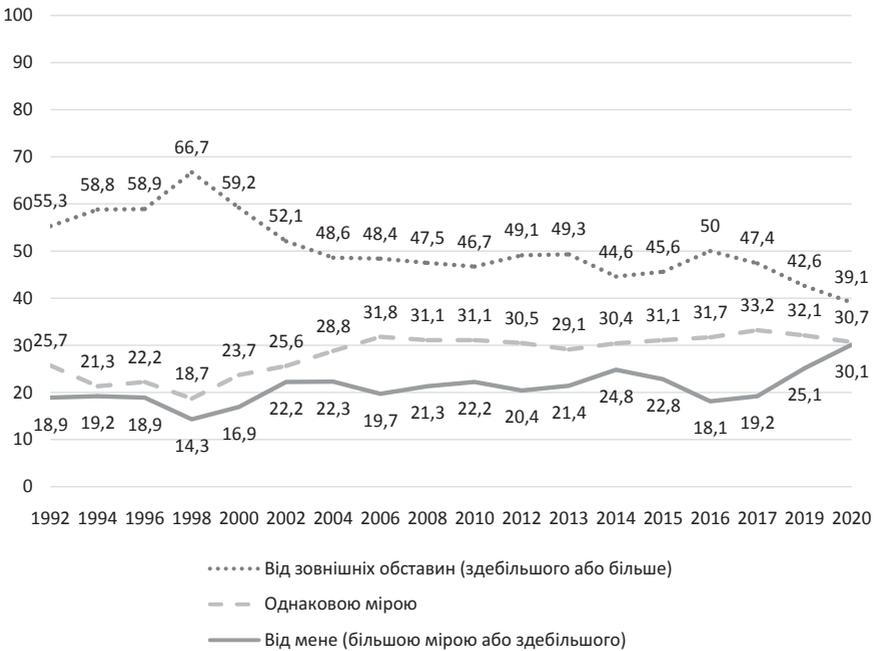
Як і раніше, установка на внутрішню спроможність впливати на власне життя, більше притаманна молодим людям, зі зростанням віку відповіді значуще зміщуються в бік “зовнішніх обставин” (*рис. 2*).

Різниця у відповідях на це запитання між чоловіками та жінками є, але вона статистично не значуща. Натомість більшу роль відіграє матеріальне становище.

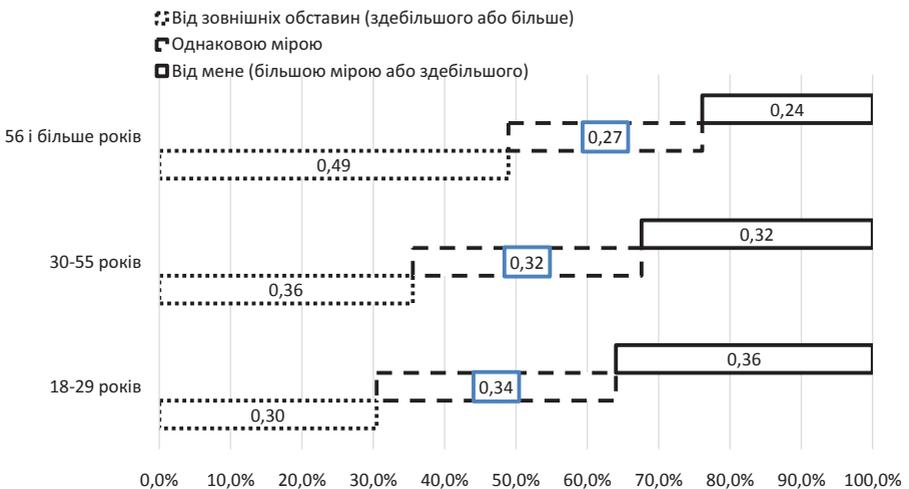
¹У 2019 р. у переліку настроїв, почуттів і переживань, які описують психологічну атмосферу в суспільстві, саме “надія” очолила рейтинг – 47,8%, тоді як у 2020 р. найчастіше називається “розчарування” – 42,8%, а “надія” згадується вдвічі рідше (24,2%), ніж торік.

²У 2019 р. у переліку настроїв, почуттів і переживань, які описують психологічну атмосферу в суспільстві, саме “надія” очолила рейтинг – 47,8%, тоді як у 2020 р. найчастіше називається “розчарування” – 42,8%, а “надія” згадується вдвічі рідше (24,2%), ніж торік.

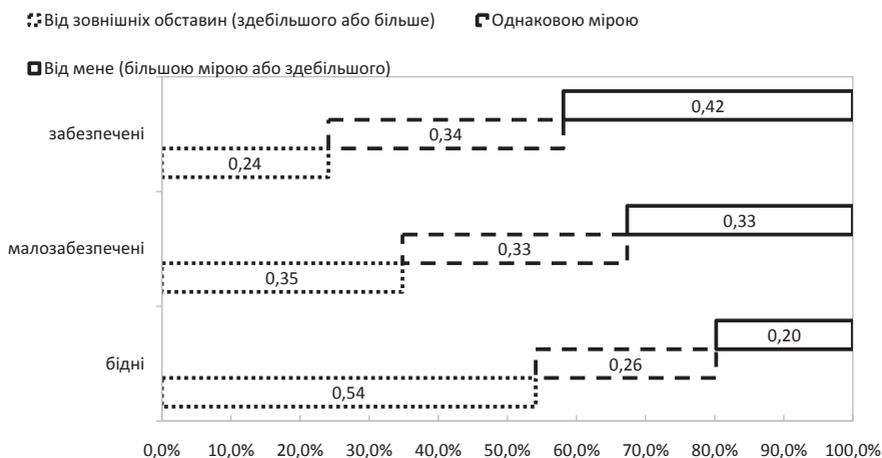
Розділ другий

**Рисунок 1. Динаміка відповідей на запитання
"Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те,
як складається Ваше життя?", 1992–2020 рр. (у %)**

**Рисунок 2. Розподіл відповідей на запитання
"Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те,
як складається Ваше життя?" за віковими групами**

**Рисунок 3. Розподіл відповідей на запитання
 “Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те,
 як складається Ваше життя?” за матеріальним становищем**

Як бачимо на *рис. 3*, високий рівень добробуту пов’язаний із упевненістю у контролі над власним життям – якщо серед бідних³ більше половини (54,1%) вважає, що життєвий шлях залежить від зовнішніх обставин, то серед малозабезпечених – близько третини (34,8%), а серед забезпечених – тільки чверть (24,1%). І, навпаки, серед бідних тільки 19,8% вважають, що те, як складається життя, залежить переважно від них самих, тоді як серед забезпечених – 41,9%. Цей зв’язок ще виразніше видно на крайніх значеннях: так, серед тих, хто вважає, що життєвий шлях залежить від них самих, бідних – 23,6%, а забезпечених – 34,3%, тоді як серед тих, хто більше зважає на зовнішні обставини, – бідних майже половина (49,7%), а забезпечених – тільки 15,2%. Аналогічний зв’язок між цим показником та віком, а також матеріальним становищем, спостерігався й у відповідях минулих років.

³Шкала матеріального становища укрупнена – відповіді на запитання “Визначте матеріальний стан Вашої сім’ї загалом за останні два-три місяці” об’єднано в три категорії: 1) бідні (“часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуюємо”; “не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо”; “вистачає лише на продукти харчування”); 2) малозабезпечені (“вистачає загалом на прожиття”); 3) забезпечені (“вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень”; “вистачає на все необхідне, робимо заощадження”; “живемо у повному достатку”).

Зважаючи на те, що частка людей молодших вікових груп у 2020 р. і забезпечених людей порівняно з попереднім роком зросла неістотно, а частка бідних навіть не тільки не зменшилася, а навіть збільшилась, не можна пояснити зростання тих, хто декларує зовнішній локус контролю, виключно демографічними причинами.

Минулого року при аналізі даних моніторингу було перевірено деякі гіпотези щодо причини зростання частки тих, хто декларує активні стратегії адаптації⁴. Було з'ясовано, що 1) стверджувати про суттєве об'єктивне покращення ситуації в країні та зростання саме внаслідок у результаті цього активних адаптаційних стратегій навряд чи можливо; 2) гіпотеза припущення про зростання прошарку активних суб'єктів, які активно адаптувалися самі, а також готові долучатися до впровадження змін, частково підтвердилася; 3) зв'язок між оптимізмом 73% виборців нового Президента 2019 р. та їхніми *уявленнями* про себе як активних творців нової реальності є доволі сильним. Було також висловлено припущення, що:

1) сплеск ейфорії та оптимізму (а водночас і відчуття власної адаптованості) виявиться не дуже стійким;

2) поступове зростання тонкого прошарку активних суб'єктів продовжиться.

Аналізуючи дані 2020 р., можна побачити, що, дійсно, емоційний стан суспільства цьогогоріч різко відрізняється від стану, який було зафіксовано під час проведення моніторингу у 2019 р. Тоді в переліку настроїв, почуттів та і переживань, які описують психологічну атмосферу в суспільстві, саме "надія" очолила рейтинг – 47,8%, цього року найчастіше називається "розчарування" – 42,8%, а "надія" згадується вдвічі рідше (24,2%), ніж торік. Багато із запропонованих в анкеті почуттів

⁴У 2019 р. це був аналіз відповідей на запитання "Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?", але в у 2020 р. це запитання не було включене в анкету, тому йдеться про близьке за змістом запитання "Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?", яке вимірює локус контролю індивіда. Втім, за даними 2019 р., між відповідями на ці два запитання існує тісний зв'язок – у тих, хто декларує активну стратегію адаптації, набагато частіше зустрічаються відповіді, що життя залежить здебільшого від них самих, а у тих, хто відповідає про пасивну адаптацію, частіше зустрічаються відповіді про залежність життєвого шляху від зовнішніх обставин.

мають значущу різницю у частоті згадування в групах людей із зовнішнім та внутрішнім локусом контролю (див. табл. 1⁵). Що стосується надії, то частота її згадування в двох групах значуще не відрізняється між собою та від середнього по масиву. Всі наведені в таблиці почуття частіше згадуються тими, хто має зовнішній локус контролю, що логічно, адже ці респонденти мають менше внутрішніх ресурсів для розбудови власного життєвого шляху, відповідно, більше залежать від зовнішніх подразників.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?” за групами людей із зовнішнім та внутрішнім локусом контролю (%)

	<i>Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?</i>	
	<i>Від зовнішніх обставин (здебільшого або більше)</i>	<i>Від мене (більшою мірою або здебільшого)</i>
Розчарування	44,1**	37,2**
Незахищеність	42,6*	31,3*
Тривога	41,7*	27,3*
Відчай	23,3*	17,3*
Розгубленість	22,7*	14,7*
Безвихідь	19,1*	10,5*

Що ж стосується зростання прошарку активних суб'єктів (агентів змін), то ситуація у 2020 р. є такою. Вагомий індикатор громадянської активності – це членство в громадських або політичних організаціях та об'єднаннях. Показник цей є доволі стабільним протягом усіх років проведення моніторингу і коливається в межах 13,0–17,9%, відповідно, від 82,1 до 87,0% не належить до жодних організацій чи рухів. Цього року, як і торік, утім, можна спостерігати не дуже великі, але

⁵У таблиці наведено тільки ті почуття, частота згадування яких значуще відрізняється у двох групах.

значущі відмінності між групою активних і пасивних громадян щодо членства в організаціях. Так, серед тих, хто декларує внутрішній локус контролю, членство в організаціях артикулює 16,2%, тоді як серед тих, хто залежить від зовнішніх обставин – 11,6%^{**6}.

Важливим доповненням до показника членства є показник участі у громадсько-політичних заходах протягом останнього року. Статистично значуща різниця (на рівні 99%) щодо участі в заходах між тими, хто сам відповідає за своє життя (внутрішній локус контролю), та тими, хто вважає, що воно залежить більшою мірою від зовнішніх обставин (зовнішній локус контролю), спостерігається в трьох видах діяльності:

- Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів – 21,2% та 14,6%.
- Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах – 11,8% та 6,8%.
- Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям – 10,5% та 6,0%.

Також є різниця у виборі твердження “у жодному із таких заходів участі не брав” – 59,7% та 70,5%. Така різниця у приблизно 10% спостерігалася і у 2019 р., утім, порівняно з минулим роком, практично всі показники участі в громадсько-політичних заходах серед усього масиву опитаних знизилися, сім з них – істотно. Таким чином, можна сказати, що загалом показники участі у громадсько-політичних заходах знизилися, але різниця між активними суб'єктами (внутрішній локус контролю) та пасивними (зовнішній локус контролю) збереглася.

Важливий показник соціального самопочуття (задоволеність своїм становищем у суспільстві) порівняно з 2019-м – роком надії та очікування змін – цього річ упав до значень 2018 р. Частка незадоволених у 2020 р. (38,6%) залишилася на рівні 2019-го (37,7%), тоді як частка задоволених різко зменшилася (з 34,7% до 23,7%) і повернулася до значень 2014–2018 рр. Водночас показник задоволеності своїм життям загалом цього року порівняно з попереднім роком істотно не змінився (зменшився, але ці

⁶У 2019 р. ці показники становили, відповідно, 18,8% та 13,8%**.

зміни не є статистично значущими). Таким чином, до фонові емоції “розчарування” додається також часткове зниження соціального самопочуття (саме в аспекті взаємозв’язку людини та суспільства). Втім, групи людей з різним локусом контролю декларують різні ступені задоволеності. У табл. 2 показано, що в тих, чиє життя залежить від зовнішніх обставин, майже половина не задоволені своєю роллю в суспільстві (49,2%), задоволені – лише 14,4%. У групі тих, хто сам відповідає за своє життя, ситуація протилежна – 27,9% та 34,4% відповідно.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?” за групами людей із зовнішнім та внутрішнім локусом контролю (%)

	<i>Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?</i>	
	<i>Від зовнішніх обставин (здебільшого або більше)</i>	<i>Від мене (більшою мірою або здебільшого)</i>
Скоріше не задоволений	49,2*	29,7*
Важко сказати, задоволений чи ні	36,4	35,9
Скоріше задоволений	14,4*	34,4*
Загалом	100	100

2019 р. був періодом надії – відповіді на запитання “Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?” ніколи не були такими, як торік. Цього року частка тих, хто висловлює надію на краще, впала до 16,8%, тобто тільки кожен шостий сподівається на покращення життя, порівняно з майже половиною (45,2%) у 2019 р. (табл. 3). Частка тих, хто вважає, що ніякого покращення в житті не буде, після минулорічного падіння до 25,2% знову сягнула майже половини опитаних (44,0%). Надія на покращення життя більшою мірою притаманна людям із внутрішнім локусом контролю (21,6%), тоді як у тих, хто більше залежить від зовнішніх обставин, такі сподівання висловлюють лише 13,5%*.

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?”, розподіл відповідей за 1998–2020 рр. (%)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ніякого покращення не буде	70,3	56,2	43,8	42,7	18,3	35,2	44	26,1	51,3	59,4	39,9	51,7	59	48,4	52,1	25,2	44,0
Важко сказати	18,7	24,3	43,1	38,8	41,5	43,2	36,3	43,2	33,7	28,1	37,6	27,3	24,8	29,2	30,8	29,5	38,8
Більш-менш налагодиться	11,1	19,3	13	18,4	40,2	21,6	19,6	30,6	14,9	12	22,3	19	16	21,2	17,1	45,2	16,8
Не відповіли	0	0,2	0,2	0,1	0	0	0,1	0,1	0,1	0,4	0,3	2	0,2	1,2	0	0	0,3

Порівняємо відповіді двох груп респондентів на запитання, що не пов’язані з соціальним/особистим самопочуттям, але віддзеркалюють реальне ставлення людей до викликів сьогодення (адже запитання, в яких для респондента не є очевидним, який варіант відповіді є соціально бажаним, мають високий евристичний потенціал). Важливими показниками тут видаються: 1) ставлення до обов’язкового вивчення іноземної мови та 2) відсутність потреби у користуванні Інтернетом. Так, на запитання “Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов’язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?” відповіли (серед усіх опитаних): російську – 38,7%, англійську – 81,2%. Утім, як видно з табл. 4, люди із зовнішнім локусом контролю частіше налаштовані на російську мову для школярів, тоді як люди із внутрішнім локусом контролю – на англійську. У запитанні щодо користування Інтернетом анкета містила варіант відповіді “ні, не маю потреби в цьому”, який загалом обрала п’ята частина населення (20,1%), але в групі з зовнішнім локусом контролю це спостерігалось вдвічі частіше (27,0%* проти 14,0%* у групі з внутрішнім локусом контролю).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов’язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?” за групами людей із зовнішнім та внутрішнім локусом контролю (%)

	<i>Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?</i>	
	<i>Від зовнішніх обставин (здебільшого або більше)</i>	<i>Від мене (більшою мірою або здебільшого)</i>
Російську	43,8*	33,7*
Англійську	77,3**	82,5**

Отже, можна сказати, що дані моніторингу – 2020 показали нестійкість зафіксованого торік сплеску надії та оптимізму, але водночас те, що тонкий прошарок активних людей із внутрішнім локусом контролю все-таки зростає. Це означає зростання громадянської активності, зменшення патерналізму та збільшення власної спроможності впливати на суспільство (бути агентом змін).

Аналізуючи дані власне моніторингу, не можна не згадати проведене цього року в Україні дослідження цінностей (7-ма хвиля Світового дослідження цінностей за моделлю Р. Інглгарта та К. Вельцеля), згідно з даними якого “у 2020 році українці почуваються в більшій безпеці, в тому числі фінансово, а також більш щасливо, ніж 9 років тому. Крім того, більшість тенденцій свідчать про рух до секулярно-раціональних цінностей і цінностей самовираження” [Світове дослідження..., с. 13].

Як наголошують Р. Інглгарт і К. Вельцель (обґрунтовуючи універсальність моделі людського розвитку), дані Світового дослідження цінностей, яке проводиться з 1981 р., демонструють таку послідовність: “(1) у відповідь на розширення життєвих можливостей люди роблять сильніший акцент на емансипативних цінностях, (2) у відповідь на сильніший акцент на емансипативних цінностях почуття агентності⁷ набувають більшої ваги у формуванні задоволеності життям, (3) у відпо-

⁷В оригіналі – “feelings of agency”.

відь на більший вплив агентності на задоволеність життям, сам рівень самої задоволеності життям підвищується” [Welzel, Christian and Inglehart, Ronald F., p.45].

Дані проведених в Україні хвиль дослідження свідчать про повільний, але все-таки наявний рух у бік зростання прошарку людей, які мають високий рівень емансипативних цінностей (цінностей самовираження) з часом (табл. 5), що узгоджується із наведеними вище даними моніторингу щодо зростання прошарку активних людей із внутрішнім локусом контролю, здатних бути агентами змін у суспільстві.

Таблиця 5

**Рівень вираженості емансипативних цінностей
(цінностей самовираження) серед населення України
за даними Світового дослідження цінностей (%)**

<i>Рівень вираженості емансипативних цінностей</i>	2006 р. (N=1000)	2011 р. (N=1500)	2020 р. (N=1289)
Низький	26,7	24,7	24,2
Середній	66,9	67,9	65,9
Високий	4,1	7,5	8,4
Не відповіли	2,3	0	1,4

Джерело: складено автором за даними офіційного сайту Світового дослідження цінностей (<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>, розділ Data and Documentation, підрозділ Online Analysis).

Джерела

Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. (2020). Український центр європейської політики. Київ. URL: https://sapiens.com.ua/publications/socpol-research/140/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf

Welzel, Christian and Inglehart, Ronald F., Agency, Values and Well-Being: A Human Development Model (February 18, 2010). Welzel, C. & R. Inglehart (2010). “Values, Agency, and Well-Being: A Human Development Model.” Social Indicators Research 97 (1): 43-63. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2390674>

МІЛЕНІАЛИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЦІЛІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАЙОСВІЧЕНІШОГО ПОКОЛІННЯ

Зміни в трудовій сфері, зумовлені цифровізацією робочого процесу, набули особливої інтенсивності в контексті пандемії 2020 р. та пов'язаних з нею вимог зменшення соціальної взаємодії, які запровадили тією чи іншою мірою більшість країн світу. Так, частка працівників у ЄС, які регулярно працюють віддалено із дому, зросла з 5,4% у 2019 р. до 30% (а іноді до 40%) у 2020 р. [Fana M., Fernández-Macías E., González-Vázquez I., etc.].

За результатами дослідження тенденцій праці Глобального інституту McKinsey, в якому проаналізовано понад 2000 видів діяльності за 800 професіями в дев'яти країнах світу, було доведено, що потенціал для віддаленої роботи зосереджений серед висококваліфікованих, високоосвічених працівників у декількох галузях, професіях і регіонах (одним з наслідків чого є посилення соціальної нерівності, адже дистанційна робота, забезпечуючи розширені переваги (такі як більша гнучкість та менші витрати для працівників, які можуть працювати із дому), водночас збільшує ненадійність роботи, яку неможливо виконати віддалено) [Madgavkar A., Lund S.]. У доповіді Світового банку 2020 р. наголошується на тому, що “у розвинених країнах заробітна плата дедалі відстає від загальної продуктивності праці, що частково зумовлено високими темпами впровадження технологій, але загалом призводить до зростаючої поляризації заробітної плати між працівниками різних професій” [The Global Competitiveness..., p. 24]. За прогнозом СБ, глобальний ринок праці у найближчому майбутньому особливо гостро відчує брак цифрових навичок, потрібних у нових економічних умовах [The Global Competitiveness..., p. 23]. У таких реаліях попит на освічених, високомобільних працівників з навичками роботи в цифровому просторі неодмінно зростатиме в більшості країн.

Міжкраїнові дослідження свідчать, що наразі населення світу має найвищий рівень освіти в історії [The Global Competitiveness], якого досягнуто переважно за рахунок молодих поколінь (міленіалів), які народились або дорослішали на межі тисячоліть. Їхнє життя тісно пов'язане з ІТ-технологіями, вони легко освоюють нововведення та інноваційні розробки, що робить їх максимально адаптованими до нових реалій ринку праці.

За даними досліджень Інституту соціології НАН України, тренд щодо постійного підвищення рівня освіти населення спостерігається і в нашій країні. Так, моніторингове дослідження 2020 р. виявило, що у нашій країні кількість осіб з базовою (бакалавр) та повною вищою освітою становить 37,0%; десять років тому (у 2010 р.) респондентів з вищою освітою (перший ступінь (бакалавр) та повна вища) налічувалося майже втричі менше – 13,8% опитаних. У 1994 р. відсоток опитаних з повною вищою освітою в національній вибірці становив 9% (освітнього рівня “бакалавр” на той час не існувало).

У соціодемографічних дослідженнях прийнято поділяти сучасне населення на вікові когорти: покоління традиціоналістів (ті, хто народився в період 1900–1945 рр.), покоління бебі-буму (1946–1964 рр. н.), покоління X (або GenXers, 1965–1979 рр. н.) і покоління міленіуму (1980–1996 рр. н.) [How Millennials..., р. 6]. (За класифікацією International Trade Union Confederation, міленіали – найбільш мобільна та соціально активна вікова група 16–34 років; покоління X – особи 35–44 років (можливості яких обмежуються сімейними обов'язками); сендвіч-покоління (вікова група 45–54 років, яка відчуває на собі подвійну відповідальність в утриманні власної сім'ї і турботі про своїх батьків); пенсіонери (особи віком 55+) [ITUC Frontlines 2016, р. 13]). Таким чином, до покоління міленіалів у сучасному суспільстві можна віднести респондентів до 40 років.

У роботі “How Millennials Want to Work and Live” Центр досліджень Гелапа на основі емпіричних даних виокремив основні характеристики покоління міленіум: неприв'язаність (unattached), підключеність (connected), вільність (uncons-

trained), ідеалістичність (idealistic). Неприв'язаність означає як мобільність, засновану на відкладенні одруження, так і послаблений зв'язок з соціумом (робочим місцем, громадою, родинним або релігійним оточенням). Підключеність виявляється у постійному онлайн зв'язку з глобальним світом: вільність (або розкутість) – у руйнуванні стереотипів; ідеалістичність – у намаганні отримати від роботи не тільки матеріальну віддачу, а й моральне задоволення, можливості зростання, сенс для життя загалом. На думку дослідників, такі якості надають поколінню міленіалів безумовного пріоритету на ринку праці [How Millennials..., р. 8–9]. На нашу думку, додатковою визначальною рисою міленіалів слід назвати освіченість (високий рівень освіти).

Щодо міленіалів у сучасному українському суспільстві (до яких ми віднесемо дві групи респондентів – осіб 18–29 років (1991–2002 рр. н.), і назвемо їх міленіали М (молодші) та 30–39 років (1981–1990 рр. н.), або міленіали С (старші)), можемо зазначити, що більшість наведених рис тією чи іншою мірою їм притаманна.

Неприв'язаність. Відкладення одруження і народження дітей скоріш притаманне респондентам до 29 років: більше половини міленіалів М (54,8%) на час опитування ніколи не перебували у шлюбі, 63,5% з них не мають дітей. Водночас понад дві третини міленіалів С (66,4%) перебувають у законному шлюбі, дітей не мають 20,1% з них.

Обидві групи респондентів частіше за інших відповідають, що вони або їхні близькі родичі користувалися можливістю безвізового відвідування країн ЄС (частота становить у середньому 1,9 раза для міленіалів М та 1,8 раза для міленіалів С (хоча вдев'ятеро та вдесятеро більше молодих людей частіше їздили за кордон у пошуках роботи, аніж на навчання). Основна частина опитаних міленіалів (67,3% s 65,5% відповідно) не скористались жодною можливістю безвізового режиму.

Більше третини міленіалів зазначили, що вони або хтось з членів їхньої сім'ї мають досвід роботи за кордоном. Не мають такого досвіду дві третини респондентів цього віку; у більш старшому віці цей відсоток суттєво зростає.

Таким чином, більшість опитаних українських громадян ніколи не виїжджали за кордон на тимчасову роботу; один раз це робили 10,5% наймолодших респондентів. У середньому на них припадає 0,4 таких виїздів, на старших міленіалів – 0,5 виїздів. При цьому вдвічі більша кількість міленіалів М має намір поїхати за кордон на заробітки в найближчий рік (21,8% опитаних), і це максимальна кількість бажаючих серед усіх вікових груп (серед старших міленіалів цей відсоток дорівнює 15,8%).

Щодо кардинальної зміни місця проживання, то серед міленіалів М такий намір зазначили 30,2% опитаних, що є найвищим рівнем налаштованості серед вікових груп. Міленіали С погоджуються з такою думкою у чверті випадків (24,2%). (Щоправда, кількість бажаючих виїхати зі свого населеного пункту суттєво спадає тільки в групі респондентів 50+, а кількість небажаючих виїжджати становить менше половини опитаних тільки в наймолодшій віковій групі – 42,6%). При цьому серед тих опитаних, хто погодився б виїхати, більше чверті не мають чіткого уявлення про те, куди саме (і обирають відповідь “Ще не знаю куди”). Серед молодих міленіалів таких 29,8% опитаних, серед старших – 28,3% опитаних (тоді як у середньому по країні ця кількість становить 20,7% опитаних). При цьому серед причин можливого від'їзду з населеного пункту в цілому по масиву лідирує варіант “бажання знайти нове місце роботи” (23,1% опитаних), проте у двох найбільш молодих групах цей відсоток є набагато вищим (39,4% і 35,3% опитаних відповідно).

Підключеність. Міленіали загалом є найбільш частими користувачами послуг Інтернету порівняно з іншими віковими когортами: із запропонованих 18 альтернатив його використання обидві групи виявились найактивнішими в усіх без винятку, причому максимально часто порівняно з іншими респонденти обох груп використовують Інтернет для підробітку.

Щодо сприйняття соціального світу навколо, то міленіали частіше за інші вікові групи вважають себе адаптованими до нього (вміння жити в нових суспільних умовах вистачає відповідно 46,5% міленіалів М та 42,9% міленіалів С; брак та-

кого вміння відчувають у 2,7 та у 2,1 рази менша кількість респондентів цього віку). Крім того, своє становище в суспільстві міленіали оцінюють вище інших когорт (відповідно на 4,0 та 3,9 бала в середньому, тоді як у старших респондентів середній бал становить від 2,9 до 3,7).

Оцінка економічної ситуації респондентами-міленіалами за 10-бальною шкалою більш оптимістична, ніж в інших вікових групах (3,5 та 3,2 бала в середньому, тоді як в інших вікових групах її оцінюють на 3 бали і нижче). Обидві групи міленіалів лояльніше ставляться до приватної власності на підприємства та землю, серед них істотно менше прихильників планового розвитку економіки.

Безробіття – проблема, що викликає стурбованість більш як у половини міленіалів М (52,3%), і це максимальний рівень хвилювання серед усіх вікових груп (вище – тільки високі ціни на товари та послуги (70,2%) та високі тарифи на житлово-комунальні послуги (56,3%)). Тією ж мірою наймолодші респонденти хвилюються щодо корупції в органах влади і управління (51,4%). Для міленіалів С проблема безробіття посідає четверте місце серед нагальних проблем (44,7%) після високих цін (74,4%), високих тарифів (59,7%) та корупції (58,6%).

Вільність. Як правило, молодші респонденти впевненіші у своїх здібностях при розв'язанні життєвих проблем (трохи менше половини опитаних відповіли, що їм вистачає ініціативи й самостійності під час розв'язання життєвих проблем – 45,5% і 48,5% відповідно в обох групах міленіалів). Їм також властивий вищий порівняно з іншими рівень упевненості у своїх силах. У цьому зізналися 53,8% міленіалів М та 42,6% міленіалів С.

Відповідаючи на запитання “Від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?”, баланс між зовнішніми обставинами та власними силами невеликою мірою, але схиляється в бік останніх у групі міленіалів М (30,5% та 36,0% відповідно). У групі міленіалів С він наближається до балансу (35,5% та 33,0%), як і в групі покоління Х (33,8% та 35,2%), а з 50-ти років – різко схиляється в бік зовнішніх обставин.

Ідеалістичність. Підвищення освітнього рівня має особливе значення для міленіалів: дуже важливим цей аспект вважають

32,9% молодших та 38,9% старших з них. Треба зазначити, що для покоління міленіум, як і для покоління X (тобто респондентів 18–49 років), значення важливості підвищення освітнього рівня, інтелектуального розвитку мають пріоритет навіть над розширенням культурного кругозору і загалом набирає понад 70% у кожній з трьох вікових груп (тих, хто вважає це важливим і дуже важливим особисто для себе).

Цікава робота також максимально важлива для респондентів цих трьох вікових груп (більше половини опитаних зазначили, що для них це дуже важливо). Водночас майже 40% респондентів працездатного віку (18–69 років) зізналися, що їм бракує підходящої роботи (вистачає роботи – близько третині респондентів).

Найвищий рівень освіти серед шести вікових груп фіксується серед старших міленіалів (42,8% респондентів цієї групи мають повну вищу освіту; рівень базової вищої освіти здобули більше половини опитаних цього віку (52,0%)). У групі молодших міленіалів 26,8% респондентів з повною вищою освітою, що в сукупності з базовою становить 41,9% (18,2% респондентів цієї групи перебувають на тому чи іншому етапі навчання).

Розуміння необхідності отримання хорошої освіти, розвитку інтелекту та здібностей в українському суспільстві зростає одночасно з впевненістю в тому, що ці якості необхідні для досягнення високого соціального статусу. На запитання про найважливіші чинники у досягненні людиною високого соціального становища у нашій країні, яке ставилося в дослідженні 2009 р., з 19 запропонованих варіантів до п'ятірки пріоритетних увійшли такі відповіді: впливові родичі (51,5% опитаних у цілому), походження з сім'ї з високим соціальним становищем (37,9%), заможні батьки (36,5%), уміння іноді йти в обхід закону (33,1%), високий інтелект, здібності (30,3%).

На це саме запитання у 2019 р. було отримано такі відповіді: на першому місці залишився варіант “впливові родичі” (42,3%), але на другому вже опинився “високий інтелект, здібності” (35,6%); далі – “хороше здоров'я” (34,1%), “походження з сім'ї з високим соціальним становищем” (32,9%), “умін-

ня іноді йти в обхід закону” (31,2%). Міленіали віддають перевагу інтелекту і здібностям частіше, ніж інші вікові групи (36,5% молодших і 40,2% старших вважають їх важливими для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні).

На подібне запитання, але стосовно інших країн (“Що з переліченого нижче є, на Вашу думку, найбільш важливим для досягнення людиною високого соціального становища у розвинених країнах Заходу?”), українські громадяни загалом відповіли так. У моніторинговому дослідженні 2009 р. на перше місце було поставлено високий інтелект, здібності (56,1%), на друге – хорошу освіту (49,0%). Наступні варіанти називалися вдвічі рідше: “походження з сім’ї з високим соціальним становищем” (24,2%), “уміння розпоряджатися грошима” (23,7%), “хороше здоров’я” (23,0%). Через десять років головні пріоритети, на думку громадян, майже не змінились: на першому місці вони бачили “високий інтелект, здібності” (57,9%), на другому – “хорошу освіту” (48,2%), далі – “знання іноземних мов” (32,5%), “хороше здоров’я” (29,6%), “чесність, принциповість” – (25,7%). Щодо міленіалів, то в обох групах інтелект та здібності вони поставили на перше місце (58,2% та 59,8% відповідно в групі молодших та старших), так само як і хорошу освіту (50,7% і 50,4% відповідно, що є найвищою оцінкою серед усіх вікових груп).

Отже, українські міленіали є, безперечно, найактивнішою, найосвіченішою та найадаптованішою до нових умов роботи частиною населення. Наймолодші з них мають, до того ж, найвищий серед інших рівень налаштованості на роботу за кордоном та найбільш стурбовані проблемою безробіття. Найактуальнішим мотивом виїзду з місця проживання для обох груп є пошук нового місця роботи. Міленіали загалом активно використовують Інтернет як у роботі, так і в повсякденному житті. Вони вирізняються впевненістю в собі та своїх силах, зацікавленістю в роботі та підвищенні свого освітнього рівня. До того ж, більшість їх впевнена, що саме ці якості найбільшою мірою затребувані “в розвинених країнах Заходу”. Це означає, що частка працездатного населення, яка має

здібності та навички праці в нових економічних умовах (дистанційної роботи, знаходження нових технологічних рішень, інноваційного підходу до виконання завдань), демонструє найвищу налаштованість на трудову міграцію, через що може бути назавжди втрачена для української економіки і суспільства загалом.

Джерела

Fana M., Fernández-Macías E., González-Vázquez I., Milasi S., Napierala J. (2020). Telework during the Covid-19 crisis: new reality, old questions. *Social Europe*. (18 December). URL: <https://www.socialeurope.eu/telework-during-the-covid-19-crisis-new-reality-old-questions>

Madgavkar A., Lund S. (2020). Remote working is here to stay. But who will be doing it? (01 December). URL: https://www.weforum.org/agenda/2020/12/remote-working-who-will-be-doing-it/?utm_source=sfmc&utm_medium=email&utm_campaign=2737721_Agenda_weekly-4December2020&utm_term=&emailType=Newsletter

The Global Competitiveness Report. Special Edition (2020). How Countries are Performing on the Road to Recovery. WEF. 95 p. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf

Уровень грамотности в мире (2018). *The world only*. (21.05). URL: <https://theworldonly.org/uroven-gramotnosti-v-mire/>

How Millennials Want to Work and Live. (2016). URL: <https://www.gallup.com/workplace/238073/millennials-work-live.aspx>

ITUC Frontlines (2016). Poll Special Topic: Wage sand Inequality. 17 p. URL: www.ituc-csi.org

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ІНСТИТУТУ СІМ'Ї В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Незважаючи на несприятливі й нестабільні для значної частини населення соціально-економічні умови життя і вплив загальноєвропейських стандартів у сфері організації приватного, у тому числі сімейного життя, в сучасній Україні продовжує зберігатися така традиція національного способу життя, як домінуюча орієнтація на шлюб.

Дослідження демографів свідчать, що до 35 років 94% населення мали або мають на даний час досвід подружнього життя, тобто перебувають у шлюбі або були одружені раніше [Слюсар Л.]. Ці дані свідчать, що всі розмови про “відмирання” інституту сім'ї є вельми перебільшеними. Безшлюбність, як і раніше, не характерна для України, але моделі шлюбної поведінки, а також сценарії дошлюбних стосунків поступово змінюються.

Безумовно, функціонування цього інституту має свої проблеми. Деякі з цих проблем притаманні й жителям інших європейських країн, але є особливості, які є типовими значною мірою тільки для української сім'ї.

Завданням даної статті є виявлення та аналіз форм шлюбної поведінки українців і тенденцій їх трансформації під впливом мінливих соціально-економічних умов життя (на основі даних багаторічного моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України та даних чотирьох хвиль загальноєвропейського моніторингового проекту “Європейське соціальне дослідження (ESS)”, в Україні опитування проведені за загальнонаціональною випадковою вибіркою у 2005–2007–2009–2011 рр. під керівництвом Є. Головахи та А. Горбачика). Однією з таких особливостей є надзвичайно високий рівень довіри українців до своєї сім'ї і своїх рідних (табл. 1).

Соціологічні опитування населення України, що проводилися упродовж останніх 26 років, стабільно демонструють,

**Динаміка рівня довіри сім'ї
та родичам у населення України (%)**

<i>Рівень довіри</i>	1994	1996	2000	2004	2008	2012	2015	2020
Не довіряю	3,6	3,1	2,6	4,7	2,6	2,4	2,3	2,4
Важко сказати, довіряю, чи ні	6,9	5,1	4,3	4,6	2,5	3,1	4,0	3,1
Довіряю	86,9	91,8	92,8	90,6	95,8	94,4	93,7	94,5
Не відповіли	2,6	0,0	0,3	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0

що сім'я та рідні мають найвищий рівень довіри серед усіх соціальних інститутів, що функціонують в українському суспільстві. Більше того, рівень довіри до сім'ї продовжує зростати: у 1994 р. довіряли родині 86,9% опитаних українців, у 2020 р. – 94,5%. Тобто практично всі опитані. Для порівняння: цього ж року довіру до Президента висловили тільки 22,4% опитаних українців, довіру до Верховної Ради – 9,5 %, довіру до судової системи – 7,4 %.

Таблиця 2

Динаміка сімейного стану населення України (%)

<i>Сімейний стан</i>	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2020
Ніколи не був(ла) у шлюбі	13,8	13,5	14,8	13,7	14,9	14,1	13,6	14,7	14,2
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	60,0	57,2	57,8	59,1	56,1	55,2	58,6	59,4	57,7
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	4,9	5,8	4,3	5,4	7,3	6,8	7,5	6,2	6,4
Розлучений(на) офіційно	7,3	7,7	7,6	7,6	8,3	8,4	7,9	7,3	8,6
Розійшовся(лась), хоча офіційно не розлучений(на)	1,8	1,5	1,9	0,9	1,0	1,6	1,3	1,9	1,8
Вдівець (вдова)	11,8	13,9	13,2	12,9	12,1	13,3	10,8	10,5	11,3
Не відповіли	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,6	0,3	0,0	0,0

Якими обставинами зумовлена така висока цінність сімейного способу життя для населення України? По-перше, історично так склалося, що в Україні завжди була високою частка сільського населення. І навіть станом на 2020 р. сільське населення становить 12,8 млн, тобто 30,5% усього населення, міське – 29,1 млн [Демографическая ситуация...]. Сільське населення в усіх суспільствах було більш консервативним і довше зберігало традиції й уклад життя минулих поколінь. По-друге, чим більш проблематичною і нестабільною стає економічна ситуація в суспільстві, особливо в ситуації локальних збройних конфліктів і нестачі робочих місць, тим більше люди цінують сім'ю як гарантію й опору свого існування.

По-третє, це, напевно, найголовніше – сім'я в Україні не втратила свого головного призначення – організувати приватне, інтимне життя людей, бути надійним тилом, забезпечувати тепло і турботу своїм членам. Так, у моніторинговому опитуванні 2020 р. 63,7% опитаних українців оцінили стосунки у своїй сім'ї як спокійні і тільки 7,9% назвали їх напруженими, 28,4% не змогли дати чітке визначення психологічної ситуації у своїй родині.

Висока цінність сім'ї і близького оточення у свідомості сучасних українців цілком закономірно знаходить підтвердження в реальній поведінковій орієнтації на вступ до шлюбу. За даними моніторингового опитування населення у 2020 р., 57,7 % мали зареєстрований шлюб (табл. 2). За останні два десятиліття фактично рівень шлюбності в Україні був високим і не змінювався. Деякі коливання у цифрах були зумовлені тільки чисельністю поколінь молоді, що вступали у шлюбний вік, а також тим, чи був це високосний рік, чи ні (високосний рік вважається нещасливим для майбутнього шлюбу).

Частка населення, яка ніколи не була у шлюбі, становить 14,2% і за останні два десятиліття теж значно не змінюється. Серед усіх європейських країн Україна має найменшу частку населення, яке ніколи не перебувало у шлюбі [Дані чотирьох хвиль...].

Однак інститут сім'ї в Україні не є незмінною конструкцією. Зареєстрований шлюб, зберігаючи своє домінування над іншими моделями шлюбності, має значні зміни в поведінці

людей під впливом загальної модернізації життя суспільства. Так, змінюється вікова модель шлюбності, укладення шлюбу в більшості випадків відкладається до завершення періоду освіти і початку професійної кар'єри. Ранні шлюби стають рідкістю: у 2013 і 2014 рр. кількість шлюбів, у яких наречена була молодше 18 років, була вже меншою 1%. Тоді як у першій половині 1990-х цей показник становив понад 10% [Демографическая ситуация...]. На даний час середній вік вступу в перший шлюб для чоловіків – 28, а для жінок – 25 років.

Планування сімейного життя у молоді стає більш раціональним і осмисленим, а доступність сучасних засобів контрацепції зменшує кількість шлюбів, що укладаються через вагітність нареченої. Впливають і зміни в законодавстві. Так, у березні 2012 р. до Сімейного кодексу України були внесені поправки, і шлюбний вік жінок був підвищений з 17 до 18 років, тобто зрівняний з чоловічим. Зареєструвати шлюб у більш ранньому віці тепер можна тільки з дозволу суду та при досягненні віку 16 років.

В останні роки в нашій країні намітилася тенденція зменшення кількості розлучень. Так, у 2019 р. в Україні було зареєстровано понад 227 тис. шлюбів, а розлучень – лише трохи більше 37 тис. Усього в цьому році було зафіксовано розлучень майже на 40% менше, ніж торік. Можна зробити висновок, що шлюб став більш стійким. Але точно сказати, завдяки чому зросла стабільність шлюбних осередків в Україні, поки що не можна, потрібні спеціальні соціологічні та психологічні дослідження з цієї проблематики. Можливе припущення – молоде покоління, яке бере шлюб, стало серйозніше ставитися до своїх ролей чоловіка та дружини, і це сприяє зміцненню шлюбів. Так, саме в молодих сім'ях найпоширенішою формою шлюбу є *партнерська сім'я*, тобто сім'я, де немає жорсткого поділу праці на обов'язки, які не повинен виконувати чоловік, але зобов'язана виконувати тільки жінка і навпаки.

З більшою впевненістю можна сказати, що економічна нестабільність, загроза залишитися без засобів до існування на якийсь час змушує людей більше цінувати й берегти шлюб, удвох вижити легше, ніж одному.

Ще однією тенденцією еволюції форм сімейного життя є зменшення кількості членів сім'ї (табл. 3). Дане явище пов'язане як зі зменшенням народжуваності в Україні починаючи з 2012 р., так і зі зменшенням кількості розширених сімей, де чоловік і жінка живуть разом зі своїми батьками або іншими родичами. Причому зменшення розмірів сімей відбувається доволі швидкими темпами. Так, у 2005 р. середній розмір сім'ї в Україні становив 3,37, у 2011 р. зменшився до 3,19 осіб.

Моніторинговим опитуванням 2020 р. було зафіксовано, що 22,3% сімей мають одну дитину до 18 років, 10,8% – двох дітей до 18 років. І тільки 1,6% – трьох дітей (з цією кількістю дітей сім'я вважається в Україні багатодітною). Понад три дитини до 18 років мають лише 0,8% сімей. В інших опитаних сім'ях (64,5%) дітей до 18 років немає. Тобто дітей, які перебувають на утриманні у батьків і потребують їхньої уваги і догляду, або вже немає або ще немає.

Зменшення розміру сімей – це загальна тенденція для всіх європейських країн.

Україна посідає четверте місце серед них за величиною сімейного осередку (в середньому 3,19 осіб у 2011 р.). Більшими за розміром сім'ями живуть поляки (3,33), жителі Словенії (3,28) і болгари (3,21).

Інститут сім'ї, як і будь-яка соціальна система, реагує на трансформації, що відбуваються в суспільстві, змінюючи як поведінку людей у цій сфері, так і моральні цінності та норми, які стосуються шлюбно-сімейної сфери. По всьому світу знижується кількість зареєстрованих шлюбів, і, відповідно, зростає кількість альтернативних форм співжиття чоловіка та жінки, які можна умовно назвати *альтернативними шлюбними об'єднаннями*.

Шлюб – це юридично оформлений (санкціонований державою), вільний і добровільний союз жінки і чоловіка, спрямований на створення сім'ї і який породжує права і обов'язки у подружжя. Під *альтернативним* ("цивільним", консенсуальним) шлюбом зазвичай розуміється тривалий союз чоловіка і жінки (або двох партнерів однієї статі) не оформлений юридично, а також інтимні, майнові та інші відносини, що склалися між ними. Альтернативний шлюб передбачає більшу свободу

Динаміка розміру сімей в Україні та в європейських країнах*

<i>Країна Європи</i>	<i>Середня кількість членів сім'ї</i>			
	<i>2005</i>	<i>2007</i>	<i>2009</i>	<i>2011</i>
Австрія	3,42	3,41	-	-
Бельгія	2,91	2,96	2,91	2,93
Болгарія	-	3,60	3,40	3,21
Велика Британія	2,95	2,78	2,71	2,79
Греція	3,25		3,36	3,11
Данія	2,55	2,53	2,56	2,59
Естонія	2,80	2,78	2,78	2,71
Ірландія	3,86	3,50	-	3,18
Іспанія	3,21	3,16	3,03	3,06
Кіпр	-	3,71	2,98	2,81
Латвія	-	2,66	2,73	-
Нідерланди	2,88	2,77	2,92	2,87
Німеччина	2,60	2,52	2,58	2,72
Норвегія	2,68	2,66	2,67	2,68
Польща	3,70	3,66	3,42	3,33
Португалія	3,15	3,07	3,00	2,97
Росія	-	3,12	3,02	3,05
Румунія	-	3,00	3,23	-
Словаччина	3,75	3,52	2,97	3,09
Словенія	3,41	3,38	3,35	3,28
Угорщина	3,05	3,12	3,08	2,92
<i>Україна</i>	<i>3,37</i>	<i>3,26</i>	<i>3,16</i>	<i>3,19</i>
Фінляндія	2,51	2,48	2,49	2,41
Франція	2,94	2,98	2,96	2,76
Швейцарія	2,84	2,80	2,66	2,75
Швеція	2,57	2,57	2,59	2,50

*Дані загальноєвропейського моніторингового проекту "Європейське соціальне дослідження" (ESS).

поведінки партнерів, багатоваріантність зразків побудови взаємовідносин між партнерами, проте такі складові шлюбу, як поява спільних дітей, піклування про них і можливість утримання одного із подружжя іншим, також присутні, як і в офіційному шлюбі.

У сучасному суспільстві є чимало варіантів альтернативних шлюбів. Але в Україні мають місце такі їх варіанти:

Відкритий шлюб. Офіційно зареєстрований шлюб, де дружина і чоловік допускають романи й інтимні зв'язки поза шлюбом. Набув поширення в Європі, має місце і в Україні. Але практично не вивчений соціологами і психологами, як важкодоступний для дослідження.

Гостьовий (екстериторіальний) шлюб. Відносини офіційно зареєстровані, але чоловік і дружина проживають окремо. Час від часу зустрічаються, але спільного господарства вже не ведуть. Екстериторіальний шлюб є проміжним етапом між офіційним шлюбом і офіційним розлученням. За даними соціологічних опитувань, 1,8 % населення перебувають у такій ситуації (табл. 2).

Консенсуальний (або "цивільний") шлюб. Сімейний союз жінки та чоловіка, який не зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Ця форма шлюбу поширена в країнах Євросоюзу, де свої відносини реєструє лише кожна четверта пара, яка проживає спільно. В Україні, починаючи з 2002-го і до 2014 р. включно, кількість цих союзів постійно зростала: з 4,9% до 7,5%. Але потім під впливом погіршення соціально-економічної ситуації в країні та війни на сході України поширеність цієї форми союзів жінки і чоловіка зменшилася до 6,2 % у 2020 р. (табл. 2). У нестабільній соціально-економічній ситуації є тенденція переводити цей союз в офіційно оформлений шлюб.

Трансформація інституту сім'ї – загальноосвітова тенденція, і вона змінюється в бік полегшення шлюбних норм та обов'язків. Показово, що в цьому зацікавлені і жінки, і чоловіки.

Однак цей вид шлюбних відносин – *багатошаровий феномен*, і його існування в сучасних українських умовах пояснюється низкою як економічних, так і морально-ціннісних

**Ставлення населення України та європейських країн
до співжиття без офіційної реєстрації стосунків, 2007 р.*(%)**

Країна Європи	Жінки				Чоловіки			
	Не схвалюю	Важко сказати, схвалюю чи ні	Схвалюю	Не відповіли	Не схвалюю	Важко сказати, схвалюю чи ні	Схва-юю	Не відповіли
Австрія	10,9	41,1	43,0	0,5	10,2	43,5	41,6	4,7
Бельгія	9,6	20,0	70,4	00	8,7	24,8	66,4	0,1
Болгарія	43,2	24,9	17,5	3,4	34,5	25,6	35,6	4,3
Велика Британія	14,1	60,0	25,6	0,3	14,1	60,7	24,7	1,2
Данія	5,0	1,6	91,3	2,1	4,0	3,1	90,4	2,5
Естонія	26,8	56,4	15,1	1,7	29,4	55,9	13,4	1,3
Ірландія	19,3	49,9	28,1	2,7	18,5	54,8	22,2	4,5
Іспанія	15,1	29,2	55,4	0,3	16,3	26,9	56,7	0,1
Кіпр	32,7	29,7	37,3	0,3	24,4	29,1	45,9	0,6
Латвія	21,0	40,1	35,0	3,9	32,8	37,7	33,7	5,8
Нідерланди	12,1	11,8	75,1	1,0	11,8	12,9	75,2	0,1
Німеччина	9,0	64,0	26,2	0,8	10,2	63,8	25,3	0,9
Норвегія	8,0	8,1	83,7	0,2	6,2	13,0	80,7	0,1
Польща	35,0	21,4	42,6	1,0	32,4	21,2	45,3	1,1
Португалія	13,8	36,4	48,8	1,0	10,7	40,6	48,4	0,3
Росія	35,2	37,6	24,1	3,1	37,9	38,6	20,6	2,9
Румунія	42,5	37,0	18,5	2,0	37,8	38,1	19,9	4,2
Словаччина	33,3	38,5	26,0	2,2	34,1	40,4	24,1	1,4
Словенія	16,4	17,6	65,1	0,9	19,4	25,0	53,9	1,7
Угорщина	12,4	44,6	39,4	3,6	13,1	47,1	36,5	3,6
<i>Україна</i>	<i>50,7</i>	<i>28,2</i>	<i>16,8</i>	<i>4,3</i>	<i>52,2</i>	<i>26,2</i>	<i>18,0</i>	<i>3,6</i>
Фінляндія	7,7	18,4	73,4	0,5	8,6	20,0	71,3	0,1
Франція	8,9	44,9	46,1	0,1	11,9	45,4	42,7	
Швейцарія	10,3	52,7	36,6	0,4	8,9	52,3	38,6	0,2
Швеція	3,4	35,5	60,3	0,8	2,8	45,3	49,8	2,1

*Дані загальноєвропейського моніторингового проекту "Європейське соціальне дослідження" (ESS).

ідеологічних чинників. Дуже часто консенсуальний шлюб є першим етапом на шляху до офіційного шлюбу (тим самим складаються нові моделі шлюбної поведінки). Іноді, з ідейних мотивів, ця форма шлюбних відносин обирається як свідома боротьба проти шлюбу як анахронізму. Замість цього створюється довгострокове партнерство. Ще одним дуже поширеним чинником незареєстрованих шлюбних союзів є ставлення до цієї форми співжиття як до альтернативи самотності, тобто це відносини між людьми, які періодично зустрічаються, мають сексуальні відносини, іноді деякий час мешкають разом або мандрують разом, але не розглядають ці відносини як щось серйозне.

Незважаючи на те, що серед молоді спостерігається тенденція зростання кількості незареєстрованих шлюбів (особливо як пробних відносин перед укладенням офіційного шлюбу), у суспільній свідомості половини українців (як жінок, так і чоловіків) цей феномен зберігає негативне забарвлення (50,7%) (табл. 4). Схвалює цю форму шлюбних відносин лише кожен шостий (16,6%), більше чверті не визначилися в цьому питанні (28,2%).

Річ у тому, що морально-етичні норми, на яких засновані взаємини статей – дуже стійкий феномен, який в історичному минулому практикувався кілька століть. Як будь-яке ідеологічне явище, воно змінюється з деяким запізненням, слідом за зміною соціальної реальності.

Порівняно з іншими європейськими країнами українці налаштовані найбільш негативно до цієї форми шлюбних відносин. Населення європейських країн з розвиненою соціально орієнтованою державною політикою вже прийняло у свою ціннісно нормативну структуру шлюбних відносин цей вид шлюбу. Так, 91,3 % жителів Данії, 83,7 – Норвегії та 75,1 % – Нідерландів ставляться до цього позитивно.

Найбільше неприйняття українцями незареєстрованих шлюбів (порівняно з іншими європейськими країнами) пояснюється не тільки тим, що для них протягом всієї історії народу і до сьогодні традиційний шлюб мав і має дуже високу цінність, а й тим, що державна законодавча політика стосов-

но незареєстрованих шлюбних відносин у різні періоди історії була доволі суперечливою. Сучасне українське сімейне законодавство (Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р.) побудоване на загальноєвропейських ліберальних нормах щодо незареєстрованих шлюбів громадян. Сімейне право визнало існування так званого цивільного, консенсуального (незарєєстрованого) шлюбу, адже п. 2 ст. 3 згаданого кодексу гласить: “Сім’ю складають особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права та обов’язки”. *Стаття не містить норми про обов’язкову реєстрацію шлюбу.* Але для людей, які живуть у незареєстрованому шлюбі, є деякі юридичні незручності. Вони пов’язані як з процедурою реєстрації новонародженої дитини, так і з розподілом майна у випадку смерті одного з партнерів. Так, наприклад, коли відсутня спільна заява матері та батька дитини щодо реєстрації новонародженого у відповідних державних структурах, батьківство визнається за рішенням суду.

Ці та деякі інші юридичні незручності та ще доволі поширений побутовий осуд цієї форми шлюбних відносин зумовлюють те, що українське населення розглядає співмешкання у незареєстрованому шлюбі як певний *вторинний додаток до традиційного зарєєстрованого шлюбу* і бачить його як *запасний варіант* у тому разі, якщо не має змоги мати традиційні, офіційно зарєєстровані відносини між партнерами. Українці вважають, що жінки, молодші 34,1 року, та чоловіки, молодші 32,2 року, є надто молодими, щоб практикувати цю форму шлюбних відносин (*табл. 5*).

Європейські країни з розвинутим демократичним устроєм і відповідним законодавством фактично зрівняли суспільно схвалюваний рік вступу в офіційний шлюб з віком вступу в неофіційне співжиття партнерів. У більшості європейських країн громадська думка щодо віку, вже допустимого для вступу в шлюбні відносини (офіційні чи не офіційні), дотримується межі 18–21 рік (18–19 років для жінок, 20–21 рік для чоловіків).

Подальшому збільшенню чисельності незареєстрованих шлюбів в Україні сприятиме не тільки лібералізація моральних норм у сфері взаємовідносин між статями, а й виявле-

Таблиця 5

**Уявлення населення України та європейських країн
щодо вікової межі до якої жінка/чоловік є надто молодими,
щоб жити разом без одруження, 2007 р.***

Країна Європи	Вік**	
	Жінки	Чоловіки
Австрія	20,6	20,3
Бельгія	19,9	20,0
Болгарія	28,2	24,5
Велика Британія	22,0	21,1
Данія	19,2	19,2
Естонія	23,5	25,7
Ірландія	31,5	26,9
Іспанія	22,6	23,8
Кіпр	27,6	22,6
Латвія	21,8	20,9
Нідерланди	21,6	21,8
Німеччина	20,0	19,8
Норвегія	20,4	20,7
Польща	34,2	34,6
Португалія	23,4	20,7
Росія	31,3	26,4
Румунія	32,9	29,3
Словаччина	28,2	27,5
Словенія	21,6	22,6
Угорщина	21,8	22,2
<i>Україна</i>	<i>34,1</i>	<i>32,2</i>
Фінляндія	20,9	20,5
Франція	19,6	20,5
Швейцарія	20,2	20,8
Швеція	19,7	19,9

*Дані загальноєвропейського моніторингового проекту "Європейське соціальне дослідження" (ESS).

**Середнє значення.

на в процесі дослідження [Дані чотирьох хвиль...] установка українського населення на раннє виштовхування молодого покоління, їх дітей із семейного осередку в доросле життя. Українці вважають, що вікова межа для дівчат 15,3 року і 18,4 року – для юнаків – це той вік, коли вони вже не повинні жити в батьківській родині. У європейських країнах з високим рівнем життя спостерігається інша тенденція – сім'я, батьки прихильні (або мають таку економічну мажливість) довше утримувати своїх дітей або надавати їм спільне житло. Так, мешканці, зокрема, Бельгії, Данії, Нідерландів вважають, що дівчина може жити з батьками до 20–25 років, хлопець – до 23–26 років. Зрозуміло, що допомога батьків або хоча б надання безоплатного житла дуже потрібні молоді, щоб отримати гарну освіту і в майбутньому високооплачувану роботу. Здійснення цих життєвих установок відсуває на більш пізній термін шлюбні плани і народження дітей.

Узагальнюючи, можна дійти таких висновків. Інститут сім'ї в сучасній Україні, попри його велике значення для українських громадян, не залишається застиглим конструктом. Він трансформується під впливом нестабільних соціально-економічних умов життя і цінностей європейського способу життя. Причому шлюб і сім'я залишаються для українців практично безальтернативним вибором при плануванні та організації свого особистого, приватного життя, змінюються лише деякі деталі в формах та функціонуванні цього інституту. А саме:

- Відходять у минуле дуже ранні шлюби (лише 1% шлюбів до 18 років).
- Вік вступу в перший шлюб у молоді зсувається до більш зрілого віку (до 28 років у чоловіків, до 25 років у жінок).
- Поступово зменшується середній розмір сім'ї, через падіння народжуваності й зменшення кількості розширених сімей.
- Шлюб став стабільнішим, якщо розглядати стабільність як зменшення кількості розлучень. Їх останні роки стало набагато менше і кількість укладених шлюбів у 2019 р. у шість разів перевищувала кількість заяв на розлучення.
- Кількість консенсуальних (незареєстрованих) шлюбів хоча і незначно, але зростає і користується дедалі більшою

популярністю у молоді. Тож Україна йде шляхом додання законного статусу фактичним, але незареєстрованим шлюбом, шляхом їх прирівнювання (за умови їх достатньої стабільності) до шлюбів, оформлених відповідно до закону. Однак населення України налаштоване до незареєстрованих шлюбів менш ліберально, половина опитаних соціологами українців не схвалює цю форму шлюбно-сімейних відносин.

Ці особливості ціннісної структури українців у сфері шлюбних відносин та зміни у їх реальній поведінці потрібно урахувати при розробці законодавчих новацій та у практичній діяльності у цій сфері.

Джерела

Дані чотирьох хвиль загальноєвропейського моніторингового проєкту “Європейське соціальне дослідження (ESS)”. В Україні опитування проведені за загальнонаціональною випадковою вибіркою у 2005–2007–2009–2011 рр. під керівництвом Є. Головахи та А.Горбачика.

Демографическая ситуация в Украине в период независимости. (2020). *Слово и дело*, 08.21. URL: <https://ru.slovoidilo.ua/2020/08/21/infografika/obshhestvo/demograficheskaya-situaciya-ukraine-period-nezavisimosti>

Слюсар Л. (2015). Нужен ли брак современным украинцам. *НВ*, 02.07. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/nuzhen-li-brak-sovremennym-ukraincam-57291.html>

ВПЛИВ НАЛЕЖНОСТІ ДО ОСНОВНИХ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ НА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ВІР'ЯН

Одним з конфліктів у сучасному українському суспільстві є конфлікт між двома православними Церквами – Українською Православною Церквою (УПЦ) та Православною Церквою України (ПЦУ). Суспільна значущість цього конфлікту зумовлена тим, що він полягає не просто у суперечках двох організацій, але й поширюється на великі групи населення, які ідентифікують себе з цими організаціями. До того ж цей конфлікт має не лише власне релігійний, але й суспільно-політичний та ціннісно-світоглядний виміри, зокрема, пов'язаний з російською агресією проти України.

У результаті взаємнини між ПЦУ та УПЦ, які частково поширюються на взаємнини між афілійованими з ними соціальними групами, стають реальною або потенційною соціальною та політичною проблемою. По-перше, мають місце прямі зіткнення прихильників двох Церков (головним чином з приводу володіння храмами та церковним майном), по-друге, виникає питання впливу Церков на своїх прихильників, не пов'язаного власне з релігійним вченням. І, на думку багатьох і політиків, і вчених, такий вплив може бути негативним з погляду українського національного розвитку та національної безпеки. Адже з двох конфліктуючих (і домінуючих в українському релігійному просторі) Церков одна (ПЦУ) є однозначно національною, яка стоїть на позиціях збереження національної незалежності та руху в напрямі до розвинених західних країн, натомість інша (УПЦ) є частиною Руської Православної Церкви, і як така долучається до діяльності останньої, спрямованої на збереження України в імперській орбіті Росії.

Відповідно функціонування УПЦ починає розцінюватися як перешкода для формування української політичної нації,

як загроза національній безпеці, зокрема через утворення та підтримку масової “п’ятої колони”, яка заважатиме руху країни до західних цивілізаційних стандартів. Наприклад, у одній з аналітичних записок Національного інституту стратегічних досліджень зазначається, що “свідомість багатьох віруючих українських громадян ще й досі продовжує перебувати під впливом кремлівської пропаганди”, і “один із ключових напрямів в діяльності Української Помісної Православної Церкви полягає в тому, щоби сприяти становленню сучасної національної ідентичності, формуванню тієї світоглядної матриці, котра визначатиме візію майбутнього поступу країни” [Томос, 2019].

О. Саган вважає, що УПЦ Московського патріархату є одним із головних “якорів” збереження колоніальної/постколониальної свідомості жителів України. Йдеться не лише про пряму пропаганду цінностей “руського міра” чи ностальгії за “триединою Руссю”, а й закріплення у свідомості української нації ідей неповноцінності, меншовартості чи штучності існування [Саган, 2019: с. 26], натомість “політичний, економічний й соціальний розвиток України тісно пов’язаний із ментальними особливостями нації, які можуть бути відновлені значною мірою й завдяки релігійному фактору” [Саган, 2019: с. 29].

Такі оцінки були б цілком зрозумілими, якби церковна належність прихожан однозначно визначала їхню поведінку не лише в релігійних питаннях, а й у повсякденній діяльності. Проте в секуляризованих країнах (до яких належить й Україна) це далеко не так, і щодо можливостей церковного впливу на позарелігійну поведінку вірян існують великі сумніви [див., напр., Паращевін, 2017]. Відповідно зазначені вище очікування можуть бути перебільшеними, і для того, аби визначити їх обґрунтованість, необхідно зважати на результати масових опитувань населення.

Безпосередньо виміряти вплив різних Церков на позакультову поведінку та переконання вірян доволі проблематично (якщо взагалі можливо). Але ми можемо спробувати визначити його непрямим чином. Зокрема, через порівняння позицій вірян різних Церков за низкою важливих ознак. Адже якщо справедливими є думки стосовно того, що ПЦУ сприяє форму-

ванню національної свідомості, а УПЦ цьому перешкоджає, то це має проявлятися у відмінних показниках вірян цих Церков за ознаками, які пов'язані з національною свідомістю. Тобто церковна належність має бути підставою для поділу людей на групи, які мають різні уявлення з базових питань суспільного життя. Відповідно нашою метою є визначення міри важливості для ціннісних та суспільно-політичних поглядів вірян їх належності до двох основних православних Церков.

Передусім зазначимо, що групи вірян ПЦУ та УПЦ є доволі подібними за більшістю соціально-демографічних характеристик. Зокрема, між ними немає статистично значущих відмінностей за ознаками статі, віку, типу населеного пункту, в якому вони проживають, рівня освіти, матеріального становища. Водночас є помітні відмінності за регіоном проживання та деякі відмінності за національною належністю. Зокрема, близько 74% вірян ПЦУ проживають у Західному та Центральному регіонах, а близько 26% – у Південному та Східному регіонах. Водночас на півдні та сході проживають 41% вірян УПЦ, а на заході та в центрі – 59%. Тобто хоча кардинального розламу немає, але прихильність до УПЦ все ж більше притаманна жителям півдня – сходу. За подальшого аналізу ці відмінності необхідно враховувати, адже саме вони можуть визначати відмінності між порівнюваними релігійними групами. Також серед вірян УПЦ є дещо більшою частка росіян (12% на відміну від 3% серед вірян ПЦУ), проте така невелика частка росіян не дає підстав враховувати можливий вплив національного параметру.

Результати опитування. Спочатку поглянемо на зв'язок між належністю до однієї з груп, які нас цікавлять, та геополітичними (цивілізаційними) орієнтаціями. У нашому опитуванні такі орієнтації вимірювалися кількома запитаннями, які стосувалися позитивного чи негативного ставлення до Європейського Союзу, Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки. Зокрема, респондентам пропонувалося оцінити пріоритетність співробітництва з цими суб'єктами, користь чи шкоду для України від їхнього впливу на внутрішню політику, а також прийнятність чи неприйнятність військового співробітництва з НАТО та РФ.

І за всіма цими пунктами фіксуються помітні відмінності між вірянами ПЦУ та УПЦ. Зокрема, віряни ПЦУ порівняно з вірянами УПЦ частіше: 1) зазначали стратегічність співробітництва з ЄС та США та наголошували на необхідності скорочення співробітництва з РФ; 2) оцінювали вплив ЄС на внутрішньополітичне життя як корисний, а вплив РФ – як руйнівний; 3) зазначали необхідність військового співробітництва з НАТО та неприпустимість військового співробітництва з РФ (табл. 1).

Таблиця 1

Оцінки вірянами ПЦУ та УПЦ форм взаємодії з основними геополітичними гравцями, 2020 р. (%)

		Віряни ПЦУ (n=352)	Віряни УПЦ (n=233)
Пріоритетність співробітництва з ЄС	Співробітництво необхідно зменшувати	11,1	14,6
	Інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	17,0*	35,6*
	Співробітництво має стратегічно важливий характер	53,1*	36,5*
	Важко сказати	18,8	13,8
Пріоритетність співробітництва з РФ	Співробітництво необхідно зменшувати	60,7*	33,9*
	Інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	17,7	21,9
	Співробітництво має стратегічно важливий характер	8,3*	27,0*
	Важко сказати	13,4	17,2
Пріоритетність співробітництва зі США	Співробітництво необхідно скорочувати	10,2*	19,3*
	Інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	19,0*	38,6*
	Співробітництво має стратегічно важливий характер	47,2*	21,0*
	Важко сказати	23,6	21,0
Ставлення до впливу ЄС на внутрішньополітичне життя України	Вплив є руйнівним для України	14,5	23,9
	Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	27,0*	37,6*
	Вплив піде Україні на користь	45,7*	28,2*
	Важко сказати	12,8	10,3

Ставлення до впливу РФ на внутрішньо-політичне життя України?	Вплив є руйнівним для України	71,5*	44,6*
	Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	13,4*	27,5*
	Вплив піде Україні на користь	5,1*	13,7*
	Важко сказати	10,0	14,2
Ставлення до впливу США на внутрішньо-політичне життя України?	Вплив є руйнівним для України	14,2*	26,6*
	Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	28,4	37,8
	Вплив піде Україні на користь	37,8*	16,7*
	Важко сказати	19,6	18,9
Ставлення до військового співробітництва з НАТО	Таке співробітництво не можна допускати	13,9*	36,5*
	Таке співробітництво є необхідним	64,3*	35,6*
	Важко сказати	21,8	27,9
Ставлення до військового співробітництва з РФ	Таке співробітництво не можна допускати	73*	47*
	Таке співробітництво є необхідним	12*	25*
	Важко сказати	15*	28*

*Відмінності відсотків у порівнюваних групах респондентів статистично значущі на рівні 0,05. Оцінка значущості відмінностей здійснена з використанням статистичної процедури z-test.

Як зазначалося, прихильників УПЦ більше в Південному та Східному регіонах України. Водночас саме в цих регіонах фіксуються гірше ставлення до співробітництва з ЄС та США і краще – з РФ, натомість серед респондентів із Західного та Центрального регіонів є дзеркальна ситуація. Відповідно зафіксовані нами відмінності між двома групами віруючих можуть формуватися саме під впливом регіональної ментальності, а не конфесійного впливу. Для підтвердження чи спростування такої гіпотези необхідно порівняти групи віруючих окремо по кожному регіону. Ми це можемо зробити за всіма регіонами, крім Південного, оскільки в частині моніторингового масиву за цим регіоном підвибірки вірян ПЦУ та УПЦ занадто малі, аби робити якісь достовірні висновки.

Порівняння думок вірян ПЦУ та УПЦ у Західному, Центральному та Східному регіонах не підтверджує гіпотези про

основну вагу регіонального походження. У переважній більшості регіонів (в усіх порівнюваних регіонах – у випадку зі ставленням до співробітництва зі США, до впливу ЄС, до військового співробітництва з НАТО чи РФ та в більшості регіонів – у випадку зі ставленням до співробітництва з ЄС і РФ, до впливу РФ і США) зберігаються статистично значущі відмінності між прихильниками ПЦУ та УПЦ, а саме більш позитивне ставлення перших до ЄС та США. Відповідно, є всі підстави вважати, що зафіксовані відмінності пов'язані саме з конфесійною належністю.

Водночас необхідно зробити два зауваження. По-перше, відмінності між вірянами двох Церков за розглянутими ознаками не є кардинальними. Тобто не можна однозначно сказати, що віряни ПЦУ позитивно ставляться до ЄС і США та негативно до РФ, а віряни УПЦ мають протилежні орієнтації. Ми можемо бачити, що і серед вірян ПЦУ є певна частка налаштованих негативно чи обережно стосовно ЄС і США та позитивно стосовно Росії. І навпаки, серед вірян УПЦ негативне ставлення до ЄС і США та позитивне ставлення до Росії не є переважним. У цій групі прозахідні орієнтації також є домінуючими, хоча й менш вираженими, а відмінності формуються головним чином за рахунок не негативу, а обережного ставлення.

Тут ми значною мірою бачимо відтворення характеристик прихильників основних православних Церков, які відзначала О. Богдан, аналізуючи думки вірян УПЦ КП (попередника ПЦУ) та УПЦ. Проаналізувавши дані опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в травні 2016 р., вона зробила висновок, що “хоча ми бачимо, що віряни УПЦ МП більш, ніж їхні контрагенти з УПЦ КП, схильні до близьких і дружніх відносин з Російською Федерацією, відсутній поділ, який би давав змогу описувати ці дві категорії вірян як однозначно опозиційні або протилежні” [Bogdan, 2017: с. 46].

По-друге, якщо ми, крім груп вірян ПЦУ та УПЦ, долучимо до аналізу дві контрольні групи – православних, які не належать до якоїсь церкви (назвемо їх “православними індивідуалістами”), та нерелігійних осіб, то виявиться, що віряни УПЦ за геополітичними орієнтаціями мало відрізняються від цих двох груп. Зокрема, віряни УПЦ не мають статистично

значущих відмінностей як від “православних індивідуалістів”, так і від нерелігійних осіб, за ставленням до співробітництва з ЄС та США, до наслідків впливу на внутрішньополітичне життя України ЄС та США та до військового співробітництва з РФ. Що ж стосується ставлення до співробітництва з РФ, наслідків впливу на Україну Росії та військового співробітництва з НАТО, віряни УПЦ дещо відрізняються лише від “православних індивідуалістів”, і лише за вибором якогось одного з варіантів відповіді. Тобто можна сказати, що саме віряни ПЦУ за цими питаннями відрізняються від інших груп православних і від нерелігійних осіб, натомість віряни УПЦ, “православні індивідуалісти” та нерелігійні особи утворюють одну групу. Відповідно, зважаючи на те, що УПЦ навряд чи може суттєво впливати на думки нерелігійних респондентів і “православних індивідуалістів”, можемо припустити, що помітного впливу УПЦ на своїх прихильників у цих питаннях не має. Натомість певний вплив ПЦУ на своїх послідовників цілком може мати місце, хоча такий вплив і не видається занадто сильним.

Додатковим показником геополітичних і цивілізаційних уподобань прихильників різних Церков є їхня схильність до тих чи тих політичних партій. У нашому опитуванні ставилося запитання щодо планів на голосування за основні політичні партії на місцевих виборах у жовтні 2020 р. Зазначені в анкеті політичні партії, на мою думку, можна поділити на три групи: прозахідні (партії “Голос”, “Громадянська позиція”, “Європейська солідарність”), проросійські (партія “Опозиційна платформа – “За життя”) та популістські¹ (партія “Батьківщина”, Партія Шарія, Радикальна партія Олега Ляшка). Якщо порівняємо прихильність до цих партій у групах вірян ПЦУ та УПЦ, то побачимо, що хоча в першій групі більше прихильників прозахідних партій (18,4% на противагу 5,1% серед вірян УПЦ – серед всіх опитаних, або 33,2% проти 10,2% – серед тих, хто визначився з вибором), а в другій групі більше прихильників проросійської політичної сили (19,7% проти 5,1% вірян ПЦУ – серед усіх опитаних, або 39,0% проти

¹Цим партіям притаманна відсутність чіткої орієнтації в цивілізаційних та ідеологічних координатах, ситуативність позиції.

9,0% – серед тих, хто визначився з вибором), проте відмінності тут також не є кардинальними. До того ж за рівнем орієнтації на прозахідні політичні сили віряни УПЦ не відрізняються від “православних індивідуалістів”, а за рівнем орієнтації на проросійські політичні сили – від нерелігійних осіб.

Наступні питання, на які варто поглянути, це показники територіально-національної ідентичності та гордості за свою країну. І в цьому випадку побачимо подібні до зазначених вище тенденції. По-перше, віряни УПЦ демонструють гірші показники загальнонаціональної ідентичності. У цій групі передусім громадянами України вважали себе близько половини, тоді як серед вірян ПЦУ відповідний показник становив близько 65%. Такі відмінності формуються головним чином внаслідок більшого поширення серед вірян УПЦ локальної, міської ідентичності (табл. 2).

Таблиця 2

**Показники національної ідентичності
в групах вірян ПЦУ та УПЦ, 2020 р. (%)²**

<i>Ким себе вважають у першу чергу</i>	<i>Віряни ПЦУ (n=354)</i>	<i>Віряни УПЦ (n=234)</i>
Мешканцями села, району чи міста, в якому проживають	22,6*	32,5*
Мешканцями регіону (області чи кількох областей), де проживають	2,3	4,3
Громадянами України	64,1*	50,9*
Інші варіанти	11,0	12,3

*Відмінності відсотків у порівнюваних групах респондентів статистично значущі на рівні 0,05. Оцінка значущості відмінностей здійснена з використанням статистичної процедури z-test.

Проте якщо включимо в аналіз параметр регіону проживання респондентів, то статистично значущих відмінностей між вірянами ПЦУ та УПЦ уже не спостерігатиметься в Південному та Центральному регіонах, а в Західному значущі відмінності будуть лише стосовно поширеності локальної ідентичності. Водночас у регіональному розрізі без ураху-

²Розподіли відповідей на запитання “Ким Ви себе перш за все вважаєте?”.

вання статистичної значущості відмінностей спостерігається однакова тенденція до більшої частоти згадок про загальнонаціональну ідентичність серед вірян ПЦУ та більшу частоту згадок локальної ідентичності серед вірян УПЦ. Тож можна припустити, що відсутність статистично значущих відмінностей пов'язана з обмеженим розміром вибірки та, відповідно, порівнюваних підвбірок. Але навіть якщо таке припущення правильне, то відмінності між порівнюваними підвбілками вочевидь є невеликими.

Що стосується відмінностей від “контрольних” груп, то за частотою вибору загальнонаціональної ідентичності віряни УПЦ відрізняються від “православних індивідуалістів” (демонструють меншу поширеність цієї ідентичності), але не мають відмінностей від нерелігійних осіб. Водночас за частотою вибору локальної ідентичності віряни УПЦ статистично значуще відрізняються і від нерелігійних осіб, і від “православних індивідуалістів”.

Також серед вірян ПЦУ помітно поширенішою є гордість за належність до України. Водночас необхідно зазначити, що така менша національно-державницька орієнтованість серед вірян УПЦ формується не шляхом негативного ставлення, а шляхом невизначеності позиції (можна припустити, що байдужості, *табл. 3*).

Таблиця 3

**Показники гордості за належність до України
в групах вірян ПЦУ та УПЦ, 2020 р. (%)³**

	<i>Віряни ПЦУ (n=354)</i>	<i>Віряни УПЦ (n=234)</i>
Зовсім або скоріше не пишаться**	6,5	10,7
Важко сказати	15,0*	31,6*
Скоріше або дуже пишаться***	78,5*	57*

*Відмінності відсотків у порівнюваних групах респондентів статистично значущі на рівні 0,05. Оцінка значущості відмінностей здійснена з використанням статистичної процедури z-test.

**Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповіді “Зовсім не пишаться” та “Скоріше не пишаться”.

*** Об'єднано частки тих, хто обрав варіанти відповіді “Скоріше пишаться” та “Дуже пишаться”.

³Розподіли відповідей на запитання “Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?”.

Такі відмінності переважно зберігаються, якщо включати в аналіз ознаку регіону проживання. Зокрема, значущі відмінності фіксуються в Центральному та Східному регіонах, натомість у Західному регіоні відмінності не є статистично значущими. Але знову розподіл думок вірян УПЦ переважно доволі схожий на розподіл думок “православних індивідуалістів” і нерелігійних осіб, тоді як позиції вірян ПЦУ відрізняються (у напрямі більшого відчуття гордості) від позицій останніх двох груп.

Невеликі відмінності між вірянами ПЦУ та УПЦ мають місце також за ідеологічними орієнтаціями. У моніторинговому опитуванні респондентам пропонувалося визначити свою схильність до різних політичних течій, які можна поєднати в групи “лівих”, “центристів” та “правих”⁴. У результаті частка прихильників правих політичних сил є більшою серед вірян ПЦУ (25% на противагу 10,7% серед вірян УПЦ), натомість за рівнем прихильності до центристських і лівих течій значущих відмінностей не спостерігається. При цьому віряни ПЦУ за схильністю до правої частини політичного спектру відрізняються також від “православних індивідуалістів” і нерелігійних осіб; а ось віряни УПЦ від двох останніх груп не відрізняються.

Слабкість зв'язку між конфесійною належністю та ідеологічними орієнтаціями можемо побачити й якщо використаємо такий показник, як уявлення про роль держави в управлінні економікою. Адже уявлення про активну (або й виключну) роль держави в економіці є складовою лівої ідеології, уявлення про мінімізацію втручання держави в економіку притаманні прихильникам правих, ліберальних ідеологій; натомість соціал-демократи намагаються збалансувати ці дві крайні позиції. І якщо порівняти розподіли думок у групах вірян ПЦУ та УПЦ, то виявиться, що статистично значущі відмінності між ними мають місце лише стосовно уявлення про мінімізацію економічного впливу держави. Відмінності ці полягають у більшій підтримці ліберальної позиції в групі вірян ПЦУ, проте і загалом вибір цієї позиції є обмеженим за частотою, і

⁴До лівих віднесено комуністичну, соціалістичну та соціал-демократичну течії, до центристів – зелених і ліберальну течії, до правих – християнсько-демократичну, національно-демократичну та націоналістичну течії.

відмінності є доволі незначними (серед вірян ПЦУ таку думку поділяють 11,5%, а серед вірян УПЦ – 3,9%).

Якщо поглянемо на ширше коло цінностей, то також побачимо, що відмінності між вірянами ПЦУ та УПЦ або невеликі, або й їх немає. У нашому опитуванні респонденти мали визначити особисту значущість низки цінностей. Оцінювання здійснювалося за п'ятибальною порядковою шкалою, коли 1 означало повну неважливість, а 5 – високу міру важливості. Відповідно, при аналізі цих ознак можна використовувати показник середнього бала, який може знаходитися в межах від 1 до 5, коли чим він більший, тим більша узагальнена міра значущості ознаки. Якщо середній бал складатиме менше 3, це свідчитиме про перевагу негативних оцінок; якщо ж середній бал складатиме більше 3, це свідчитиме про перевагу позитивних оцінок.

У результаті за більшістю цінностей відмінностей між вірянами ПЦУ та УПЦ не фіксується. Особливу увагу звернемо на те, що віряни УПЦ значуще не відрізняються від вірян ПЦУ за оцінкою важливості державної незалежності України та національно-культурного відродження. Деякі особливості є лише стосовно сприйняття цінностей *демократичного розвитку країни, участі у діяльності політичних партій і громадських організацій* (ці цінності є більш значущими для вірян ПЦУ) та цінностей *створення в суспільстві рівних можливостей для всіх, відсутності значного соціального розширення, незалежності у справах, судженнях, вчинках* (ці цінності є більш значущими для вірян УПЦ). Проте, як бачимо з *табл. 4*, ці відмінності є невеликими, і для вірян УПЦ так само переважно важливі демократичні цінності; рівень же зацікавленості вірян ПЦУ в участі в діяльності політичних партій так само є нижчим за середній, а прагнення до забезпечення більшої рівності доволі сильно виражене й у цій групі.

Натомість хоча віряни УПЦ демонструють дещо меншу, порівняно з вірянами ПЦУ, зацікавленість у демократичному розвитку країни та в участі в діяльності політичних партій і громадських організацій, але відповідні оцінки в групі вірян УПЦ не відрізняються від оцінок нерелігійних осіб, а ставлення до соціальної рівності та незалежності у справах і вчинках – не різняться від відповідного ставлення в групі “православних індивідуалістів” (*табл. 4*).

Таблиця 4

Оцінка вірянами ПЦУ та УПЦ особистої значущості цінностей, 2020 р. (%)

		Віряни ПЦУ (n=353)	Віряни УПЦ (n=234)	“Православні індивідуалісти” (n=696)	Нерелігійні (n=259)
Демократичні цінності та громадський активізм	Демократичний розвиток країни*	4,09	3,79	4,04	3,78
	Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,6	3,65	3,57	3,57
	Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,65	3,79	3,84	3,88
	Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій*	2,74	2,52	2,75	2,66
Національні цінності	Державна незалежність України**	4,27	4,16	4,3	4,15
	Національно-культурне відродження	3,78	3,68	3,8	3,69
Цінності рівності	Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх***	4,14	4,35	4,23	4,13
	Відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства)***	3,82	4,07	3,97	3,81
Матеріальні цінності	Матеріальний добробут	4,45	4,53	4,59	4,45
	Міцне здоров'я	4,71	4,75	4,74	4,64
Сімейні цінності	Міцна сім'я	4,66	4,73	4,72	4,61
	Благополуччя дітей	4,70	4,74	4,75	4,54
Індивідуалістичні цінності	Незалежність у справах, судженнях, вчинках****	3,82	4,0	4,0	3,96

*Статистично значущі (на рівні 0,05) відмінності є між вірянами ПЦУ та УПЦ і вірянами УПЦ та “православними індивідуалістами”. Оцінювання значущості відмінностей середніх здійснено з використанням статистичної процедури t-test Стюдента.

**Статистично значущі (на рівні 0,05) відмінності є між вірянами УПЦ і “православними індивідуалістами”.

***Статистично значущі (на рівні 0,05) відмінності є між вірянами ПЦУ та УПЦ і вірянами УПЦ та нерелігійними особами.

****Статистично значущі (на рівні 0,05) відмінності є між вірянами ПЦУ та УПЦ.

Висновки. Отже, бачимо, що є певні відмінності між групами вірян ПЦУ та УПЦ, які не можна пояснити роллю інших чинників. Зокрема, віряни ПЦУ більше, ніж віряни УПЦ, підтримують західний вектор руху України, більше демонструють загальнонаціональну ідентичність і гордість за своє громадянство, більше схильні до правих політичних орієнтацій, більше поділяють демократичні цінності. Натомість віряни УПЦ більше орієнтуються на соціальну рівність. Проте необхідно підкреслити, що всі ці відмінності є невеликими, і серед вірян УПЦ орієнтація на західні країни та національно-державницькі цінності також переважає.

Є підстави вважати, що менша вираженість державницької орієнтації вірян УПЦ не є результатом впливу цієї Церкви. Адже позиції вірян УПЦ за розглянутими ознаками не відрізняються від позицій тих православних, які не належать до певної Церкви (і які, відповідно, навряд чи перебувають під церковним впливом), і від нерелігійних осіб (вплив Церкви на яких є ще більш сумнівним). Натомість маємо ситуацію, коли віряни ПЦУ різняться і від вірян УПЦ, і від “православних індивідуалістів”, і від нерелігійних осіб. Тобто існування певного впливу ПЦУ на своїх прихильників цілком може мати місце. Проте, можливо, тут відбивається більша присутність серед вірян ПЦУ так би мовити “політичних православних”, які ідентифікують себе з даною Церквою внаслідок переконання в її необхідності для національного розвитку. Адже в умовах боротьби України з російською агресією та необхідності подолання загроз незалежному національному існуванню релігійна належність нерідко виступає формою виразу вже наявних відмінностей між індивідами та групами. Тобто нерідко має місце зворотний зв'язок – до ПЦУ приєднуються ті особи, які зорієнтовані на західну цивілізацію, а до УПЦ – ті, хто віддає перевагу російській цивілізації. І конфесійна належність не формує думки та уявлення, а лише закріплює вже існуючі.

Зафіксовані характеристики вірян УПЦ вказують на малу обґрунтованість побоювань негативного впливу на національну свідомість населення з боку цієї Церкви. Зрозуміло, що випадки такого негативного впливу є, але вони не стають масовими. На рівні широких мас віруючих їх належність до

афілійованої з Росією Церкви не корелює зі схильністю до негативного ставлення до державної незалежності України та до бажання воз'єднатися з Росією. Вочевидь такі схильності формуються під впливом якихось інших, не пов'язаних з релігією чинників.

Що стосується позитивного впливу ПЦУ на розбудову національної держави та на розвиток національної самосвідомості, то результати нашого опитування свідчать скоріше на користь такого впливу. Водночас ми бачимо, що відмінності вірян цієї Церкви від інших груп населення є не дуже великими. Тож діяльність ПЦУ аж ніяк не можна вважати одним з основних чинників націє- та державотворення, чи й навіть суттєвим. Це не означає, що на цей чинник не потрібно зважати, але й покладати великі сподівання також не варто.

Джерела

Паращевін, М. (2017). Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін. Київ: Ін-т соціології НАН України, 360 с.

Саган, О. (2019). Конституювання Православної Церкви України як чинник зміни культурно-цивілізаційної парадигми незалежної України. *Українське релігієзнавство*, 88, 23–39.

Томос про автокефалію українського православ'я: значення і виклики (2019). *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/tomos-pro-avtokefaliyu-ukrainskogo-pravoslavya-znachennya-i> (дата звернення 01.12.20).

Bogdan, O. (2017). Believers in the Ukrainian Orthodox Churches of Kyiv and Moscow Patriarchates: sociodemographic differentiation and political opinions. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, вип. 38, 41–49.

ЯК ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ ОЦІНЮЮТЬ СТАН ДОВКІЛЛЯ І ЩО ВОНИ ГОТОВІ РОБИТИ ДЛЯ ЙОГО ПОЛІПШЕННЯ

Прагнення жити в чистому й безпечному середовищі – це базова потреба людини як живої істоти. Цілком природно, що зміна деяких характеристик цього середовища (причому не на краще) викликає занепокоєння. Які ж екологічні проблеми турбують українців? Наскільки відповідальними за ці проблеми вони почуваються і що готові робити для того, щоб захистити своє право на чисте й безпечне довкілля? На ці запитання спробуємо дати відповідь у нижчеподаному матеріалі.

Доволі повну й чітку картину щодо ставлення українських громадян до проблем довкілля дають результати щорічного загальнонаціонального опитування в рамках проєкту “Українське суспільство: моніторинг соціальних змін”, започаткованого Інститутом соціології НАН України в 1992 р. У цьому опитуванні, яке наразі проводиться методом роздаткового анкетування (самозаповнення анкети респондентом/респонденткою), беруть участь близько 1800 осіб віком від 18 років з усіх регіонів України, за винятком (після подій 2014 р.) мешканців Автономної Республіки Крим і тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Анкета для інтерв'ю складається з 15 розділів, які охоплюють практично всі сфери суспільного життя (наприклад, *A* – економічна ситуація, *B* – політична ситуація, *C* – правова свідомість і соціальний протест, *F* – соціальне самопочуття і суспільні настрої тощо). Кожен розділ містить певну кількість блоків запитань – від 2 до 27 [Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років, 2018]. Окремий розділ (*J*) присвячено поточній екологічній ситуації, зокрема, чинникам забруднення навколишнього середовища, які викликають занепокоєння у респондентів (табл. 1).

Згідно з даними останнього опитування, яке відбулося з 19 вересня по 9 жовтня 2020 р., понад третина українців (36,6%) потерпає від забруднення повітря викидами автотранспорту, майже стільки ж (33,4%) – від забруднення території проживання побутовим сміттям та іншими відходами, 31,1% скаржаться на забруднення повітря хімічними речовинами та промисловими викидами. Це менше, ніж, наприклад, на початку 2000-х, коли 47,3% опитаних були занепокоєні забрудненням повітря шкідливими викидами і 46,1% – забрудненням води відходами виробництва, однак більше, ніж у 2014–2018 рр. [Результати національних щорічних моніторингових опитувань..., 2018: с. 488].

Таблиця 1

Які чинники забруднення довкілля у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння? 2020 р. (%)

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47,3	34,7	34,3	33,1	32,3	31,4	24,8	23,2	26,2	28,4	31,1
Забруднення повітря автотранспортом	48,0	41,9	39,9	42,5	42,3	43,7	37,9	36,3	32,2	33,3	36,6
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46,1	32,6	32,0	29,8	29,3	28,1	22,1	18,8	21,3	23,9	26,7
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32,4	21,6	22,2	17,8	20,2	21,7	14,9	12,3	14,5	15,6	20,0

Забруднення території проживання сміттям та іншими відходами	54,8	46,7	49,7	51,1	48,5	48,5	35,7	28,1	24,8	26,1	33,4
Радіаційне забруднення	35,7	28,5	23,7	26,2	22,0	19,9	14,2	13,3	12,0	10,3	10,3
Підвищений рівень шуму	16,7	13,2	16,2	16,1	17,7	15,8	13,4	15,8	12,9	11,8	12,6
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40,4	28,6	28,9	29,1	36,1	37,9	29,2	21,0	24,5	17,0	24,3
Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9,7	12,4	14,8	13,2	14,2	16,1	25,6	26,9	32,2	32,6	23,5
Інше	0,7	1,2	0,4	0,9	1,3	0,4	1,5	1,9	1,4	0,1	0,8
Не відповіли	0,2	0,3	0,2	0,6	0,3	0,1	0,4	0,1	0,1	0,0	0,2

*Сума відсотків перевищує 100, оскільки респондентам можна було вибрати кілька варіантів відповіді. Це також стосується результатів інших опитувань.

Помітно зменшується частка респондентів, занепокоєних радіаційним забрудненням території (з 35,7% у 2002 р. до 10,3% у 2020-му), і тих, хто вважає, що наслідки аварії на ЧАЕС серйозно вплинули на стан їхнього здоров'я (з 40,7% у 1994 р. до 9,5% у 2016-му) [Моніторинг..., с. 82; Результати..., с. 489]. Збільшення кількості таких відповідей не спостерігалось ні у 2012 р. (після трагічних подій на Фукусімській АЕС), ні в 2016-му (у 30-ю річницю Чорнобильської катастрофи), ні після показу серіалу "Чорнобиль". Цьогоріч тільки 9,2% опитаних зазначили, що вони найбільше стривожені наслідками аварії на Чорнобильській АЕС (тоді як 70,7% відчували страх безробіття, 64,9% боялися зростання цін, 43,8% – пандемії коронавірусної інфекції, а 42,6% – нападу зовнішнього ворога на Україну) [Моніторинг..., с. 52–53]. До речі, для білорусів наслідки Чорнобиля

ще у 2015 р. були актуальною екологічною проблемою, поряд із забрудненням атмосфери та водою, а також несанкціонованими звалищами [Ярошевич, 2015].

Порівняно благополучною (щодо населеного пункту, де проживає респондент/ка) вважають теперішню екологічну ситуацію 42,6% українців (проти 33,4% у 2010 р. та 17,3% у 2002-му) [Моніторинг..., с. 81; Результати..., с. 488]. Водночас 33,6% респондентів відмітили “погану екологію” в списку проблем, які хвилюють їх найсильніше [Моніторинг..., с. 42], а понад половина (52,2%), відповідаючи на запитання про соціальне самопочуття, сказали, що їм бракує саме екологічної безпеки [Моніторинг..., с. 52].

Цікаво, а що ж українці розуміють під поняттям “екологічна безпека”? Згідно з даними опитування Фонду “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова (це опитування проводилося з 22 по 27 липня 2015 р. в усіх регіонах України, за винятком АР Крим і окупованих територій Донецької та Луганської областей. Обсяг вибірки становив 2100 респондентів) для 70,1% респондентів вона асоціюється з таким станом довкілля, коли гарантується “запобігання погіршенню екологічної ситуації та здоров’я людини” [Екологія – Право – Людина, 2015]. Крім того, 71,6% респондентів, відповідаючи на запитання про екологічні права, зазначають саме право на безпечне для життя та здоров’я людини навколишнє природне середовище.

Утім, значно менша частка опитаних упевнені, що до екологічних прав також належить участь людей у розробці та здійсненні заходів стосовно охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів (29,9%), об’єднання людей у громадські природоохоронні організації (21,4%), вільний доступ до здобуття екологічної освіти та знань (15,5%) тощо. Лише 2,0% громадян намагалися свого часу захистити свої екологічні права, і їм це вдалося. Спроби 3,9% респондентів виявилися невдалими, а 93,1% опитаних узагалі не мали такого досвіду – тобто демократично-правовому компонентові поняття “екологічні права” українці поки не приділяють належної уваги.

Вкрай низьким є ступінь залучення населення України до екологічних ініціатив: тільки 1,1% опитаних були активними

учасниками екологічного руху і 8,3% брали участь у певних екологічних заходах. Утім, варто зауважити, що низька громадська активність узагалі характерна для українців. На це вказують, зокрема, результати іншого опитування, здійсненого Фондом “Демократичні ініціативи” спільно із соціологічною службою Центру Разумкова в грудні 2018 р., – лише 9,8% респондентів вважали себе залученими до активної громадської діяльності, а 83,3% не були членами жодного з громадських об’єднань (як-от політична партія, професійна або творча спілка, наукове чи освітнє об’єднання та ін.) [Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, 2019]. Приблизно стільки ж (навіть більше) – 85,0% опитаних не є членами ні громадських, ані політичних організацій, згідно з даними останнього моніторингового дослідження “Українське суспільство”. А про свою належність до екологічного руху повідомили лише 0,8% [Моніторинг..., с. 6].

Водночас, незважаючи на таку соціальну пасивність, переважна більшість наших співвітчизників переконані в тому, що вони здатні відігравати певну роль у захисті навколишнього середовища. Про це свідчать результати опитування, проведеного в травні 2018 р. соціологічною агенцією “Фама” на замовлення Ресурсно-аналітичного центру “Суспільство і довкілля”¹. 87% респондентів погоджуються (з них 59% цілком) з твердженням, що вони особисто можуть відігравати роль у захисті довкілля [Андрусевич, 2018]. Для 93% українців охорона навколишнього природного середовища є важливою – так само, як і для 94% європейців, згідно з даними міжнародного соціологічного дослідження “Євробарометр” за 2017 р.²

Але українці, на відміну від громадян країн Євросоюзу, не завжди готові реалізувати свої принципи в повсякденному житті. Наприклад, на запитання “Що робили Ви особисто для охорони довкілля за останні шість місяців?” 65% європейців від-

¹Це опитування здійснювалося в рамках проекту “Екологічно свідомий громадянин – запорука успішного виконання Угоди про асоціацію” за підтримки Європейського Союзу та Міжнародного фонду “Відродження” в рамках грантового компонента проекту “Громадська синергія”.

²Це дослідження проводилося з 23 вересня по 2 жовтня 2017 р. у 28 країнах – членах Євросоюзу. Було опитано близько 27,8 тис. респондентів.

повіли, що вони сортували більшу частину сміття для утилізації (в Україні таких виявилось лише 36%), 43% купували товари місцевих виробників, 19% віддавали перевагу продукції з екомаркуванням. Українці ж найчастіше намагалися скоротити споживання електроенергії та води (43% та 23% відповідно), однак ці практики радше зумовлені економічними мотивами, ніж екологічними.

Цю тезу добре підтверджують результати опитувань, здійснених дослідницькою компанією "GfK Ukraine" у жовтні 2014 р. і Центром соціальних і маркетингових досліджень "Социс" у лютому – березні 2017-го в рамках реалізації проєкту Програми розвитку ООН і Глобального екологічного фонду "Інтеграція положень Конвенції Ріо у національну політику України"³. Один із блоків запитань стосувався: а) готовності респондентів долучитися до практик, спрямованих на поліпшення стану довкілля (або принаймні на мінімізацію можливої шкоди); б) їхньої фактичної участі в цих практиках [Програма розвитку ООН в Україні & Глобальний екологічний фонд, 2014: с. 41; ПРООН в Україні & ГЕФ, 2017: с. 34].

За одержаними даними, у 2017 р. респонденти найохочіше прибирали територію біля свого будинку (62,1% відповідей), обмежували використання електроенергії (53,3% проти 38,2% у 2014-му) та зменшували щоденне споживання води (43,1% проти 27,6% у 2014-му). Крім того, 42,0% робили зауваження тим, хто шкодив природі (доволі відрадний факт, оскільки свідчить про небайдужість наших громадян до стану довкілля), і понад третина (36,8%) не купували фреоновмісні дезодоранти та аерозолі (табл. 2).

Серед найменш поширених практик – інформування громадськості через ЗМІ про відомі респондентові/респондентці випадки забруднення довкілля (6,6%), матеріальна підтримка природоохоронних заходів (7,3%) та звернення з заявою або листом про забруднення навколишнього середовища до органів державного управління (7,8%). Водночас вражає різниця між часткою тих, хто висловлював готовність до таких дій, і тих, хто дійсно це робив: наприклад, звертатися з заявою

³В обох опитуваннях узяло участь 1200 осіб.

чи листом про забруднення довкілля до відповідних органів були готові 64,1% (а у 2014 р. ще більше – 70,6%) опитаних. Вочевидь, вони усвідомлювали важливість цієї дії, однак мало кому вдалося втілити свій задум.

Таблиця 2

Гіпотетична та практична готовність зробити щось для збереження довкілля (%)

<i>Екоатрибутивні патерни поведінки та діяльності</i>	<i>Артикуляція готовності</i>		<i>Фактична участь</i>	
	<i>2014</i>	<i>2017</i>	<i>2014</i>	<i>2017</i>
Зменшити щоденне споживання води	43,6	41,4	27,6	43,1
Обмежувати використання електроенергії	47,2	33,1	38,2	53,3
Відмовлятися від дезодорантів та аерозолів, які містять фреон	56,4	46,6	30,6	36,8
Матеріально підтримувати природоохоронні заходи	57,4	54,3	5,0	7,3
Прибирати територію біля свого будинку	33,0	29,2	59,5	62,1
Відмовлятися від застосування в побуті синтетичних мийних засобів, які шкодять довкіллю	67,7	59,4	14,1	21,3
Робити зауваження людям, які на Ваших очах завдають шкоди природі	56,4	48,9	36,3	42,0
Зупинити тих, хто шкодить навколишньому середовищу	67,8	59,1	22,3	27,6
Звертатися з заявою або листом про забруднення довкілля до органів державного управління	70,6	64,1	4,3	7,8
Інформувати громадськість через ЗМІ про відомі Вам випадки забруднення довкілля	65,6	63,4	3,4	6,6

На підставі даних вищеописаних досліджень можна стверджувати, що: по-перше, значна частина населення України висловлює стурбованість нинішнім станом довкілля; по-друге, переважна більшість українців упевнені у своїй здатності зробити щось для його покращення. Проте низький рівень

залучення пересічних українців до природоохоронних ініціатив, обмежений діапазон екологічно дружніх практик, порівняно слабка обізнаність зі своїми правами та неготовність їх захищати (навіть попри усвідомлення важливості цього) істотно ускладнюють пошук способів для розв'язання наявних екологічних проблем. Поліпшити стан справ у цій сфері можна було б шляхом організації тренінгів з громадської активності та низки заходів екологічного спрямування – зокрема, в школах (на уроках з громадянської освіти), безпосередньо на робочих місцях (для працівників компаній), у центрах зайнятості тощо.

Джерела

Андрусевич, Н. (2018, 24 вересня). Екологічна свідомість в Україні та в ЄС: топ-5 подібностей та відмінностей. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/09/24/7087297>

Екологія – Право – Людина. Верховенство права для захисту довкілля. (2015, 21 вересня). *Ставлення населення до питань екології* [Прес-реліз]. URL: <http://epl.org.ua/announces/stavlennya-naselennya-do-pytan-ekolohiyi>

Програма розвитку ООН в Україні & Глобальний екологічний фонд. (2014). *Принципи сталого розвитку: що про них знає населення та державні службовці України?* (Аналітичний звіт за результатами соціологічного дослідження, автор О. Стегній). Київ.

ПРООН в Україні & ГЕФ. (2017). *Уявлення населення України про сталій розвиток* (Аналітичний звіт за результатами національного соціологічного опитування, автор О. Стегній). Київ.

Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років (таблиці підготовлені доктором соціологічних наук М. А. Паращевіним). (2018). В В. Ворона & М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 416–525). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Стегній, О. (2002). *Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. (2019, 19 лютого). *Громадська активність громадян України* [Прес-реліз]. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini>

Ярошевич А. (2015, 31 июля). Топ-20 экологических проблем, которые волнуют белорусов. *NAVINY.BY. Белорусские новости*. URL: https://naviny.media/rubrics/society/2015/07/31/ic_articles_116_189429

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ПОТРЕБИ ЕТНІЧНИХ СПІЛЬНОТ

Удосконалення життєдіяльності сучасного українського суспільства передбачає перетворення механізмів не тільки матеріального, а й духовного розвитку. Безперечною умовою розбудови демократичної держави є ефективно функціонування її економічної, політичної та духовно-культурної сфер. Соціальні зміни у вітчизняному соціумі впливають на функціонування свідомості людини та мотивують її ціннісні орієнтації. Проблеми українського національного відродження включають становлення та розвиток власної національної державності, зумовлюють актуалізацію розвитку національної культури, виховання національної свідомості, розкриття духовного потенціалу особистості.

Постає необхідність створення цілісної концепції розвитку як основного (титульного) етносу, так і етнічних груп (національних меншин). Адже кожна етнічна спільнота має свої особливості, детерміновані її історичним минулим та сучасними умовами життєдіяльності. Тому вивчення національно-культурних потреб етнічних груп, їх ставлення до традицій та звичаїв свого народу, проблем інтеграції в українське суспільство сприятиме покращенню життя національних меншин у вітчизняному соціумі.

Суттєвою ознакою збереження національної ідентичності етнічних спільнот в інформаційному середовищі є збереження й активне "функціонування" національної (рідної) мови як мови спілкування. Як свідчать результати соціологічних досліджень, представникам етнічних спільнот (незважаючи на процеси багатолітньої асиміляції в рамках колишнього Радянського Союзу) вдалося тією чи іншою мірою оволодіти

рідною мовою. Найвищим цей показник є серед росіян. Дуже високий відсоток тих, хто володіє рідною мовою, серед циган, молдован, вірмен, азербайджанців. Поряд з тим значна частина євреїв, поляків, німців, татар та білорусів володіють рідною мовою лише на побутовому рівні або зовсім не володіють [Горовий В., Пилипенко В., с. 116–117; Пилипенко В.; Українське суспільство...].

Значно гіршою є мовна ситуація в середовищі етнічних спільнот щодо функціонування національних мов. Навіть у побутовому вжитку тільки серед росіян, вірмен, молдован високий відсоток тих, хто спілкується рідною мовою. Це зумовлено різними чинниками, стосовно молдован та вірмен – однонаціональними шлюбами. Більшість же євреїв, татар, азербайджанців, німців, литовців удома спілкуються переважно російською мовою. Водночас 29,8% німців, 33,3% чехів, 26,1% болгар, 30,8% поляків удома спілкуються українською і російською мовами [Горовий В., Пилипенко В., с. 118].

Серед представників етнічних спільнот переважають ті, хто в загальноосвітніх школах навчався російською мовою як основною мовою навчання. Лише серед болгар і молдован більше тих, хто навчався в україномовних школах. Вірмени та азербайджанці переважно навчалися рідною мовою в себе на батьківщині. Більше того, тільки серед деяких національних меншин вихідці з колишніх радянських республік (вірмени, азербайджанці, литовці) у переважній більшості вивчали рідну мову в загальноосвітніх школах. Серед українських євреїв, татар та поляків дуже незначна частина рідну мову в школі не вивчали, бо не мали такої можливості.

Ще менше респондентів вивчали рідну мову в спеціалізованих навчальних закладах. Серед тих, хто закінчив такі заклади, тільки 5,0% поляків, 7,0% євреїв, 24,0% вірмен, 14,0% татар, 45,0% азербайджанців, 26,0% литовців та 12,0% молдован регулярно вивчали рідну мову. Та й то більшість з опитаних вивчали її поза межами України. Але наразі ситуація змінюється доволі суттєво. І за умов відродження інтересу до національно-культурних проблем у рамках незалежної України значна частина представників етнічних спільнот бажала б, щоб

у загальноосвітніх школах їхні онуки вивчали рідну мову. І цьому вельми сприяє “освітня ситуація” в шкільних установах України.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2020, задоволені (цілком або скоріше) доступністю та якістю послуг шкільних установ 41,6% респондентів. При цьому 39,1% поки що не визначилися з цього питання. І лише 8,1% громадян України висловлюють “претензії” до вітчизняної системи середньої освіти. Важливою також є інформація щодо доступності та якості послуг дошкільних установ. Так, цілком задоволені діяльністю останніх 5,2% громадян України, скоріше задоволені – 26,6%, скоріше незадоволені – 17,6%, зовсім незадоволені – 8,7%. А 41,8% респондентів не змогли однозначно відповісти на зазначене запитання.

Важливим для відродження національної мови є читання художньої літератури, газет та журналів. Слід зазначити, що регулярно читають рідною мовою художню літературу лише росіяни. Інколи це роблять білоруси, німці, поляки, татари, литовці, угорці, чехи та болгари. Приблизно така ж ситуація й щодо читання рідною мовою газет та журналів. Представники деяких національних меншин не можуть читати літературу та пресу рідною мовою тому, що не знають її (мови). Це передусім стосується євреїв, поляків, німців та чехів. Поряд з тим представники деяких етнічних спільнот зазначають, що в Україні немає для цього можливості. Йдеться про білорусів, татар, азербайджанців, греків, циган та молдован.

Доволі значущими для задоволення культурних потреб національних меншин, вивчення та вдосконалення рідної мови є радіо- та телепередачі. Як засвідчили результати досліджень, регулярно слухають радіопередачі та дивляться телепередачі рідною мовою лише росіяни. Інколи це роблять білоруси, поляки, німці, болгари. Представники національних меншин, які роблять це вкрай рідко, основними причинами такого становища називають погане володіння рідною мовою (євреї, греки, поляки, німці) та відсутність такої можливості в Україні (білоруси, греки, угорці, чехи, болгари, цигани та молдовани). Що стосується циган, татар і литовців, то більшість опитаних

представників цих етнічних спільнот зазначили, що вони не мають змоги слухати радіопередачі та переглядати телепередачі рідною мовою.

У контексті реалізації духовно-культурних потреб етнічних спільнот України (як головного етносу, так і національних меншин) не можна не відзначити суттєву роль засобів масової інформації (ЗМІ). Як свідчать результати моніторингу, переважна більшість громадян України (90,0%) отримують інформацію з вітчизняних джерел. Послугами ЗМІ Росії користуються 10,5% респондентів, інших республік колишнього СРСР – 1,2%. “Європейські” новини знаходять відгук у 8,2% громадян України. При цьому 2,0% респондентів зазначили, що їхні джерела інформації знаходяться у США та Канаді.

Безумовно, важливим атрибутом національної культури є традиції та звичаї народів, національні свята. Найбільшою мірою знайомі з національними традиціями, символікою та святами вірмени, азербайджанці, поляки. Менше знають свої національні традиції євреї, татари, німці та росіяни. Стосовно ставлення до національних традицій і свят слід зазначити, що представники різних національних меншин також різняться між собою. Так, найбільше дотримуються національних традицій і звичаїв поляки, молдовани, литовці, болгары, цигани, татари. Більш “прохолодно” ставляться до національних традицій євреї, білоруси. Аналогічна картина спостерігається й щодо ставлення різних меншин до національних свят. Найбільшою мірою відзначають національні свята цигани, болгары, молдовани, татари, греки. Лише деякі свята свого народу шанують євреї, білоруси, німці та чехи.

Важливим чинником, який впливає на розвиток нації, її культуру та духовність, є релігія. Зміцнення статусу релігійних інституцій посилює взаємовплив етнічного та релігійного чинників, активізує процеси національного відродження як корінної етнічної групи, так і меншин. Як свідчать результати моніторингу, 27,0% громадян України зазначають, що для них дуже важливим є національно-культурне відродження, а для 35,2% – скоріше важливим. І лише 2,9% представників етніч-

них спільнот України не вважають важливим для себе національно-культурне відродження.

З огляду на сказане важливим і цікавим є питання релігійної самоідентифікації представників різних національних меншин. Як свідчать результати дослідження, найбільш віруючими серед представників етнічних спільнот є поляки, татари, цигани, молдовани та німці. Менше віруючих серед росіян, білорусів та євреїв.

Тепер подивимося, до якої релігійної групи відносять себе представники етнічних спільнот. Так, більшість росіян (серед тих, хто вірить в Бога і може себе ідентифікувати з конкретною релігійною групою) належить до Української православної церкви Московського патріархату (нині – Російської православної церкви в Україні), євреї – до іудейської релігії, татари й азербайджанці – до мусульманської. Мало серед представників національних меншин тих, хто відносить себе до Української автокефальної православної церкви (нині складової Православної церкви України). Такі є лише серед росіян, поляків, греків, німців та болгар. До української православної церкви Київського патріархату (нині складової ПЦУ – Православної церкви України) відносять себе болгар, цигани та молдовани. УПЦ Московського патріархату (Російській православної церкві в Україні) надають перевагу білоруси та греки.

Серед представників етнічних спільнот багато таких, які не ідентифікують себе з жодною релігією. Йдеться переважно про росіян, євреїв, білорусів, німців, азербайджанців та угорців. Це, вірогідно, свідчить про те, що на релігійність представників національних меншин суттєво впливає культура корінної (титульної) нації, що не є надто релігійною. Тобто мають місце процеси асиміляції етноконфесійних спільнот.

Релігія відіграє і важливу роль у процесі адаптації етнічних спільнот до життя в українському суспільстві. Саме можливість у разі потреби відвідувати церкву, костел, синагогу, мечеть (для здійснення згідно зі своєю вірою релігійних обрядів) виступає одним з індикаторів успішної інтеграції національних меншин у соціальне та духовно-культурне життя України.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу, 16,0% представників етнічних спільнот (громадян України) вважають дуже важливою для себе участь у релігійному житті. Йдеться про регулярне відвідування церкви, богослужіння, релігійні обряди тощо. Для 21,9% респондентів участь у релігійному житті є скоріше важливою, 18,9% – зовсім не важливою, 17,3% – скоріше не важливою, 18,9% – зовсім не важливою. При цьому 25,9% громадян не визначилися в даному питанні.

Принагідно зазначимо, що 28,7% громадян України вважають будь-які релігійні течії, які існують у нашій країні. При цьому 28,6% респондентів вважають, що можна надати повну свободу віросповідання, здійснення ритуалів, проповідування, побудови своїх храмів для всіх релігійних організацій і груп, які не є православними. А 20,9% опитаних дотримуються думки, що всі ці релігійні організації і групи можуть і надалі сповідувати свою віру, але не публічно (без побудови їх храмів, без місіонерства). Ще 18,9% респондентів продемонстрували бірковий підхід – одним із цих організацій можна діяти відкрито, а інші необхідно заборонити. І лише 12,2% громадян України дотримуються думки, що всі ці організації слід заборонити [Пилипенко В., Привалов Ю., с. 367].

Не можна також не відзначити той факт, що лише 7,0% громадян України вважають, що на зростання напруженості в суспільстві найбільшою мірою впливають конфлікти між різними церквами та релігійними організаціями. І тільки 17,4% респондентів побоюються міжрелігійних конфліктів [Пилипенко В., Привалов Ю., с. 367].

Усі національні спільноти підтримали на референдумі 1991 р. створення незалежної української держави. Навіть серед росіян понад 60% проголосували за. А серед євреїв, литовців, поляків і болгар підтримка незалежності України була майже одностайною. Українська національна ідея в сучасних умовах (умовах реального буття українського і всіх етносів, які мешкають у нашій державі) повинна “розставити” акценти при виставленні пріоритетів етнонаціональної політики держави, визначити шляхи етнонаціонального відродження, моделювати етнонаціональний розвиток українського сус-

пільства, бажану етнонаціональну структуру населення, шляхи мононаціонального відродження всіх етносів Української держави. Нині особливої актуальності й значущості набувають питання життєдіяльності етнічних спільнот у структурі сучасного українського суспільства, задоволення їхніх потреб. Вельми суттєву роль у розбудові національної державності на демократичній основі відіграє культура міжнаціональних відносин, яка є невід'ємною складовою політичної культури демократичного суспільства. Одним із важливих аспектів даної проблеми є терпимість представників одних національностей стосовно інших за умов кризових явищ у економічній, політичній, соціальній та духовно-культурній сферах сучасного українського суспільства.

Щодо національної толерантності громадян України, то вони найбільш толерантно ставляться до представників інших етносів як відвідувачів нашої держави, туристів. Так, за даними соціологічного моніторингу, у такому статусі 48,4% респондентів згодні допустити американців, 53,1% – арабів, 31,4% – білорусів, 49,0% – угорців, 44,3% – грузинів, 39,4% – євреїв, 28,6% – татар, 46,0% – молдован, 43,6% – німців, 42,4% – поляків, 25,8% – росіян, 53,5% – румунів, 57,7% – турків. У якості мешканців України більше за інших її громадяни згодні допустити кримських татар. Так зазначили 29,9% опитаних. Щодо українців, які проживають в інших країнах, то 54,8% громадян України згодні бачити їх як членів своєї сім'ї, 12,4% – в якості близьких друзів, 5,2% – сусідів, 1,6% – колег по роботі, 19,5% – мешканців України, 4,8% – туристів. І лише 1,6% опитаних не хотіли б узагалі допускати їх в Україну [Українське суспільство...].

Важливим чинником впливу на стан міжнаціональних відносин є політичні погляди. Так, серед українців існує порівняно невелика (лише 14%) група з украї радикальними поглядами на національно-державний устрій. Відповідно до цих поглядів у розв'язанні всіх проблем необхідно враховувати передусім інтереси українців. Саме серед даної категорії є найбільш сильними різного роду етнофобії, причому стосовно всіх народів, крім власного. Цікаво, що і в інших колишніх рес-

публіках ЄСРП (нині незалежних країнах) існують аналогічні групи. Це ще раз підтверджує ту думку, що в основі ксенофобії взагалі й етнофобії зокрема лежать не стільки особливості тих чи інших народів, скільки політичні й соціально-економічні чинники, які штовхають народи на шлях самоізоляції.

Як свідчать емпіричні дані, громадяни України практично не зустрічаються з випадками дискримінації. Так, 88,0% опитаних зазначили, що їм не доводилося стикатися з випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо українців, 90,2% – щодо росіян, 95,8% – щодо євреїв. Протилежної думки дотримуються, відповідно, 11,9; 9,7 та 3,9% респондентів [Пилипенко В., Привалов Ю., с. 365].

Слід зазначити, що питання, пов'язані з формуванням громадської думки й установок представників органів влади щодо розвитку національно-культурної автономії в Україні, мають принципове значення для перспективи збереження і розвитку культури етнічних спільнот і зростання загально-го рівня національної толерантності. Останній вирішальною мірою залежить від відносин, що складаються між більшістю населення й іншими етнічними спільнотами (національними меншинами). За результатами соціологічного дослідження, 12,0% представників національних меншин зазначили, що українці ставляться до них “дуже добре”, 32,7% респондентів вважають, що “добре”. І лише 11,8% опитаних представників етнічних спільнот дотримуються протилежної думки [Горовий В., Пилипенко В., с. 87–88].

Для національної свідомості завжди характерні певні переваги, симпатії або, навпаки, антипатії, забобони, стереотипи негативного чи позитивного ставлення стосовно етнічних меншин. Нерідко можна спостерігати прояви націоналізму. Та важливо не змішувати націоналізм з національною свідомістю. Остання виражає інтереси, потреби та цінності національно-етнічних спільнот. Саме розуміння важливості національно-культурного відродження українського суспільства “зменшує” вірогідність міжнаціональних конфліктів. Нині ж 50,3% громадян України не вистачає впевненості, що останні не виникатимуть. Упевнені, що міжнаціональні конфлікти не

виникатимуть, 11,1% респондентів, не визначилися з даного питання 31,4% громадян України.

Нарешті, слід зазначити, що національним статусом та інтегрованістю в український соціум визначаються й пріоритети національно-культурної політики, які підтримуються представниками різних етнічних спільнот. З іншого боку, саме реалізація на практиці пріоритетів національно-культурної політики держави щодо національних меншин сприятиме успішній інтеграції останніх в українське суспільство.

Джерела

Горовий В., Пилипенко В. (2007). Етнічні спільноти столиці у дзеркалі соціології. Київ: Фоліант. 175 с.

Пилипенко В., Привалов Ю. (2017). Чинники етнокультурної інтеграції національних меншин в українське суспільство. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України. 599 с.

Пилипенко В. (2012). Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства. Львів: ЗУКЦ, 326 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2018). Київ: Ін-т соціології НАН України. 525 с.

ДЕКЛАРОВАНА ТА РЕАЛЬНА ХУДОЖНЯ ПОВЕДІНКА

Художнє життя суспільства в останні десятиліття позначене стрімкими змінами. Йдеться не тільки про появу нових напрямів і течій, які визначають художній процес і які суттєво міняють уявлення про мистецтво. Насамперед маємо на увазі сферу долучення до художнього продукту та його споживання. У науковій літературі доволі ґрунтовно проаналізовані чинники, які визначають сучасний стан долучення до мистецтва. Зрозуміло, що це стало можливим, головним чином, завдяки досягненням технічного прогресу, впровадженню в життя новітніх технологій.

Тобто, якщо йдеться про форми долучення, то тут ситуація більш-менш зрозуміла. Що ж стосується змістового аспекту спілкування з мистецтвом, то з його вивченням все не так однозначно. Справа в тому, що у духовному просторі майже з перших кроків соціалізації в особи формується ставлення до культури як сфери, що є найбільш значущою у суспільстві і такою, що сама продукує вищі цінності. Ці цінності образно матеріалізуються в художньому втіленні. А отже, мистецтво виступає як модератор ціннісних меседжів культури і провідник до суспільної свідомості.

Йдеться про ціннісні складові духовної сфери, вітчизняного соціально-культурного міфу. Постає запитання – якою мірою пересічний споживач мистецтва керується цими установками?

З'ясуємо насамперед ситуації, коли ці установки актуалізуються. Дані моніторингу "Українське суспільство", отримувані впродовж майже трьох десятиліть, дають певне уявлення про те, як і за яких умов діють ціннісні установки щодо культури [Українське суспільство...].

Картина вимальовується дещо суперечлива. Незаперечним залишається тільки визнання важливості культури більшістю

населення України. І ця важливість постає як духовний орієнтир для суспільства. Тому цілком зрозуміло, що на пропозицію оцінити ступінь важливості розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо) майже 63% респондентів зазначили, що для них це скоріше важливо і дуже важливо. В опитуванні, проведеному 2018 р., бачимо ще переконливіші цифри – майже 73% українців вважали важливим для себе долучитись до культурних цінностей. Якщо порівняти з тими, для кого долучення до культурних цінностей “зовсім не важливо”, то 2020 р. таких виявилось 2,9% і 8,9% тих, кому це “скоріше не важливо”. Цікаво, що у 2018 р. таких було менше – 1,9% і 5,9% відповідно.

Значну однакостайність проявляють українці щодо важливості особисто для себе національно-культурного відродження. Для майже 73% українців це питання “скоріше важливе” і “дуже важливе”. І байдуже ставляться до цього 11% опитаних. Респонденти демонструють також свою обізнаність щодо ознак культурної компетенції особи. Майже 44% опитаних погоджуються з тим, що культурною можна вважати ту людину, яка цікавиться культурним життям, розбирається у питаннях мистецтва, літератури, музики тощо. Сюди ж можна відповідно зарахувати тих, хто регулярно відвідує театри, музеї, виставки, концерти. Так відповіли майже 19% опитаних. 25% респондентів вважають проявом культурної людини турботу про розвиток національної культури.

Наші співвітчизники також розуміють, що культура не обмежується лише художньою сферою. Тому такий жвавий відгук отримали запитання щодо етично-моральної сторони належності до культури. Так, культурною людиною може вважатися порядна людина зі стійкими моральними принципами (54% респондентів), вихована тактовна людина, що поважає думки інших (52% опитаних).

Отже, можна сказати, що більшість населення України має стійкі уявлення щодо значущості культури, її проявів, ціннісного наповнення. У будь-якому разі багаторічні дані моніторингу “Українське суспільство” щодо позиціонування респондентами себе як поціновувачів культури майже не

змінюються. Однак усе це проявляється на рівні декларацій. Залишається дізнатись, як вони втілюються в реальну поведінку, адже респонденти в поставлених запитаннях зазначають свою позицію щодо важливості тих чи інших сфер у суспільстві.

Є кілька можливостей певною мірою дізнатись про реальну споживацьку поведінку населення. По-перше, багаторічні дані моніторингу дають нам картину жанрових преференцій українців. По-друге, з цих даних можна дізнатись про спрямування особистісних уподобань та потреб, які українці намагаються задовольнити за допомогою мистецтва. По-третє, дані щодо кількості переглядів тих чи інших фільмів можуть засвідчити реальну практику спілкування з мистецтвом та окремими його видами і жанрами.

Зазначимо, що ці питання ми розглянемо переважно на прикладі кінематографу, хоча маємо дані й щодо інших видів мистецтва, зокрема, музики, літератури тощо. І хай зараз майже не чутно, що кінематограф є “найважливішим з усіх мистецтв”, до того ж далеко не кожний українець буває в кінотеатрі хоча б раз на рік, все ж кінопродукція, завдяки телебаченню та Інтернету, впевнено лідирує в художньому споживанні.

Отже, нагадаємо, що більшість опитуваних засвідчили про важливість залучення до культурних цінностей, зокрема через мистецтво. Звісно, варто було б отримати відповідь на запитання, що таке культурні цінності, і що саме респонденти під цим розуміють, оскільки дослідники культури знають, що визначень культури існує кілька сотень і загальноприйнятої дефініції поки що не існує. Що ж стосується культурних цінностей, то тут узагалі спостерігається розмаїття думок і підходів. Зрозуміло, що в ситуації, коли науковці часто розходяться навіть у засадах визначень об'єктів, які треба вважати культурними цінностями, очікувати такої відповіді від пересічної людини взагалі не варто.

І все ж, хай і важко складається з артикуляцією, але певне уявлення про культурні цінності в суспільній думці існує. (Це з тієї категорії явищ, коли всі начебто знають про що йдеться, але не знають, як про це сказати, щоб було зрозуміло для всіх). Безперечно, чекати таких формулювань від пересічної людини не варто. Хоча, виходячи з вітчизняного контексту,

можна припустити, що респонденти вбачають у культурних цінностях вищі духовні здобутки як сукупність успадкованих від попередніх поколінь досягнень у різних сферах, у тому числі й мистецькій.

З відповідей на прямі запитання щодо реальної поведінки в культурному і художньому споживанні ми навряд чи дізнаємося про різницю в цих двох діях, а саме – декларованій і реальній. Можливо, тут показовою є відповідь щодо безпосередньої участі респондента в культурних заходах. На запитання стосовно участі в культурі (“Беру активну участь в організації та проведенні культурних заходів”) особисто брати участь у таких заходах готові лише 4% респондентів. Що ж стосується реального долучення до художнього продукту, то дані щодо відвідання кінотеатрів, театрів, концертів, виставок також не надто вражають масштабністю.

Багато років у моніторингу ставилася низка запитань щодо занять у вільний від основної та домашньої роботи час. Позиції, які стосуються звернення до художньої сфери, є сенс поділити за умовами споживання. Йдеться про споживання поза домом і в домашніх умовах. У першому випадку маємо цифри, які коливаються від 2,9–3,9% (відвідування бібліотеки та відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок) до 7,2% (відвідування кінотеатрів). Як бачимо, цифри не надто вражають. Деяко іншу картину маємо при розгляді долучення до художнього контенту в домашніх умовах. Відсотки тут більш вагомі – понад 15% опитаних віддають час на читання художньої літератури, більше 23% прослуховують музику. Звісно, що найбільш важливим постачальником культурних цінностей для домашнього споживання є телебачення. Тому зрозуміло, що більше двох третин українців у вільний від роботи час звертаються саме до нього.

Відомо, що тематика телепередач надзвичайно різноманітна, численні канали здатні сьогодні задовольнити всі смаки й запити. Все ж маємо дані про лідерів переглядів. Перше місце займають новини – майже 55%, друге місце за переглядами займають розважальні та гумористичні передачі – понад 52%. Різноманітні музичні, танцювальні конкурси дивляться більше 31% українців. Щодо таких передач зазначимо, що вони,

окрім розваги, сприяють підвищенню компетенції глядачів у різних музичних видах і жанрах.

Що стосується безпосередньо художнього контенту, то художні фільми по телебаченню дивляться майже 49% респондентів, серіали – трохи більше 22%. Як бачимо, споживання в домашніх умовах по деяких видах мистецтва значно переважає споживання поза домом.

Причини такої поведінки не становлять великої таємниці. Тут можна побачити кілька складових. Одна з них – фінансова. У наших дослідженнях українського суспільства неодноразово ставились запитання про вплив фінансових труднощів на спілкування з мистецтвом. В опитуванні 2020 р. понад 20% респондентів вказали саме на завищену ціну квитків на культурні заходи. Ця складова доволі вагома, адже далеко не кожна українська родина може дозволити собі недільний похід до кінотеатру, якщо білети коштують у середньому 100 гривень. Виступи зіркових гастролерів взагалі можуть собі дозволити переважно заможні люди.

Інша складова – відсутність часу для відвідування культурних заходів поза домом – теж пов'язана з економікою, адже робота, необхідність заробітку поглинає весь час. На це вказали 26,5% опитаних. Сюди ж додаються труднощі з витратами на транспорт, адже 10% респондентів вказали, що їм “не зручно добиратись до місць проведення культурних заходів”.

Мабуть, саме тому для майже 20% споживачів не вистачає культурних заходів за місцем проживання. На них переважно вказують мешканці сільської місцевості (15%), на відміну від жителів великих міст (6%) і містечок (10%). Майже 9% опитаних назвали як причину, що заважає долучатись до мистецтва, погане самопочуття. Отже, більше ніж дві третини опитаних вказали на об'єктивні труднощі спілкування з мистецтвом.

В опитуванні 2017 р. запитання щодо долучення до художньої культури були сформульовані дещо по-іншому. Респондентам пропонували визначитись, якою мірою вони згодні з твердженням “Дуже часто обставини (відсутність вільного часу, фінансові труднощі, здоров'я) не дають змоги мені подивитись гарний фільм, виставу, сходити на концерт, почитати хорошу книгу”. Тобто ми бачимо, що в один блок були

об'єднані три чинники – фінансовий, економічний та фізичний.

Цілковито погодилися або продемонстрували свою схильність погодитися з цим твердженням близько 60% респондентів, 27% опитаних більшою мірою не погодилися з ним і 15% взагалі не визначились з відповіддю. Зазначимо, що між крайніми позиціями – тими, хто зовсім не згоден, і тими, хто цілковито згоден, – виявився розрив у понад 20%.

З відповідей на поставлені запитання стають також зрозумілими й обставини, які визначають споживання в домашніх умовах і поза домом. Тобто ми бачимо, що для цього існують об'єктивні причини – фінансові, логістичні, проблеми зі здоров'ям тощо. Крім того, доступу до мистецтва в домашніх умовах великою мірою сприяє телебачення, різноманітні електронні носії та Інтернет, що міцно увійшли в повсякденне життя переважної більшості українців. Тому не дивно, що понад дві третини опитаних погоджуються з твердженням “Сьогодні залучення до культури та мистецтва здійснюється передусім через медіа (телебачення, радіо, пресу, Інтернет)”.

Водночас існують і причини суб'єктивного порядку. Йдеться про уподобання респондентів, про художній контент, які вони обирають найчастіше.

Ми вже зазначали, що хорошим показником у цьому питанні постають дані щодо жанрових преференцій. Багаторічні дослідження засвідчують, що у виборі жанрів добре простежується усталена тенденція. Вже багато років перші позиції міцно утримують комедія, мелодрама, детектив та їхні модифікації. Четверту і п'яту позиції посідають історичне кіно, гостросюжетні фільми.

Про жанрові уподобання в кінематографі можна пересвідчитись звернувшись до даних кінопрокату. Щорічні статистичні дані кінопрокату в Україні свідчать про те, що найбільші касові збори, якщо говорити про зарубіжну кінопродукцію, мають блокбастери, комедії, бойовики, фентезі, казки. Серед вітчизняних фільмів беззаперечними лідерами є комедії. Якщо мати на увазі такий показник, як бюджет фільмів, то значна частина українських кінострічок у прокаті не покриває витрат на їхнє виробництво. Але саме комедії поста-

ють і як лідери прокату, і як лідери у касових зборах. За даними від 19 жовтня 2020 р., касові збори від продажу квитків на комедію “Я, ти, він, вона” становили понад 71 млн гривень; “Сказане весілля” – майже 55 млн гривень; “Сказане весілля 2” – 41 млн 235 тис. Зазначимо при цьому, що бюджет першого фільму становив 36 млн гривень, другого – близько 11 млн, третього – 15 млн [Хорощак К.].

Як бачимо, ці стрічки зібрали набагато більше коштів, ніж на них витратили. Хоча порівняно з лідерами прокату зарубіжних фільмів ці цифри значно їм поступаються. Так, американський фільм “Месники” зібрав понад 150 млн гривень.

Це коли йдеться про кінематограф. У літературі серед найбільш затребуваних жанрів перше місце посідають детективи: їх протягом року читали майже 17% українців. На другому місці історичні романи (більше 13%) і на третьому – романи про кохання (11%). Серед музичних уподобань зі значним відривом від інших жанрів постає естрада, як сучасна, так і минулих років.

Отже, коли йдеться про споживання культурної продукції, як у домашніх умовах, так і поза ними, респонденти демонструють стійку тенденцію керуватися власними уподобаннями й смаками. Опитувані чітко уявляють, що саме вони хочуть отримати від спілкування з творами мистецтва. Їхню думку щодо ступеня задоволення та емоційної насолоди, очікуваних від споживання культурного продукту (книги, музика, кіно, культурні події), можна побачити в наведеній таблиці.

Таблиця

**Очікування емоційного задоволення респондентів
від споживання творів мистецтва (%)**

Повністю не згоден (-на)	8,7
2	7,3
3	11,2
4	14,8
5	13,9
6	14,5
Повністю згоден (-на)	29,7

Як бачимо, більшість респондентів або цілковито згодна з цим твердженням, або ж схиляється до цієї думки.

Отже, можна припустити, що різні дані щодо декларованої позиції в зверненні до мистецтва і реального споживання пояснюються наявністю різних чинників, які “мирно” співіснують у свідомості респондентів.

Декларована позиція щодо визнання значущості й цінності культури, культурної спадщини, надбань мистецтва – це данина соціальному міфу. Таку реакцію можна розцінювати як цілком позитивну та суспільно і особистісно значущу. Таким чином особа демонструє суспільству і собі свою належність до цінностей суспільства, а також свою компетентність у розумінні вищих духовних надбань у вітчизняному просторі.

Щодо реальної поведінки в художньому споживанні, то у зверненні до мистецьких творів респонденти часто-густо керуються нагальними потребами життєдіяльності – необхідністю емоційного відновлення, чуттєвого збагачення, естетичної насолоди. Це надзвичайно важливі складові для нормалізації психологічного стану особистості, якій доводиться жити в таких непростих умовах сьогодення.

Джерела

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2019). Вип. 6(20) / за ред. д. ек. н. В. М. Ворони, д. соц. н. М. О. Шульги. Київ: ІС НАН України.

Хорощак К. (2020). Комедія Зеленського – найприбутковіша. Топ успішних українських фільмів, які знімали держкоштом. *Українська правда*. 29 жовтня. URL: <https://life.ppravda.com.ua/culture/2020/10/29/242824/>

СОЦІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАНДЕМІЇ COVID-19 В УКРАЇНІ

Коронавірусна пандемія стала потужною маніфестацією вразливості глобального суспільства ризику. Епідеміологічні, економічні, політичні, культурні, інформаційно-медійні, соціально-психологічні та інші її аспекти, а також досвід, уроки та наслідки пандемії вже стали предметом уваги і ще довго перебуватимуть у фокусі різних експертиз та наукових досліджень. Мета цієї розвідки – артикулювати деякі аспекти соціальної проблематики і наслідків пандемії COVID-19 під кутом зору соціологічних підходів і окреслити певні особливості коронавірусної кризи у Україні, зокрема на основі огляду та аналізу результатів соціологічних досліджень.

Соціально-економічна світова криза, спричинена швидким поширенням коронавірусу, є серед найбільш відчутних, зримих для масового сприйняття і часто згадуваних наслідків та глобальних ризиків пандемії. За експертними оцінками Світового банку, у 2020 р. глобальний ВВП впаде найбільше з часів Другої світової війни – на 5,2%. Втрати вітчизняної економіки є співмірними з цими показниками [Вплив COVID-19...]. Світовий досвід протистояння пандемії доводить, що країни з неефективною економікою, з ослабленими або нерозвиненими державними інституціями чи такі, в яких замість раціонально-технократичних домінують здебільшого хаотичні або авторитарні популістські підходи у формуванні епідеміологічної політики, виявляють свою більшу уразливість. Але в зоні особливих ризиків соціально-економічних наслідків пандемії опинились бідні країни з неефективною та розбалансованою економікою і слабкими державними інституціями. Україна, на жаль, також серед подібних країн, адже поєднує в собі такі інституціональні та економічні ризики.

Як справедливо зазначають вітчизняні дослідники, “в Україні пандемія COVID-19 стала реальним викликом не лише як криза в галузі здоров’я населення, а й як соціально-економічна криза через її вплив на бідність [населення]” [Бородчук, Н., Черенько Л.]. Прямі та опосередковані економічні ефекти пандемії, такі, наприклад, як виклики для сектору охорони здоров’я, медичного забезпечення та соціального страхування, зниження рівня життя, втрата роботи багатьма людьми, фінансові втрати або й закриття багатьох бізнесів тощо здійснюють свій вплив на весь широкий спектр негативних соціальних та гуманітарних наслідків коронавірусної кризи.

Соціологічні дослідження суспільних реакцій, масової поведінки та громадської думки в період пандемії, як і в інші періоди кризових явищ у суспільстві, є не менш важливими, аніж медичні епідеміологічні звіти. Власне соціологія пандемії є обов’язковою складовою ґрунтовних епідеміологічних досліджень, зокрема і для формування раціональної та ефективної політики протидії пандемії. Важливість цих досліджень, зокрема, щодо прогнозування поведінкових моделей населення, його реакцій на карантинні обмеження, соціальних аспектів перебігу та соціальних наслідків пандемії полягають у тому факті, що вірус є біологічним агентом, але пандемія поширюється через соціальні інтеракції.

Досвід пандемії зумовлює суспільну оцінку ефективності та прийнятності карантинних обмежень владою на центральному та місцевому рівнях. І соціологічні опитування громадської думки є одним із важливих дослідницьких інструментів щодо розуміння таких оцінок. В оцінці результатів таких досліджень важливо враховувати час проведення дослідження щодо періоду та динаміки самої епідеміологічної ситуації. Наприклад, дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведене у квітні 2020 р.¹, збігається у часі

¹Опитування КМІС з 7 по 11 квітня 2020 р. методом телефонних інтерв’ю на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Вибірка (2000 респондентів) є репрезентативною для дорослого населення (віком 18 років і старше) України. До вибірки не включені території, які тимчасово не контролюються владою України – АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка вибірки не перевищує: 2,2% для показників близьких до 50%, 2,1% – для показників близьких до 25%, 1,4% – для показників близьких до 10%. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=930&page=7>.

з піковим періодом так званої першої хвилі поширення коронавірусної інфекції в Україні та доволі жорсткими первинними карантинними обмеженнями цієї пори.

У відповідях на запитання *“Наскільки успішно чи не успішно, на Вашу думку, нова влада (президент Зеленський, Кабінет Міністрів, Верховна Рада, правоохоронні органи) справляються з завданнями-протидії епідемії коронавірусу в Україні?”* думки респондентів розподілились майже порівну: 46% з них вважали діяльність влади у цьому напрямі успішною, 43% – неуспішною. Водночас на фоні цієї доволі сприятливої загальної оцінки влади у її протидії пандемії у квітні 2020 р. певним непослідовним або навіть ірраціональним дисонансом у масовій свідомості видаються вельми критичні оцінки щодо конкретних напрямів цієї діяльності. Так, переважна більшість респондентів оцінювали як *“неуспішні”* всі запропоновані в опитуванні напрями діяльності влади щодо протидії коронавірусу [Київський міжнародний інститут...], а саме:

- забезпечення лікарень країни достатньою кількістю тестів на коронавірус: 65% респондентів вважали виконання цього завдання *“неуспішним”* і лише – 12% *“успішним”*;

- забезпечення лікарів і медичних сестер засобами індивідуального захисту (масками, халатами, рукавичками тощо): 70% респондентів – *“неуспішно”*, 12% – *“успішно”*;

- забезпечення населення України засобами індивідуального захисту (масками, рукавичками, антисептиками тощо): 80% респондентів – *“неуспішно”*, 14% – *“успішно”*;

- запобігання можливим економічним труднощам в Україні, пов'язаним з епідемією коронавірусу: 66% респондентів – *“неуспішно”*, 14% – *“успішно”*.

Особливим суспільним фоном перебігу пандемії COVID-19 в Україні, який зумовлює також специфіку її соціальних наслідків, є багатофакторний спектр суспільних обставин, який, зокрема, включає: незавершеність складної суспільно-політичної трансформації країни, неконсолідований характер демократичної культури, домінування переважно патерналістських суспільних орієнтацій і відповідних поведінкових патернів населення, неусталеність демократичних інститутів і незадоволеність громадян щодо їх неефективного функціо-

нування, низький рівень суспільної довіри до владних державних інституцій, негативну динаміку соціальної нерівності. До цього спектру суспільно-політичних та інституціональних проблем додаються ще й соціальні травми та гуманітарні наслідки анексії АР Крим Російською Федерацією та поточний збройний конфлікт на Донбасі, а також несприятливі обставини економічно-фінансової кризи, яка почала розгортатись у країні ще до періоду поширення коронавірусної інфекції.

Складний суспільний фон пандемії в Україні визначає її особливості її соціальних наслідків та ризиків, які можуть, зокрема, генеруватись у різних формах соціально-політичних конфліктів і протестній активності, проявлятись у наростанні соціальної дезінтеграції та аномії, у поглибленні соціальної нерівності та посиленні авторитарних суспільних настроїв. І коли динаміка останніх тенденцій може мати певну інерційність у своїх проявах, то соціальні конфлікти, зокрема, протести проти карантинних обмежень представників малого та середнього бізнесу, а також демарші влад місцевого самоврядування щодо подібних рішень центрального уряду є вже реаліями вітчизняного суспільно-політичного ландшафту в період пандемії.

Водночас глибокі суспільні потрясіння та складні кризи в Україні, такі як суспільно-політичні протистояння Євромайдану 2013–2014, анексія Криму та війна на Донбасі з усіма її політичними, економічними та гуманітарними проблемами, виявили доволі високу адаптивність поведінкових стратегій українського суспільства, його соціально-психологічну стійкість майже на граничних стресових порогах. У цих суспільних потрясіннях проявились і кращі якості громадянського суспільства, здатність активних і відповідальних громадян до самоорганізації, ініціативи та соціальної солідарності. Прикладами цих проявів стали такі самоорганізовані акції, як кампанія “підвези медика” в умовах карантинного локдауну весни 2020 р., допомога філантропських організацій лікарням, волонтерська допомога. В умовах пандемії та її подальшого розвитку в Україні можливі одночасні прояви та взаємодія двох ідеальних моделей або домінуючих патернів масової соціальної поведінки: 1) соціальне відчуження, поведінка “віль-

ного вершника”, не skutого ніякими соціальними зобов’язаннями, подальша соціальна атомізація і як наслідки – наростання аномії, недовіри, розпаду соціальних зв’язків, деморалізації та страху та 2) усвідомлено соціально відповідальна поведінка, підтримка кооперації, соціальної солідарності, дотримання норм цивільності, збереження через індивідуальні солідарні акти спільного суспільного здоров’я та оптимізму. Суспільна активність і соціальна поведінка людей переважно в межах другого патерну сприятиме збереженню та зміцненню своєрідного суспільного імунітету, який є не менш важливим, аніж формування колективного епідеміологічного імунітету.

Національні особливості перебігу пандемії, її соціальні аспекти, тривоги, очікування та сподівання масової свідомості у цей період є предметом уваги соціологічних досліджень, зокрема опитувань громадської думки в Україні. Як уже зазначалось, соціологічні дослідження у цей період стають важливим методом вивчення соціальної поведінки та діагностики суспільних настроїв, які доповнюють епідеміологічні звіти щодо розуміння динаміки та характеру самої пандемії.

Наведемо й проаналізуємо деякі результати такого соціологічного опитування громадської думки щодо проблематики COVID-19 у рамках щорічного моніторингового дослідження “Українське суспільство” Інституту соціології НАН України у 2020 р.². Опитування, проведене на початку осені 2020 р. – у період відносного затишшя перед “другою хвилею” пандемії, підтверджує, що проблема пандемії коронавірусу тією чи іншою мірою хвилює більшість респондентів нашої країни – у сукупності 72,2% їх відповідей є ствердними щодо цього і майже третина респондентів дуже переймаються цією проблемою (табл. 1).

²Опитування СОЦІС на замовлення Інституту соціології НАН України проведене з 19 вересня по 9 жовтня 2020 р. методом роздаткового анкетування (самозаповнення анкети респондентом). Вибірка (1800 респондентів) є репрезентативною для дорослого населення (віком 18 років і старше) України за статтю, віком, типом поселення та поділом країни на адміністративно-територіальні одиниці (області). До вибірки не включені території, які тимчасово не контролюються владою України – АР Крим, окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

**Регіональний розподіл відповідей респондентів
на запитання “Скажіть, наскільки Вас хвилює
проблема епідемії коронавірусу?”, 2020 р. (%)**

Варіанти відповіді	Географічні частини країни				В цілому по Україні
	Захід	Центр	Південь	Схід	
Дуже хвилює	37,9	35,7	26,2	32,6	34,3
Скоріше хвилює	35,7	39,9	43,8	34,1	37,9
Скоріше не хвилює	12,6	13,2	12,4	15,4	13,5
Зовсім не хвилює	8,9	7,1	8,6	9,2	8,2
Важко сказати	4,9	4,1	9,0	8,7	6,1

Регіональний розподіл відповідей на це запитання респондентами загалом не дуже відрізняється від середніх показників по всьому масиву, з дещо більшою, аніж середня, тривожністю респондентів Заходу та Центру – регіонів, у яких статистика захворюваності на коронавірус навесні 2020 р. мала вищі показники, аніж на Сході та Півдні країни (табл. 1). У розподілах відповідей респондентів на це запитання за основними демографічними показниками (стать, вік, тип поселення) певні відмінності спостерігаються у відповідях жінок і чоловіків (перших ця проблема хвилює більше), а також респондентів різних вікових груп. Так, респонденти старшого віку (56 і більше років) більшою мірою стурбовані проблемою коронавірусу (80,3%), аніж представники середньовікової когорти (30–55 років) та молоді (18–29 років): 68,2% і 67,4% відповідно. І в цілому це закономірно, адже в інформуванні населення про коронавірус постійно наголошувалось, що люди старшого віку (від 60 років) та люди з хронічними захворюваннями потрапляють в особливу зону ризику щодо наслідків інфікування.

Варто зазначити, що респонденти старшої вікової когорти також є дещо більш стривоженими і щодо перспективи розвитку коронавірусної пандемії, зокрема оцінки ризиків захворювання (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання “За останній місяць ризик захворіти на коронавірус зменшився, збільшився чи не змінився?”, 2020 р. (%)

Варіанти відповіді	Вікові групи респондентів			У цілому по масиву
	18–29 років	30–55 років	56 і більше років	
Зменшився	4,0	4,2	3,6	3,9
Збільшився	49,5	48,3	55,7	51,0
Не змінився	31,1	31,9	26,1	29,8
Важко сказати	15,4	15,6	14,6	15,2

На час проведення опитування більше чверті респондентів уже мали у своєму ближньому колі (близькі, родичі, сусіди чи знайомі) когось, хто захворів на коронавірус. У регіональному розподілі результати показують, що найбільше таких позитивних відповідей (понад 40%) зазначили респонденти заходу країни і також міста Києва (табл. 3). Це відображає і регіональну статистику епідеміологічної звітності інфікувань з їх найбільшою концентрацією на заході і центрі країни, зокрема у столиці.

Таблиця 3

Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання “Чи є серед Ваших близьких, родичів, сусідів чи знайомих хтось, хто захворів на коронавірус?”, 2020 р. (%)

Варіанти відповіді	Географічні частини країни і м. Київ					В цілому по Україні
	Захід	Центр	Південь	Схід	м. Київ	
Так	44,4	26,0	9,0	21,2	38,8	27,2
Ні	48,4	68,5	77,6	71,8	52,2	65,6
Важко сказати	7,2	5,5	13,3	7,1	9,0	7,2

Природно й те, що особистий досвід інформування про захворювання на коронавірус людей з ближнього кола підвищує рівень тривожності самого респондента щодо цієї хвороби.

Так, серед респондентів, які мають серед своїх близьких чи знайомих тих, хто захворів на коронавірус, 45% відповідають, що їх дуже хвилює проблема епідемії. Натомість серед респондентів, які не мають випадків захворювання серед своїх рідних чи знайомих, лише третина (30,7% відповідей) дуже переймаються цією проблемою.

Важливим питанням цього моніторингового опитування була оцінка респондентами ефективності зусиль влади у протистоянні епідемії коронавірусу. У своїй більшості (51,6% відповідей) респонденти доволі стримано оцінюють ефективність зусиль влади проти коронавірусу, погоджуючись із тим, що *“влада щось робить, але цього недостатньо”*, а 22% респондентів налаштовані дуже критично, вважаючи, що *“влада нічого не робить для цього”*. Найбільше ця позиція представлена серед респондентів півдня країни, серед яких до 40% у такий дуже критичний спосіб оцінюють антикоронавірусні зусилля влади.

Деякі відмінності у відповідях на це запитання простежуються і у зв'язку із освітнім рівнем респондентів. Респонденти з вищим освітнім рівнем є більш вимогливими і водночас реалістичнішими в оцінках заходів влади: так, 56% респондентів з вищою освітою вважає, що владних зусиль недостатньо, натомість такої позиції дотримуються близько 45% респондентів із середньою освітою (табл. 4). Водночас респонденти з початковою та середньою освітою є дещо більш категоричними в оцінках того, що *“влада нічого не робить”* і цим групам також важче визначитись з відповіддю на це запитання.

У динаміці розвитку пандемії в Україні умовно вже можна окреслити три періоди з відповідними карантинними заходами: 1) березень–травень 2020 р. – жорсткий карантин, включаючи локдаун, зупинення громадського транспорту в містах і метро у великих містах, зокрема у Києві; 2) червень–вересень 2020 р. – деяке пом'якшення карантинних обмежень, так званий адаптивний карантин; 3) з 14 листопада 2020 р. – розвиток *“другої хвилі”* пандемії й нове посилення карантинних обмежень, введення *“карантину вихідного дня”* з перспективою подальшого посилення карантинного режиму. Як зазначалось, згадуване моніторингове опитування було проведене

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів різних освітніх рівнів на запитання “Що Ви думаєте стосовно зусиль влади по боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу на території України?”, 2020 р. (%)

Варіанти відповіді	Освітній рівень респондентів				В цілому по масиву
	Неповна або початкова середня освіта	Повна середня освіта	Неповна вища освіта	Вища освіта	
Влада робить все, що може	10,4	15,4	13,0	12,3	12,7
Влада щось робить, але цього недостатньо	44,2	45,7	52,2	56,0	51,6
Влада нічого не робить для цього	25,7	23,5	22,1	20,4	22,1
Ваш варіант	1,6	0,9	1,7	2,7	1,9
Важко сказати	18,1	14,5	11,1	8,6	11,6

у другий, відносно м'який, період карантину і містило питання щодо ставлення громадян до можливих карантинних обмежувальних заходів і сценаріїв у перспективі подальшого розвитку пандемії. Цей контекст важливий, адже поточна епідеміологічна ситуація також впливає на відповіді. Загалом громадська думка спрямована на підтримку певного балансу між безпекою та особистою свободою і в цілому по країні більшість респондентів (42,5% відповідей) схиляється до позиції, що “*карантин потрібно суттєво пом'якшити, але деякі обмежувальні заходи продовжити і надалі*” (табл. 5).

У регіональному розподілі серед респондентів півдня країни спостерігається найбільше прихильників (до 35%) повного скасування карантину та зняття супутніх йому обмежувальних заходів. Натомість респонденти великих міст з більшим розумінням ставляться до можливих сценаріїв суворих обмежувальних заходів, зокрема, майже третина респондентів міста Києва підтримують сценарій суворого карантину.

Водночас зрозуміло й те, що після досвіду весняного локдауну, який суттєво вдарив по економіці країни, зокрема по

**Регіональний розподіл відповідей респондентів на запитання
“З яким із тверджень щодо карантину Ви згодні найбільше?”,
2020 р. (%)**

Варіанти відповіді	Географічні частини країни і м.Київ					Загалом по Україні
	Захід	Центр	Південь	Схід	м. Київ	
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно продовжити й надалі	16,8	27,9	10,0	22,0	35,1	21,6
Карантин потрібно суттєво пом'якшити, але деякі обмежувальні заходи продовжити й надалі	49,1	40,5	36,7	42,2	33,6	42,5
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно вже закінчити	22,9	20,1	34,8	19,8	22,4	22,4
Важко сказати	11,2	11,4	18,6	16,0	9,0	13,4

частині малого та середнього бізнесу, суворі заходи карантинних обмежень навряд чи будуть популярним рішенням серед переважної більшості населення. До того ж непрямим свідченням того, що чимала частина суспільства не готова до прийняття високої соціальної і передовсім економічної ціни карантинних обмежень є і своєрідна ієрархія наявних проблем, які особисто хвилюють респондентів: пандемія коронавірусу як проблема, що особисто хвилює респондентів, позначена у 42% їх відповідей. Але видається, що коронавірус не суттєво змінив пріоритети найактуальніших і, на жаль, уже майже хронічних соціально-економічних проблем населення. Респондентів більше хвилює не так сама пандемія, як радше її супутні соціально-економічні та суспільні негативні ефекти, зокрема, високі ціни на товари та послуги (76% респондентів), високі тарифи на житлово-комунальні послуги (61%), корупція в органах влади і управління (57%), а ще й така проблема, як недоступність якісного медичного обслуговування, яку також загострила пандемія (47% опитаних).

Висновки

Підбиваючи підсумки цього огляду деяких аспектів соціальної проблематики і наслідків пандемії COVID-19 в Україні, слід зазначити, що наша країна не є унікальним кейсом соціального досвіду глобальної коронавірусної кризи. У багатьох країнах економіка і люди потерпають від карантинних обмежень, актуалізуються підходи біополітики, відбуваються зміни та трансформації в соціальних комунікаціях, загострюються проблеми обмеження свобод, соціальної нерівності, масового соціально-психологічного стресу через такі супутні наслідки пандемії, як соціальна ізоляція, різке обмеження контактів та загострені страхи.

Але варто актуалізувати вітчизняні особливості перебігу пандемії, її соціальних і суспільно-політичних наслідків та характер вітчизняного соціального досвіду, вже набутого у цей період. Ці особливості зумовлюються тим, що в Україні універсальні соціальні виклики пандемії накладаються та поєднуються з багатофакторною суспільною трансформацією. Остання відзначається незавершеністю суспільно-політичного реформування країни, домінуванням переважно патерналістських масових орієнтацій населення, слабкими інститутами та незадоволеністю громадян щодо їх неефективного функціонування, низьким рівнем суспільної довіри до владних державних інституцій, а також соціальними травмами поточного збройного конфлікту і несприятливими обставинами економічно-фінансової кризи. Особливістю України є також доволі розвинене громадянське суспільство, яке здатне генерувати кращі практики соціальної самоорганізації та солідарності в періоди кризових суспільних напружень у країні. Цей фактор, а також доволі висока соціально-психологічна адаптивність поведінкових стратегій українського суспільства майже на граничних суспільно стресових порогах можуть також привнести свої особливості до соціального досвіду, характеру перебігу пандемії та долання її наслідків у країні.

Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в Україні можуть проявитись у подвійний спосіб: як негативний каталізатор, що підсилює проблемність незавершеної суспільної трансфор-

мації в країні, або як своєрідний “вирівнювач”, тобто фактор, у якому цінності безпеки, суспільного виживання, толерантності та солідарності набудуть пріоритетного значення. Завдання вітчизняної соціології у цей період – всебічне дослідження соціальних викликів і ризиків коронавірусної пандемії, а також перспектив та можливостей цього нового соціального досвіду як інтегральної складової суспільної трансформації в Україні.

Джерела

Вплив COVID-19 та карантинних обмежень на економіку України (2020). Центр прикладних досліджень. Представництво Фонду Конрада Аденауера в Україні. URL: <https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzeltitel/-/content/vpliv-covid-19-ta-karantinnih-obmezen-na-ekonomiku-ukraini>

Бородчук, Н., Черенько, Л. (2020). *Боротьба з COVID-19 в Україні: початкові оцінки впливу на бідність*. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20ukr.pdf>.

Київський міжнародний інститут соціології (2020). *Оцінка успішності влади та реакція суспільства на епідемію коронавірусу та політичні події в Україні* [Прес-реліз]. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=930&page=7>

ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ВНАСЛІДОК ПАНДЕМІЇ КОРОНАВІРУСУ SARS-COV-2

Людські втрати як узагальнене поняття використовується з метою оцінити кількісні та якісні деструктивні демографічні зміни внаслідок природних і соціальних катаклізмів, до яких належать повені, пожежі, землетруси, зміни клімату, епідемії, неврожаї та голод, війни, революції, а також великі катастрофи та аварії. Людські втрати зазвичай локалізуються в межах окремих континентів, регіонів світу, великих, середніх та малих країнах. Втрати населення супроводжуються деструктивними змінами якості життя населення, погіршенням стану здоров'я людей, їхніх психологічних характеристик, деформацією усіх структур населення (демографічних, соціальних, освітніх, професійних тощо). Ця проблематика має найважливіше значення для всебічної соціальної оцінки людських втрат та їх наслідків. Жакливі наслідки мали у минулому столітті дві світові війни, громадянська війна, колективізація та штучний голодомор в Україні, архіпелаг Гулаг, Чорнобильська катастрофа, нав'язана Росією кровопролитна гібридна війна і, нарешті, пандемія коронавірусу COVID-19.

Епідеміологічна ситуація як загроза гуманітарній безпеці українців

Суттєвою ознакою еволюції поняття безпеки є визнання невосених джерел нестабільності світового рівня, які загрожують міжнародній, національній та особистісній безпеці людства. Сьогодні до їх кола доєдналась епідеміологічна загроза, що набула рис пандемії маловідомої етіології. До пандемії вважалось, що коронавіруси не впливають суттєво на здоров'я людей. Були відомі шість штамів, чотири з яких викликали третину загальних застудних захворювань (серед них банальну нежить) і мали перебіг без ускладнень. Два інших штами: MERS-CoV, що став збудником близькосхідного респіраторного синдрому, та SARS-CoV, що викликав спалах атипової

пневмонії в Китаї 2002 р., мали більш тяжкі наслідки. Нарешті з'явився сьомий вірус SARS-CoV-2, який виявився настільки небезпечним і агресивним, що отримав статус безжалісного убивці.

Спалах коронавірусної інфекції COVID-19 (пневмонія нового типу) відбувся наприкінці грудня 2019 р. У мешканців міста Ухань провінції Хубей у Центральному Китаї були виявлені перші випадки пневмонії невідомого походження. Захворювання було пов'язане з місцевим ринком тварин і морепродуктів. 31 грудня 2019 р. влада Китаю повідомила про спалах невідомої пневмонії у Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ). А 30 січня 2020 р. ВООЗ визнала спалах нового коронавірусу надзвичайною ситуацією у сфері громадської охорони здоров'я, що має міжнародне значення. 11 лютого 2020 р. захворювання отримало назву нової коронавірусної пневмонії – COVID-19, а сам вірус – офіційну назву SARS-CoV-2 і був визнаний головним збудником глобальної пандемії.

В Україні нульовий пацієнт був виявлений 3 березня 2020 р. у Чернівцях, а перший летальний випадок у результаті зараження коронавірусом був зафіксований 13 березня поточного року. За даними на 28 листопада 2020 р., в Україні налічувалось уже 709 701 заражених, з яких померли 12 093 (1,7%), одужали 335 135 (47,2%), а ще 362 473 (51,1%) продовжували хворіти (табл. 1). Станом на 4 грудня 2020 р. кількість заражених в Україні зросла до 787 891 осіб, з яких 13 195 (1,68%) померли, 397 809 (50,49%) були вилікувані, а ще 376 887 (47,83%) перебували в лікарняних закладах (табл. 2).

Стосовно інфікованих на COVID-19 на окупованих територіях достовірних даних немає. В окупованому Криму за інформацією з російських джерел на 30.09.2020 було 2773 захворілих (з них 48 померли). Перевірити ці дані з незалежних джерел немає можливості. Щодо окупованих районів Донбасу достовірної інформації немає.

Статистика зараження коронавірусом по різних країнах станом на 4 грудня 2020 р. свідчить, що на цей момент кількість країн та автономних територій, у яких був виявлений смертоносний вірус, дорівнює в цілому 218. До таблиці 2 включені лише 22 країни, в яких зосереджена лівова частка інфікованих COVID-19 (80,25%). Серед них – і Україна, посідаючи 17-е місце.

Таблиця 1

**Розподіл інфікованих коронавірусом SARS-CoV-2
по регіонах України станом на 28.11.2020 р.¹**

Регіони	Інфіковані коронавірусом SARS-CoV-2		З їх числа					
			Померли		Одужали		Наразі хворіють	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
Україна	709701	100,0	12093	1,7	335135	47,2	362473	51,1
Вінницька	17051	100,0	290	1,7	9443	55,4	7318	42,9
Волинська	23656	100,0	422	1,8	15904	67,2	7330	31,0
Дніпропетровська	36487	100,0	872	2,4	16635	45,6	18980	52,0
Донецька	22210	100,0	399	1,8	11169	50,3	10642	47,9
Житомирська	29098	100,0	485	1,7	18349	63,1	10264	35,3
Закарпатська	22974	100,0	527	2,3	13467	58,6	8980	39,1
Запорізька	29296	100,0	294	1,0	4931	16,8	24071	82,2
Івано-Франківська	35374	100,0	617	1,7	13462	38,1	21295	60,2
Київська	36214	100,0	675	1,9	12504	34,5	23035	63,6
Кіровоградська	4941	100,0	153	3,1	2283	46,2	2505	50,7
Луганська	6185	100,0	166	2,7	3949	63,8	2070	33,5
Львівська	45052	100,0	1217	2,7	28666	63,6	15169	33,7
Миколаївська	17710	100,0	300	1,7	5426	30,6	11984	67,7
Одеська	42851	100,0	555	1,3	9047	21,1	33249	77,6
Полтавська	21490	100,0	451	2,1	11465	53,4	9574	44,6
Рівненська	30430	100,0	378	1,2	23073	75,8	6979	22,9
Сумська	27603	100,0	359	1,3	10258	37,2	16986	61,5
Тернопільська	27425	100,0	374	1,4	21490	78,4	5561	20,3
Харківська	54517	100,0	740	1,4	29935	54,9	23842	43,7
Херсонська	9845	100,0	208	2,1	4357	44,3	5280	53,6
Хмельницька	28917	100,0	431	1,5	16492	57,0	11994	41,5
Черкаська	22053	100,0	192	0,9	9010	40,9	12851	58,3
Чернівецька	33291	100,0	629	1,9	15042	45,2	17620	52,9
Чернігівська	17753	100,0	91	0,5	6115	34,4	11547	65,0
м. Київ	67278	100,0	1268	1,9	22663	33,7	43347	64,4

¹Розраховано автором з використанням даних [Коронавірус в Україні: статистика].

Стосовно інфікованих на COVID19 на окупованих територіях достовірних даних немає. В окупованому Криму, за інформацією з російських джерел, на 30.09.2020 було 2773 захворілих (з них 48 померли). Перевірити ці дані з незалежних джерел немає можливості. Щодо окупованих районів Донбасу достовірної інформації немає.

**Розподіл інфікованих коронавірусом SARS-CoV-2
у країнах світу станом на 04.12.2020 р.²**

Регіони	Інфіковані коронавірусом SARS-CoV-2		З їх числа					
			Померли		Одужали		Наразі хворіють	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
Усього в світі	65 734 301	100,0	1 515 532	2,3	45 565 968	69,32	18 652 801	28,38
у тому числі								
США	14 546 200	100,0	283 031	1,95	8 568 724	58,91	5 694 445	39,15
Індія	9 590 086	100,0	139 433	1,45	9 038 081	94,24	412 572	4,30
Бразилія	6 487 516	100,0	175 307	2,70	5 725 010	88,25	587 199	9,05
Росія	2 402 949	100,0	42 176	1,76	1 888 752	78,60	472 021	19,64
Франція	2 257 331	100,0	54 140	2,40	166 940	7,40	2 036 251	90,21
Іспанія	1 693 591	100,0	46 038	2,72	0	0,00	0	0,00
Велика Британія	1 674 134	100,0	60 113	3,59	0	0,00	0	0,00
Італія	1 664 829	100,0	58 038	3,49	846 809	50,86	759 982	45,65
Аргентина	1 447 732	100,0	39 305	2,71	1 274 675	88,05	133 752	9,24
Колумбія	1 343 322	100,0	37 305	2,78	1 233 115	91,80	72 902	5,43
Мексика	1 144 643	100,0	108 173	9,45	843 231	73,67	193 239	16,88
Німеччина	1 138 012	100,0	18 393	1,62	820 600	72,11	299 019	26,28
Польща	1 041 846	100,0	19 359	1,86	666 413	63,96	356 074	34,18
Іран	1 016 835	100,0	49 695	4,89	708 106	69,64	259 034	25,47
Перу	968 846	100,0	36 104	3,73	901 544	93,05	31 198	3,22
ПАР	800 872	100,0	21 803	2,72	739 367	92,32	39 702	4,96
Україна	787 891	100,0	13 195	1,67	397 809	50,49	376 887	47,83
Туреччина	733 261	100,0	14 316	1,95	418 331	57,05	300 614	41,00
Бельгія	584 857	100,0	17 033	2,91	38 577	6,60	529 247	90,49
Нідерланди	543 924	100,0	9 623	1,77	0	0,00	0	0,00
Чехія	537 663	100,0	8 641	1,61	468 302	87,10	60 720	11,29
Швейцарія	344 497	100,0	5 243	1,52	260 600	75,65	78 654	22,83

²Розраховано автором з використанням даних [Коронавірус: статистика по країнах].

Сприйняття та оцінки українців загрози ураження коронавірусом SARS-CoV-2

Аналіз сприйняття та розподілу оцінок українців загрози ураження коронавірусом SARS-CoV-2 указує на високий градус їх занепокоєння: майже дві третини (72,2%) населення країни переживають почуття страху перед перспективою інфікування. Проте спільнота збентежених поділяється майже навпіл: на дуже схвильованих (34,3%) і скоріше схвильованих (37,9%). Зрівноважених серед українців небагато: зовсім не хвилюються 13,5%. Найгостріше реагують на загрозу кияни: з приводу інфікування коронавірусом хвилюються 81,4% жителів столиці. Серед них половина переживає страх дуже інтенсивно (41,8%), а інша половина відчуває себе скоріше переляканою (39,6%). Решта 18% поставилась до коронавірусу індіферентно. У великих, невеликих містах і сільській місцевості рівень аларму щодо ураження на COVID майже однаковий: кожен щотретій їх мешканець дуже хвилюється, а помірно хвилюється інша третина українців, які проживають у цих населених пунктах. Зовсім незворушні громадяни концентруються найчастіше в сільській місцевості та невеликих містах і містечках, а жителі великих міст за рівнем холоднокривності щодо епідеміологічної загрози суттєво наближаються до їх спільноти. Отже, до аларму з приводу ураження COVID найчастіше схильні кияни. Столичних жителів можна зрозуміти. Саме вони свідчать про інфікування коронавірусом членів своєї родини, друзів, співробітників, сусідів і знайомих найчастіше, аніж решта українців: 38,8% проти 26,3% жителів великих міст, 25,0% мешканців малих міст та 27,4% селян (табл. 3).

Більшість українців підкреслюють важливість для них власної безпеки та безпеки близьких їм людей, загалом 90,2% з них дотримуються такої настанови. Половина з них вважає, що ризик захворіти на коронавірус за останній місяць зріс (51,0%). Такої оцінки дотримуються 61,9% киян, 52,9% жителів великих міст, 50,3% мешканців невеликих міст і містечок та 47,9% селян. При цьому лише 4,0% українців визначили зменшення ризиків інфікування, а 29,8% відповіли, що епідеміологічна небезпека залишалася без змін.

Сприйняття та оцінки українців загрози ураження коронавірусом SARS-CoV-2, поселенський вимір, вересень 2020 р. (%)

Варіанти відповідей	Усі жителі України	Оцінка загрози ураження коронавірусом SARS-CoV-2			
		У тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з насе- ленням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільське поселення
<i>Наскільки Вас хвилює загроза інфікування коронавірусом?</i>					
Дуже хвилює	34,3	41,8	35,5	32,6	33,3
Скоріше хвилює	37,9	39,6	36,4	37,9	38,6
Скоріше не хвилює	13,5	10,4	13,7	14,7	12,9
Зовсім не хвилює	8,2	7,5	7,0	7,4	10,2
Важко сказати	6,1	0,7	7,4	7,4	5,0
<i>Чи є інфіковані коронавірусом серед членів Вашої родини, друзів, співробітників, сусідів та знайомих?</i>					
Так	27,2	38,8	26,3	25,0	27,4
Ні	65,6	52,2	66,9	66,7	66,5
Важко сказати	7,2	9,0	6,8	8,3	6,1
<i>Як змінився за останній місяць ризик захворіти на коронавірус: зменшився, збільшився чи не змінився?</i>					
Зменшився	4,0	4,5	4,4	4,3	3,1
Збільшився	51,0	61,9	52,9	50,3	47,9
Не змінився	29,8	22,4	28,1	29,2	33,3
Важко сказати	15,2	11,2	14,6	16,2	15,7
<i>Чи важлива особисто для Вас власна безпека та безпека близьких людей?</i>					
Дуже важлива	74,3	76,9	73,5	78,4	70,3
Скоріше важлива	15,9	12,7	16,6	14,4	17,5
Важко сказати	7,0	10,4	6,8	4,4	8,9
Зовсім не важлива	0,8	0,0	0,8	1,2	0,7
Скоріше не важ- лива	2,0	0,0	2,3	1,6	2,6
<i>Як Ви оцінюєте умови захищеності населення від масового поширення інфекційних захворювань за останні 12 місяців?</i>					
Значно погірши- лися	32,8	41,0	33,5	33,0	30,1
Трохи погіршилися	26,4	30,6	28,5	25,8	24,5

Продовження таблиці 3

Варіанти відповідей	Усі жителі України	Оцінка загрози ураження коронавірусом SARS-CoV-2			
		У тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з насе- ленням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільське поселення
Залишились такими ж	36,6	25,4	34,4	37,9	39,5
Трохи поліпшилися	3,5	2,2	2,7	3,1	4,8
Значно поліпши- лися	0,7	0,8	0,9	0,2	1,1
<i>Як Ви оцінюєте зусилля української влади щодо протидії поширенню епідемії коронавірусу в країні?</i>					
Влада робить все, що може	12,7	14,2	10,8	12,2	14,4
Влада щось робить, але цього недостатньо	51,6	52,2	51,4	54,4	49,0
Влада нічого не робить для цього	22,1	26,1	25,6	18,7	21,9
Важко сказати	11,6	6,0	10,6	11,8	13,4
Варіант респон- дента	2,0	1,5	1,6	2,9	1,3
<i>Як Ви оцінюєте рішення української влади подовжити карантин та обмежувальні заходи в країні?</i>					
Карантин та суворі обмежувальні захо- ди необхідно про- довжити і надалі	21,6	35,1	25,8	20,3	16,7
Карантин потрібно суттєво пом'якши- ти, але деякі обме- жувальні заходи продовжити і надалі	42,5	33,6	42,9	46,5	40,4
Карантин та обме- жувальні заходи потрібно вже закінчити	22,4	22,4	19,0	17,4	29,9
Важко сказати	13,5	8,9	12,3	15,8	13,0

Оцінки умов захищеності населення від масового поширення інфекційних захворювань за останні 12 місяців важко назвати оптимістичними. Загалом розподіл оцінок рівня захищеності українців свідчить про негаразди у сфері організації охорони здоров'я. Процес розпаду інституту безкоштовної медичної допомоги людям розпочався не сьогодні. Численні реформи разом з масовим розкраданням матеріальних і фінансових ресурсів в умовах олігархізації управління в державі знищили медицину для народу. Протистояти пандемії в ефективний спосіб важко: бракує досвіду, не вистачає лікарів, заважає надмірна політизація у багатьох сферах управління державою, засобів масової інформації, економіки, технології, зрештою науки. Тому звинувачувати вітчизняну медицину у відсутності кваліфікації несправедливо, а оцінки українців рівня захищеності від інфекційних хвороб слід сприймати як аналітичний факт, а не наклеп на лікарів.

Отже, повернемося до *vox populi*. Більше половини українців (59,2%) вважають, що рівень захищеності населення від масового поширення інфекційних захворювань за останні 12 місяців погіршився. Щотретій житель країни свідчить про значне погіршення (32,8%), щочетвертий (26,4%) говорить про помірну шкоду, якої завдали інфекційні захворювання здоров'ю українців. Але усього 4,2% жителів країни визнали поліпшення умов захищеності від хвороб (*табл. 3*).

Найчастіше нарікають на умови захисту від інфекційних хвороб кияни (71,6%), з яких 41,0% зазнали помітних втрат від недостатнього рівня захисту здоров'я, а решта (30,6%) оцінили падіння якості медичної допомоги більш делікатно "трохи погіршилися". Решта українців з великих, малих міст і сільської місцевості були в оцінках більш стриманими, доброзичливими та менш вибагливими. Розподіл їх оцінок умов захищеності повторює в цілому порядок середніх даних по країні. Найбільш оптимістичними виявилися оцінки українських селян: 5,9% з них вважають, що умови захисту від інфекційних захворювань за останні 12 місяців поліпшилися.

Оцінка зусиль української влади з протидії поширенню епідемії коронавірусу

Пандемія смертельного коронавірусу – це трагедія з відкритим фіналом, фатальний виклик людству, до якого ніхто не був готовий. Увесь світ задається філософським питанням: бути чи не бути? Як протидіяти поширенню пандемії? Наскільки ефективно діє українська влада? Таке запитання було включене цього року до моніторингового опитування населення України, яке проводить щорічно Інститут соціології НАН України. Отже, лише 12,7% українців оцінили зусилля влади позитивно, обравши співчутливу формулу “влада робить все, що може”. Найвищу оцінку поставили 14,2% киян і 14,4% селян (табл. 3). Решта жителів України вважають, що “влада щось робить, але цього недостатньо” (51,6%) або “влада нічого не робить щодо протидії епідемії” (22,1%).

Проте коли виникає питання про подовження карантину та необхідність суворих обмежувальних заходів, оцінні судження українців змінюються на протилежні. Саме 22,4% з народних експертів заявляють протест проти введення карантину і решти обмежень: “потрібно вже їх закінчити”. Інші 21,6% жителів країни наполягають на необхідності подовження карантину та суворих обмежувальних заходів. І нарешті вдвічі більша група українців (42,5%) вимагає суттєво пом’якшити карантин, але деякі обмежувальні заходи продовжувати і надалі. Ось така у нас в Україні вигадлива національна вдача. А, втім, карантин сам по собі є найбільш дійовою гарантією уберегтися від інфекційної хвороби.

Постскрипtum (P. S.)

Нещодавно Велика Британія повідомила ВООЗ про нашествя нового штаму COVID-19. Проте, за повідомленням академіка Сергія Комісаренка, директора Інституту біохімії НАНУ, вперше цей штам був виявлений ще у вересні поточного року. А у грудні стало відомо, що серед інфікованих новим штамом коронавірусу жителів Лондона нараховується вже 65% підтверджених клінічно випадків. Наукові консультанти британсь-

кого уряду називають три небезпечні характеристики нового штаму:

- він активно витискає попередні штами;
- мутації відбуваються в таких зонах вірусу, які мають найважливіші функції;
- деякі з цих мутацій демонструють в лабораторних умовах спроможність вірусу проникати у клітини.

ВООЗ уже зафіксувала взірці мутаційного вірусу, що співпадає з британським, в Нідерландах, Данії та Австралії. Вже з'явилася інформація і про перших інфікованих в Україні: новий штам вірусу COVID-19 щойно з'явився на Закарпатті. Його імпортером виявився заробітчанин, який регулярно виїжджає на роботу в Чехію і згодом повертається додому.

Незалежний експерт, ексдиректор Центру грипу, доктор медичних наук Олександр Гриневич зазначає контагіозні властивості та здатність широкого поширення нового мутанта. А академік Сергій Комісаренко вважає, що всупереч подвійній швидкості зараження у порівнянні із звичайним ковідом новітня версія штаму не загрожує евентуальним пацієнтам більш тяжким перебігом хвороби і зростанням смертності. Професор Катерина Амосова додержується думки про малоймовірність посилення летальної загрози з боку нової мутації. І додає, що "віруси схильні до мутації постійно, і це характерно не тільки для SARS".

Джерела

Коронавірус в Україні: поточна статистика. (25.12.2020). URL: [https:// index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/ukraine](https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/ukraine)

Коронавірус: статистика по країнах. (25.12.2020). URL: <https://index.minfin.com.ua/reference/coronavirus/geography>

COVID-19 ЯК ВИКЛИК: СОЦІОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Україна за часів незалежності проходила багато кризових станів, викликаних спершу розпадом СРСР і колапсом радянської командно-адміністративної економіки і дуже поступовим, але все ж переходом до ринкової економіки й світового ринку, – загалом весь період, починаючи від 1991-го, був кризовим з першим загостренням 1992–1994 рр., а вихід з якого розпочався 1997–1998 рр., про що свідчили дані соціологічних опитувань. Подальші кризи в країні спричинялися вже однаково мірою внутрішніми й зовнішніми політико-економічними чинниками, адже майже завжди державні (слабкі) структури постійно знаходились в політичній турбулентності. Проте, якщо в попередні десятиліття Україна та українці пережили переважно економічні кризи, що долалися громадянами в різний спосіб, активізуючи віковий досвід виживання включно з радянським періодом надзвичайних випробувань колгоспного будівництва й Голодомору, пост/воєнних часів, економічної системи дефіциту та завоювань” зрівняльної політики, то Чорнобильська катастрофа вже постала екзистенційним викликом локально-глобального екологічного лиха. І щоразу історія кризових станів українського соціуму надавала приклади, часом навіть надлюдських потуг долання соціально-економічних наслідків, вивчення яких виявилось можливим лише з інституалізацією незалежної соціологічної науки в пострадянській Україні. Термінологічно *криза* визначається в соціальних науках як «подія з потенціалом викликати великі шкідливі чи збиткові зміни в соціальній системі з наявною диспропорцією між причиною та наслідком» [Walby S. : 14]. Криза завжди каскадом на/по/сувається через фінанси, економіку, соціальну політику та політику загалом за умови визначення суспільства як соціальної системи, де всі соціальні інститути

взаємопов'язані, що слід враховувати при дослідженні кризових процесів, і не вдаватися до хибної окремішності загрози кожного інституту, коли під загрозою реальної кризи перебуває вся соціальна система. Принагідно варто нагадати, що кризи бувають різного типу, але за силою загроз варто враховувати аспект реальної чи сконструйованої, хоча й усі кризи несуть ризики катастрофічного чи революційного рівня, але завжди важить на *адекватній оцінці реальних соціально-економічних і демографічних загроз*.

У 2020 р. Україна увійшла в глобальну кризу, спричинену фактором пандемії, коли весь світ відреагував двомісячним локдауном і відповідно спадом економіки до 6–8% у другому і третьому кварталах, та вже восени з відновленням господарської діяльності в країні намітилось певне економічне зростання до обережних 2%. Незважаючи на різні експертні прогностичні моделі зі збереженням позитивної тенденції зростання економіки у 2021 р. на 4,6%, ситуація невизначеності залишається, і важливо звернути увагу не лише на офіційні статистичні дані, а й на дані соціологічного опитування для розуміння того, як ця кризова ситуація вплинула на громадян стосовно соціально-економічного становища. Для можливостей аналітичної інтерпретації поточного кризового періоду й розуміння стану масової свідомості перед вітальною загрозою, окрім необхідності певного часового лагу, важливо порівняти соціологічні показники попередніх кризових років і особливо періоду найглибшої з огляду рівня падіння української економіки – 15% кризи 2008–2009 рр., базуючись на архіві даних Соціального моніторингу 1992–2020 рр. (табл. 1). Як саме відбивається на громадянах і чим вирізняється поточний кризовий стан суспільства, викликаний економічним і епідеміологічним чинниками, можна простежити на оцінках респондентів свого матеріального стану в порівнянні.

Згідно з соціологічними даними вересня 2020 р. ще не відбулося суттєвого погіршення матеріального стану громадян, навіть проявилось деяке покращення, тому поки що можна висновувати, що перший весняний локдаун все ж був певною мірою фінансово компенсований адаптивним карантинном і на час опитування восени дані означилися цілком звичними

Таблиця 1

Динаміка оцінок матеріального стану сімей (за останні 2–3 міс.) (%)

	2002	2004	2005	2008/ 2009	2010	2014	2015	2017	2018	2019	2020
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	3,1	1,7	1,4	0,8/ 0,6	1,5	0,8	1,3	1,1	1,3	1,7	0,9
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	9,6	5,9	4,0	3,0/ 3,3	3,9	3,3	4,2	4,1	3,2	4,0	2,6
Вистачає лише на продукти харчування	49,3	42,0	41,3	2,6/ 35,0	36,4	36,2	39,3	41,8	32,3	30,2	32,8
Вистачає загалом на прожиття	23,5	32,4	30,2	37,9/ 37,0	38,1	38,4	35,4	32,6	40,1	35,8	38,9
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,6	13,9	14,4	20,7/ 18,8	15,9	15,9	12,3	11,2	18,2	16,7	18,6
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,0	2,1	2,1	3,8/ 4,5	3,4	3,8	2,6	1,7	3,9	5,0	5,4
Живемо у повному достатку	0,3	0,6	0,3	0,4/ 0,6	0,2	0,6	0,3	0,6	0,9	0,6	0,8

і прийнятними значеннями. І тут варто звернути увагу на те, що за умов фінансової кризи й найгіршого падіння економіки 2008–2009 р. оцінки респондентів змінилися тільки через два роки, тобто 2010 р., коли за незмінності відсоткової частки тих, кому вистачає загалом на прожиття, відбулося певне переструктурування: зросла частка тих, кому вистачає коштів лише на продукти й зменшилась частка тих, кому вистачало на все необхідне, хоча й без заощаджень.

Тема заощаджень взагалі цікава з огляду розгортання ринкових процесів у пострадянській країні, можливих інвестицій тощо, а радше стосовно того, що українцям, зважаючи на доходи, просто часто буває не до них, але у 2020 р. зростання частки тих, хто робить заощадження, свідчить більше про відкладені покупки, чи *адекватне споживання*, статистичне зниження купівельної спроможності цьому свідчення, у стані *невизначеності* перед вірусною загрозою глобального масштабу задля збереження коштів на випадок невиконання зарплати і пенсій, чого побоюються 57,8% (за фактом таких поки що виявилось лише 4%). Проте звично для періоду кризового стану економіки, рейтинг причин занепокоєння у 2020 р. очолив страх безробіття, сягнувши давно забутих 70,7%, навіть перевершивши страх від зростання цін, якого завжди у нас боялися до 70%, адже ще минулого 2019 р. безробіття боялися лише 52,6%, і це нагадало ситуацію кризи 2008–2009 рр., коли 2008-го про страх безробіття заявили 54,4%, а 2010 р. таких було вже 80% (найвищий показник остраху безробіття був 2000 р. – 86,4%, як, до речі, і голоду – 71,8%).

За даними 2020 р., лише 3% заявили, що були звільнені з роботи, коли 6,3% вказали на когось ще з сімейного кола, а от залишились без заробітку під час карантину вже значно більше людей, а саме: особисто такого зазнали 17,1% та хтось із сім'ї – 19,5%, що призвело до скорочення споживання продуктів харчування на 27%, ну і, звісно, купівлі одягу, взуття чи інших товарів на 33,2%. У разі втрати основного джерела доходів 41,2% українців можуть прожити не більше місяця завдяки своїм заощадженням, і ця частка платоспроможних респондентів зменшується з кожною опцією: якщо до трьох місяців є можливий період виживання для 24,2%, то вже для 8,6% є можливість прожити на свої заощадження до пів року, коли рік і більше зможуть “протягнути” заледве 2%.

Стосовно гендерного розподілу тих, хто заявив, що втратив роботу, то тут суттєвої різниці не було помічено, а от щодо опції “залишились без заробітку”, то серед жінок таких виявилось тільки 14%, коли серед чоловіків – 20,9%, а з урахуванням когось з сімейного кола частка такого досвіду для опитаних чоловіків зросла на 16,7%, а для жінок майже на 22%, і саме цей

показник надає вже більше інформації, сумарно вказуючи на третю частину опитаних, як жінок, так і чоловіків, які не отримали зарплати під час карантину, чи через звільнення, чи через відпустку за свій рахунок, чи через усну домовленість про відкладену на післякарантинний час оплату, адже ніхто навесні не знав, як складуться обставини, хоча й сподівався на швидке відновлення звичного робочого режиму.

Доречно зазначити, що жінки у нас загалом частіше працюють за письмовою трудовою угодою – 79% на противагу 72% чоловіків, коли за усною домовленістю на ту ж різницю (у 7%) більше чоловіків до 28% і 21% у жінок. Після карантину на роботу повернулася більшість, відклавши до кращих часів відпустку, проте умови адаптивного карантину все ж змусили багатьох роботодавців переглянути звичний робочий режим, змінивши його з офісного на переважно дистанційний.

І, зважаючи на невтішні прогнози ВООЗ стосовно наступних хвиль пандемії, весь постіндустріальний світ переважно переходитиме на дистанційну форму роботи з гнучким графіком, і в переліку нестандартних форм на ринку праці надовго, якщо не назавжди, займе своє вагоме місце зміна робочого режиму з офісної на дистанційну роботу чи з дому, чи зі спеціально облаштованих коворкінгових просторних приміщень. І ці зміни вже почали відображатись у масовій зміні споживчих пріоритетів, означивши нові тренди не лише споживання як такого, а й майбутніх трудових практик.

Наприклад, засновник мережі ROZETKA В. Чечоткін на своїй ФБ-сторінці Vladislav Chechotkin від 5 червня 2020 р. по закінченні першого локдауну зробив спеціальний пост з метою показати, як змінювались продажі в його найбільшій торговельній мережі, що працює з сервісом доставки, за час карантину: українці спершу скуповували крупи та туалетний папір, потім через місяць, – все для спорту та фітнесу, книжки та настільні ігри для дозвілля, далі літній одяг з примарною надією на відпустку і швидке закінчення карантину. Проте в літні місяці різко стали зростати продажі робочих столів, крісел та ноутбуків як свідчення того, що українці вже навчилися працювати вдома й надалі планують продовжувати дистанційну роботу.

Як слушно зазначив сам власник мережі, рівень продажів на ROZETKA є кращим показником, ніж будь-які соціологічні дослідження, який свідчить про те, що українці збагнули, “як раніше” вже не буде і треба призвичаюватися до нових умов життя, бо “коронавірусна історія” може розтягтися на кілька років і швидко не закінчиться. *“Деякі речі не повернуться взагалі, вони зникнуть як пережиток минулого чи трансформуються для нової – не поганої, не хорошої, а просто нової реальності. В якій ми теж навчимося жити”*, саме так резюмував цей свій ФБ-пост В. Чечоткін. І як тут не згадати важливу думку класика економічної соціології Й. Шумпетера, висловлену ним ще в далекому 1954 р., про те, що *“економічна криза є моментом для креативної деструкції”*, коли старі віджилі частини економіки руйнуються на користь появи нових, більш відповідних до вимог конкретного історично-економічного періоду [Schumpeter J.].

Якщо поглянути на матеріальні умови за останні 12 місяців у регіональному розрізі, то вони найбільш помітно погіршилися на Сході, залишилося тут тих, хто не зазнав змін, теж найменше, коли найкраща ситуація соціологічно означена на Півдні, і щодо погіршення, тут найменше таких, і щодо збереження попереднього рівня, проте на Заході та в Центрі виявилось навіть 8–8,7% таких, у кого матеріальні умови покращилися. Загалом у розрізі місто – село дещо неоднозначно й строкато виглядає столиця щодо оцінювання містянами свого матеріального стану порівняно з іншими містами та й навіть сільською місцевістю (табл. 2).

Варто нагадати, що після кризи 2008–2009 р. за період 2010–2013 рр. за самооцінками мешканців найбільш різких змін матеріального стану і розшарування в країні зазнав саме Київ, де зменшилась частка тих, кому загалом вистачало на прожиття, коли в містах великих і малих було збережено попередній досягнутий рівень життя [Іващенко О.]. Відомо, що столиці в усьому світі – це дорогі місця для життя з огляду повсякденних витрат, і Київ перебуває у цьому тренді давно, засвідчив у 2020-му, що саме киян виявилось найбільше серед тих, кому здебільшого вистачає коштів лише на продукти харчування та найменше серед тих, кому вистачає загалом на прожиття, хоча тут порівняно з рештою співгромадян і налічується

скромно дещо більше тих, хто робить заощадження, як і тих, кому не до заощаджень, але вистачає на все необхідне.

Таблиця 2

**Самооцінка матеріального стану сімей
за місцем проживання, 2020/2009 (%)**

	<i>Київ</i>	<i>Велике місто</i>	<i>Невелике місто</i>	<i>Село</i>
Часто не маємо грошей і харчів – інколи жebraуємо	1,5/2,1	0,6/0,5	1,0/0,6	0,8/0,5
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	3,0/2,1	2,5/3,9	2,2/2,9	2,8/3,4
Вистачає лише на продукти харчування	34,3/21,0	33,3/32,8	30,2/33,7	34,4/40,1
Вистачає загалом на прожиття	29,1/26,3	40,8/39	38,6/39,6	39,9/35,1
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	23,9/35,8	17,0/19	21,7/16,8	15,8/17,5
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	7,5/11,6	4,0/3,4	5,9/5,5	5,7/3,5
Живемо в повному достатку	0,7/1,1	1,7/3,4	0,3/1,0	0,5/0,0

Отже, з огляду на соціологічні дані восени 2020 р. суспільні оцінки свого матеріального стану ще не зазнали помітних різких змін, хоча 72% опитаних серйозно були занепокоєні небезпекою ковідної епідемії, чи можна сподіватись, що не знають у подальшому на сьогодні невідомо, ймовірніше, більше інформації буде отримано в опитуванні наступного року, коли українці вже пройдуть випробування не лише фінансового чи економічного, а й психосоматичного та лікувального характеру.

Конкретну поточну кризову ситуацію, спричинену епідемією ковіду, варто розглядати в термінах концепції соціальної стійкості (*social resilience*), майже нерозвиненої в пострадянській соціології, але поступово дослідницьки набираючої ваги [Ivashchenko O.], де *соціальна стійкість* – це здатність соціальних груп і спільнот відновлюватися чи позитивно відповідати на кризові виклики, що емпірично вивчається спроможність

і готовність соціальної агенції (agency) чи соціального агента переходити фази *адаптування, додання проблем і партисипативності для забезпечення стійкості соціальної системи* [Hall P.]. Очевидно, що соціальна стійкість має свої межі стосовно інституціонального каркасу та агентної здатності вистояти, проте зважаючи на те, що впродовж усього пострадянського періоду в соціологічних дослідженнях головно йдеться саме про соціальну стійкість, незалежно від застосування наукового концепту чи ні, коли вказуються соціально-економічні пікові ситуації та зумовлені ризики для поточної чи майбутньої стійкості соціальної системи.

Згортання певних видів споживання, зменшення коштів для прожиття, загроза життю не можуть тривати безкінечно, тому й будуть з часом замінені на інші соціальні практики виживання, зайнятості та інноваційного розвитку відповідно до необхідності збереження стійкості суспільства як соціальної системи.

Джерела

- Walby S. (2015). *Crisis*. Cambridge: Polity Press. 211 pp.
- Schumpeter J. (1954) *A History of Economic Analysis*. New York: Allen and Unwin.
- Іващенко О. (2013). Київ у тренді соціального вирівнювання чи загальноукраїнського збіднення? В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 207–214). Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Ivashchenko O. (2015). Crises and social resilience of post-soviet Ukraine: sociological evidences from everyday life. У В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 2(16) (сс. 203–211). Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Hall P. (2013). Introduction. In P. Hall & M. Lamont (Eds.), *Social Resilience in the Neoliberal Era* (pp. 1–32). Cambridge: Cambridge University Press.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ КОРОНАКРИЗИ ЗА ОЦІНКАМИ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Пандемія COVID-19 і для світу, і для окремих держав є серйозним викликом. Фактор коронавірусу став тригером світової фінансово-економічної кризи, що в умовах України наклалася на внутрішні кризові явища. Для запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19 на всій території України було встановлено жорсткий карантин з 12 березня до 24 травня 2020 р. З 1 серпня 2020 р. набули чинності правила адаптивного карантину. Надалі вони то посилювалися, то послаблювалися залежно від епідеміологічної ситуації в регіонах країни.

Внаслідок введених карантинних обмежень на макрорівні відбулося зниження економічної активності суб'єктів господарювання: впали доходи та прибуток підприємств, платоспроможність домогосподарств, погіршилися настрої населення та бізнесу, зросла невизначеність [Зміна обсягу..., с. 6]. Зменшення обсягу валового внутрішнього продукту України в II кварталі 2020 р. становило 11,4% проти аналогічного періоду 2019 р. (у постійних цінах 2016 р.) [Ділові очікування...].

За результатами обстеження робочої сили, що здійснюється під егідою Державної служби статистики України (далі – Держстат), в I кварталі 2020 р. налічувалося 16 574,5 тис. зайнятих (серед усього населення 15 років і старше), в II кварталі цього ж року – 15 707,9 тис. (-5,2%). Згідно з методологією МОП, що ґрунтується, зокрема, на широкомасштабних соціологічних опитуваннях, які проводить Держстат, у січні – березні поточного року налічувалося 1548,9 тис. безробітних серед населення 15 років і старше (8,5% сукупної робочої сили відповідного віку), а в січні – червні – 1630,6 тис. (9,2%) [Безробіття населення...]. Своєю чергою, за даними Державного центру зайня-

тості, кількість зареєстрованих безробітних на кінець січня 2020 р. становила 373 176 осіб, на кінець червня 2020 р. – 517 704 осіб (+38,7% від базового рівня) і на кінець жовтня 2020 р. – 399 486 осіб (+7,1%) [Дані щодо кількості зареєстрованих...].

Внаслідок спалаху пандемії, поетапного впровадження карантинних обмежень і невизначеності щодо подальшого розвитку епідеміологічної ситуації громадяни України на момент соціологічного опитування “Українське суспільство – 2020 (Думки, оцінки й умови життя населення України)”, яке було проведене під егідою Інституту соціології НАН України протягом 19 вересня – 9 жовтня 2020 р. (n = 1800), знаходилися в більш ніж піврічному стресі. У населення формуються тривожні очікування щодо майбутнього.

У статті ми аналізуємо оцінки представниками різних соціодемографічних, професійних, соціально-статусних і дохідних груп українського суспільства соціально-економічних наслідків коронакризи в масштабах України.

Коронакриза різко внесла суттєві корективи в сімейні бюджети, негативно вплинула на матеріальне становище індивідів та кардинально змінила повсякденне життя мільйонів людей. Так, через зменшену економічну активність громадян та спадаючий попит на робочу силу в умовах карантинних обмежень чимала частка населення втратила звичні доходи. Відповідаючи на запитання “З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіткнулися Ви особисто або члени Вашої сім’ї?” (n = 1792), 17,1% респондентів зізналися, що залишилися без заробітку під час карантину, а 19,5% – що в аналогічній ситуації опинився(лися) член(и) їхніх родин. Кількість тих, хто за цей період отримав виплату заробітної плати (пенсії) у неповному обсязі, становила 12,6%, кому зарплата (пенсія) не виплачувалася за форс-мажорних обставин узагалі – 4%.

Ще одним деструктивним наслідком коронакризи є зростання безробіття. Визнали, що були звільнені з роботи в результаті карантину 3% респондентів, що це трапилося з кимось із їхніх родин – 6,3%.

Зменшення статків та масові звільнення в низці галузей призводять до того, що громадяни повертаються до практик

економії в повсякденному житті. За даними соціологічного опитування, 33,2% обмежують купівлю одягу, взуття, інших речей, 27% – скорочують споживання продуктів харчування.

Через надзвичайну ситуацію індивіди вимушені вносити корективи в життєве планування, відкладати на невизначену перспективу раніше намічені цілі (купівля нерухомості, відкриття бізнесу, поїздки за кордон тощо). Коронакриза негативно вплинула на внутрішні та зовнішні міграції населення. Знижується мобільність громадян – трудова, туристична, рекреаційна, як у межах України, так і закордонна. Після оголошення карантинних заходів на Батьківщину повернулося багато трудових мігрантів (так званих заробітчан).

Далеко не європейські зарплати та пенсії в сучасній Україні не дають змоги багатьом українцям оплачувати “європейські” тарифи на ЖКГ. Особливо питання неплатежів за комуналку загострилося під час коронакризи: 28,6% респондентів зізналися, що мають труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету. Кожен четвертий (24,9%) зазнає труднощів з отриманням необхідного лікування та придбанням ліків, 8,1% – з погашенням банківського кредиту.

Тривожний стан справ у реальному секторі економіки невідворотно відбивається й на банківсько-фінансовому (хоча і з деяким часовим лагом). Тому не дивно, що 2,2% респондентів вказали на труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку як наслідок карантину.

Варіант відповіді “інше” на запитання “З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіткнулися Ви особисто або члени Вашої сім’ї?” обрали 6,1% опитаних.

Узагальнені дані соціологічного опитування свідчать, що з якимось одним проявом економічної кризи в Україні, що фіксувалося в анкеті за допомогою тринадцяти альтернатив, зіткнулися 55,0% респондентів, одночасно з двома – 19,6%, трьома – 11,4%, чотирма – 7,8%, п’ятьма – 4,7%, шістьма та більше – 1,4% респондентів. У подальшому аналізі ми не наводимо розподіли відповідей респондентів, котрі обрали альтернативу “інше”.

Аналіз даних не продемонстрував особливої залежності поширення проявів економічної кризи від статі респондентів

(єдиний виняток – серед чоловіків тих, хто залишився без заробітку під час карантину, виявилось трохи більше, ніж серед жінок (20,9% і 14% відповідно)). Натомість зафіксовано відчутні відмінності у відповідях на це запитання представників різних вікових груп (*табл. 1*).

Максимально визнали, що залишилися без заробітку, індивіди віком 30–55 років (21,9%), максимально відповіли, що член(и) їхньої сім'ї залишилися без заробітку 26,5% респондентів віком 18–29 років, максимально скоротили споживання продуктів харчування індивіди віком 56+ (31,6%). З віком зростає кількість тих, хто скаржиться на труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків (14,2% молоді, 20,6% середнього і 36,7% старшого покоління), проте для респондентів старшої вікової групи менш чутлива проблема погашення банківського кредиту (5,3% порівняно з 9,0% і 9,8% респондентів молодшої та середньої вікових груп відповідно). Обмеження покупок непродовольчих товарів менше торкнулося старшої вікової групи (30,4%), порівняно з молодшою та середньою, а в групі людей віком 70+ воно мінімальне (18,1%).

В умовах, коли багато літніх людей (та навіть частка людей середнього віку) не володіють на сучасному рівні комп'ютерами, ноутбуками та планшетами, коли в їхніх родинах немає достатньої кількості гаджетів для кожного члена сім'ї, в українському суспільстві виникає серйозна проблема цифрового розриву між поколіннями. Оскільки індивіди, які недостатньо обізнані в електронних гаджетах, об'єктивно не можуть скористатися послугами телемедицини, здійснювати купівлю товарів та послуг через Інтернет, сплачувати комунальні рахунки, не виходячи з дому тощо, треба залишати для таких людей певний сегмент послуг офлайн, створювати безкоштовні курси з навчання комп'ютерним навичкам, закріпити за ними соціальних працівників тощо. Та навіть якщо домогосподарство забезпечене Інтернетом, не факт, що їм скрізь по країні можна повноцінно скористатися через низьку якість Інтернет-зв'язку/нестабільність сигналу в певних населених пунктах. З даних *табл. 1* випливає, що тип населеного пункту виступає суттєвим диференціюючим чинником стосовно поширення багатьох проявів економічної кризи. Чим вищий

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіткнулися Ви особисто або члени Вашої сім’ї?”* представників різних вікових та поселенських груп, 2020 р. (%)

Варіанти відповідей	Вік			Тип населеного пункту			
	18–29 років (n = 324)	30–55 років (n = 863)	56 і більше років (n = 605)	м. Київ (n = 134)	Велике місто (n = 469)	Невелике місто (n = 584)	Село (n = 605)
Я був звільнений з роботи	3,7	3,6	1,7	6,7	2,6	2,7	2,6
Член(и) моєї сім’ї був(ли) звільнені з роботи	4,9	6,7	6,3	3,0	7,5	6,7	5,6
Я залишився без заробітку під час карантину	18,8	21,9	9,4	24,6	19,8	17,3	13,2
Член(и) моєї сім’ї залишився(ли-ся) без заробітку під час карантину	26,5	18,1	17,9	21,6	16,0	23,3	18,2
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	16,4	15,2	6,9	14,2	12,6	16,8	8,3
Невиплата заробітної плати (пенсії)	6,5	3,0	4,1	6,7	3,4	2,6	5,3
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	2,5	1,9	2,6	0,7	2,1	1,0	3,8
Труднощі з погашенням банківського кредиту	9,0	9,8	5,3	7,5	7,0	11,3	6,1
Скорочення споживання продуктів харчування	25,3	24,3	31,6	29,9	34,5	25,7	21,7
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	35,5	34,3	30,4	27,6	36,7	35,4	29,6
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбання ліків	14,2	20,6	36,7	26,1	25,2	27,4	22,0
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	25,6	30,0	28,3	32,1	29,2	29,8	26,3

*У таблицях 1–3 варіант відповіді “інше” не наводиться.

рівень урбанізації населеного пункту, в якому мешкає респондент, тим більше в ньому тих, хто залишився без заробітку під час карантину (13,2% у селі, 17,3% – у невеликих містах, 19,8% – у великих містах, 24,6% – у м. Києві). Серед мешканців столиці зафіксовано максимальну кількість тих, хто вказав на труднощі з оплати послуг ЖКГ (32,1%), та мінімальну тих, хто вимушений обмежити покупки непродовольчих товарів через коронакризу (27,6%), тоді як серед мешканців великих і малих міст таких виявилось 36,7% і 35,4% відповідно. У скороченні споживання їжі через скрутні економічні обставини зізналися 34,5% респондентів із великих міст (максимальний показник) і навіть 21,7% селян (мінімальний показник). Мешканцям сільської місцевості дещо більш притаманні труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку (3,8%), ніж представникам інших поселенських груп (вочевидь, через неможливість фізично відвідати найближчу банківську установу внаслідок карантинних обмежень).

Особливості сімейного статусу та наявність дітей не мають значної диференціюючої сили стосовно предмета нашого аналізу. Вкажемо лише на окремі локальні тенденції. Респондентів, які задекларували відсутність у них дітей, рідше спіткають труднощі із отриманням медпослуг, ніж респондентів, котрі мають дітей (20,0% і 26,3% відповідно). Серед бездітних громадян зафіксована дещо більша частка тих, хто потерпає від труднощів з погашенням банківського кредиту, ніж у індивідів-батьків (9,1% і 7,9% відповідно). Про скорочення споживання продуктів харчування частіше йдеться в анкетах індивідів, які з різних причин не перебувають у шлюбі, ніж тих, хто перебуває в шлюбних відносинах (зарєстрованих і фактичних (консенсуальних) сумарно) – 30,1% і 25,2% відповідно.

Наведемо деякі відмінності в оцінках тих чи інших проявів економічної кризи в результаті карантину серед представників різних освітніх груп. З дослідницькою метою ми об'єднали респондентів із початковою освітою (1–4 класів середніх шкіл) і неповною середньою освітою (7–9 класів середніх шкіл) у групу низькоосвічених, а респондентів з базовою вищою освітою (бакалавр), із повною вищою освітою (спеціаліст, магістр), а також осіб із науковим ступенем (PhD/кандидат наук, доктор

наук) – у групи високоосвічених. Так от, серед низькоосвічених фіксуємо мінімальну кількість тих, хто обмежував покупки непродовольчих товарів (23,3%), та максимальну – тих, хто мав під час карантину труднощі з погашенням банківського кредиту (15,1%). Серед низькоосвічених присутня також мінімальна кількість тих, хто отримував зарплату (пенсію) у неповному обсязі (6,8%), максимальна ж кількість депривованих у цьому відношенні індивідів фіксується серед групи високоосвічених (14,3%). Максимально скорочення споживання їжі в період карантину властиве респондентам із професійно-технічною освітою (ПТУ, ФЗУ, ФЗО) без повної загальної середньої освіти (35,6%), а також з повною загальною середньою освітою (10–11 класів середніх шкіл) – 32,5%, мінімально – респондентам з професійно-технічною освітою (ПТУ, професійний ліцей тощо) з повною загальною середньою освітою (22,2%). Індивіди з професійно-технічною освітою без повної загальної середньої освіти частіше мають труднощі з поверненням своїх грошей із банку (5,7%) (тоді як високоосвічені індивіди про такі клопоти майже не вказують (1,1%)), а також частіше за представників інших освітніх груп потерпають від звільнень із роботи (4,6%). Мінімальні показники щодо звільнень з роботи під час карантину демонструють респонденти з повною загальною середньою освітою (1,7%) та високоосвічені громадяни (2,4%).

Також нами встановлено певний зв'язок типу зайнятості громадян та соціально-економічних негараздів, що їх спіткали внаслідок епідемії (табл. 2). Задля кількісного наповнювання груп ми об'єднали респондентів, що вказали як тип своєї зайнятості (роботи) такі: “професійний політик, керівний працівник держaparату”, “керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгоспідприємства”, “службовець держaparату (посадова особа)”, “працівник правоохоронних органів, військовослужбовець” в одну групу з умовною назвою “посадовці”; “спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)”, “спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)” – у групу “службовці-спеціалісти”; “підприємець у великому або серед-

ньому бізнесі”, “заняття дрібним бізнесом, індивідуальне підприємництво” – у групу “підприємці”; “той, хто не має постійного місця роботи, але підробляє в різних місцях залежно від обставин”, “той, хто не працює й не має ніяких джерел доходу” і “зареєстрований безробітний” – у групу “прекаріат”. Деякі групи, виокремлені за певними типами зайнятості, виявилися нечисельними для аналізу, тому в *табл. 2* наведена лише частина емпіричної інформації з цього питання.

Як з’ясувалося, максимальний показник звільнення з роботи зафіксовано в групі прекаріату (7,8%), мінімальні – у групах підприємців (0) та спеціалістів (1,9%), якщо не брати до уваги групу непрацюючих пенсіонерів щодо даного наслідку епідемії. Без заробітку під час карантину максимально залишилися прекарні верстви населення (29,2%), підприємці (27,2%) та кваліфіковані робітники (25,0%). Про не виплату/неповну виплату зарплати (сумарно) частіше йшлося в анкетах спеціалістів (22,4%) та кваліфікованих робітників (21,7%), про аналогічні затримки з виплатою пенсій – в анкетах 9,7% непрацюючих пенсіонерів. Можна сказати, що остання цифра – не досить велика, але ж це сотні тисяч людських доль. Максимальний показник труднощів із погашенням банківського кредиту зафіксовано в групі посадовців (14,1%), мінімальний – у групі непрацюючих пенсіонерів (4,6%). Саме люди непрацевдатного віку перебувають у “лідерах” з економії споживання продуктів харчування (34,4%) та депривації щодо медичних послуг (40,0%). Труднощів з отриманням необхідного лікування та придбанням ліків за час карантинних обмежень мінімально зазнали підприємці (13,6%), кваліфіковані робітники (15,3%) та посадовці (16,9%). Максимально обмежили покупки одягу, взуття, інших речей спеціалісти (39,2%) та кваліфіковані робітники (37,1%). Від труднощів з оплатою послуг ЖКГ максимально потерпають представники прекаріату (36,5%), вони навіть випередили непрацюючих пенсіонерів (30,9%) з цього аспекту повсякденного життя, а також осіб зі сталою зайнятістю.

Представники різних галузей економіки постраждали внаслідок пандемії COVID-19 та подальших карантинних обмежень доволі не однаково. Найбільше від коронакризи постраждали галузі туризму та авіатранспорту, готельно-рес-

Таблиця 2

**Поширеність проявів економічної кризи в житті респондентів
внаслідок карантинних обмежень залежно від типу
їх зайнятості (роботи), 2020 р. (%)**

Варіанти відповідей	Групи, виокремлені за типом зайнятості (роботи)						
	Посадовці (n = 71)	Спеціалісти (n = 268)	Підприємці (n = 81)	Кваліфіковані робітники (n = 248)	Різновиди, підсобні робітники (n = 98)	Прекарні верстви (n = 219)	Непрацюючі пенсіонери (n = 433)
Я був звільнений з роботи	2,8	1,9	0	3,2	5,1	7,8	0,9
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	5,6	6,0	2,5	6,0	15,3	8,2	4,8
Я залишився без заробітку під час карантину	11,3	12,3	27,2	25,0	27,6	29,2	5,8
Член(и) моєї сім'ї залишився(ли) без заробітку під час карантину	15,5	19,8	18,5	19,4	17,3	22,8	17,8
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	11,3	18,3	14,8	16,9	9,2	9,6	6,7
Невиплата заробітної плати (пенсії)	2,8	4,1	1,2	4,8	2,0	3,7	3,0
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	1,4	1,1	3,7	1,6	4,1	3,7	1,6
Труднощі з погашенням банківського кредиту	14,1	7,1	11,1	8,9	10,2	12,3	4,6
Скорочення споживання продуктів харчування	16,9	25,4	16,0	26,6	29,6	24,7	34,4
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	31,0	39,2	30,9	37,1	25,5	28,8	28,9
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбання ліків	16,9	19,8	13,6	15,3	21,4	26,0	40,0
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	31,0	29,1	24,7	24,2	26,5	36,5	30,9

торанного бізнесу, індустрії краси, сфери організації відпочинку та розваг, торгівлі непродовольчими товарами тощо. Натомість у 2020 р. ми мали можливість спостерігати, що у виграші від ковідного способу життя опинилися працівники, зайняті розвитком ІТ-комунікацій, їх забезпеченням та обслуговуванням (онлайн-торгівля, інтернет-банкінг, е-медицина, дистанційне навчання в школах та вишах тощо). За буремний 2020 р. також зріс суспільний запит на розвиток медицини та біотехнологій.

Дані соціологічного опитування свідчать, що за карантинний період без зарплати максимально залишилися працівники у сфері будівництва (35,5%), а також оптової та роздрібною торгівлі (23,5%). Про скорочення споживання продуктів харчування частіше йшлося в анкетах освітян (31,2%), працівників у сферах будівництва (28,3%) і промисловості (27,6%). Труднощі з отримання медпослуг частіше за інших працівників зазнавали промисловці (31,4%) й працівники сфери сільського, лісового та рибного господарств (27,1%).

Аналіз показав, що статус зайнятості на основному місці роботи також чинить певний вплив на ризик зіткнутися з тими чи іншими соціально-економічними негараздами внаслідок пандемії. Самозайняті частіше залишалися без зарплати під час карантину (32,4%), ніж наймані працівники (16,9%) і роботодавці (13,0%). Своєю чергою скорочення споживання продуктів харчування максимально зафіксовано у відповідях найманих працівників (27,4%), мінімально – в анкетах роботодавців (19,6%). Аналогічні цифри, що демонструють кількість тих, хто був змушений обмежити покупки непродовольчих товарів – 33,9% серед найманих працівників і 21,7% – серед роботодавців.

Багато сфер бізнесу й навіть цілі галузі невдовзі очікує кардинальне переформатування, а когось – і закриття. Вивільнення частки працівників внаслідок змін у структурі зайнятості в умовах пандемії диктує необхідність інтенсифікації їх перепідготовки, підвищення кваліфікації або навіть зміни виду діяльності/роду занять. Треба враховувати, що значна частина самозайнятих працівників перебуває поза дією українського трудового, пенсійного та соціального законодавств-

ва, не є оформленою офіційно та/або отримує зарплату або її частину “в конверті”, причому така тенденція простежується доволі давно, просто коронакриза серйозно погіршила дану ситуацію. Саме держава має налагодити систему професійного перенавчання людей з урахуванням швидкоплинних змін на ринку праці. У більш вигідному становищі для підтримання економічної активності та звичного рівня доходів опинилися ті індивіди, організації яких продовжували працювати в умовах карантину (медики, працівники продовольчих супермаркетів, аптек, банків тощо), а також ті, хто технічно вміє працювати у віддаленому режимі.

Пандемія стала каталізатором процесів прискореної цифровізації українського суспільства, впровадження нових технологій практично в усі сфери життя. У наш час остаточно оформилася соціальна страта “цифрових кочівників” – працівників, фізично не прив’язаних до офісу та здатних працювати дистанційно, переходячи навіть в іншій країні (теоретично – у будь-якій точці світу). “Цифрове спілкування” та віддалена робота стали маркерами нашого часу. “Дистанційка” дедалі більше і, здається, невідворотно входить до способу життя мільйонів громадян.

На буття в кризовому суспільстві та усвідомлення респондентами реалій пандемії доволі впливає матеріальне становище громадян. За сукупним доходом на одного члена сім’ї респондента за місяць, що передувало дослідженню, ми виокремили такі дохідні групи: 1) особи, дохід яких менше одного прожиткового мінімуму (далі – ПМ), що становив на час опитування 2118 грн; 2) особи, дохід яких перебував у межах від одного до двох ПМ; 3) особи, дохід яких знаходився в межах від двох до трьох ПМ; 4) особи, дохід яких перевищував три ПМ. Встановлено, що представники найвищої за середньодушовим доходом групи рідше зазнавали труднощів з оплатою послуг ЖКГ (24,9%), ніж представники найнижчої за доходом групи (32,4%). Представники першої групи в 30,2% анкет вказували на труднощі з отриманням медпослуг, тоді як представники третьої групи – у 21,7% анкет. Цікаво, що довелося максимально скоротити покупки непродовольчих товарів саме представникам третьої (верхньої середньої) групи – 37,3%. Вимуше-

ні були скоротити споживання продуктів харчування частіше респонденти, що належать до другої (нижньої середньої) та першої (нижчої) груп – 30,8% і 29,7% відповідно. Найбідніші респонденти частіше зазнавали звільнень під час карантину (4,7%), тоді як представники інших дохідних груп вказували на такий прикрий факт для сімейного бюджету лише у 2,6%, 2,2% і 2,2% анкет відповідно. Невиплата або виплата не в повному обсязі зарплати (пенсії) торкнулася головним чином порівняно забезпечених представників четвертої дохідної групи (26,2% сумарно), тоді як відповідні цифри в інших дохідних групах коливаються близько позначки $14,3 \pm 1\%$. Труднощі з погашенням банківського кредиту виявилися найбільш притаманними представникам полярних дохідних груп – першої (11,5%) і четвертої (9,0%), тоді як респонденти з другої (7%) та особливо третьої дохідної групи (5,9%) рідше вказували на цей прояв економічної кризи для їхнього життя.

Більше за всіх інших страждають українці, у яких на початок пандемії та карантинних обмежень не було заощаджень, не кажучи вже про тих, хто зустрів коронакризу із неоплаченими боргами та кредитами. Економічна ситуація робить проблематичним ані взяття грошей у борг у знайомих, які теж потерпають від фінансових негараздів, ані оперативне знаходження роботи або хоча б разових підробітків.

Відповідаючи на запитання анкети *“У разі втрати Вами основного джерела доходу (зарплати, пенсії) скільки часу Ви та Ваша сім'я зможете прожити, забезпечуючи мінімальні потреби при використанні всіх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків тощо)?”*, 41,2% респондентів вказали, що відповідної економічної “подушки безпеки” їм вистачить на місяць, 24,2% – на період від 1 до 3 місяців, 8,6% – на період від 3 до 6 місяців, 3,4% – на період від 6 до 9 місяців, 1,9% – на період від 9 до 12 місяців, 1,8% – на рік і більше. Решта, 18,8%, не змогли визначитися (за подальшого аналізу розподіли відсотків за цією категорією не наводяться). Показово, що серед респондентів або членів їхніх сімей, які були звільнені під час карантину (n=156), 53,2% могли фінансово протриматися не більше 1 місяця; 22,4% – 1–3 місяці, 3,8% – 3–6 місяців, понад 6 місяців – лише 4,4%. Серед респондентів або членів їхніх сімей, які зали-

шилися без заробітку під час карантину ($n = 566$), 44,5% могли на фінансові заощадження протриматися не більше 1 місяця, 27,4% – від 1 до 3 місяців, 8,8% – від 3 до 6 місяців, 5,7% – понад 6 місяців. 35,3% респондентів, що потерпали від невилати або неповної виплати зарплати (пенсії) під час карантину ($n = 283$), мали заощадження, щоб прожити 1 місяць, 30,0% – 1–3 місяці, 9,9% – 3–6 місяців, 7,4% – понад 6 місяців.

Зважаючи на те, що значна частина економіки (а, отже, і доходів) перебуває в тіньовому секторі [Тенденції тіньової економіки...], а тому громадяни не завжди щиро відповідають соціологам на прямі запитання про свої статки; що найбагатші індивіди зазвичай не потрапляють до вибірки масового опитування, емпіричні дані щодо доходів у домогосподарствах варто доповнювати даними про тип витрат та споживання в родинях. Саме для з'ясування цього аспекту призначено запитання *“Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці”* із 7 альтернативами відповідей. З дослідницькою метою ми об'єднали респондентів, які обрали альтернативи *“часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуюємо”*, *“не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо”*, *“вистачає лише на продукти харчування”* у групу *“бідні”* (36,2%); *“вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень”*, *“вистачає на все необхідне, робимо заощадження”* й *“живемо в повному достатку”* – у групу *“забезпечені”* (24,8%). Ті респонденти, які обрали альтернативу *“вистачає загалом на проживання”*, склали групу *“малозабезпечених”* (38,9%).

Як впливає з даних, що наведені в *табл. 3*, представники найбідніших, за самооцінками родин, частіше, ніж інші респонденти, зазнають труднощів із погашенням банківського кредиту (10,5% проти 5,8% малозабезпечених). Представникам групи бідних властиве скорочення споживання продуктів харчування (36,3%), тоді як серед малозабезпечених та забезпечених відповідні показники нижчі (22,7% і 20,2%). Аналіз виявив також рельєфні відмінності щодо доступу до медицини залежно від матеріального стану сім'ї респондента. Вказали, що за час карантину мали труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків 32,7% представників бідних, 21,4% малозабезпечених і 18,6% забезпечених сімей.

Економічні негаразди під час карантину у відповідях представників різних дохідних та соціально-статусних груп, 2020 р. (%)

Варіанти відповідей	Групи						Загалом (n = 1792)
	За матеріальним станом сім'ї (самооцінки)			За становищем у суспільстві (самооцінки)			
	Бідні (n = 645)	Малозабезпечені (n = 693)	Забезпечені (n = 441)	Низькостатусні (1-2 позиції) (n = 339)	Середньостатусні (3-5 позиції) (n = 1344)	Високостатусні (6-7 позиції) (n = 107)	
Я був звільнений з роботи	5,3	1,9	1,1	5,6	2,2	3,7	3,0
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	7,8	5,3	5,4	8,0	5,7	8,4	6,3
Я залишився без заробітку під час карантину	18,8	17,6	14,5	19,5	17,0	11,2	17,1
Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	20,2	19,2	19,0	22,7	19,6	8,4	19,5
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	10,9	11,5	17,0	9,4	12,9	17,8	12,6
Невиплата заробітної плати (пенсії)	4,5	4,3	2,9	4,7	3,8	4,7	4,0
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	3,1	1,3	2,5	0,6	2,6	2,8	2,2
Труднощі з погашенням банківського кредиту	10,5	5,8	8,4	8,3	7,8	12,1	8,1
Скорочення споживання продуктів харчування	36,3	22,7	20,2	36,9	25,5	13,1	27,0
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	35,0	30,7	34,9	30,1	34,7	25,2	33,2
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбання ліків	32,7	21,4	18,6	33,0	23,2	20,6	24,9
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	37,2	25,1	21,5	33,0	27,2	31,8	28,6

Звільнення з роботи під час коронакризи (5,3%) частіше відбуваються в сім'ях, які респонденти відносили до бідних. З неповною виплатою зарплати частіше стикалися представники забезпечених сімей (17,0%).

Пандемія, як у збільшувальному склі, продемонструвала багато хронічних хвороб українського суспільства, одна з яких – стан вітчизняної медицини внаслідок майже 30-річного її хаотичного реформування та перманентного недофінансування. В Україні наразі існує відчутна медична нерівність, дискримінація окремих соціальних верств та громадян щодо отримання необхідної медичної допомоги за матеріальним та/або соціально-статусним критеріями. Є небезпідставні побоювання, що українське суспільство чекає на ще більше розшарування з доступу до вакцини від COVID-19. Оскільки першочерговим обов'язком соціальної держави, якою за Конституцією 1996 р. є Україна, виступає забезпечення гідного рівня життя, здоров'я та безпеки громадян, рятівна вакцина як ключове суспільне благо повинна бути доступною для всіх без винятку громадян України. На нашу думку, має бути запроваджено масове вакцинування населення від коронавірусу за доступною ціною для всіх громадян, а для представників вразливих категорій – безкоштовне.

У розвинених країнах світу під час пандемії практикують різні заходи підтримання населення як на рівні домогосподарств, так і окремих громадян. Це й компенсації за вимушені збитки, і допомога в покритті видатків на оренду службових приміщень, іпотечних, житлово-комунальних, медичних платежів тощо. Відсутність заощаджень у значній частини населення України зумовлює ризики подальшого зростання заборгованості громадян з оплати комірної, боргів щодо банківських зобов'язань тощо.

З метою підвищення життєвих шансів малозабезпечених громадян, а також інших депривованих верств населення (безробітні, літні люди, інваліди, жертви домашнього насильства, "безхатченки" тощо), тих, хто з об'єктивних причин потребує особливий допомоги в цей складний час, держава в партнерстві з приватними компаніями має компенсувати українцям несплачені зарплати (пенсії), втрату роботи під час епідемії, скасу-

вати комунальні платежі та/або “списати борги” за ЖКГ хоча б на період дії локдаунів та вимушеної самоізоляції людей.

Показники суб’єктивної соціально-статусної ідентифікації респондентів фіксувалися нами на підставі розподілу їхніх відповідей на запитання “уявіть собі, що на сходинках такої собі “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище положення. На яку із цих сходинок Ви поставили б себе?”. Порядкова шкала, що мала графічний вигляд, містила 7 сходинок: від 1 бала (найнижчий щабель) до 7 балів (найвищий щабель). У дослідницьких цілях ми об’єднали респондентів, які позиціювали себе на 1–2 сходинках “соціальної драбини” в групу з нижчою соціально-статусною ідентифікацією (19,0%), на 3–5 – у групу із середньою (75,0%), а на 6–7 – у групу із вищою соціально-статусною ідентифікацією (6,0%). З табл. 3 вбачається, що чим вища суб’єктивна позиція індивіда в соціально-статусній ієрархії, тим рідше вони та члени їхніх родин (сумарно) залишалися без заробітку під час карантину (42,2% і 19,6% у полярних групах), тим рідше їм доводилося скорочувати споживання продуктів харчування (36,9% і 13,1% у полярних групах), тим менше вони мали труднощі з отриманням медичних послуг (33,0% і 20,6% відповідно), тим більше вони мали клопоту з погашенням банківського кредиту (8,3% і 12,1% у полярних групах).

Одним із варіантів розв’язання проблеми соціально-економічної нерівності, що загострилася в період пандемії коронавірусу, може бути впровадження в практику безумовного базового доходу (далі – ББД). Останній передбачає “виплату кожному члену суспільства рівної суми, близької до прожиткового мінімуму, незалежно від будь-яких інших умов – кваліфікаційних критеріїв, внеску чи потреб, на заміну всіх теперішніх соціальних виплат та допомог” [Андренкова А. В., с. 19]. Ідея ББД виходить із того, що людина має не лише абстрактне право на життя, а також і на засоби для реалізації цього права лише за фактом її народження та проживання на певній території. На думку українського вченого В. Бодрова, “резерви ББД для України, імовірно, могли б складатися насамперед з природної ренти, частково доходів від транзиту, оптиміза-

ції (скорочення) чиновної бюрократії в системах соціального забезпечення і держкорпораціях та за рахунок коштів <...> Фонду суверенного добробуту” [Бодров В. Г., с. 24].

Не в змозі оцінити конспірологічні теорії на кшталт того, що коронакриза – це ширма, прикриваючись якою глобальні гравці намагаються змінити світовий порядок, прості громадяни вимушені жити “тут і тепер”, і їхнє повсякденне життя цілком у власних руках. Важливо вчитися не переходити червону лінію, коли страх трансформується в паніку та масові психози, оперативно й гнучко реагувати на позаштатні ситуації світу, що турбулентно змінюються, адаптуватися до мінливої повсякденності. Коронакриза дає поштовх для формування більш уважного ставлення до власного здоров’я, до опанування здоров’я збережувальних практик. У новому ковідному світі треба вміти раціоналізувати свій бюджет, витратити гроші на купівлю продуктів харчування, корисних для здоров’я, на профілактику хвороб та діагностичні процедури, спортивні заходи, нові види дозвілля та розваг тощо (до речі, цікавим було б дослідити перерозподіл сімейних бюджетів: на які статті видатків пішли кошти, котрі раніше громадяни витрачали на подорожі, традиційні розваги та ін.). Оскільки майбутнє, вочевидь, – за віддаленим режимом роботи, слід опанувати нові ІКТ, нові навички “дистанційки”. Щоб відповідати підвищеним вимогам на ринку праці, майбутнім пошукувачам роботи варто удосконалювати свої комп’ютерні компетентності, а також опанувати нові професійні ніші.

Для того, аби запобігти погіршенню особистого фінансового становища, послабленню впевненості в собі та розвитку депресивних станів, слід намагатися усіяко актуалізувати свій соціальний капітал та налагоджувати міцні міжособистісні (“горизонтальні”) зв’язки ще до того моменту, коли повною мірою запрацюють “вертикальні” зв’язки по лінії “держава – громадянин” і прийде очікувана законодавчо гарантована допомога.

Отже, пандемія COVID-19 стала мегафактором, що вплинув на суспільні настрої, зумовив зниження доходів родини, втрату основної роботи або переходу на більш низькооплачувану роботу, скорочення видатків, що перевищують обсяг

базового споживання (великі покупки, розваги та ін.), неможливість реалізації звичних споживчих, медичних, дозвіллевих практик тощо.

Половина дорослого населення країни зіткнулася як мінімум з одним деструктивним проявом пандемії. На оцінки українцями різних негативних соціально-економічних наслідків карантину значно впливають такі чинники, як тип населеного пункту, в якому мешкають громадяни, їхній вік, тип та статус зайнятості (роботи) і галузь економіки, в якій вони працюють, матеріальне становище сім'ї (об'єктивне та суб'єктивне), суб'єктивна соціально-статусна ідентифікація та ін.

Щоби пандемія COVID-19 не стала каталізатором подальшого зростання соціально-економічної нерівності, якої і так забагато в сучасній Україні, що може викликати серйозне обмеження можливостей людського розвитку та ескалацію соціальної напруженості в суспільстві, держава повинна більшою мірою, ніж у доковідний період, брати на себе роль економічного та морального регулятора, якнайшвидше створити багаторівневу систему соціального захисту населення. У ситуації форс-мажору стало зрозуміло: саме Національна академія наук України здатна очолити аналітичний центр міждисциплінарного розв'язання цієї глобальної проблеми, а також подолання її негативних наслідків. Необхідно запровадження механізму загальнонаціонального моніторингу, відстежування та прогнозування (коротко- та довгострокового) епідеміологічної та соціально-економічної ситуації і, відповідно, планів протидії пандемії по всьому фронту боротьби з цим невидимим ворогом та його наслідками – медичними, економічними, соціальними.

Пандемія COVID-19 може стати не лише точкою відліку нової епохи, а й початком переосмислення ліберальної економічної моделі, повернення до системи медицини загальної доступності (а не переважно комерційної, яку, на жаль, “маємо те, що маємо” зараз).

Захист громадян України від пандемії – це питання не лише медичних заходів, а й важливий аспект національної безпеки. При обранні тієї чи іншої стратегії збереження народу влада повинна зважувати лише на те, вакцина виробниц-

тва якої країни забезпечить масове та найдешевше вакцинування, залишивши за дужками політичні чвари, розбіжності в поглядах. Подолання наслідків поширення коронавірусу стало іспитом для держави на здатність організувати загальнонаціональну мобілізацію та зрештою взяти пандемію під контроль. Своєю чергою й населення тепер проходить тест на громадянську відповідальність та соціальну солідарність.

Джерела

Андрєнкова А. В. (2020). Сравнительный анализ отношения населения к идее безусловного базового дохода в России и в Европе. *Социс*. № 1. С. 18–30.

Безробіття населення (за методологією МОП) за статтю, типом місцевості та віковими групами у 2020 році (2020) / Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/rp/eans/bnsmv2020_ue.xlsx

Бодров В. Г. (2019). Безумовний базовий дохід у контексті соціально-економічного вирівнювання. *Дослідження підприємництва: ключові механізми організації, основні драйвери та перспективи*: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Економічні перспективи підприємництва в Україні» (10–11 жовтня 2019 р., м. Ірпінь): у 2 ч. Ірпінь: Ун-т ДФС України. Ч. 1. С. 22–24.

Дані щодо кількості зареєстрованих безробітних та надання їм послуг, а також кількості зареєстрованих вакансій (січень-жовтень 2020 року) / Державний центр зайнятості. URL: https://www.dcz.gov.ua/sites/default/files/1_10_0.xls.

Ділові очікування підприємств України. II квартал 2020 року (2020) / Національний банк України. Департамент статистики та звітності. Вип. № 2 (58). 72 с. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/BOS_2020-Q2.pdf?v=4

Зміна обсягу валового внутрішнього продукту у 2020 році (2020)/ Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/vvp/ind_vvp/ind_2020u.htm

Тенденції тіньової економіки в Україні у січні – березні 2020 року (2020) / Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=68e4ea4c-c85b-4a6c-9d57-467e33204364&title=TendentsiiTinivoiEkonomikiVUkrainiUSichniberezni2020-Roku>

ЗМІНИ СТРУКТУРИ ЗАЙНЯТОСТІ ТА ЇХ НАСЛІДКИ В УМОВАХ КОРОНАКРИЗИ

Сьогодні весь світ перебуває не лише під тиском глобалізаційних процесів, геополітичних змін і насильницьких дій релігійного характеру, а й трансформацій у сфері економічної діяльності, змін на ринку праці, еволюції характеру трудових відносин, каталізатором яких стала пандемія коронавірусу та наслідки тривалого застосування рестриктивних та обмежувальних заходів.

Жорсткий режим карантину через COVID-19 загострив і без того гострі проблеми країни, серед яких чи не найважливішою є проблема роботи і зайнятості. Недарма в ієрархії страхів населення соціально-економічні проблеми (занепокоєність з приводу втрати роботи, зупинки підприємств, не виплати зарплат) завжди випереджають соціально-політичні (напад зовнішнього ворога, розпад держави, встановлення диктатури) та ін.

Зайнятість є відображенням загальної структури економіки, вона змінюється разом з нею і під її впливом. Із переходом країни до ринкової економіки соціальна структура зайнятості радянського суспільства зазнала суттєвих трансформацій, змінюючись за прикладом та зразками структури зайнятості розвинених капіталістичних суспільств. Іншими словами, організація зайнятості на принципах класової структури суспільства змінилася одночасно зі зміною суспільного ладу, коли почали закладатися основи ринкових відносин та формуватися розподіл по вертикалі ("вищій", "середній" та "нижчий" класи). Проте цей процес є незавершеним, відбувається складно і деформовано, через що більш-менш чітко і продуктивно йде формування крайніх його форм – вищого класу (багаті та найбагатші) та нижчого (бідні та найбідніші). Натомість середній клас сьогодні є радше умовною більшістю, ґрунтованою на самоідентифікації та суб'єктивному самовизначенні.

У соціальній структурі зайнятості на перший план сьогодні виходять нестандартні її форми, зокрема, ті, що стосуються просторово-темпоральної організації процесу (робота на відстані, аутсорсинг, аутстафінг, лізинг, телеворкінг, фрілансінг тощо). Протипандемічний карантин прискорив і рафінував процес трансформації традиційних, стандартних форм зайнятості на нестандартні її різновиди та форми. Вони дедалі активніше і ширше стають стандартом трудової активності, витісняючи певною мірою ті, що вважалися такими донедавна.

Щорічне моніторингове дослідження соціальних змін¹ загалом свідчить про погіршення гарантій зайнятості та проблеми працевлаштування українського населення. За даними Укрдержстату, 2019 р. в Україні налічувалося 67,6% зайнятого населення працездатного віку, а у першому кварталі 2020 р. – 58,2%. П'яту частину становить неформально зайняте населення [Демографічна та соціальна статистика, Зайнятість...].

Неформальна зайнятість заступає місце формальної, коли діюча економіка не здатна задовільнити потреби людей. Вона настає внаслідок безробіття, глибокої кризи або інших негативних соціально-економічних причин, коли основний/офіційний прибуток не спроможний покрити усі витрати на проживання. Люди змушені звертатися до пошуку додаткових, найчастіше незареєстрованих, джерел прибутку, які нерідко перетворюються на основне, ба навіть єдине, джерело.

За офіційною статистикою, упродовж останніх п'яти років серед зайнятого населення кількість тих, хто працює у неформальному секторі, є відносно незмінною і становить від 20 до 22% (ту саму п'яту частину). За даними моніторингу, неформальною зайнятістю в Україні охоплена приблизно чверть населення: 27,5% 2019 р. і 24,5% 2020-го. Зменшення їхнього числа, вочевидь, є результатом вимушеного карантину через COVID-19.

¹Соціологічне опитування "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін" проводиться Інститутом соціології НАН України щорічно, починаючи із 1992 р. за методом анкетного самозаповнення. Вибіркова сукупність у середньому становить 1800 респондентів, побудована за квотним скринінгом і репрезентує доросле населення старше 18 років. До вибірки не включені тимчасово неконтрольовані райони Донецької і Луганської областей та територія АР Криму. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Останнє дослідження проводилося у вересні-жовтні 2020 р.

Згідно з даними 2020 р. переважна більшість працездатного населення країни сьогодні працює на умовах стандартної зайнятості (89,4%), тобто є найманими робітниками, які працюють за офіційним договором/контрактом, решту населення становлять самозайняті (7%), роботодавці (3%) та інші (0,6%). Наразі офіційна статистика Укрдержстату (червень 2020) фіксує двічі більші цифри самозайнятих (15%) і менші серед роботодавців (1,3%) [Демографічна та соціальна статистика].

Ці розбіжності, на нашу думку, можна пояснити тим, що жорсткий локдаун на початку карантину (березень – квітень) і адаптивний режим після нього (липень – червень), поширившись майже на всіх громадян країни, призвів до призупинення діяльності низки невиробничих галузей економіки, сфери послуг та розваг і спричинив сплеск вимушеної активності добровольців та волонтерів – студентів, тимчасово непрацюючих або працюючих епізодично чи сезонно, самозайнятих тощо, як і у таких умовах ладні були виконувати будь-яку роботу, у тому числі всіляку допоміжну, кур'єрську. Це підтверджують відповіді на запитання про умови зайнятості. Так, якщо 2019 р. на тимчасових і випадкових роботах працювало 6,8 % і 3% громадян, то цього року на таких роботах було вже зайнято 9,5% та 5,7% відповідно.

Так само 2020 р. зросла кількість тих, хто взагалі не мав постійного місця роботи і підробляв час від часу в різних місцях залежно від обставин. В останні п'ять років їхня кількість залишалася відносно стабільною і не перевищувала відмітки у 6,4% (2017). Найнижчим у означений відрізок часу цей показник був 2019 р. (4,8%), а у період карантину зріс у півтора рази (7,2%).

Щонайбільшої шкоди карантин завдав середньому, малому бізнесу та мікробізнесу. За даними Європейської бізнес-асоціації, третина підприємців під час карантину втратила до 75% своїх доходів. Як зазначила виконавча директорка ЄБА Г. Дерев'яно, “ще 44% втратили до 50% доходів, а 7% підприємств розглядають варіант закриття. Тільки 14% не відчули змін у роботі або їх доходи навіть зросли” [Винокуров Я.].

Постраждали не тільки особи, залучені до нестандартної зайнятості (тимчасової, сезонної, випадкової роботи), виконувачі некваліфікованої, допоміжної або підсобної роботи,

самозайняті, а й найуразливіші категорії населення – ті, хто взагалі не мав або втратив роботу, безробітні, пенсіонери.

Це підтверджують дані моніторингового дослідження. Так, аналіз динаміки відповідей щодо визначення типу зайнятості показує, що кількість робітників із числа обслуговуючого персоналу зменшилась з 6,8% 2019 р. до 4,3% 2020-го. Порівняно із минулим роком зменшилась кількість різноробів – з 7,9% до 5,5% відповідно. До цієї категорії потрапили як особи, що працювали у сфері стандартної/офіційної зайнятості на постійній основі (прибиральниці, охоронці, будівельники, вантажники, кур'єри тощо), так і ті, хто працював час від часу, тимчасово, сезонно та на непевних умовах (за усною домовленістю і без жодних соціальних гарантій). Змушені піти під жорсткий локдаун, і ті, і ті могли бути або звільненими і зовсім втратити можливість заробітку, або отримувати зменшений відсоток зарплати залежно від роботодавця та типу підприємства, на якому працювали.

Удвічі зменшилась кількість самозайнятих, осіб, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю – зі стабільної кількості у майже 14% (2014–2019 рр.) їхня чисельність 2020 р. зменшилась удвічі (7,0%).

Загалом карантин однаково негативно позначився як на самозайнятих, так і на тих, хто працював за наймом. Так, відповіді на запитання щодо наслідків карантину свідчать, що без заробітку залишився кожен третій із самозайнятих (32,4%) і кожен шостий із найманих робітників (17%). У неповному обсязі отримали зарплату 13% найманих робітників і майже стільки ж самозайнятих (12%), відповідно 4% і 7% працівників узагалі її не отримали (табл. 1).

З переходом підприємств, установ та організацій на режим карантину зменшилась кількість кваліфікованих робітників і спеціалістів технічного профілю із середньою спеціальною та вищою освітою з 18,2% та 7,5% у 2019 р. відповідно до 13,8% та 6,2% у 2020-му.

На тлі карантину помітні зміни відбулися у сприйнятті людиною своєї роботи загалом. Пік незадоволення своєю роботою спостерігався на початку міленіуму, у 2000 р.: тоді налічувалося 17,8% зовсім незадоволених і 28,8% скоріше

**Негативні наслідки прояву карантину
серед найманих працівників і самозайнятих (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Наймані працівники (n = 1414)</i>	<i>Самозайняті (n = 112)</i>	<i>Загалом по масиву (n = 1792)</i>
Я був звільнений з роботи	2,8	0,0	3,0
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	6,5	5,4	6,3
Я залишився без заробітку під час карантину	16,9	32,4	17,1
Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	17,8	26,1	19,5
Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	12,6	11,7	12,6
Невиплата заробітної плати (пенсії)	4,2	7,2	4,0
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	2,3	4,5	2,2
Труднощі з погашенням банківського кредиту	8,0	11,7	8,1
Скорочення споживання продуктів харчування	27,4	22,5	27,0
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	33,9	30,6	33,2
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків	25,2	15,3	24,9
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	28,2	36,0	28,6
Інше	5,7	7,2	6,1

незадоволених із поступовим зниженням показників до 9,1% і 24,1% відповідно у 2019-му. 2020 р. і тих, і тих стало набагато менше – 2,3% і 7,1% відповідно. Серед причин незадоволення переважна більшість опитаних у 2019 р. називала передусім її оплату, яка не забезпечує мінімальних необхідних потреб (72,5%) і не дає можливості реалізувати свої знання та здібності (28,8%).

В опитуванні 2020 р. з'ясувалося, що саме робить роботу привабливою та бажаною. Наразі результати показали, що пріоритетними чинниками сьогодні виступають гарантія

зайнятості (23,3%), психологічний клімат (19,6%), локація та зручне транспортне сполучення (13,9%). Питання змісту роботи виявилось не настільки актуальним і посіло 4-е місце в переліку чинників привабливості (11,7%). Питання ж оплати загалом посунулося на п'яте місце (7,7%), нарівні з хорошими відносинами з керівництвом, наявністю соціального пакета та можливістю поєднувати трудові та сімейні обов'язки.

Така динаміка свідчить про те, що люди стали менш критично ставитись до своєї роботи і згодні радіти хоча б якій, що приносить якийсь прибуток. Про творчу реалізацію, яка ще минулого року була однією із пріоритетних рис роботи, згадало лише 6% опитаних. Водночас 40% населення зізналося, що їм бракує додаткового заробітку, серед яких домінують виконавчі не надто кваліфікованої роботи та представники уразливих верств населення. 2019 р. 6,7% респондентів, окрім основної, мали додатково одну або декілька оплачуваних робіт.

Унаслідок карантинних рестрикцій зросло число офіційно зареєстрованих безробітних, кількість яких у всі часи моніторингового дослідження була доволі незначною: від 1,8% у 2002 р. до 2,8% у 2016-му. Останні три роки, що передували нинішньому, позначилися зменшенням офіційної реєстрації серед безробітних, і їх число ледве сягало 1%. Це відбулося, з одного боку, за рахунок обов'язкового працевлаштування, а з другого – через залучення до неформальної зайнятості, що, залежно від обставин, може забезпечити прибуток у рази більший за допомогу по безробіттю. В умовах карантину кількість таких громадян подвоїлася: з 0,7% до 1,4%.

Карантинні заходи не оминули й пенсіонерів. Попри неухильне постаріння українського населення, розпочате у 2011 р. реформування пенсійної системи з метою зниження навантаження на систему пенсійного забезпечення шляхом збільшення пенсійного віку (Закон України № 3668-VI від 09.09.2011) продемонструвало свої позитивні наслідки, і щороку кількість непрацюючих пенсіонерів повільно зменшувалася (25,9% у 2012 р., 24,7% у 2014-му, 22,5% у 2016-му, 20,9% у 2018-му і 19,8% у 2019-му). За логікою, і цього року мав би очікуватися подальший спад їхньої чисельності, однак дані показують протилежне – стрибок у бік збільшення до рівня, зафік-

сованого на початку реформування – 24,4%. Тобто сьогодні майже кожен четвертий громадянин в країні – це непрацююча особа старшого віку. Зрозуміло, що у контексті обставин причини варто шукати у зменшенні робочих місць під час карантину, і передусім за рахунок працівників пенсійного віку.

Дані, які показують самооцінку матеріального стану сім'ї, також фіксують зміни, що свідчать про трансформацію зайнятості її членів (табл. 2).

Таблиця 2

**Динаміка оцінок матеріального стану сімей
(за останні 2-3 міс.) (%)**

	2002	2004	2008	2010	2014	2016	2017	2018	2019	2020
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	3,1	1,7	0,8	1,5	0,8	1,2	1,1	1,3	1,7	0,9
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	9,6	5,9	3,0/	3,9	3,3	4,4	4,1	3,2	4,0	2,6
Вистачає лише на продукти харчування	49,3	42,0	32,6/	36,4	36,2	46,5	41,8	32,3	30,2	32,8
Вистачає загалом на прожиття	23,5	32,4	37,9	38,1	38,4	31,4	32,6	40,1	35,8	38,9
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,6	13,9	20,7	15,9	15,9	11,4	11,2	18,2	16,7	18,6
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,0	2,1	3,8	3,4	3,8	2,3	1,7	3,9	5,0	5,4
Живемо в повному достатку	0,3	0,6	0,4	0,2	0,6	0,4	0,6	0,9	0,6	0,8
Не відповіли	0,6	1,4	0,7	0,4	0,9	2,4	7,0	0,0	6,0	0,9

З таблиці видно, що впродовж тривалого періоду суттєвого погіршення матеріального стану громадян України не спостерігалось, ба навіть навпаки – зменшилась кількість людей, що визначають свій матеріальний стан як жебрацький і

скаржаться, що часом змушені голодувати. За рахунок цього відбулося невелике зростання частки тих респондентів, яким загалом вистачає грошей, принаймні на продукти харчування. Так само незначно зросла і частка тих, хто ні в чому собі не відмовляє, живе в повному достатку та робить заощадження. Тобто можна дійти висновку, що на матеріальному стані карантинні обмеження наче жодним чином не позначилися. Однак відповіді на запитання про економічну поведінку українців унаслідок карантинних заходів свідчать, що чимала частка населення (від чверті до третини) змушена скоротити споживання продуктів харчування, обмежити купівлю речей, одягу, взуття, має проблеми із придбанням ліків, оплатою комунальних послуг тощо через зменшення прибутків.

Ці відповіді почасти можуть пояснити загальну оцінку респондентами ситуації, що склалася. Терплячий характер, високий рівень психологічної адаптивності та оптимістичний настрій українців цього складного року визначив відповіді на запитання щодо її оцінки. Переважна більшість визнала, що жити важко, але можна терпіти: саме таку відповідь дали 44,3% опитаних восени 2020 р. (не надто більше респондентів обирали цей самий варіант відповіді і минулого 2019 р. – 45,2%). І хоча цього року вдвічі зменшилося більш оптимістично налаштованих (тих, хто обрав варіант відповіді “Усе не так погано і можна жити” (10,8% проти 20,5% минулого року), це відбулося за рахунок збільшення когорти розгублених співвітчизників, які не змогли визначитися однозначно й обрали варіант “важко сказати” (11,3% 2020 р. проти 6,8% 2019). Дві третини населення (65,5%) засвідчили, що в ситуації подальшої відсутності основного джерела доходу вони зможуть протриматись на внутрішніх резервах, однак не довше 1–3 місяців.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що коронакриза, а через неї – жорсткі заходи з боку уряду країни негативно вплинули на всі сфери соціально-економічної життєдіяльності населення: зайнятість, економічну поведінку, призвели до закриття підприємств, установ, освітніх закладів тощо, серйозних втрат у малому та середньому бізнесі, збільшили безробіття, змінили пріоритети споживання, знизили рівень життя окремих верств.

Соціально-економічне вивчення наслідків пандемії для бізнесу та домогосподарств, проведене під керівництвом ПРООН у співпраці з Продовольчою та сільськогосподарською організацією ООН, показало, що за цей період у 84% домогосподарств зменшилися доходи, а у 43% принаймні один член сім'ї втратив роботу. Понад 8% малих і середніх підприємств опинилися на межі банкрутства і, ймовірно, будуть змушені закритися [COVID-19...]. На різні категорії працюючих криза вплинула по-різному: одні зовсім втратили роботу, були скорочені або їхні заробітки відчутно зменшилися, інші перейшли на дистанційний режим організації праці. І хоча ситуація досі залишається гострою та невизначеною, зокрема щодо подальшого перебігу пандемії та ймовірності поновлення жорстких рестриктивних заходів, населення не втрачає оптимізму. Разом із розчаруванням (42,4%) та тривогою (35,8%) люди прагнуть змін (39,2%) та шлекають сподівання на краще (24,2%).

Джерела

Демографічна та соціальна статистика. *Ринок праці. Зайнятість та безробіття*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/enu_u/rp.htm

Зайнятість та безробіття населення у I кварталі 2020 року. (2020). Експрес-випуск Державної служби статистики, 24.06. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/express/expr2020/06/77.pdf>

Винокуров Я. (2020). Какой бизнес во время кризиса платил меньше налогов, какой – больше. *Эксклюзивные данные налоговой*, 29.10. URL: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2020/10/29/666723/>

COVID-19 in Ukraine: Impact on Households and Businesses. (Nov 10, 2020). URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/en/home/library/democratic_governance/covid-19-in-ukraine--impact-on-households-and-businesses.html

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІНИ ГРОМАДСЬКО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПАНДЕМІЇ COVID-19

Глобальний спалах епідемії COVID-19 спричинив багато змін в економічному, соціально-культурному житті суспільства. Змінились звичні кордони, практики повсякдення. Пандемія COVID-19 закрила населення в межах своїх країн, спричинила повернення значної кількості трудових мігрантів. Усе це не могло не вплинути на громадсько-територіальну ідентичність населення України.

Поняття ідентичності є доволі широким і використовується багатьма соціальними науками. Так, соціальні психологи виокремлюють чотири теорії ідентичності: особиста, рольова, соціальна і колективна [Andriot].

У соціології ідентичність часто розглядається у зв'язку з соціальними групами. Іншими словами, це відчуття себе "своїм" або "чужим" стосовно певних соціальних груп. "Інші" ("чужі") можуть бути визначені в ідеологічних, етнічних чи територіальних термінах (або комбінації цих термінів).

У рамках моніторингового дослідження "Українське суспільство" в нас є можливість дослідити динаміку ідентичностей населення України завдяки аналізу повторюваних у різні роки запитань. Хоча кілька запитань цього дослідження можна розглядати як придатні питання для вимірювання ідентичностей, ми зосередимося на одному із них – про громадсько-територіальні ідентичності. Запитання формулюється так: "Ким Ви себе передусім вважаєте?" і має такі варіанти відповідей: "Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете", "Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете", "Громадянином України", "Представником свого етносу, нації", "Громадянином колишнього Радянського Союзу", "Громадянином Європи", "Громадянином світу".

У межах цієї статті як дослідницькі питання ми ставимо:

1. Дослідити динаміку змін громадсько-територіальних ідентичностей населення України.

2. Дослідити, чи впливає пандемія COVID-19 на зміну ідентичностей населення України.

3. Дослідити, чи є взаємозв'язок між громадсько-територіальною ідентичністю населення України і громадянською відповідальністю у сфері охорони здоров'я під час пандемії COVID-19.

Таблиця 1

Динаміка змін громадсько-територіальних ідентичностей населення України (%)

<i>Ким Ви себе передусім вважаєте?</i>	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017	2018	2020
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	31,3	31,6	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2	29,8	16,1	22,0	24,7	22,7	23,9
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6,9	5,9	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	8,0	6,9	6,3	7,1	,5
<i>Громадянином України</i>	41,0	41,0	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	64,4	60,0	56,9	58,6	61,7
Представником свого етносу, нації	—	3,0	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,1	2,9	3,5	3,0	2,4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,2	12,7	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	5,4	3,9	3,2	3,1	3,4
Громадянином Європи	2,8	0,7	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,1	1,0	1,4	1,9	1,6
Громадянином світу	5,6	2,7	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,1	2,6	3,3	3,3	2,8
Інше	—	1,6	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,5	0,5	0,6	0,3	0,5
Не відповіли	0,2	0,8	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,3	0,2	0,2	0,0	0,1

Як досліджуваний період були обрані останні 20 років – 2000–2020 рр. Передусім розглянемо, як змінилась громадсько-територіальна ідентичність населення за цей час (табл. 1).

У 2005 р. (після Помаранчевої революції) спостерігався сплеск громадянської ідентичності (ототожнення себе з громадянином України), яка дещо знижується у наступні роки. Найбільше значення спостерігалось у 2014 р., одразу після Революції Гідності.

У 2014–2016 рр. на фоні подій, що відбувались у країні, відсоток тих, хто ідентифікував себе з громадянином України, був найбільшим за часи незалежності (2014 р. – 64,4%, 2016 р. – 60,0%). Із певною стагнацією та заморожуванням конфлікту почала слабшати і національна ідентичність (у 2018 р. 58,6% вважали себе громадянами України). А у 2020 р. – під час економічної кризи та пандемії COVID-19 спостерігаємо зростання відсотка тих, хто ідентифікує себе передусім з громадянином України. Наразі даний відсоток повернувся до рівня 2016 р. і знаходиться на рівні 61,7%.

Ідентичність не є чимось дуже стабільним і стійким [Kuzio, p. 344]. Вона активується і мобілізується в умовах конфліктів, кризи, “спільного ворога”, “спільної загрози”, бо люди починають відкрито демонструвати свою ідентичність у кризових ситуаціях, скажімо, коли існує небезпека трансформації або навіть руйнування спільності, як-то війна на сході або за умов суцільної небезпеки здоров'ю та життю – якою є пандемія COVID-19.

Отже, можемо припустити, що чинник спільної загрози є одним з факторів, що спонукає демонструвати громадянську ідентичність.

Однак, чи є взаємозв'язок між громадянською ідентичністю населення України і громадянською відповідальністю у сфері охорони здоров'я під час COVID-19?

Оскільки, щоб зменшити передачу вірусу, надзвичайно важливо, щоб люди дотримувалися заходів охорони здоров'я (наприклад, дотримувались просторової дистанції та покращували фізичну гігієну), підтримували політику захисту COVID-19 (наприклад, обмежували подорожі), демонстрували громадянську відповідальність за себе та своїх співгромадян заради запобігання поширенню COVID-19 (використання

масок у людних місцях, самоізоляція при перших симптомах захворювання тощо).

У 2020 р. було проведено ряд досліджень з оцінки взаємозв'язку між силою національної, громадянської ідентичності населення і колективною підтримкою охорони здоров'я та протидії пандемії COVID-19. Одним із таких досліджень стало широкомасштабне опитування "PsyCOVID Study" (N=46450) у 67 країнах, у межах якого досліджувалось, чому люди підтримували втручання державної політики (наприклад, закриття барів і ресторанів) на ранніх стадіях пандемії (квітень-травень 2020 р.). Результати показали, що респонденти, які сильніше ототожнювали себе зі своєю країною, показували більшу підтримку політиці в галузі охорони здоров'я та протидії COVID-19 [Bavel J., Cichoka A., Carparo V.].

Для того, щоб перевірити, чи є взаємозв'язок між громадянською ідентичністю і колективною підтримкою охорони здоров'я та протидії пандемії COVID-19 серед населення України, була перевірена кореляція між запитаннями, за якими в моніторингу вимірюється громадсько-територіальна ідентичність та ставлення до COVID-2019 і засобів боротьби з його поширенням (табл. 2).

Таблиця 2

**Показники кореляції зі змінною f3.
"Ким Ви себе передусім вважаєте?"**

<i>Запитання</i>	<i>Коефіцієнт кореляції Пірсона</i>
cv1. Скажіть, будь ласка, наскільки Вас хвилює проблема епідемії коронавірусу?	0,063**
cv2. На Вашу думку, за останній місяць ризик захворіти на коронавірус зменшився, збільшився чи не змінився?	0,011
cv3. Чи є серед Ваших близьких, родичів, сусідів чи знайомих хтось, хто захворів на коронавірус?	-0,021
cv4. Що Ви думаєте стосовно зусиль української влади по боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу на території України?	-0,003
cv5. З яким із тверджень стосовно карантину Ви згодні найбільше?	-0,007

** - кореляція значуща на рівні 0,01.

Як бачимо, кореляція значуща тільки з одним запитанням **сv1**. “Скажіть, будь ласка, наскільки Вас хвилює проблема епідемії коронавірусу?” (рис.).

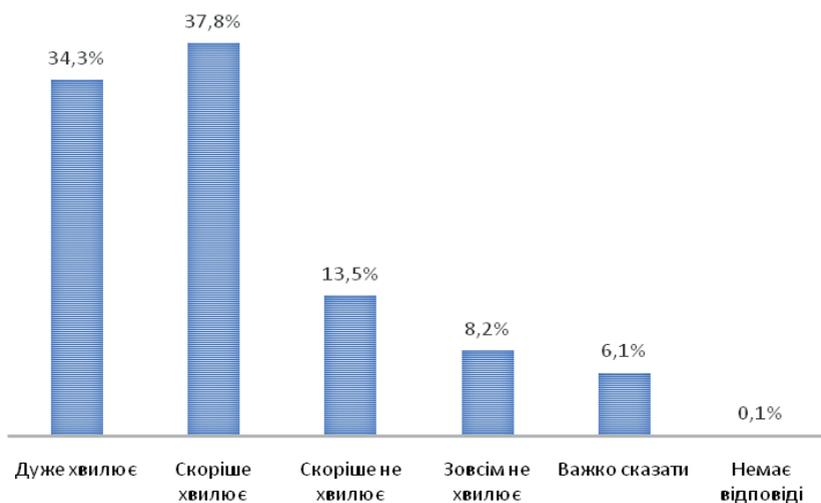

Рисунок. сv1. Скажіть, будь ласка, наскільки Вас хвилює проблема епідемії коронавірусу?

За даними моніторингу, більше третини опитаних скоріше (37,8%) або дуже (34,3%) хвилює проблема епідемії. Цей показник істотно не відрізняється залежно від того, з якою групою ідентифікує себе респондент. Крім того, залежно від ідентичності респондента не відрізняється й оцінка необхідності карантинних обмежень.

Отримані дані моніторингу показали, що ставлення до карантинних обмежень залежить від: оцінки економічної та політичної ситуації в країні, оцінки дій влади по протидії коронавірусу, наявності серед близьких, родичів, сусідів чи знайомих того, хто захворів на коронавірус, наявності в людини хронічних захворювань, рівня освіти (табл. 3).

Розглянемо, хто є прихильником карантинних обмежень передусім:

1. Респонденти, які оцінили економічну ситуацію на середньому рівні (оцінка 5 за 10-бальною шкалою).

Показники кореляції зі змінною cv5.

“З яким із тверджень стосовно карантину Ви згодні найбільше?”

Запитання	Коефіцієнт кореляції Пірсона
a1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?	-0,145**
cv3. Чи є серед Ваших близьких, родичів, сусідів чи знайомих хтось, хто захворів на коронавірус?	0,182**
cv4. Що Ви думаєте стосовно зусиль української влади по боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу на території України?	0,272**
b16. Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?	0,134**
f13. Які проблеми в даний час хвилюють особисто Вас найбільше? Пандемія коронавірусу (COVID-19)	-0,146**
g3. Чи маєте Ви хронічні захворювання?	-0,111**
s4. Який найвищий рівень освіти Ви здобули?	-0,125**

2. Респонденти, в яких є близькі, родичі, сусіди чи знайомі, хто захворів на коронавірус (40,1%).

3. Прихильниками продовження карантину та суворих обмежень (57,6%) або з деяким пом'якшенням (43,5%) є респонденти, для яких пандемія коронавірусу є найбільш актуальною проблемою.

4. Респонденти, які мають декілька хронічних захворювань (24,5%).

5. Люди з повною вищою освітою (магістр) – 32,3%.

Отже, це передусім люди, яких безпосередньо хвилює ризик захворіти на коронавірус, а відтак – це їх особиста відповідальність за своє здоров'я.

Існує думка, що якщо в суспільстві з вини влади не розв'язуються життєво важливі проблеми, то негативного ставлення до влади, відчуження від неї, її ініціатив не уникнути [Заславська, с. 145]. Як результат, незважаючи на те, що істотний відсоток респондентів хвилює COVID-2019, суворі карантинні обмеження підтримують наразі 21,6% респондентів, а 22,4% категорично проти таких обмежень (карантин та суворі обмежування треба завершувати), бо вони погіршують і так

доволі низьке матеріальне становище населення і стан економіки країни загалом. Як наслідок, серед респондентів, які критикують економічну ситуацію в країні (оцінка 1 за 10-бальною шкалою), оцінюють політичну ситуацію як критичну, вибухонебезпечну, критикують дії влади по боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу – більше тих, хто вважає, що треба закінчувати карантин та суворі карантинні обмеження.

Низький рівень підтримки карантинних обмежень у період пандемії COVID-19 пов'язаний насамперед з низьким рівнем матеріального добробуту населення, відсутності соціальної захищеності з боку держави. Однак підтримка карантинних обмежень – це передусім певне ставлення до запобіжних заходів влади. Громадянська відповідальність під час COVID-19 пов'язана з загальною культурою, дисциплінованістю, власною відповідальністю щодо інших громадян. Однак чи можна очікувати прояву відповідальності за інших за низького рівня відповідальності населення за своє життя? Тому низький рівень громадянської відповідальності щодо запобігання поширенню COVID-19 – це певний прояв патерналістських настроїв населення, коли основну відповідальність за розв'язання проблем та своє життя населення покладає на владу, а також відсутності компетентної інформованості про COVID-19. Крім того, низька громадянська відповідальність щодо запобігання поширенню COVID-19 пов'язана із загальною аномією в суспільстві й невиконанням з боку діючих інститутів своїх обов'язків, бо основним компонентом громадянської відповідальності є добровільне виконання кожним членом суспільства своїх обов'язків.

Наразі говорити про громадянську відповідальність населення у сфері охорони здоров'я в період пандемії COVID-19 не доводиться, а відтак і не можемо говорити про залежність громадянської відповідальності від рівня національної, громадянської ідентичності.

Певний зв'язок змінної, що вимірює громадсько-територіальну ідентичність, спостерігається з: суб'єктивною оцінкою свого становища в суспільстві, рівнем матеріальних уподобань, рівнем патерналізму (оцінки своєї спроможності вплинути на те, як складається життя людини), довірою до церкви, міграційними орієнтаціями, а також мовою респондента (табл. 4).

**Показники кореляції зі змінною f3.
“Ким Ви себе передусім вважаєте”?**

Запитання	Коефіцієнт кореляції Пірсона
f1. Уявіть собі, що на сходинках такої собі “драбинки” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій – ті, хто має найнижче становище, а на найвищій – ті, хто має найвище	0,125**
f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?	0,121**
d6.5. Який рівень Вашої довіри Церкві та духовенству?	0,111**
i5. Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?	0,103**
L7. Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунок на одну особу за місяць, щоб жити, за Вашими вподобаннями, нормально?	0,102**
e6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?	0,104**

*-кореляція значуща на рівні 0,05.

** -кореляція значуща на рівні 0,01.

Нижче деякі висновки за даними характеристиками (табл. 5).

Таблиця 5

**Особливості вираження
громадсько-територіальної ідентичності**

1.	У респондентів з <i>локальною ідентичністю</i> (ототожнення себе з селом, містом, районом) <i>нижча</i> оцінка свого <i>становища в суспільстві</i> , ніж серед респондентів з вираженою громадянською ідентичністю.
2.	Рівень <i>патерналізму</i> більший серед респондентів з <i>радянською ідентичністю</i> – 32,3%.
3.	У респондентів з <i>європейською ідентичністю</i> <i>нижчий рівень довіри до церкви</i> (32,1% – зовсім не довіряють церкві).
4.	Більше <i>схильні ніколи і нікуди не виїжджати</i> респонденти з <i>локальною ідентичністю</i> (з селом, містом) – 58,4%, з вираженою громадянською ідентичністю (з Україною – 56,9%), а також ті, що ідентифікують себе з Радянським Союзом – 59,7%.
5.	У респондентів, які вважають себе <i>громадянином України і світу</i> , більші матеріальні уподобання (скільки грошей потрібно родині у розрахунок на одну особу, щоб жити за вподобаннями, нормально) порівняно з респондентами з локальною ідентичністю: 10 734,17 грн (ототожнюють себе з Україною), 12 735,44 грн (зі світом), 9357,79 грн – у респондентів із локальною ідентичністю.
6.	Респонденти, що ототожнюють себе з громадянином колишнього <i>Радянського Союзу</i> , переважно спілкуються <i>російською мовою</i> (53,2%), що значуще більше порівняно з тими, хто ідентифікує себе з певною локацією (28,4%) та Україною в цілому (24,8%).

Крім того, спостерігаються деякі взаємозалежності відповідно до демографічних характеристик: *вік, регіон, освіта*.

Було виявлено, що молодь (віком 18–29) більше ідентифікує себе з громадянином світу (на рівні – 39,2%), ніж з представником свого міста/села (14,0%), регіону (11,1%) чи України загалом (19,9%). Респонденти віком 60–69, 70 років і старші більше ідентифікують себе з громадянином Радянського Союзу, ніж Україною.

Традиційно Захід України менше ідентифікує себе з Радянським Союзом – 1,6%.

Респонденти з повною вищою освітою (магістр) більшою мірою ідентифікують себе з громадянином України (31,2%), ніж з селом, районом, містом (20,5%).

Отже, є певний взаємозв'язок громадсько-територіальної ідентичності з регіоном проживання, мовою спілкування, віком респондента, суб'єктивною оцінкою свого становища в суспільстві, рівнем матеріальних уподобань, патерналістськими орієнтаціями (оцінки своєї спроможності вплинути на те, як складається життя людини), довірою до церкви та міграційними орієнтаціями. Також ідентичність залежить від емоційних складових та об'єднуючих факторів на кшталт спільного ворога, боротьби за спільні інтереси чи спільної загрози життю, здоров'ю, які в певний проміжок часу стають об'єднуючими для більшості населення.

Однак спільна загроза життю у вигляді пандемії COVID-19 і громадянська ідентичність мало пов'язані з громадянською відповідальністю населення протидії пандемії, підтримкою карантинних заходів. Адже підтримка заходів по запобіганню поширенню COVID-19 для українського суспільства пов'язані не з інтеграцією суспільства, національною ідентичністю – усвідомленням своєї відповідальності за ситуацію з поширенням COVID-19 як громадянина країни, а зі своїм індивідуальним ставленням до проблеми поширення COVID-19 – наскільки це стосується людини особисто, чи був факт зіткнення з COVID-19 безпосередньо або близьких і знайомих, наскільки ця проблема актуальна для людини, чи є хронічні захворювання. Крім того, ставлення до карантинних заходів залежить від оцінки економічної та політичної ситуації, оцінки дій влади

по запобіганню COVID-19. Така тенденція може бути зумовлена відсутністю чіткої стратегії влади по боротьбі з COVID-19, низьким рівнем захищеності населення з боку влади за постійного погіршення матеріального становища населення.

Своєю чергою періоди глобальних криз (зокрема, та, яку ми спостерігаємо зараз у зв'язку з поширенням COVID-19) мають, з одного боку, комплексний негативний вплив на світову економіку, а з другого – допомагають усвідомити, що процес інтеграції, який, власне, спрямований на досягнення більшої соціальної згуртованості, у сукупності із відповідною громадянською відповідальністю населення як суб'єкта, який своїми діями впливає на стан справ, є істотною передумовою для сталого розвитку та безпеки суспільства.

Джерела

Andriot A., Owens T. (2012). Identity. Access mode: <http://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/obo/9780199756384-0025>

Bavel J., Cichoka A., Carparo V. (2020). National identity predicts public health support during a global pandemic. Access mode: https://www.researchgate.net/publication/344264228_National_identity_predicts_public_health_support_during_a_global_pandemic

Заславська О. (2015) Проблеми взаємодії особистості, громадянського суспільства та держави в Україні: соціально-політичний контекст. *Релігія та соціум*. № 1–2 (17–18). С. 142–148.

Kuzio T. (2001). Identity and nation-building in Ukraine Leigh Oakes. *Ethnicities*. Volume 1. Issue 3. P. 343–365.

ЦІННІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕДИЦИНИ: УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Медицина (як наука і практика) не може функціонувати й розвиватися без певних гуманістичних принципів, норм і правил виробництва необхідних знань, їх застосування в науці та практиці. При цьому суперечності між прогресом медичних знань, з одного боку, і дегуманізацією навколишнього середовища та поведінки людини – з другого, є свідченням значущості ціннісного підходу до всіх питань, пов'язаних зі здоров'ям.

Соціальна інституція медицини (у всій повноті її суспільних функцій) значно впливає на процес забезпечення здорової духовної і моральної атмосфери у певній (великій і малій) групі. Ціннісно-нормативний характер медичних знань за сучасних умов наповнюється відповідним змістом як гносеологічного, так і деонтологічного планів. Ця інституція викликає увагу світової спільноти, міжнародних організацій гуманітарного профілю і окремих громадян, котрі болісно реагують на відсутність можливостей виконувати свої професійні обов'язки окремими галузями медицини. Адже цінності передусім проявляються стосовно ставлення конкретного хворого до свого життя (і хвороби). І кожна людина демонструє своє ставлення до відповідних цінностей (таких, наприклад, як зручності, здоров'я, життєвий рівень, особистий успіх тощо). Таке індивідуально-ціннісне ставлення (оцінка) є зрозумілим для кожної особистості і завжди має суб'єктивний прояв.

У сфері медицини єдиною (головною) цінністю державної незалежності є відкритість інформації про демографічні показники, дані про стан здоров'я населення, які катастрофічно погіршуються з кожним роком. І на сьогодні маємо "стару" державну систему медичної допомоги, на яку виділяється

коштів не більше 30–35% від необхідного [Пилипенко В. Е., Захарук Н. Ю., Сопнева Н. Б., 2009, с. 58]. Стосовно ж достовірності інформації слід зазначити, що останнім часом вона значно погіршилася (це зазначають 14,2% респондентів) або дещо погіршилася (так вважають 20,6% опитаних) [Українське суспільство..., 2017]. При цьому 54,3% громадян України дотримуються думки, що достовірність інформації залишається на попередньому рівні [Українське суспільство..., 2018, с. 317].

Вітчизняна медицина є інтегральною складовою національної культури в широкому розумінні цього поняття. Йдеться про медичну освіту, організацію медичної допомоги і, нарешті, про мову як засіб поширення інформації про основні наукові напрацювання. Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2020, 36,8% респондентів вважають, що в Україні майже не забезпечується реалізація цінності рівності – однакових базових прав і можливостей представників усіх соціальних груп (у галузі освіти, соціального захисту та медичного забезпечення). На думку 37,0% опитаних, ці цінності реалізуються лише частково. І лише 14,1% громадян України вважають, що цінності рівності реалізуються достатньою мірою. Стосовно ж “цінностей порядку” (у контексті медичного забезпечення), то 27,0% громадян України вважають, що вони практично не реалізуються. На думку 43,7% респондентів, реалізація цінності порядку (відсутності гострого протистояння між різними соціальними групами) забезпечується лише частково. Про забезпеченість реалізації даних цінностей достатньою мірою заявляють 15,5% опитаних.

Центральною, визначальною ланкою ціннісного статусу вітчизняної медицини (і водночас медичної етики і деонтології) є науково-медичні знання, їх специфіка стосовно повсякденних або соціокультурних знань. Специфіка медичного знання полягає в його синтетичності й практичності. Адже в ньому поєднані обидва ціннісні підходи: 1) виключно пізнавальний, що проявляється в емпіричному і теоретичному секторах знань, у цілісному науково-ціннісному потенціалі сучасної людини; 2) суто прикладний підхід, який презентують конкретні методології та методики клінічних галузей медицини. Природно обидва види знань мають різну цінність.

Однак лише їх єдність здатна “розкрити” загальну цінність сучасного медичного знання. Звідси, однією з першочергових цінностей сучасного лікаря повинно стати усвідомлення необхідності органічного поєднання фундаментального і прикладного медичних знань, більш повного використання всього арсеналу знань сучасної медицини.

Нині теоретико-методологічним центром ціннісних орієнтацій лікаря є ідея цінності життя людини, її здоров’я, особистого фізичного й духовного розвитку, що відображає гуманістичне покликання медицини. Як свідчать результати соціологічного моніторингу, для 26,7% громадян України дуже важливим є міцне здоров’я, а для 38,4% – скоріше важливим. І лише 1,3% опитаних зазначають, що для них не є важливою наявність міцного здоров’я. При цьому 38,2% громадян України заявляють про те, що їм бракує здоров’я.

За даними моніторингу – 2020, 3,2% громадян України оцінюють стан свого здоров’я як “дуже поганий”, 15,3% – як “поганий”, 52,8% – як “задовільний”, 24,4% – як “добрий”. І лише 4,3% респондентів дотримуються думки, що стан їхнього здоров’я є “відмінним”. При цьому 22,6% респондентів мають одне хронічне захворювання, а 15,3% – декілька.

Сьогодні цінність життя стає загальнолюдською цінністю. І в контексті розуміння ідеї цінності життя людини, її здоров’я, особистого фізичного й духовного розвитку доволі показовими є дані соціологічного моніторингу стосовно задоволеності громадян України своїм життям. Як свідчать емпіричні результати, цілком задоволені своїм життям лише 1,8% респондентів. При цьому зовсім не задоволеними є 15,6% опитаних, скоріше не задоволеними – 34,3%. У даній ситуації доволі примітним і значущим є те, що громадянам не вистачає необхідної медичної допомоги. Так, за даними соціологічного моніторингу у 1996 р., 58,4% респондентів зазначали, що їм не вистачає медичної допомоги. У 2002 р. таких було 63,4%, у 2006-му – 54,2%, у 2010-му – 52,1%, у 2014-му – 47,9%, у 2017-му – 52,8%, у 2018-му – 44,7% [Українське суспільство..., 2018, с. 320]. За моніторинговими даними 2020 р., на недостатність медичної допомоги вказують 46,3% громадян України. Задоволені ж рівнем необхідної медичної допомоги 20,2% респондентів, а 28,0% – не визначилися у даному питанні.

Нинішній кризовий стан українського суспільства породжує відповідну якість його соціокультурного життя, зумовлює ті зміни, що відбуваються у всіх структурах суспільної й індивідуальної свідомості і психіки людей, у тому числі в аксіологічних і моральних системах. Виявлення соціальних детермінацій динаміки ціннісних уявлень є надзвичайно складною і актуальною проблемою суспільної теорії. Адже зміна діалектики соціального і морального, онтологічного й аксіологічного є не лише необхідною умовою пізнання феномену “суспільства, що змінюється”, а й “гарантією” пошуку виходу із кризової ситуації. Це відбувається завдяки новим ціннісним орієнтаціям, розробці соціальних і моральних технологій поведінки людини за умов її кризової життєдіяльності.

Цінність основних понять наукової медицини полягає у тому, що вони об'єктивно (і більш повно за змістом) відображають реальні феномени науково-медичного пізнання, сприяють розкриттю об'єктивних закономірностей складних процесів розвитку людського життя, а також “суперечливих” станів людини (хвороби і здоров'я). Нарешті, важливе “ціннісне” зерно стосується змісту “конфлікту” між оціночними поняттями здоров'я і хвороби і завданням вироблення емпіричних медичних понять різного нозологічного змісту.

За кризових часів функціонування українського соціуму особливо примітною стає залежність змін у ціннісних орієнтаціях від тих “мутацій”, які відбуваються в онтологічних структурах суспільної свідомості, своєрідність змін, що мають місце у визначальних умовах життя індивіда, соціальної групи, соціальної системи. Ці зміни безпосередньо або опосередковано зачіпають інтереси і потреби людей, “забарвлюють” систему в багатокольорову гаму. Як свідчать результати моніторингу, за кризових умов українського суспільства “вимальовується” саме така картина.

Серед громадян України тих, які вважають, що їхнє життя однаковою мірою залежить від них і зовнішніх обставин, 30,7%. При цьому 25,9% респондентів дотримуються думки, що більшою мірою детермінують їхнє життя – зовнішні обставини. Перевагу зовнішнім обставинам віддають 13,2% опитаних. А 17,2% мешканців України вважають, що своїм життям

“керують” особисто вони. У контексті “обставин життя” слід зазначити, що 9,2% громадян України побоюються наслідків Чорнобильської катастрофи, 27,9% – загрозливих для життя інфекцій (коронавірус, СНІД тощо). Але найбільшою загрозою для свого життя респонденти вважають пандемію коронавірусу (COVID-19). Таких серед мешканців України 43,8%.

У кожній соціальній підсистемі (сфері діяльності, соціальній інституції) суспільства формується своя підсистема соціальної культури, що модифікує її цінності в даній конкретній галузі діяльності. Сфера дії цього соціокультурного утворення, як правило, не виходить за рамці конкретної соціальної підсистеми. Однак для системоутворюючих підсистем суспільства принципи формування певних аспектів культури стають вельми важливими для суспільства. Тому для соціології медицини актуалізуються дослідження проблем медичної культури, яка сформувалася в медико-соціальній сфері.

Як і будь-яка культура, медична культура регулює поведінку. По-перше, вона дає людині культурологічну медико-соціальну картину, тим самим інформуючи її про те, на що можна розраховувати, сподіватись, як поводитися, аби бути прийнятним, схваленим іншими. При цьому йдеться і про те, що вважається небажаним при виникненні хвороби, зверненні до лікаря. По-друге, медична культура “мотивує” людину до “медичної” поведінки. По-третє, вона накладає певні обмеження, контролює “медичну” поведінку людей, котрі повинні поводитися так, як вважається загальноприйнятним. Певною мірою медична культура проявляється у вербальній медичній поведінці людей. Так, 63,7% громадян України заявляють, що вони не палять, 7,6% – палять, але не щодня, 8,0% – викурюють до 7 цигарок на день, 14,2% – 2–20 цигарок на день, а 2,9% респондентів викурюють більше пачки цигарок на день. Алкогольні напої ніколи не вживали 17,7% громадян України, кілька разів на рік – 30,7%, 1–2 рази на місяць – 29,4%, 3–4 рази на місяць – 14,0%, 2–3 рази на тиждень – 6,9%. Щоденно вживають спиртні напої 1,3% громадян України [Українське суспільство..., 2018, с. 322].

У контексті “вербальної” характеристики ціннісного потенціалу вітчизняної медицини важливою бачиться “життєва”

проблематика мешканців України. Як свідчать результати соціологічного моніторингу, 33,1% респондентів хвилює проблема пияцтва й алкоголізму, 33,6% – погана екологія, 47,4% – недоступність якісного медичного обслуговування, 42,5% – пандемія коронавірусу (COVID-19).

Таким чином, медична культура задає загальну тональність для розкриття ціннісного потенціалу медицини, її інституціонального розвитку і вдосконалення.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу, 42,3% громадян України вважають, що найточніше описує психологічну атмосферу в нашому суспільстві почуття розчарування, 35,8% – тривоги, 36,9% – незахищеності, 24,2% – напруженості, 24,2% – надії, 21,4% – байдужості, 24,1% – відчаю, 19,2% – розгубленості, 20,1% – обурення, 18,6% – страху. При цьому 39,2% респондентів дотримуються думки, що сьогодні в українському суспільстві доволі великим є попит на зміни.

Сучасна (наукова) медицина є не природною або гуманітарною галуззю наукових знань, а явищем світової і національної культури. Такий висновок супроводжується зовсім іншою системою взаємодії медицини (або медичного знання) із цінностями. Специфіка взаємовідносин медицини з цінностями визначається тим, що до її складу органічно входять аксіологічні якості природничих і соціогуманітарних знань, котрі реалізуються як “ціннісне поле” світової культури. Адже загальна специфіка медичного знання визначається його праксеологічним змістом і функціональним призначенням, комплексним характером, спеціальною типологічною універсальністю.

На відміну від теоретичної форми наукових знань його практичні форми є фундаментальним проявом праксеологічного призначення. Завдяки їм верифікується і проявляється ціннісна природа наукових знань, здійснюється перехід від знань до цінностей. Практичні, апаратурні і технологічні форми медичних знань являють собою розвинутий сектор наукової медицини. Ціннісна сутність форм науково-медичного знання полягає в тому, що вони є основними засобами трансформації знань у цінності лікувальної стратегії сучасної медицини в її основних функціях (діагностичної, лікувальної, відновної і рекреаційної). Але аксіологічний потенціал лікувальних засобів не залежить виключно від повноти і об'єк-

тивності медичних знань. Він більшою мірою детермінується загальним рівнем науково-технічного прогресу, соціальних можливостей сучасного українського суспільства. Цей факт є проявом ціннісної потреби і можливості сучасного рівня соціокультурного розвитку суспільства для забезпечення гуманних функцій практичної охорони здоров'я.

Нарешті, слід акцентувати увагу на деяких методологічних проблемах практичного "функціонування" цінностей. По-перше, однією з таких проблем залишається розробка і застосування нових технологій, інструментарію і лікувальних процедур. По-друге, широке використання новітніх технологічних прийомів діагностики і лікування "підживлює" ще один методологічний недолік практичної охорони здоров'я. Йдеться про розвиток і поширення техніко-технологічного мислення і лікувальної практики, котрі зменшують потребу сучасного лікаря у використанні перевірених клінічних методик. І, по-третє, ціннісний компонент практичних форм лікувальної діяльності недостатньо використовується з різних організаційно-методичних причин. Мова йде про недостатню технічну підготовку інженерних кадрів, поширення "платних принципів" використання медичних засобів тощо.

Таким чином, можна говорити про те, що сучасна медицина "володіє" універсальною цінністю й (водночас) характеризується критичністю, оскільки знає, чого саме вона не знає. Адже істинна аксіологічна важливість науково-медичного дослідження визначається цінністю її повного, об'єктивного, системного знання, ціннісним застосуванням останнього в лікувальній практиці. І аксіологічний зміст медичних проблем повинен "освітлювати" складний, часом ризикований шлях пошуку наукових істин та їх практичного застосування на благо життя і здоров'я людини.

Джерела

Пилипенко В. Е., Захарук Н. Ю., Сопнева Н. Б. (2009). Цінності в контексте соціології медицини. Донецьк: Юго-Восток, 128 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2017). Київ: Ін-т соціології НАН України, 599 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2018). Київ: Ін-т соціології НАН України, 525 с.

ДЕОНТОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ВІТЧИЗНЯНОЇ МЕДИЦИНИ

Зміни, що відбулися в біології і медицині в останні десятиліття, не могли “розминутися” з етичною традицією. Нові технології в медицині руйнують “непорушні” моральні норми і соціокультурні цінності. Це, своєю чергою, потребує нового прочитання цих норм і цінностей. Медична етика визначає, формує цінності лікаря (в медицині), котрі мусить сповідувати кожний медичний працівник. Медична деонтологія в такому випадку є практичною формою віднесення до цінностей медицини конкретних кроків лікувальної діяльності. Йдеться про стратегію і тактику щодо реалізації завдань збереження і подолання хвороб людини в конкретних соціальних умовах. Іншими словами, якщо медична етика відображає цінності здоров’я людини, то деонтологія забезпечує досягнення таких цінностей із урахуванням усієї сукупності чинників, задіяних у даному процесі.

Центральною, визначальною ланкою ціннісного статусу медицини (і водночас медичної етики і деонтології) виступають науково-медичні знання, їх специфіка стосовно повсякденних або культурологічних знань. Специфіка медичного знання, як відомо, полягає в його синтетичності та практичності. Адже в ньому поєднані обидва ціннісні підходи: 1) виключно пізнавальний, що проявляється в емпіричному і теоретичному секторах знань, у цілісному науковому потенціалі сучасної медицини; 2) виключно прикладний, проявом якого виступають конкретні методології і методики клінічних галузей медицини.

Теоретичним і методологічним центром ціннісних орієнтацій лікаря є ідея цінності життя людини, її здоров’я, особис-

того фізичного і духовного розвитку, що відображає гуманістичне покликання медицини. Цінність життя стає загальнолюдською цінністю. Адже йдеться про захист життя як космічного явища, як еволюційної, генетичної основи людини в суспільному житті. Цінність життя, прагнення відвернути смерть, полегшити страждання хворої людини є святим обов'язком лікаря, навіть за умови недослідженості багатьох патологічних процесів. Проблема евтаназії й сьогодні залишається індикатором ціннісного потенціалу медицини, незалежно від новітніх спроб подолання цієї традиційної заборони.

Як свідчать результати соціологічного моніторингу – 2020, 30,7% громадян України вважають, що їхнє життя однаковою мірою залежить від них і зовнішніх обставин. На думку 25,9% респондентів, їхнє життя більше залежить від зовнішніх обставин. “Керують” своїм життям 12,7% опитаних. А 17,4% громадян вважають, що перебіг їхнього життя більшою мірою залежить від них, аніж від зовнішніх обставин. При цьому 13,2% респондентів схильні вважати, що їхнє життя здебільшого залежить від зовнішніх обставин. Слід зазначити, що дуже важливим (у контексті “життєвої перспективи”) для громадян України є міцне здоров'я (так вважають 80,4% респондентів). На думку 13,3% опитаних, міцне здоров'я є скоріше важливим. Для 1,4% громадян наявність міцного здоров'я “скоріше не важливо”, а для 0,6% – зовсім не важливо. Великою загрозою для життя громадяни бачать пандемію коронавірусу (COVID-19) – так вважають 43,8% респондентів. Зараження загрозливими для життя інфекціями (коронавірус, СНІД тощо) бояться 27,9% громадян, холоду в квартирі – 22,5%, наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС – 9,2%.

Медицину як соціальну інституцію слід розглядати як сукупність загальних для всіх медичних закладів ролей і статусів. При цьому взаємодію необхідно аналізувати з позицій (соціальних), що проявляються в прагненні людини реалізувати себе як особистість відповідно до своїх соціальних статусів і соціальної ролі. Статус зумовлює можливість досягнення тих або інших соціальних очікувань. Із соціологічної точки зору в індивіді первинними є його соціальні позиції та функції. Органічні й психологічні особливості індивіда (за Ф. Знанецьким) є

матеріалом, із якого в процесі освіти і самоосвіти формується особистість (і її соціальні ролі).

Будь-яка роль передбачає “взаємодію” з іншими ролями. Так, роль лікаря важко уявити без ролі хворого. Перша може бути визначена як очікувана поведінка лише стосовно очікуваної поведінки іншого. Власне кажучи, термін “роль хворого” вперше був уведений Л. Гендерсоном, а потім використаний Т. Парсонсом. Концепція ролі хворого опирається на деякі ідеї Л. Гендерсона (медицина як контрольна і корекційна підсистема суспільства) та З. Фрейда (нормативний характер ролі хворого, рента поведінка як зловживання цією роллю).

Ця концепція стала першим трактуванням питань, що розглядалися раніше в річизці соціальної медицини і соціальної епідеміології. Відповідно до неї хвороба – це відхилення, яке потребує інституціоналізованого втручання спеціалізованих організацій і персоналу. Соціальна інституція медицини стає регулятором ринку праці, котрий санкціонує припис ролі хворого або звільняє від неї. Згідно з теорією Т. Парсонса людина в ролі хворого підкоряється режиму, прописаному лікарем. Саме останній є головною особою у справі “легітимації” ролі хворого, оскільки володіє певною професійною монополією.

Роль хворого пов’язана з двома правами: 1) звільненням від відповідальності, пов’язаної з виконанням інших ролей; 2) правом отримання допомоги і турботи. При цьому мають місце і два обов’язки: 1) шукати допомоги лікаря; 2) виконувати лікарські призначення, приписи, прагнути до одужання.

Власне кажучи, існує декілька моделей взаємовідносин (спілкування) лікаря і пацієнта:

- інформаційна (неупереджений лікар, повністю незалежний пацієнт);
- інтерпретаційна (переконуючий лікар);
- нарадча (довіра і взаємна згода);
- патерналістська (лікар-опікун).

Як свідчить практика, люди з невисоким освітнім рівнем “поважають” інтерпретаційну модель. У міру підвищення освіти збільшується частка людей, котрі “занурюються” в суть проблем зі здоров’ям (нарадча модель).

Патерналістська модель передбачає певне порушення прав пацієнта. Але її застосування буває необхідним у ситуаціях, коли існує безпосередня загроза життю хворого. У сучасному суспільстві існує нагальна потреба переходу до моделі, за якої роль пацієнта є активною, а медичні працівники виступають у ролі консультантів, помічників, союзників. При цьому для здійснення ефективного лікування між лікарем і пацієнтом необхідними є розуміння і довіра. Саме про такі взаємовідносини писав Пилирیم Сорокін, підкреслюючи, що лікар повинен бути зацікавленим у пацієнті, а пацієнт – почуватися комфортно і вільно.

Досягненню згоди у взаємовідносинах лікаря і пацієнта приділяється увага багатьма спеціалістами. Саме згода великою мірою детермінує успішність діагностики і лікування. Тому науковці (соціологи, психологи, медики) вивчають і розробляють способи досягнення згоди між лікарем і пацієнтом. І суттєву роль у цьому процесі відіграють рівень культури пацієнта, знання ним свого організму, обізнаність про зміни, які можуть бути наслідком хвороби, та способи їх корекції. Тобто вельми важливим є освітній рівень (інтелектуальний розвиток особистості (пацієнта)). Як свідчать результати моніторингу, 31,6% громадян вважають дуже важливим для себе підвищення освітнього рівня, 7,4% – скоріше важливим. І лише 4,2% респондентів не бачать потреби в підвищенні свого освітнього рівня (інтелектуального розвитку).

Відомо, що задоволеність пацієнта якістю медичної допомоги формується за допомогою досягнення позитивних результатів лікування, гармонізації відносин із медичним персоналом, соціально-побутових умов у лікарні, наявності у медичному закладі необхідних ліків і засобів медичного призначення. Аналіз скарг хворих і досвід судових експертиз якості надання медичної допомоги свідчать, що найчастіше першопричинами виникнення конфліктних ситуацій при наданні медичних послуг є саме проблеми у взаємостосунках між лікарем і пацієнтом, відсутність доброзичливості та співчутливості з боку медичного персоналу.

Як свідчать моніторингові дані, 20,1% громадян вважають, що останнім часом значно погіршилося для них медичне обслуговування, 25,1% – дещо погіршилося, 49,8% – залиши-

лося таким самим. І лише 0,4% респондентів дотримуються думки, що їхнє медичне обслуговування протягом останнього року значно поліпшилося.

Практика показує, що серед судових цивільних і кримінальних справ у 69% випадків мало місце неналежне надання медичної допомоги, а приводом для претензій стали інформаційно-деонтологічні порушення. У 27,6% випадків пацієнти стверджували, що їм не надавалась інформація про стан здоров'я, медичні втручання відбувалися без інформованої медичної згоди. У 22,4% випадків йшлося про порушення етики, неувагу, грубість, необґрунтовані медичні прогнози, очікування медичним персоналом матеріальної винагороди від хворого. Для 10,3% випадків характерним приводом для звернення до суду були висловлювання інших медичних працівників з негативною оцінкою якості медичної допомоги. І лише в 3,1% випадків мав місце негативний результат медичної допомоги при її належному наданні [Захарук Н. Ю., Сопнева Н. Б., Пилипенко В. Е., с. 79].

Заради уникнення конфліктних ситуацій при наданні послуг необхідно є повна інформація про суть лікування, його етапи, можливі ускладнення і результати, його приватність і особливості реабілітаційного періоду. Інформаційна згода – це комунікативний діалог лікаря і пацієнта. Такий діалог передбачає дотримання етичних і процесуальних норм. Йдеться про врахування психічного стану, рівня культурної вихованості, національних і релігійних особливостей пацієнта. При цьому вельми важливими є тактовність лікаря, його моральні якості, здатність забезпечити розуміння пацієнтом лікарської інформації.

Пацієнти нерідко демонструють низький рівень інформованості і розуміння своїх прав та обов'язків. Згідно з результатами соціологічного дослідження лише кожний четвертий пацієнт оцінює свій рівень інформованості про права у сфері охорони здоров'я як високий [Захарук Н. Ю., Сопнева Н. Б., Пилипенко В. Е., с. 80]. Серед хворих доцільно виділяти певні категорії, які різняться за рівнем інформованості, що несе певні ризики непорозуміння між лікарями і пацієнтами. Умовно дані групи можна назвати: 1) корпоративні; 2) вперше застраховані; 3) досвідчені; 4) західного типу.

Однією із найважливіших умов для встановлення взаєморозуміння між лікарем і пацієнтом є відчуття підтримки. Якщо хворий усвідомлює, що лікар має намір допомагати, а не примушувати, то він братиме активнішу участь у лікувальному процесі. При цьому важливо, щоб лікар проявляв розуміння, а пацієнт був упевнений, що його скарги почуті, “зафіксовані” у свідомості лікаря. Як свідчать соціологічні дані, 6% хворих оцінюють свої стосунки з лікарем як напружені, 32% – як формальні, 62% – як дружні. Бажання замінити лікаря висловлюють 11% респондентів, а 64% опитаних були задоволені взаємовідносинами і не бажали змінювати лікаря [Пулипенко В. Е., Захарук Н. Ю., Сопнева Н. Б., с. 82].

Вельми важливим чинником, що “впливає” на виникнення конфліктних ситуацій при наданні медичних послуг, є рівень індивідуальної культури медичного працівника. Тому в сенсі деонтологічного виміру сучасної медицини актуалізується дослідження медичної культури, яка сформувалася в медико-соціальной системі. Певною мірою про медичну культуру свідчить поведінка громадян (пацієнтів) у вільний від основної та домашньої роботи час. Моніторингові дані показують, що впродовж останніх днів хоча б одного разу займалися ранковою гімнастикою і фізкультурою 13,5% респондентів, бігали, робили оздоровчі процедури – 8,7%, відвідували плавальний басейн, займалися у спортивній залі, на стадіоні, спортмайданчиках – 5,8%, їздили за місто для відпочинку на природі – 16,9%, займалися рибальством, мисливством, збиранням грибів тощо – 13,9% опитаних [Українське суспільство., с. 322].

Таким чином, медична культура “задає” загальну тональність як для інституціонального розвитку медицини, так і “служує” індикатором, деонтологічним виміром останньої. Для соціології медицини аспекти (медичні) культури є важливим джерелом медико-соціального знання. Йдеться про те, як медична культура (ті або інші її елементи, історичні типи) впливає на розвиток медико-соціальных систем, поведінку хворої і здорової людини, формування і поведінку медико-соціальных груп.

Медико-етичні й ціннісно-правові принципи сучасної біомедичної етики можна розглядати як у історичному, так і

“сучасному” аспектах. Власне, в історії взаємодії етики і медицини виділяють чотири основні моделі прояву етичних принципів, або історичних моделей медичної етики: 1) модель Гіппократа, сутність якої визначається відомим “не нашкодь”; 2) модель Парацельса, яка визначається формулою “роби добро”; 3) деонтологічна модель, у основі якої лежить принцип “дотримуватися обов’язку”, настанов, морального порядку і правил, сформованих лікарським співтовариством і соціумом у цілому; 4) біоетична модель, що спирається на принцип “поваги прав і гідності людини”.

Нині є очевидним, що найважливішою цінністю цивілізованого способу життя стає повага до автономії індивіда (пацієнта). А оскільки самовизначення індивіда є найвищою цінністю, то й медичне обслуговування не повинно бути винятком із даного правила.

Зародження і суспільне сприйняття біоетики є наслідком соціального руху із захисту прав людини і громадянина в сучасному проблемному світі. І це стало широкою маніфестацією захисту прав людини і в медицині.

Підсумовуючи, зазначимо, що найважливішими аксіологічними принципами лікарської деонтології і біоетики є такі:

- принцип послідовності й неухильного збереження цінності життя і здоров’я людини без будь-яких винятків і рівноправного доступу до використання гуманних досягнень сучасної медицини;

- принцип збереження невід’ємних прав людини і громадянина на отримання медичної допомоги, на особисту відповідальність стосовно свого життя, здоров’я і благополуччя;

- принцип співучасті на основі колегіальної і загальної відповідальності в процесі вирішення ситуацій повсякденної життєдіяльності в економічній, політичній, соціокультурній та медичній сферах.

Джерела

Пилипенко В. Е., Захарук Н. Ю., Сопнева Н. Б. (2009). Цінності в контексте соціології медицини. Донецьк: Юго-Восток, 128 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2018). Київ: Ін-т соціології НАН України, 525 с.

ІНСТИТУТ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: РИЗИКИ ДИСФУНКЦІЙНОСТІ ЯК ТЛО ЗАПИТУ НА АГЕНТНУ ВОЛОНТЕРСЬКУ ДІЮ

Ситуація соціальної нестабільності в перекладі на мову інституційного устрою суспільства означає порушення стабільності цього устрою, що, своєю чергою, може бути трактовано як зростання дисфункційності соціальних інститутів, які мають забезпечувати стійкість суспільного порядку.

У фокусі нашої уваги буде інститут охорони здоров'я в нашій державі, міра його функційної спроможності на час проведення моніторингового опитування. Гіпотези, які ми маємо намір перевірити в даній статті, є такими:

1. Ситуація в країні характеризується високим рівнем нестабільності, що відповідає думкам наших респондентів.

2. Більшість соціальних інститутів перебувають на межі своєї функційної спроможності, і інститут охорони здоров'я демонструє тут один з найгірших показників.

3. Ситуація з COVID-19, під час якої проводилося це опитування, лише загострює і робить наочними проблеми, що давно накопичувалися в цьому інституційному секторі.

4. Екстремальна ситуація з COVID-19 формує запит на альтернативні джерела медичної екстремальної допомоги, яку пропонують волонтерські фонди.

5. Волонтери викликають у респондентів високу довіру, зокрема, як сила, яка здатна позитивно впливати на зміни, що відбуваються в країні.

Емпіричний матеріал для перевірки цих гіпотез ми братимемо з результатів моніторингового опитування Інституту соціології НАН України (2020 р.) та повідомлень у соціальних мережах провідних волонтерів, що працюють на медичному інституційному полі.

Наведемо ряд таблиць з результатами опитування. Дані в цих таблицях вимагають мінімальних коментарів, оскільки говорять самі за себе. Рядки, що є інформаційно найважли-

вішими, ми виділили окремим шрифтом. Хоча таблиці містять значно більше інформації, ніж та, що стосується саме інституту охорони здоров'я, ми зберегли їх у повному обсязі, тому що це дає широке уявлення про нашу проблему. На загальному фоні все виглядає рельєфніше й переконливіше. До того ж порівняльний метод у даному разі є ефективним.

Таблиця 1 містить дані про те, як наші респонденти суб'єктивно оцінюють стан свого здоров'я.

Таблиця 1
Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я? 2020 р.
(%, N=1800)

<i>Варіанти відповідей</i>	%
Дуже поганий	3,2
Поганий	15,3
<i>Задовільний</i>	52,8
<i>Добрий</i>	24,4
Відмінний	4,3

Як бачимо, респонденти, загалом на здоров'я не скаржаться, але це ситуація, яка не стосується таких гострих періодів, як пандемія COVID-19. Усі проблеми інституційного функціонування виявляються саме в критичних точках, якщо міцність інституту не є достатньою.

Дані *таблиці 2* демонструють спрямованість страхів наших громадян, а це – яскравий показник тих аспектів життя, де вони відчувають найбільшу загрозу і незахищеність. І тут уже страх пандемії видається високим. Він ще значно менший за страх втратити роботу, зарплату та зростання цін (соціально-економічні проблеми), але вже на рівні страху злочинності чи навіть зовнішньої агресії.

Дані *таблиці 3* уже вказують на невпевненість громадян, що влада впорається з пандемією. Як бачимо, лише 12% вважають, що влада робить все, що може. У решти є сумніви, що відповідні інститути здатні адекватно реагувати на проблему.

Дані *таблиці 4* показують, як відбилася економічна ситуація в країні, спровокована карантинном, на житті конкретних людей. Нас у даному разі цікавить аспект можливості отри-

Таблиця 2

Як Ви вважаєте, чого люди наразі бояться найбільше? 2020 р.
(%, N=1800)*

1.	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
2.	<i>Зростання злочинності</i>	<i>41,0</i>
3.	<i>Безробіття</i>	<i>70,7</i>
4.	<i>Нападу зовнішнього ворога на Україну</i>	<i>42,6</i>
5.	<i>Міжнародних конфліктів</i>	<i>22,9</i>
6.	<i>Міжрелігійних конфліктів</i>	<i>13,8</i>
7.	<i>Напливу біженців, переселенців і приїжджих</i>	<i>11,8</i>
8.	<i>Зупинки підприємств</i>	<i>37,7</i>
9.	<i>Повернення до старих порядків часів застою</i>	<i>12,9</i>
10.	<i>Голоду</i>	<i>34,6</i>
11.	<i>Масових вуличних безпорядків</i>	<i>20,9</i>
12.	<i>Невиплати зарплат, пенсій тощо</i>	<i>57,8</i>
13.	<i>Зростання цін</i>	<i>64,9</i>
14.	<i>Встановлення диктатури в країні</i>	<i>12,7</i>
15.	<i>Розпаду України як держави</i>	<i>28,2</i>
16.	<i>Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС</i>	<i>9,2</i>
17.	<i>Зараження загрозливими для життя інфекціями або вірусами (коронавірус, СНІД тощо)</i>	<i>27,9</i>
18.	<i>Холоду в квартирі</i>	<i>22,5</i>
19.	<i>Пандемії коронавірусу (COVID-19)</i>	<i>43,8</i>
20.	<i>По-справжньому нічого не бояться</i>	<i>3,2</i>

*Респондент міг відзначити усі можливі відповіді.

Таблиця 3

Що Ви думаєте стосовно зусиль української влади по боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу на території України? 2020 р. (%, N= 1797)

	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
	<i>Влада робить все, що може</i>	<i>12,7</i>
	<i>Влада щось робить, але цього недостатньо</i>	<i>51,6</i>
	<i>Влада нічого не робить для цього</i>	<i>22,1</i>
	<i>Ваш варіант</i>	<i>1,9</i>
	<i>Важко сказати</i>	<i>11,6</i>

мувати лікування – як від коронавірусу, так і від поточних хвороб, які нікуди не відійшли. Дані свідчать, що нестача медикаментів іде на рівні нестачі коштів на інші нагальні потреби – їжа, одяг, комунальні послуги. Тут ключ до розуміння, чому люди не надто підтримують карантинні заходи – з одного боку, COVID-19 лякає, а з другого – немає тієї економічної подушки, за допомогою якої можна його пережити.

Таблиця 4

З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіткнулися Ви особисто або члени Вашої сім'ї? 2020 р.
(%, N=1792)*

	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
1.	Я був звільнений з роботи	3,0
2.	Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	6,3
3.	Я залишився без заробітку під час карантину	17,1
4.	Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	19,5
5.	Виплата в неповному обсязі заробітної плати (пенсії)	12,6
6.	Невиплата заробітної плати (пенсії)	4,0
7.	Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	2,2
8.	Труднощі з погашенням банківського кредиту	8,1
9.	<i>Скорочення споживання продуктів харчування</i>	<i>27,0</i>
10.	<i>Обмеження придбання одягу, взуття, інших речей</i>	<i>33,2</i>
11.	<i>Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків</i>	<i>24,9</i>
12.	<i>Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету</i>	<i>28,6</i>
13	Інше (напишіть, що саме) _____	6,1

*Респондент міг відзначити не більше п'яти відповідей.

Наступна таблиця 5 дає нам розгорнуте уявлення про те, де у наших людей слабкі місця в тому, щоб почуватися порівняно забезпеченим і у відносній безпеці. Найнижчі оцінки отримали ті позиції, що пов'язані з функціонуванням інституту правопорядку, економічного захисту, держави як гаран-

Таблиця 5

Чого з наведеного Вам не вистачає? 2020 р.

(середня оцінка за 4-бальною шкалою: 1 – Не вистачає; 2 – Важко сказати, вистачає чи ні; 3 – Вистачає; 4 – Не цікавить. N= 1793)

	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Бали</i>
1.	Уміння жити в нових суспільних умовах	2.233
2.	Здоров'я	2.022
3.	Роботи, що підходить	2.223
4.	Необхідного одягу	2.535
5.	Добротного житла	2.265
6.	Сучасних економічних знань	2.266
7.	Упевненості у своїх силах	2.218
8.	<i>Необхідної медичної допомоги</i>	<i>1.850</i>
9.	Модного та красивого одягу	2.618
10.	Необхідних меблів	2.566
11.	Сучасних політичних знань	2.499
12.	Рішучості в досягненні своїх цілей	2.285
13.	Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів	2.050
14.	<i>Можливості повноцінно проводити відпустку</i>	<i>1.954</i>
15.	Можливості мати додатковий заробіток	2.112
16.	Можливості купувати найнеобхідніші продукти	2.240
17.	Ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем	2.363
18.	Повноцінного дозвілля	2.105
19.	Можливості працювати з повною віддачею	2.376
20.	<i>Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків</i>	<i>1.952</i>
21.	<i>Стабільності в державі та суспільстві</i>	<i>1.477</i>
22.	<i>Дотримання в країні прав людини</i>	<i>1.647</i>
23.	<i>Упевненості, що не будуть виникати конфлікти на політичному ґрунті</i>	<i>1.740</i>
24.	Освіти	2.475
25.	<i>Захисту від злочинності</i>	<i>1.791</i>
26.	<i>Упевненості, що не виникатимуть міжнаціональні конфлікти</i>	<i>1.753</i>
27.	Добррозичливості та співчутливого ставлення оточуючих людей	2.085
28.	<i>Екологічної безпеки</i>	<i>1.672</i>

та суспільної стабільності. Останнє якраз вказує на те, що на думку наших респондентів ситуація в країні не є стабільною. Недостатня медична допомога як показник недостатньої функціональної спроможності інституту охорони здоров'я належить до тих, які отримали найнижчу оцінку.

У наступній таблиці 6 є кілька позицій, що мають до теми здоров'я безпосередній стосунок. Недоступність якісного медичного обслуговування як проблема, що хвилює майже половину наших респондентів – доволі критичний показник для характеристики стану інституту охорони здоров'я, а проблема поширення небезпечних хвороб додає йому гостроти. Як і в попередніх даних, ці проблеми поступаються за гостротою

Таблиця 6

Які проблеми в даний час хвилюють особисто Вас найбільше?

2020 р. (% , N=1799)*

	Варіанти відповідей	%
1.	Високі ціни на товари та послуги	76,3
2.	Корупція в органах влади і управління	57,0
3.	Загальне падіння моральності	30,8
4.	Пияцтво і алкоголізм	33,1
5.	Ремонт, будівництво і облаштування доріг	28,0
6.	Недоступність якісного медичного обслуговування	47,4
7.	Високі тарифи на житлово-комунальні послуги	61,1
8.	Низька якість освіти	24,8
9.	Поширення соціально небезпечних хвороб (туберкульозу, гепатиту, ВІЛ тощо)	34,0
10.	Поганий стан під'їздів та прибудинкових територій	16,5
11.	Погана екологія	33,6
12.	Вади в роботі житлово-комунального господарства	17,0
13.	Низька якість роботи поліції	24,9
14.	Безробіття	44,5
15.	Соціальне забезпечення, соціальний захист	35,5
16.	Високий рівень злочинності	22,6
17.	Пандемія коронавірусу (COVID-19)	42,5
18.	Інше	1,3

*Респондент міг відзначити усі відповіді, що підходять.

проблемам економічного характеру – високі ціни на їжу та житло. Зрозуміло, все це речі тісно пов'язані. Люди спочатку витратять на їжу, а вже потім на лікування.

Таблиця 7

Оцініть ступінь важливості особисто для Вас наведеного нижче... 2020 р. (середня оцінка за 5-бальною шкалою:

1 – Зовсім не важливо; 2 – Скоріше не важливо; 3 – Важко відповісти, важливо чи ні; 4 – Скоріше важливо; 5 – Дуже важливо. N=1798)

	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Бали</i>
1.	<i>Благополуччя дітей</i>	4.693
2.	Відсутність значного соціального розшарування (багаті – бідні, вищі – нижчі верстви суспільства)	3.909
3.	Демократичний розвиток країни	3.974
4.	<i>Матеріальний добробут</i>	4.507
5.	<i>Міцне здоров'я</i>	4.715
6.	<i>Міцна сім'я</i>	4.684
7.	Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3.789
8.	Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3.556
9.	Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3.475
10.	Національно-культурне відродження	3.752
11.	Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3.933
12.	Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3.848
13.	<i>Державна незалежність України</i>	4.255
14.	Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3.728
15.	Сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві	4.064
16.	Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4.188
17.	Суспільне визнання (повага друзів, колег, співгромадян)	3.993
18.	Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2.708
19.	Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	2.988
20.	Цікава робота	4.100
21.	<i>Власна безпека та безпека близьких людей</i>	4.607

Дані *таблиці 7* можуть тлумачитися як інформація про цінності, але це не ті цінності, які зумовлюють поведінку. Це скоріше про те, відсутність чого додає негативу у життя. І ось тут міцне здоров'я виявляється на першому місці. Важливість його проступає дуже рельєфно на фоні інших важливих речей, таких як сім'я, діти, добробут.

Дані *таблиці 8* свідчать, що незадоволеність наших респондентів якістю медичного обслуговування виявляється найбільшою серед усього спектра проблем, які було запропоновано оцінити. Навіть робота поліції та рівень боротьби зі злочинністю не викликає у людей стільки нарікань.

Таблиця 8

Якою мірою Ви задоволені...? 2020 р.

(середня оцінка за 5-бальною шкалою: 1 – Зовсім незадоволений; 2 – Скоріше незадоволений; 3 – Важко сказати, задоволений чи ні; 4 – Скоріше задоволений; 5 – Цілком задоволений. N=1796)

	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Бали</i>
1.	Роботою житлово-комунальної служби	2.560
2.	Санітарним станом будинку, благоустроєм прилеглої території	2.766
3.	Будівництвом і ремонтом доріг	2.555
4.	Роботою громадського транспорту	3.050
5.	<i>Якістю медичного обслуговування</i>	2.285
6.	Доступністю і якістю послуг дошкільних установ	3.019
7.	Доступністю і якістю послуг шкільних установ	3.089
8.	Кількістю ігрових майданчиків, доступністю гуртків і спортивних секцій для дітей	2.936
9.	Роботою депутатів районної та міської ради	2.493
10.	Реагуванням місцевих органів влади на запити населення	2.464
11.	Роботою місцевого відділення поліції, боротьбою зі злочинністю у Вашому районі	2.440

Але усі ці дані – в середньому по країні. Наразі пандемія COVID-19 створила кризову ситуацію, яка ці проблеми значно загострила, і ця гострота наростає з кожним днем. Про це свідчить щоденна статистика зростання захворюваності й кризи з ліжко-місцями в лікарнях. Це найбільше відчувають ті, хто вже захворів сам або у кого хворіють близькі, і перебіг хвороби

тяжкий. Про катастрофічну ситуацію інституту медицини на цьому фланзі боротьби з пандемією мовчать офіційні джерела, але кричать ті, хто намагається латати ці дірки в інституційній спроможності – волонтери. Інформацію від них люди отримують найчастіше з повідомлень у інтернет-мережах. Вона щоденна і відображає динаміку звернень по допомогу з усіх кінців країни.

До прикладу, повідомлення керівниці волонтерського фонду “Свої” Лесі Литвинової (ФБ, 16.10.20) [Литвинова Леся]. Подаю мовою оригіналу. Тут про те, як зростає вал прохань по допомогу від тих, хто не отримав її в рамках офіційної медицини. А також про те, що роблять волонтери – збирають кошти методом краудсорсингу, купують необхідне обладнання (в даному разі – кисневі концентратори), збирають добровольців-лікарів, які погоджуються вести хворих на COVID-19 для тих, кому, знову-таки, не допомогли в рамках офіційної медицини.

“Леся, здравствуйте. Простите, что в выходной и поздно, но очень нужна помощь. У моей подруги оба родителя заболели Ковидом. Мама в тяжелом состоянии, сатурация 50, у них сейчас скорая Добруба. Ей срочно нужен кислород. Проблема в том, что ее не берет ни одна больница, везде отвечают, что нет мест. Скорая не знает, куда везти. Сможете чем-то помочь или посоветовать, что делать в такой ситуации?”

Вот таким у меня сейчас завалена личка. Это страшно. Потому что за каждым сообщением – трагедия. И потому что я прекрасно понимаю, что это только начало.

Всего за одну ночь Вы помогли собрать денег на 10 аппаратов, которые приедут через две недели. На остаток денег мы заказываем расходники. И начинаем молиться, чтобы мы пережили эти две недели.

Я знаю, что врачи сейчас завалены как никогда. Но именно врачей я буду просить о помощи. Второй по актуальности запрос после “помогите дышать” – это “посоветуйте врача”. Большинство семейников консультируют как Бог на душу положит. Если Вы готовы консультировать, кроме своих пациентов, еще и чужих – помогите, пожалуйста.

У таблиці 9 відображено бачення людей того, хто в нас є основним провідником змін у країні. Як бачимо, найбільші очікування позитивних змін припадають якраз на волонтерів. Ця ситуація в країні давно, довіра до волонтерів – одна з

найвищих починаючи з 2014 р. (табл. 10). Напевне, наразі на фоні COVID-19 відчуття неспроможності офіційних інститутів упоратися з ситуацією вже наростає.

Таблиця 9

На Вашу думку, як названі нижче соціальні групи впливають на зміни, які відбуваються у житті країни? 2020 р.

(середня оцінка за 5-бальною шкалою: від 1 – справляють дуже негативний вплив до 5 – справляють дуже позитивний вплив. N=1760)

	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Оцінка</i>
1.	Політики, що вже давно при владі	2.057
2.	Молоді політики, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом	2.400
3.	Керівники місцевої влади різних рівнів	2.607
4.	Представники великого бізнесу	2.496
5.	Представники середнього і малого бізнесу	2.884
6.	<i>Волонтери, що працюють у різних сферах нашого життя</i>	<i>3.195</i>
7.	<i>Неурядові громадські організації, громадські активісти</i>	<i>2.901</i>
8.	Релігійні діячі	2.744
9.	Міжнародні фінансові організації (МВФ, Світовий банк та ін.)	2.541
10.	Іноземні радники та дипломати	2.497
11.	<i>Учасники АТО (ООС)</i>	<i>3.022</i>

Таблиця 10

Який рівень Вашої довіри...? 2020 р. (середня оцінка:

1 – Зовсім не довіряю; 2 – Переважно не довіряю; 3 – Важко сказати, довіряю чи ні; 4 – Переважно довіряю; 5 – Цілком довіряю. N=1798)

	<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Оцінка</i>
1.	Сім'ї та родичам	4.566
3.	Сусідам	3.364
4.	Колегам	3.431
5.	Церкві та духовенству	3.095
7.	Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.589
8.	Волонтерам	3.126
9.	Поліції	2.442
10.	Прокуратурі	2.203

Продовження таблиці 10

11.	Судам	2.128
12.	Президентіві	2.563
13.	Верховній Раді	2.143
14.	Уряду	2.156
15.	Місцевим органам влади	2.614
16.	Армії	3.197
17.	Профспілкам	2.618
18.	Політичним партіям	2.098
20.	Керівникам державних підприємств	2.526
22.	Банкам	2.336
24.	Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	2.652
25.	Інтернету	2.771

12.	Члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та інші)	2.508
13.	Учасники протестних акцій	2.599
14.	<i>Журналісти-розслідувачі, популярні блогери</i>	<i>3.118</i>

У своїх роботах я неодноразово підкреслювала – критичний менеджмент має звертатися по допомогу і підтримку

У п'ятницю ми були за запрошенням в ОП. Мета запрошення – розкажіть про ситуацію з COVID-19 в Україні. Що робити далі. Приємно, що радяться з волонтерами. На жаль, швидкого, простого і красивого виходу з ситуації немає. Карантин вихідного дня не допоможе. Все одно прийдеться вводити локдаун. Питання часу і кількості смертей у муках. Ми запропонували декілька речей:

1. Локдаун зараз короткий.
2. За цей час – кисень до лікарень (гроші є, субвенція виділена), хотіла написати під особистий контроль, але чогось злякалась.
3. Наростити тестування і опрацювати алгоритми реагування на тестування.
4. Навчання персоналу. Елементарним речам – як користуватися кисневим концентратором, СРАРом, інфекційному контролю.
5. Забезпечити первинну ланку концентраторами (для тих, кого виписали).
6. Наростити спроможність МОЗ: оголосити конкурси, набрати туди людей, дати їм можливість вирішувати питання боротьби з COVID-19, а не закриття контрольчиків.

до тих структур, хто на рівні самоорганізації намагається замінити непрацюючі державні інститути [Бевзенко Л., 2020, № 4; Бевзенко Л., 2020, № 2; Бевзенко Л., 2020, № 4]. Тут варто зазначити, що така спроба з боку ОП таки була нещодавно зроблена. Волонтерку Оксану Сухорукову та інших запросили для розмови про ситуацію з COVID-19. Вище наведено текст волонтерки (ФБ, 15.11.20) [Сухорукова Оксана].

Цей текст набрав за добу 4,5 тис. лайків, 775 коментарів, 2,9 тис. перепостів. Подібна інформація також може бути окремою темою для соціологічного аналізу.

Виходячи як з теоретичних концепцій, так і з наведених емпіричних даних, можемо рекомендувати офіційним інституційним структурам до таких консультацій звертатися регулярно й активно інтегрувати зусилля формального та неформального (волонтерського) крила інституту охорони здоров'я. У ситуації високої суспільної нестабільності це критично необхідні дії. Волонтери на даний час є групою найбільшої довіри і надії для наших людей (*див. табл. 10*). У ситуації пандемії це вкотре проявилось після важких 2014–2015 рр., коли волонтери перекидали функціональну неспроможність багатьох інститутів – армії, військової медицини, соціальної допомоги біженцям.

Джерела

Литвинова Леся. ФБ, 16.10.20. URL: <https://www.facebook.com/LitvinovaLesya>

Сухорукова Оксана. ФБ, 15.11.20. URL: <https://www.facebook.com/oksana.sukhorukova>

Бевзенко Л. (2020). Агенти соціальних змін в кризовому соціумі – варіанти проблематизації та контури концептуальної рамки дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 4.

Бевзенко Л. (2020). Ситуація інституційної нестійкості як тло запиту на агентність, зв'язок з соціальною напруженістю. Матеріали круглого столу “Агенти соціальних змін в суспільстві нестійкої інституційності – ідеї, рухи, особистості”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 2. С. 130–133.

Бевзенко Л. (2020). Соціальна напруженість і ризики кризового соціального менеджменту. Матеріали круглого столу “Системні ризики нестабільного суспільства: соціологічна аналітика”. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 4.

СУБ'ЄКТИВНІ ОЦІНКИ ЗДОРОВ'Я ТА МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ У ДОКОВІДНИЙ ТА КОВІДНИЙ ПЕРІОДИ

Серед традиційно широко обговорюваних в Україні та світі соціальних проблем – стан здоров'я населення та соціальна нерівність щодо доступу до медичних послуг (див., зокрема: [Дослідження STEPS..., 2020; Злобіна, 2018; Індекс здоров'я. Україна – 2019..., 2020; Паніна, 2004; Світове дослідження цінностей..., 2020; Симончук, 2018; Чепурко, Соболева, 2017]). Очевидно, що у зв'язку з пандемією COVID-19 ці проблеми актуалізувалися ще більше. До того ж в Україні вони ускладнюються через реформування системи охорони здоров'я, яке відбувалося саме останніми роками. Для відображення соціальних наслідків цих подій на порядку денному має бути соціологічний моніторинг суб'єктивних оцінок здоров'я і доступності якісних медичних послуг серед населення України. Окрім того, його варто реалізувати стосовно як “доковідного” періоду (до 2020 р.), так і “ковідного” (від 2020 р.).

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України уможливають аналіз різноманітних суб'єктивних показників здоров'я у широкій часовій перспективі (з 1994 до 2020 р.). В анкеті проекту є три групи таких показників. Першу становлять самооцінки людей щодо стану здоров'я загалом, наявності хронічних і застудних захворювань, шкідливих звичок, перебування на медичному обліку тощо. Друга група – це оцінки стосовно доступності та якості медичної допомоги, а також змін, що відбувались у медичному обслуговуванні. У складі третьої групи – специфічні для ситуації з COVID-19 оцінки, зокрема, щодо випадків захворювання на коронавірус серед оточення та дій українського уряду в боротьбі з пандемією. Завданнями мого дослідження був аналіз динаміки відповідних показників серед населення України в доковідний період,

до 2019 р. включно; порівняння самооцінок стану здоров'я та доступу до медичних послуг у доковідні та ковідні часи, а також вивчення впливу демографічних і структурних чинників на відповідні оцінки.

*Динаміка самооцінок щодо здоров'я
та медичних послуг у доковідний період*

Упродовж 26 років моніторингового дослідження уявнився виразний тренд до покращення серед населення України самооцінок стану здоров'я за більшістю показників (табл. 1 і рис. 2). Так, у 1990-х роках у середньому половина респондентів зазначали, що їм не вистачає здоров'я, а від 2016-го таких було вже менш як 40%. Водночас частка тих, кому здоров'я вистачає, зросла у півтора раза – з 29% до 44% відповідно. У зазначений період очевидним було також зменшення частки тих, кому впродовж останнього (від моменту опитування) року довелось зазнати тяжкої хвороби або операції (з 14% у 1994 р. до 9% в 2020-му), а також тих, хто пережив тяжку хворобу або смерть близьких (з 25% до 12% відповідно). Динаміка такого інтегрального показника, як “самооцінка стану здоров'я загалом”, так само демонструє тренд на краще: його середнє значення за 5-бальною шкалою (від 1 “дуже поганий” до 5 “відмінний”) збільшилось із 2,87 у 1994 р. до 3,11 у 2020-му. Виразнішим цей тренд є у разі ілюстрування цих результатів за номінальними категоріями: майже вдвічі менше стало тих, хто оцінює стан свого здоров'я як “дуже поганий” і “поганий” (з 32% до 19% відповідно), водночас в 1,4 раза більше тих, хто вважає його “добрим” або “відмінним” (з 21% до 29%).

Позитивну динаміку зафіксовано і за більш об'єктивними свідченнями, зокрема, за фактом перебування на медичному обліку. Від 2002-го (року започаткування цього показника) до 2020-го побільшало тих, хто не перебуває на ньому (з 73% до 81% відповідно). Водночас поменшало тих, хто знаходиться на диспансерному обліку, але не має інвалідності (з 20% до 11%), а от частка тих, хто є інвалідом першої-третьої групи була більш-менш сталою (з коливанням у діапазоні 4–6% і максимальним значенням 7,5% у 2020-му). Такі ж позитивні

зміни спостерігаються і щодо наявності хронічних захворювань: 1994 р. її заперечували 44% українців, а 2020-го у півтора раза більше – 62%. Частка тих, хто мав одне хронічне захворювання, зменшилась із 30% до 23%, а тих, хто мав декілька, – з 26% до 15%.

Упродовж 26 років показник застудних захворювань був доволі сталим – з коливаннями, проте без певного напрямку: з року в рік близько чверті населення (23–26%) жодного разу не хворіли, майже третина (28–35%) хворіли один раз, ще третина (33–38%) двічі-тричі. Виразна динаміка стосувалася лише тих, хто мав застудні захворювання чотири і більше разів на рік; їх частка поступово знизилася з 13–14% у 1990-ті до 4–7% з 2006-го. Проте в доковідні роки на застудні захворювання не надто зважали, навіть коли хворіли. Адже загалом майже 75% українців хоча б раз на рік мали застуду, але брали бюлетень і дотримувалися постільного режиму зазвичай не більш як 44–50%. До речі, впродовж 26 років зафіксовано стабільне зменшення кількості днів, коли хворіли так, що доводилося брати бюлетень – у середньому від 12 днів у 1990-х роках до 6 у 2010-х (табл. 1 і рис. 1).

У межах відповідної проблематики традиційно обговорюється також питання шкідливих звичок як чинника негативно впливу на здоров'я, зокрема, збільшення ризику неінфекційних захворювань (серцево-судинних, онкологічних тощо) [Дослідження STEPS..., 2020; Індекс здоров'я. Україна – 2019..., 2020; Симончук, 2018]. Зазвичай йдеться про паління сигарет і надмірне вживання спиртних напоїв. Дані моніторингу, в анкеті якого відповідні запитання містилися з 2002 до 2018 р., свідчать, що відповідні звички українців впродовж 16 років залишалися сталими. Щодо паління (тепер уже не лише традиційних, а й модних нині електронних сигарет) – 2018 р. 67% населення зазначали, що не мають такої звички, майже 8% палять, але не кожного дня, а от 25% є активними курцями, вживаючи сім і більше сигарет на день. Щодо споживання алкогольних напоїв – близько половини респондентів засвідчили, що їм це не притаманно (18% ніколи їх не вживають і 31% – лише кілька разів на рік), 43% споживають алкоголь інколи (від 1 до 4 разів на місяць), а близько десятої частини

**Динаміка самооцінок стану здоров'я та медичних послуг
серед населення України, 1994–2020 рр.**

Показник		1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
% тих, кому здоров'я...	не вистачає	48,7	51,8	57,1	52,2	55,1	49,0	47,5	45,8	46,6	49,1	41,1	40,0	37,1	38,2
	вистачає	29,7	29,7	25,6	28,9	29,8	36,0	33,6	35,0	35,7	31,2	36,9	43,8	43,6	37,5
% хто зазнав тяжкої хвороби чи операції		14,2	12,4	13,9	13,5	13,7	13,9	14,2	9,8	11,2	11,6	9,2	–	9,3	–
% хто зазнав тяжкої хвороби близьких		24,9	26,1	24,8	26,4	16,6	19,0	16,7	15,4	14,1	16,1	13,4	–	11,8	–
% тих, хто оцінив стан свого здоров'я як...	1 дуже поганий	5,8	6,5	6,1	4,3	5,4	4,4	4,5	2,4	3,1	3,2	2,5	3,6	2,7	3,2
	2 поганий	25,9	24,7	28,0	22,3	25,6	21,6	21,8	18,1	18,5	20,9	16,1	17,7	16,8	15,3
	3 задовільний	47,6	47,7	46,6	25,5	49,7	57,8	53,3	56,6	57,8	55,8	57,3	51,4	51,6	52,8
	4 добрий	16,6	18,8	17,2	18,5	17,5	14,4	18,1	21,1	17,8	18,6	21,0	23,6	25,5	24,4
	5 відмінний	4,1	2,4	2,2	2,5	1,8	1,8	2,3	1,8	2,8	1,4	3,1	3,6	3,5	4,3
<i>Середня самооцінка за 5-бальною шкалою</i>		2,87	2,86	2,81	2,93	2,85	2,87	2,92	3,02	2,99	2,94	3,06	3,06	3,10	3,11
% тих, хто на медичному обліку...	не перебуває	–	–	–	–	73,1	73,4	75,7	79,1	80,9	77,3	79,3	–	80,5	81,3
	на диспансерному	–	–	–	–	19,5	20,6	18,6	16,6	14,2	17,0	15,7	–	13,5	11,2
	інвалід 1–3 групи	–	–	–	–	6,3	6,0	5,7	4,3	4,9	5,7	5,0	–	6,0	7,5
% тих, хто хронічних захворювань...	не має	44,4	44,2	39,3	44,0	50,7	52,1	54,9	59,7	59,8	55,8	58,9	–	62,6	62,1
	має одне	29,8	32,1	33,2	32,2	31,0	31,7	27,3	24,9	25,8	27,5	26,7	–	23,7	22,6
	має декілька	25,7	23,7	27,5	23,7	18,9	16,2	17,8	15,4	14,5	16,7	14,3	–	13,6	15,3

Продовження таблиці 1

Показник		1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
% тих, хто впродовж року застудних захворювань...	не мав	22,7	24,9	20,4	21,7	20,4	24,1	23,9	25,9	26,2	23,4	26,2	–	23,3	–
	мав один раз	30,4	27,7	27,8	31,3	30,4	33,5	34,9	34,5	35,0	35,0	33,8	–	31,5	–
	мав два-три рази	32,9	34,3	38,7	38,0	38,5	34,6	35,3	35,1	33,3	34,9	32,9	–	37,5	–
	мав 4 рази і більше	14,0	13,1	13,1	9,0	10,7	7,7	6,0	4,4	5,5	6,7	5,2	–	7,5	–
% тих, кому медичної допомоги...	не вистачає	63,8	58,4	63,4	62,1	63,7	55,9	54,5	48,5	52,3	57,7	48,0	53,1	44,7	46,3
	вистачає	12,6	14,8	10,8	13,7	14,3	18,8	18,3	25,5	23,0	18,6	21,9	24,0	29,4	20,2
% тих, у кого впродовж року медичне обслуговування	1 значно погіршилось	55,5	45,7	49,6	44,2	25,9	17,4	14,2	14,6	19,1	18,0	17,6	20,7	22,1	20,1
	2 трохи погіршилось	21,7	21,9	21,9	20,8	18,0	20,2	16,2	18,8	21,0	23,0	23,9	21,7	23,4	25,1
	3 було таким самим	21,3	30,2	26,3	32,4	52,2	57,6	65,2	61,8	56,6	55,7	55,8	54,5	47,9	49,9
	4 трохи поліпшилось	1,1	1,8	1,8	2,1	3,4	4,6	4,1	4,7	2,7	2,9	2,2	2,6	5,8	4,5
	5 значно поліпшилось	0,5	0,4	0,4	0,4	0,6	0,2	0,3	0,1	0,6	0,4	0,5	0,5	0,8	0,4
Середнє значення за 5-бальною шкалою		1,69	1,89	1,82	1,94	2,35	2,50	2,60	2,57	2,45	2,45	2,44	2,08	2,40	2,40

мають схильність до надмірного його вживання (7% споживають спиртні напої кілька разів на тиждень і 1% – щодня).

Отже, за даними 26 років моніторингового дослідження уявнився тренд на краще в оцінюванні українцями свого здо-

ров'я за більшістю суб'єктивних показників. Таку саме тенденцію зафіксовано за даними Світового дослідження цінностей щодо України: частка осіб, котрі оцінили своє здоров'я як "дуже гарне" і "гарне", зросла з 27% 1996 р. до 45% 2020-го [Світове дослідження цінностей..., 2020, с. 41–44]. Проте попри позитивні зміни в останні десятиліття цей показник в Україні (45%), як і в інших постсоціалістичних країнах, зокрема Білорусі (46%) і Грузії (37%), є одним з найнижчих серед європейських країн: наприклад, у Греції, Іспанії, Австрії, Швеції, Данії він перебуває в межах 73–80% [Світове дослідження цінностей..., 2020, с. 41–43].

Вочевиднися також позитивний тренд щодо *оцінок медичного обслуговування*. Частка тих, кому бракує необхідної медичної допомоги, поступово зменшилася майже в півтора раза (з 64% 1994 р. до 45% 2018-го), водночас частка тих, кому її вистачає, зросла більш як удвічі (з 13% до 29%). Позитивну за напрямом, але доволі повільну та темпом динаміку зафіксовано і за даними Світового дослідження цінностей щодо України: частка тих, хто за останні 12 місяців перед опитуванням ніколи не залишався без необхідних ліків або медичної допомоги, зросла з 53% 1996 р. до 63% 2020-го [Світове дослідження цінностей..., 2020, с. 45–50].

Проте висновки про сприйняття громадянами медичних послуг залежать від способу фіксації їхніх оцінок. Так, відповіді на запитання моніторингу щодо змін у житті за останній рік стосовно медичного обслуговування свідчили про перманентну динаміку в негативному напрямі: у 1990-х рік у рік 67–77% респондентів зазначали, що воно "значно або трохи погіршилось", з 2000-х таких стало менше – 43–33%, проте тепер більшість зазначала, що все залишилось "так само", тобто переважно незадовільно. А от про позитивні зміни в медичному обслуговуванні впродовж усіх років спостереження свідчила меншість опитуваних: частка відповідей "трохи або значно поліпшилось" у 1990-ті не перевищувала 3%, у 2010-ті була в межах 3–5%, а 2018-го – 5–7%. Тобто відповідні оцінки перестали погіршуватися, проте й не поліпшувалися. Причини цих негативних настроїв на початку років незалежності добре відомі: через кардинальні інституційні суспільні зміни у

1990-х перманентно тривало недофінансування медичної галузі, що призводило до погіршення технічного стану державних медичних закладів, дефіциту медичних кадрів, ліків. Натомість альтернативу поступово створювала поява приватних медичних послуг, розвиток страхової медицини, які тривалий час були малодоступними для більшості населення.

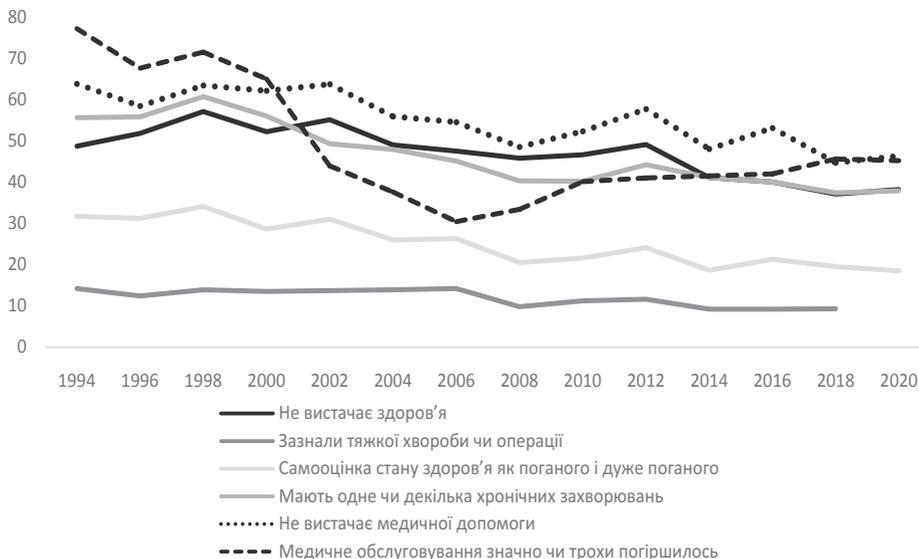

Рисунок 1. Динаміка самооцінок стану здоров'я та доступу до медичних послуг, 1994–2020 рр. (%)

Джерело: дані таблиці 1.

Порівняння показників у доковідний і ковідний періоди

Тепер, маючи загальну картину стосовно динаміки різних суб'єктивних показників щодо здоров'я і медичних послугу продовж 26 років, зосередимо увагу на тому, чи став 2020 р. рубікономом, що відділяє доковідний період від ковідного.

За даними моніторингу, на час опитування (вересень 2020 р.) проблема пандемії хвилювала 72% українців¹; 51% зазначали збільшення в останній місяць ризику захворіти на корона-

¹Відповідні категорії ідентифіковано на підставі запитання про матеріальний рівень життя сім'ї за 11-бальною шкалою, де 0 – найнижчий рівень, а 10 – найвищий: “бідні” (0-3), “середні” (4-6) і “багаті” (7-10).

вірус, а 27% визнавали, що серед їхніх близьких, родичів чи знайомих уже є такі хворі. Проте виявилось, що, попри усвідомлення більшістю респондентів гострої фази пандемії, погіршення епідеміологічної ситуації 2020 р. за низкою названих вище показників негативних змін у власному самопочутті вони не відчули. Самооцінки стану здоров'я, перебування на медичному обліку, наявності хронічних захворювань збереглися на тому самому рівні. Зафіксовано лише зменшення частки тих, кому вистачає здоров'я.

Динаміка ж сприйняття українцями медичних послуг виявилася суперечливою за різними суб'єктивними показниками. Так, оцінки змін у житті стосовно медичного обслуговування 2018 і 2020 рр. залишилися незмінними. Водночас увиразнився негативний тренд щодо надання необхідної медичної допомоги: майже у півтора раза зменшилася частка тих, кому її вистачає (з 29% у 2018 р. до 20% у 2020-му), та дещо збільшилася частка тих, кому її не вистачає (46% і 44% відповідно). Проте питання про те, чи пов'язаний цей тренд насамперед із ситуацією пандемії, чи є наслідком впровадження медичної реформи, яка набирала обертів саме в останні два роки, має бути предметом спеціального дослідження.

Детермінанти самооцінок здоров'я і медичних послуг

Вітчизняні науковці традиційно вивчають зв'язок демографічних і структурних чинників з самооцінками здоров'я [Дослідження STEPS..., 2020; Індекс здоров'я. Україна – 2019..., 2020; Паніна, 2004; Світове дослідження цінностей..., 2020; Симончук, 2018; Чепурко, Соболева, 2017]. Вони довели, що сприйняття українцями свого здоров'я найбільшою мірою детерміновано статтю та віком, а от вплив місця проживання, доходу, освіти та класової належності є значущим, але другорядним. На користь цих висновків свідчать результати аналізу гендерних, вікових, поселенських, освітніх, дохідних і класових відмінностей у самооцінках здоров'я за даними моніторингу 2020 р. (табл. 2 і рис. 2).

Суттєві та теоретично очікувані відмінності увиразнюються за статтю: жінки почуваються менш здоровішими, ніж чоловіки. Серед них значно більше тих, хто скаржиться на

Таблиця 2

Оцінки щодо стану здоров'я, наявності шкідливих звичок, доступу до медичних послуг і пандемії COVID-19 серед представників різних соціальних груп, 2020 р. (%)

Соціальні групи	Самооцінки стану здоров'я					Наявність шкідливих звичок		Оцінки медичного обслуговування		Оцінки щодо пандемії COVID-19			
	стан здоров'я поганій	здоров'я не вистачає	відчувають, що з тілом не все гаразд	перебувають на мед. обліку	мають хронічні захворювання	п'ють кожного дня	алкоголь кілька разів на тиждень	медичної допомоги не вистачає	незадоволені якістю мед. обслуговування	дуже хвилює проблема епідемії	ризик захворюті збільшився	близькі захворіли на ковід	зусилля влади недостатні
<i>За статтю</i>													
Чоловіча	14,6	32,6	21,9	15,9	32,2	39,1	13,4	39,2	58,2	28,1	47,8	24,0	60,0
Жіноча	21,7	42,9	28,5	21,2	42,6	13,6	4,0	52,1	62,7	39,5	53,7	29,7	67,8
<i>За віком</i>													
18–29 років	7,0	16,9	16,3	5,8	18,5	25,1	5,8	33,2	52,6	26,5	49,5	24,6	65,9
30–55 років	10,8	29,4	20,0	12,7	29,7	30,2	9,4	41,4	59,4	28,2	48,3	29,2	63,2
56 і більше	35,6	62,0	38,4	34,2	59,7	18,0	8,1	60,2	66,7	47,1	55,7	25,6	65,3
<i>За місцем проживання</i>													
м. Київ	17,9	42,5	29,1	20,1	44,0	30,2	5,0	64,2	70,2	41,8	61,9	38,8	66,4
Місто з населенням від 250 тис.	16,6	35,5	26,9	17,3	37,4	27,9	10,3	42,5	57,3	35,5	52,9	26,3	62,2
Невелике місто	20,1	38,7	23,3	22,6	42,6	23,1	6,4	48,1	62,7	32,6	50,3	25,0	66,7
Село	18,5	38,8	25,7	16,0	32,3	24,1	9,5	43,5	59,1	33,3	47,9	27,4	63,4
<i>За рівнем освіти</i>													
Неповна середня освіта	25,7	43,0	31,9	18,1	34,4	22,4	6,0	46,6	62,2	30,5	45,4	20,2	54,6
Повна середня освіта	24,3	42,1	30,5	20,7	38,4	26,7	10,1	49,3	61,4	34,7	51,6	21,5	62,3
Середня спеціальна освіта	18,8	40,6	23,4	17,6	39,6	27,0	7,2	47,0	63,0	31,8	48,8	25,2	66,3
Вища освіта	11,2	32,1	20,6	18,3	37,8	21,6	9,0	43,5	58,2	36,9	53,9	35,1	68,3

<i>За рівнем доходу (за 11-бальною шкалою)</i>													
Бідні (0–3)	29,9	51,3	32,3	26,5	47,6	23,0	8,0	56,4	63,6	40,5	50,7	23,4	62,0
Середні (4–6)	10,9	30,9	20,6	14,1	32,4	26,7	8,2	41,0	60,4	29,3	51,3	29,8	66,4
Багаті (7–10)	6,0	16,4	20,7	7,3	21,3	22,7	10,2	27,3	48,5	32,1	50,9	30,9	65,0
<i>За класовою належністю (серед зайнятих, N=876)</i>													
Службовий клас	8,5	28,9	18,5	15,7	36,1	27,2	9,8	43,1	60,5	37,6	60,2	43,7	75,5
Проміжний клас	8,3	18,8	18,5	11,3	31,2	25,8	7,3	43,8	58,7	22,7	43,3	25,8	71,1
Дрібні власники	14,0	26,7	17,7	7,0	23,3	29,5	12,5	38,4	66,3	27,9	39,5	33,7	64,0
Кваліфіковані робітники	9,7	26,2	17,3	9,7	27,8	31,0	8,3	35,5	59,7	29,0	47,6	21,0	58,9
Некваліфіковані робітники	11,0	25,8	22,7	9,4	23,4	35,2	13,3	43,0	60,9	25,0	48,4	21,9	59,3

нестачу здоров'я, оцінює його стан як поганий, має відчуття, що з тілом не все гаразд; хто визнає наявність хронічних захворювань і перебуває на медичному обліку. Водночас жінкам меншою мірою притаманні шкідливі звички: серед них менше активних курців і тих, хто надмірно споживає алкогольні напої. Жінок значно більше, ніж чоловіків, хвилює проблема пандемії COVID-19; вони більшою мірою впевнені, що ризик захворіти на коронавірус збільшився, і в їхньому оточенні є хворі на нього; що зусилля влади у боротьбі з епідемією недостатні. Серед жінок також більша частка незадоволених якістю медичного обслуговування і тих, кому бракує необхідної медичної допомоги.

За віком також унаслідок статистично значущі й очікувані за характером відмінності: що старша вікова група, то гірші всі зазначені суб'єктивні показники здоров'я та оцінки якості медичних послуг; то більше хвилюють проблеми пандемії і зростає переконання у збільшенні ризику захворіти на коронавірус. Щодо шкідливих звичок, то куріння і надмірне вживання алкоголю меншою мірою визнають респонденти молодшого віку, ніж середнього.

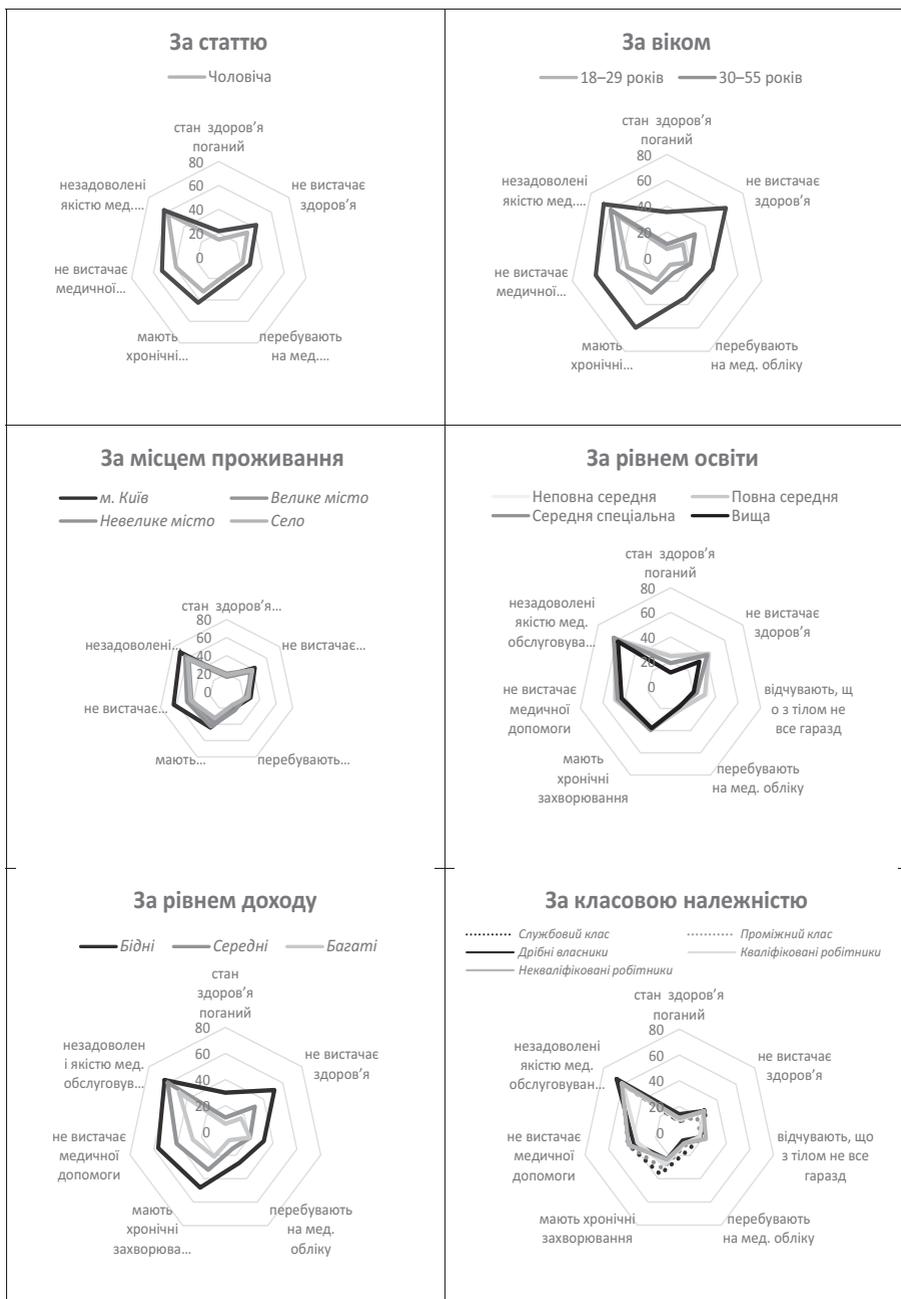

Рисунок 2. Самооцінки здоров'я та медичного обслуговування серед представників різних соціальних груп, 2020 р. (%)

Джерело: дані таблиці 2.

За місцем проживання відповідні самооцінки здоров'я доволі подібні серед мешканців міст і селищ; лише кияни вирізняються дещо гіршим сприйняттям свого здоров'я. Мешканці столиці критичніші також у своїх оцінках якості медичних послуг; серед них більша частка тих, кого хвилює проблема пандемії, хто фіксує і збільшення ризику захворіти на ковід, і констатує факт такого захворювання серед оточення. Щодо шкідливих звичок: серед киян найбільше активних курців, але найменше тих, хто надмірно споживає алкоголь.

За рівнем освіти відмінності в аналізованих показниках виразняються насамперед між особами з вищою освітою і рештою менш освічених. У перших кращі самооцінки здоров'я; менша незадоволеність доступністю та якістю медичного обслуговування; водночас більшими є стурбованість через пандемію, усвідомлення ризику захворіти, констатація фактів захворювання на ковід серед оточення, а також вища критичність до дій влади у боротьбі з наслідками епідемії.

Унаслідок прямого зв'язку між рівнем доходу² і всіма аналізованими показниками: що забезпеченіші респонденти, то кращі усі їхні оцінки щодо стану здоров'я і медичних послуг. (Проте у подальшому варто вивчити, чи наявний такий зв'язок у різних вікових групах; адже розподіл груп за доходом і віком асиметричний: серед "бідних" найбільша частка осіб старшого віку, а серед "багатих" – молодшого.) Водночас більшість оцінок щодо пандемії мало залежать від матеріальної забезпеченості людей; лише серед бідних значно більше тих, кого дуже непокоїть проблема пандемії.

За класовою належністю (визначеною на підставі запитання про вид трудової діяльності) зафіксовано такі відмінності: представники службового класу, а інколи й працівники рутинної нефізичної праці (майже дві третини з яких становлять жінки), почуваються дещо здоровішими, ніж не- і кваліфіковані робітники (дві третини з яких чоловіки). Проте серед них більше тих, хто свідчить про наявність хронічних захворювань і перебування на медичному обліку, водночас

²Відповідні категорії ідентифіковано на підставі запитання про матеріальний рівень життя сім'ї за 11-бальною шкалою, де 0 - найнижчий рівень, а 10 - найвищий: "бідні" (0-3), "середні" (4-6) і "багаті" (7-10).

менше активних курців і споживачів алкоголю. (Зв'язок класу і здоров'я детально досліджено в: [Симончук, 2018, с. 348–357]). Порівняно з представниками інших класів серед службовців значно більше тих, кого дуже хвилює проблема пандемії COVID-19; хто впевнений у збільшенні ризику захворіти на коронавірус і появі хворих на нього в їхньому оточенні, а також у недостатності зусиль влади у боротьбі з епідемією.

Отже, значущі відмінності низки суб'єктивних показників стану здоров'я, доступу до медичних послуг і ставлення до ситуації пандемії увиразнюються за статтю, віком і рівнем доходу, а от за місцем проживання, рівнем освіти і класовою належністю вони менш виразні.

Обговорення результатів і висновки

Отже, за даними моніторингу доведено, що впродовж 26 років українці стали почуватися здоровішими: про це свідчить суттєве покращення самооцінок щодо стану здоров'я, наявності хронічних захворювань, перебування на медичному обліку. Водночас менш негативно сприймається сфера медичного обслуговування: зменшилася частка громадян, яким бракує необхідної медичної допомоги.

Причини покращення відповідних самооцінок можна шукати у кількох напрямках. *Економічне* пояснення полягає в тому, що у 2010-х роках порівняно з 1990-ми українці, за різноманітними самооцінками матеріального становища, стали жити краще, зокрема, краще харчуватися, у разі хвороби купувати ліки в повному обсязі. *Поведінкове* пояснення – в тому, що люди дедалі більше стали долучатися до здорового способу життя, змінюючи харчові звички, збільшуючи фізичну активність; більше уваги почали приділяти профілактиці захворювань і своєчасно звертатися до лікарів, водночас менше займаючись самолікуванням. Існує й *інституційне* пояснення: в 1990-ті у галузі охорони здоров'я було легалізовано ринкові відносини; відтоді сфера приватної медицини активно розвивалася і поступово ставала доступнішою для різних категорій населення; з 2010-х українці дедалі частіше звертаються до приватних (якісніших за державні, на думку широкого загалу) медичних

послуг, зокрема стоматологічних, офтальмологічних, діагностичних; доступнішими стали ліки – попри високі ціни широкий їх спектр забезпечує розгалужена мережа приватних аптек. *Соціально-психологічне* пояснення полягає в тому, що українці стали психологічно стійкішими: досвід переживання різноманітних криз – економічних, політичних, екологічних (зокрема, чорнобильської) розвинув їхні адаптаційні ресурси. *Культурне* пояснення унаочнюється у поступовій зміні культурних норм і взірців: якщо за радянських часів через високу соціальну захищеність нормою було скаржитися на поганий стан здоров'я, тривалий час перебувати на лікарняному, то в 1990-х і ще більше в 2000-х проблемами зі здоров'ям намагаються радше приховувати через ризик втратити роботу, виявитися неконкурентоспроможними під час працевлаштування.

Порівняння ж названих показників у доковідні та ковідні роки, а саме у 2018 і 2020 рр., значних змін за самооцінками стану здоров'я не виявило. Далі можливі різні сценарії розвитку подій. Зокрема, у разі помірного перебігу пандемії очікуваним є сценарій “відтермінованих наслідків”, коли певна інерція сприйняття і сподівання на швидке закінчення пандемії, властиві масовій свідомості 2020 р., зміняться наступного року погіршенням самооцінок здоров'я. Сценарій “збереження статус-кво” реалізується, якщо відповідні самооцінки залишаться більш-менш сталими, що вказуватиме на високий ступінь адаптованості українців і вміння зберігати стабільне соціальне самопочуття за різних критичних обставин.

Проте 2020 р. зафіксовано тренд до збільшення частки осіб, яким не вистачає медичної допомоги, що очікувано в ситуації, коли майже половина респондентів на момент опитування констатували погіршення епідеміологічної ситуації та збільшення ризику захворіти, а більш як чверть мали досвід захворювання самі або у своєму оточенні. Проте цей низхідний тренд можуть спричинювати не лише обставини пандемії, а й наслідки медичної реформи, яка активно розгорталася саме з 2018 р. У подальших дослідженнях планується диференціювати чинники, що, на думку українців, впливають на ситуацію з наданням медичних послуг.

Аналіз впливу демографічних і структурних чинників на відповідні самооцінки, за даними 2020 р., виявив такі відмінності: проблеми щодо здоров'я, медичного обслуговування і ситуації пандемії гостріше сприймають жінки, ніж чоловіки; люди старші за 56 років, ніж молодші; кияни порівняно з мешканцями інших міст і селищ; особи з вищою освітою в зіставленні з менш освіченими; бідні порівняно із заможнішими.

Джерела

Дослідження STEPS: поширеність факторів ризику неінфекційних захворювань в Україні у 2019 році. (2020). Копенгаген: Європейське регіональне бюро ВООЗ.

Злобіна О. (2018). На шляху до досягнення населенням повного потенціалу здоров'я. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (вип. 6 (20), с. 309–315). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Індекс здоров'я. Україна – 2019: Результати загальнонаціонального дослідження. (2020). Київ.

Паніна Н. В. (2004). Здоров'я та самопочуття населення України: епідеміологічний моніторинг. В: *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін* (с. 387–402). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Світове дослідження цінностей 2020 в Україні. (2020). Київ: Український центр європейської політики.

Симончук О. (2018). Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу (с. 348–357). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Чепурко Г., Соболева Н. (2017). Самооцінка стану здоров'я населенням України. В: *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць* (9 (20), с. 382–399). Київ: Ін-т соціології НАН України.

ПЕРЕШКОДИ УЧАСТІ В КУЛЬТУРІ І ДОЗВІЛЛІ В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ КРИЗИ

Коронавірусна криза як різка зміна усталеного порядку речей унаслідок розгортання пандемії має планетарний масштаб, водночас виявляючи, підсилюючи інші соціальні проблеми в кожній країні світу, що в сукупності породжує мультиризиками, “пучки” здебільшого негативних коротко- і довгострокових ефектів у економічній, соціальній, культурній сферах на різних рівнях суспільного життя.

За даними моніторингового опитування Інституту соціології НАН України (вересень–жовтень 2020 р.), серед основних причин, які заважають брати активнішу участь у культурному житті протягом року, респонденти назвали нестачу часу/незручний час проведення культурних заходів (27%), високу ціну квитків на них (20%), недостатню кількість заходів за місцем проживання (19%), пандемію коронавірусу (COVID-19) – 19%, звичку спостерігати культурні події по телебаченню (17%). Практично кожен п’ятий з опитуваних обрав відповідь “мені це нецікаво” (19%), ще 12% сказали, що їм важко відповісти на це питання. Таким чином, епідемія коронавірусу та пов’язані з нею карантинні обмеження приєдналися до низки інших традиційних факторів, які перешкоджають бажаній культурній активності населення: нестачі часу, фінансів, відсутності культурних подій за місцем проживання, прихильності до домашнього телеперегляду, незацікавленості як наслідку несформованості культурних, мистецьких смаків. Ці фактори перехрещуються й посилюють один одного.

Коронавірусна криза погіршила матеріальні стандарти значної частини населення. Під час карантину залишилися без заробітку 17% респондентів, 19,5% відповіли, що члени сім’ї залишилися без заробітку, 3% були звільнені з роботи, у 6,3% – члени сім’ї були звільнені з роботи, 4% мали неспла-

ти зарплати/пенсії, а 12,6% респондентів отримали виплати в неповному обсязі. Частка респондентів, які вказали на переживання щонайменше одного із вказаних вище проявів економічної кризи, становить 48,4%. Як наслідок відчули скорочення споживання продуктів харчування – 27% опитуваних, обмеження у придбанні одягу та інших речей – 33%, труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету – 29%, труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків – 25%.

У таких умовах спостерігаємо зростання частки негативних оцінок щодо задоволення культурно-дозвіллевих потреб. Так, протягом року відчули погіршення рекреаційних, дозвіллевих умов 36% опитуваних, погіршення умов культурної участі – 25%, умов проведення відпустки – 44%. Ці показники вищі порівняно із попередніми роками спостережень (табл. 1).

Таблиця 1

Соціальні зміни впродовж останніх 12 місяців (%)

<i>Соціальні зміни</i>	2010	2012	2014	2020
Погіршення умов відпочинку й дозвілля після роботи	20,9	26,6	29,5	35,5
Погіршення можливості брати участь у культурному житті	20,5	23,4	22,7	25,4
Погіршення умов відпочинку під час відпустки	26,6	32,4	36,2	44
Індекс погіршення умов і можливостей участі в культурі і дозвіллі*				55,6

*Частка опитуваних, які обрали хоча б один із варіантів погіршення умов дозвілля/відпустки/участі в культурі у 2020 р.

Відповіді на ці запитання дали змогу вирахувати індекс погіршення умов і можливостей участі в культурно-дозвіллевих практиках. Цей показник охоплює тих опитуваних, які обрали хоча б один із варіантів погіршення умов дозвілля/участі в культурі/відпустки. Ця частка респондентів становить 55,6%, тобто не менш, ніж кожен другий з опитаних за минулий рік відчув ті чи ті негативні зміни умов проведення дозвілля, відпустки, участі в культурі.

Індекс погіршення у задоволенні культурно-дозвіллевих потреб є дещо вищим серед опитуваних середнього віку (60%) порівняно із молоддю (49%); серед киян (65%) і мешканців великих міст (59%) порівняно із сільськими жителями (52%).

Важливе значення мають не лише віковий і поселенський фактори, а й матеріальні умови родини. Цей індекс є вищим серед тих, кому вистачає коштів лише на продукти харчування (67%), хто залишився без заробітку під час карантину (65%), у кого члени родини залишилися без заробітку під час карантину (63%).

Для більш детального розгляду нинішнього стану залучення населення України до культури розглянемо конфігурації оцінок перешкод такого залучення. З цією метою було проведено кластерний аналіз за відповідями на запитання *“Що Вам здебільшого заважає активніше брати участь у культурному житті?”*. Було вирізнено п’ять кластерних груп, які відрізняються за вибором основних перешкод залучення до культурних подій, заходів тощо (табл. 2).

Найбільшу частку респондентів охоплює п’ятий кластер (42,6%). Цю групу об’єднує вибір двох варіантів відповідей щодо завад активнішій участі в культурі: *“мені це не цікаво”* (42%) і *“зручніше дивитися культурні програми по телебаченню”* (16%). Інші перешкоди культурній партиципації знаходяться поза увагою цієї групи. Можна назвати цей тип настанов *“незалученістю до культурного життя”*. У цій групі більше чоловіків (47%), ніж жінок (39%), літніх людей (52%), осіб із нижчою та середньою освітою (61%), повною загальною (49%) та середньою спеціальною освітою (44%), мешканців села (53%), тих, хто не працює (49%), тих, кому вистачає лише на прожиття (45%).

Інша група об’єднує 17,7% опитаних респондентів (кластер І). Основну причину своїх проблем із залученням до культури вони одноставно вбачають у нестачі часу, в тому числі й унаслідок незручного часу проведення культурних заходів (100%). Також цих респондентів турбують такі перешкоди участі в культурі, як недостатня кількість культурних заходів за місцем проживання (18%), пандемія коронавірусу (15%), незручності з тим, щоб добиратися до місць проведення культур-

Таблиця 2

Перешкоди активнішій участі в культурному житті, 2020 р. (%)

<i>Причини</i>	<i>N=1800</i>	<i>Кластерні групи</i>				
		<i>I (n=318)</i>	<i>II (n=302)</i>	<i>III (n=205)</i>	<i>IV (n=209)</i>	<i>V (n=766)</i>
Не вистачає часу, не зручний час (години, дні) культурних заходів поза домом (театр, кіно, виставки, фестивалі)	26,5	100	43	0,8	0,6	0
Незручно добиратися до місць проведення культурних заходів (далеко, дорогі квитки на транспорт)	10,1	12	17	0,7	22	0,4
Мало культурних заходів у Вашому населеному пункті	19,4	18	0,8	30	100	0
Висока ціна квитків на культурні заходи	20,4	0	100	0,7	24	0
Погане самопочуття, втомленість	8,7	0,5	16	14	0,6	0,7
Мало інформації, реклами культурних заходів	5,7	0,8	10	0,4	11	0,2
Обмежений репертуар і тематика культурних заходів	4,9	0,4	0,5	0,8	16	0,2
Невисока якість культурних заходів	6,8	0,2	0,8	12	22	0,3
Політичні акценти змісту культурних заходів	3,9	0,3	0,9	0,6	0,6	0,1
Мені зручніше дивитися культурні програми по телебаченню	16,7	1	20	26	16	16
Полюбляю спостерігати за культурними заходами через Інтернет	8,7	1	10	15	11	0,6
Пандемія коронавірусу (COVID-19)	19,3	15	29	100	0,4	0
Мені це не цікаво	18,6	0,1	0,1	0,3	0,1	42

них заходів (далеко, висока вартість квитків на транспорт) – 12%. У цій групі більше людей із повною вищою освітою (24%), осіб віком 30–55 років (23%) і 18–29 років (20%), мешканців столиці (24%) та містян (18%) порівняно з сільськими жителями (15%). Їх більше серед працюючих (23%), ніж серед тих, хто не працює (11%), тих, кому грошей вистачає на все необхідне (25%), і тих, хто робить заощадження і живе в достатку (25%). Також частка представників цього кластеру дещо вища серед тих осіб, які цінують “розширення культурного кругозору” (20%), “отримання освіти” (20%). Цей кластер за основною причиною неучасті в культурі можна умовно назвати *“дефіцит часу і фізичного доступу до культурних подій”*.

Кластер II охоплює 16,8% опитуваних, яких вирізняє однакостайна незадоволеність високою вартістю квитків на культурні заходи (100%). Майже половині його представників також бракує вільного часу або їх не задовольняє час, коли відбуваються культурні заходи поза домом (театр, кіно, виставки, фестивалі) – 43%. Інші перешкоди: пандемія коронавірусу (29%), незручності у місці проведення культурних заходів (далеко, дорогі квитки на транспорт) – 17%, погане самопочуття, втомленість – 16%. Водночас чимало респондентів вказують на зручність телеперегляду культурних програм (20%), цінують можливість дивитися їх в Інтернеті (10%), бажання споживати більше інформації, реклами культурних заходів (10%). Представників цього кластеру більше серед жінок (20%), ніж серед чоловіків (12%), серед людей середнього (17%) і старшого віку (18%) порівняно із молоддю (14%). Їх частка вища серед осіб із вищою освітою (20%), аніж середньою/середньою спеціальною (16%) та нижчою за середню освіту (8%). Важливе значення має територіальний чинник: представників цієї групи більше серед киян (34%), жителів великих міст (24%) порівняно із мешканцями невеликих міст (15%) і села (9%). Чинник зайнятості не відіграє ролі: частки працюючих і непрацюючих не відрізняються. За рівнем матеріального достатку переважають ті, кому грошей вистачає лише на продукти (23,2%). Умовно цей тип настанов можна назвати *“дефіцит грошей, часу, енергії для участі в культурних подіях у публічному просторі міста”*.

Кластер III охоплює 11,4% респондентів. Його представники вирізняють як основну причину неучасті в культурному житті пандемію коронавірусу (100%). Також їх турбують недостатня кількість культурних заходів за місцем проживання (30%), невисока якість культурних заходів (12%), погане самопочуття, втомленість (14%). Наявною є звичка спостерігати за культурними подіями через телевізор (26%) та Інтернет (15%). У цьому кластері дещо більше жінок (12,5%), аніж чоловіків (10%), однак за віком чи статусом трудової зайнятості/незайнятості відмінностей немає. Дещо вищою є частка осіб із вищою і середньою спеціальною освітою (12–14%). Їх більше серед мешканців столиці (15%), міст (11–14%), ніж у селі (8%). Вони радше задоволені своїм суспільним становищем (13%). Умовне гасло цієї групи: *“В часи епідемії краще спостерігати за культурними подіями через медіа”*.

Кластер IV охоплює 11,6% респондентів. У цій групі основною перешкодою активнішої участі в культурі є *недостатня кількість культурних подій за місцем проживання* (100%). Іншими завадами є висока ціна квитків (24%), незручність розташування закладів культури (22%), невисока якість культурних заходів (22%), обмежений репертуар і тематика цих заходів (16%), нестача інформації та реклами щодо них (11%). Присутні уподобання переглядати культурні програми по телебаченню (16%) та через Інтернет (11%). Представників цієї групи більше серед молоді (17%), мешканців невеликих міст (13%) і села (14,5%). Також їх більше серед тих, хто відчув прояви економічної кризи 2020 р. (14,6%), серед незадоволених своїм суспільним становищем (14,4%) та серед тих, хто не працює (12,5%). Водночас представників цього кластеру більше серед тих, хто робить заощадження, живе в повному достатку (21,6%), хоча частка таких за вибіркою становить лише 6%. Опитуваних з цієї групи приваблює можливість розширення свого культурного кругозору (12,7%).

Отже, можна говорити про актуальний стан конфігурації культурних преференцій і участі в культурі, яку презентують п'ять кластерних груп. Для 43% (кластер V) *“активніша участь у культурному житті”* є чимось *“не про них”*. Здебільшого це представники соціально вразливих категорій, люди старшого

віку, з нижчим рівнем освіти і доходів, мешканці села. Молоді жителі села та невеликого міста вказують на відсутність культурної інфраструктури, яка б сприяла їхньому активнішому залученню до культури (кластер IV). Для цих двох груп чинник пандемії не відіграє особливої ролі.

Жителі великих міст та столиці відчували вплив карантинних обмежень на залучення до культури в публічному просторі. Додатковими факторами диференціації участі стали погіршення матеріального становища, стан здоров'я, відсутність вільного часу і можливостей обирати час відвідування закладів культури (кластери I, II, III). Традиційними критеріями, які підвищують шанси опинитися у лавах зацікавлених культурним життям, є жіноча стать, вищий рівень освіти, доходу, схильність до розширення культурного кругозору.

* * *

Коронавірусна криза позначилася на таких важливих аспектах повсякденної життєдіяльності, як умови відпочинку, дозвілля, участі в культурі. Кожен другий з опитуваних відчув погіршення умов задоволення потреб щонайменше в одній із цих сфер життя. Більш відчутними ці негативні зміни стали для людей середнього віку, мешканців великих міст, соціально вразливих категорій населення з невисокими доходами і тих, хто втратив частину доходів унаслідок карантинних обмежень.

ДЕТЕРМІНАНТИ СТРАХУ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Системні соціальні зміни й посилення майнового та інших видів соціальної нерівності, невизначеність найближчого майбутнього, трансформація духовних цінностей і життєвих пріоритетів, наростання інституційної нестабільності й психосоціальної дезорієнтації, нарешті, світова коронавірусна пандемія – все це фактори, які, відображаючись у суспільній та індивідуальній свідомості, підсилюють аномію в суспільстві, викликають апатію, масове переживання почуття незахищеності й безсилля, ведуть до зниження дієвості адаптаційних механізмів і, в підсумку, до кризи свідомості.

Кризова свідомість насичена переживаннями тривоги і різних страхів. Посилення страхів у суспільній та індивідуальній свідомості означає розширення сфери неконтрольованого в життєвому просторі суб'єкта. Страх є реакціями індивідів і спільнот на загрози, що виходять із зовнішнього середовища, а ступінь їх переживання виражає оцінку ступеня ризиків існування в небезпечному середовищі для суб'єктів таких побоювань. Таким чином, страхи визначають певні стани невпевненості у власній безпеці, викликані реальними або уявними загрозами біологічному або соціальному існуванню, які переживаються в різних емоційних формах-модифікаціях соціальних страхів (стурбованість, побоювання, тривога, страх, переляк, паніка, трепет, фобії та ін.) і пов'язаних з ними депресій. Страх є одним із визначальних модусів людського існування, що організовує внутрішній духовний світ людини відповідно до системи її життєвих цінностей.

Можна виділити три рівні основоположних цінностей людини: 1) вітальні цінності, пов'язані з виживанням; 2) соціальні цінності, які фіксують статусні позиції індивіда або групи в суспільстві; 3) духовні (смісложиттєві) цінності та цінності

самореалізації. Переважання тих чи тих основних цінностей визначає ступінь залежності індивідуального або колективного суб'єкта від зовнішніх обставин і, відповідно, рівень переживання різних страхів. Суб'єкт, цінності якого зосереджені на перших двох рівнях, набагато більшою мірою схильний до переживання різних страхів і залежності від них, тоді як наявність термінальних смисложиттєвих цінностей знижує емоційну вразливість акторів різного рівня (від окремого індивіда до суспільства в цілому) і мотивує їх на опір зовнішнім обставинам і подолання реальних небезпек.

Існує три різновиди страхів: фізичні (страх захворіти, травмуватися, покалічитися і т. п.); соціальні (втратити роботу, залишитися без сім'ї, збідніти, опинитися в соціальній ізоляції, втратити соціальний статус та ін.) і екзистенційні (переживання кінечності свого існування, страх смерті, втрата сенсу життя, нереалізованість або знецінення основних життєвих цілей і т. д.).

Події останніх десятиліть і особливо події останнього року свідчать про те, що світова спільнота стала сприймати глобалізацію відчуття страху перед створеним самою ж людиною світом вже не лише як загальносвітову тенденцію, а як факт, що вимагає не так світоглядної переоцінки ролі та місця людини в світі, як перебудови всієї системи суспільних і індивідуальних поведінкових регуляторів суспільного життя. Глобальні страхи, викликані природними катаклізмами, давно поступилися провідним місцем страхам, які мають соціальну природу – страхом перед тероризмом, світовими війнами, техногенними та екологічними катастрофами, світовими епідеміями, до яких людство виявилось не готовим. Так, пандемія коронавірусу, яка охопила все населення планети і яка вбила як бідні, так і багаті країни, набула воістину екзистенціального характеру в масовій свідомості людей. Апокаліптичний страх перед цією глобальною небезпекою відсунув на другий план звичні для населення різних країн соціальні страхи.

Потрясіння останніх років в українському суспільстві визначають характер і динаміку переживання страхів населенням нашої країни. Уже три десятки років ситуація в Україні залишається напруженою внаслідок нерозв'язаних внутріш-

ніх і зовнішніх проблем, що стоять перед нашим суспільством, невизначеності вектора розвитку, нестабільності державних інститутів і нестійкістю ціннісних орієнтирів і правил соціального співіснування. Страху сучасних українців зародилися на тлі розвалу радянської суспільної системи і сплеску надій і очікувань у зв'язку зі здобутою незалежністю і можливістю побудувати власну державу. Штучний оптимізм і сформована пропагандистами радянського способу життя впевненість людей у завтрашньому дні були витіснені з масової свідомості страхами невизначеного майбутнього для себе і своїх дітей, неминучих змін, зламу системи звичних ціннісних орієнтирів у процесі пристосування до нової дійсності.

Дані моніторингового дослідження, яке проводить Інститут соціології НАН України, стосовно соціального самопочуття українців за останні півтора десятка років дають змогу відстежити динаміку оцінок населення щодо найближчого майбутнього. В якості інтегральної оцінки, що уможливорює умовний розподіл респондентів на групу "оптимістів" і групу "песимістів", можна застосовувати такий показник, як сподівання (чи відсутність такого) на поліпшення життя в найближчому майбутньому, вважаючи очікування покращення або погіршення життя в найближчій перспективі своєрідною квінтесенцією соціального самопочуття людей.

Хроніка подій цього періоду охоплює кілька ключових епізодів в історії сучасної України, які визначили сплески і спади в рівнях соціального оптимізму населення. Серед них відзначимо події Помаранчевої революції 2004–2005 рр., 2010 р. – розчарування в лідерах помаранчевого Майдану і прихід до влади в результаті демократичних виборів В. Януковича, що супроводжувався великими надіями зміни життя на краще; 2013–2014 рр. – безславне закінчення його правління, наступний Євромайдан, Революцію гідності 2014 р., ганебну втечу В. Януковича до Російської Федерації, захоплення і анексію Криму, бойові дії на Донбасі з воєнним втручанням з боку РФ; 2015–2016 рр. – внутрішньополітичну кризу, спричинену тривалим протистоянням учасників правлячої парламентської коаліції, яка закінчилася зміною складів уряду і кадровими перестановками в Раді; 2017 р. – набуття "безвізу" і пов'язаний з цим

черговий сплеск оптимізму, що змінився у 2018 р. різким зростанням песимістичних настроїв; 2019 р. – розчарування в президентові П. Порошенку внаслідок нереалізованих надій і очікувань громадян України; 2019 р. – головну подію, якою став вступ на посаду В. Зеленського, що визначила соціальні настрої в країні, й знову черговий сплеск великих надій на зміни життя на краще; 2020 р. – минув під знаком COVID-19 на тлі погіршення загальної ситуації в країні, провальної кадрової політики В. Зеленського і найсильніших розчарувань населення у владі та її можливості розв’язувати назрілі проблеми, передусім встановлення миру і деокупації українських територій, боротьби з корупцією і вакцинації населення.

Як можна бачити (табл. 1), за п’ятнадцятирічний період, починаючи з 2005 р., коли частка соціальних оптимістів більш як у двічі перевищувала частку соціальних песимістів щодо позитивних змін життя на краще, до кінця 2020 р. ситуація змінилася на повну свою протилежність – тепер співвідношення оптимістів і песимістів становить 1:2,5. Під кінець правління В. Януковича у 2013 р. песимістів було в п’ять (!) разів більше, ніж оптимістів, а вже через рік після вступу П. Порошенка на посаду Президента України відсоток песимістів в 2,5–3 рази перевищував частку оптимістів серед українців. Звичайно, відбилися й тяготи війни, і надскладна ситуація у всіх сферах суспільного життя, але більше половини українців мали всі підстави для розчарування і констатації того, що їх надії на обіцяне процвітання зазнали краху. Ситуація дещо покращи-

Таблиця 1

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш владнається чи ніякого покращення не відбудеться?” (%)

Варіанти відповідей	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Жодного покращення не буде	18,3	26,1	59,7	39,9	51,7	59,0	48,4	52,1	25,3	44,1
Важко сказати	41,5	43,2	28,2	37,6	27,3	24,8	29,2	30,8	29,5	39,0
Більш-менш налагодиться	40,2	30,6	12,1	22,3	19,0	16,0	21,2	17,1	45,2	16,9

лася в зв'язку з отриманням “безвізу” у 2017 р., але потім все знову повернулося “на круги своя” – більше половини українців, як і раніше, перебували в упевненості, що ніякого поліпшення життя не передбачається.

Вихід на політичну арену відомого артиста, чому передував фільм “Слуга народу” і кіношний образ якого був перенесений глядачами в реальне життя, викликав величезний ентузіазм у масах і відродив у свідомості народу ілюзії щодо справедливості влади та омріяного поліпшення життя. Як результат – частка оптимістів сягнула найвищого рівня за півтора десятиліття (45,2%). Правда, вже через рік відсоток оптимістів знизився майже утричі, а песимістів, навпаки, стало майже вдвічі більше.

Дані опитувань суспільної думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні п'ятнадцять років дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважаючих соціальних почуттів щодо майбутньої долі України (табл. 2.).

З цієї таблиці можна також побачити, в які роки спостерігалися піки соціального оптимізму і песимізму щодо майбут-

Таблиця 2

Переживання майбутнього України (%)*

Почуття	2005	2006	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019
Оптимізм	33,8	25,5	25,1	19,7	14,1	22,8	21,9	20,6	20,1	32,8
Упевненість	19,5	9,8	11,2	6,7	5,1	7,2	7,8	8,9	11,5	16,4
Надія	61,2	50,7	56,4	46,9	32,1	44,2	44,4	46,7	43,4	57,9
Байдужість	2,7	2,8	2,4	4,6	4,8	2,2	1,7	2,8	3,7	2,2
Страх	8,1	11,0	16,4	17,0	22,0	21,0	22,9	16,9	21,1	10,7
Розгубленість	10,5	16,0	17,1	12,6	17,1	16,6	14,0	16,5	23,4	13,8
Безвихідь	6,1	11,2	13,3	11,1	17,8	12,0	11,0	11,5	18,2	8,5
Тривога	24,4	34,4	29,1	34,4	30,8	40,3	37,6	34,3	37,6	23,4
Песимізм	2,8	7,2	7,8	11,5	11,4	10,7	10,3	11,8	14,1	6,9

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

**У поточному році запитання щодо переживання власного майбутнього не увійшло в опитувальник.

нього України. Не підлягає сумніву, що часи Помаранчевої революції характеризуються небувалим суспільним піднесенням, надіями на прекрасне майбутнє нашої країни, соціальними очікуваннями швидкого й успішного досягнення високого рівня розвитку, гідного перебування України в колі розвинених європейських країн. Відповідно й рівень песимізму і виразності соціальних страхів був найнижчим у новітній історії України. Розгубленість перед майбутнім відчували тільки трохи більше 8% респондентів. Не такі високі, але цілком зіставні показники цих переживань можна було спостерігати й у 2019 р., коли до влади прийшов В. Зеленський, і, натхненні обіцянками “нової, молодогої команди”, українці знову сповнилися оптимізму і надій на зміни на краще для себе і своєї країни і надали новоствореній партії “Слуга народу” небувалий кредит довіри.

У 2019 р. у спектрі негативних переживань щодо майбутнього України на першому місці розташовується таке почуття, як тривога (23,4%), потім по низхідній – розгубленість (13,8%) і страх (10,7%). На позитивному полюсі – надія (57,9%) і впевненість (16,4%). Найвищі відсотки байдужості і безвиході за всі ці роки спостерігалися напередодні Революції гідності, в похмурому 2013 р. (4,8% і 17,8% відповідно).

Деяко інше формулювання запитання в анкеті використовувалася в дослідженнях 2017 р. і 2019–2020 рр. Воно було спрямоване на з’ясування оцінок населення щодо настроїв, почуттів і переживань, які зумовлюють психологічну атмосферу в суспільстві, і дало змогу зіставити поширеність деяких переживань українців з негативного спектра почуттів і одного (надія) з позитивного спектра з тими відповідями, які були отримані на запитання з попереднім формулюванням запитання (табл. 3).

Особливо цікавим є порівняння відповідей респондентів на ці запитання, але поставлені в різних формулюваннях у 2019 р. (Зауважимо, що пізніше формулювання містить тільки два варіанти позитивних переживань – надія і бажання змін.) Дані свідчать, що близько половини респондентів (47,8% і 46,7% відповідно) відзначили ці переживання в якості почуттів і настроїв, що визначають психологічну атмосферу в суспільстві,

Таблиця 3

**Настрої, почуття, переживання, які, на думку респондентів,
найточніше описують психологічну атмосферу
в українському суспільстві (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2017</i>	<i>2019</i>	<i>2020</i>
<i>Розгубленість</i>	21,4	16,4	19,2
<i>Байдужість</i>	13,8	13,0	21,4
Відчай	21,8	13,9	21,1
Тривога	37,4	31,2	35,8
Розчарування	33,9	21,5	42,3
Безвихідь	16,1	10,4	15,2
<i>Надія</i>	22,8	47,8	24,2
Обурення	25,9	12,5	20,1
Агресія	15,6	7,8	8,9
<i>Страх</i>	27,2	16,5	18,6
Незахищеність	39,5	28,9	36,9
Напруженість	31,9	21,9	24,2
<i>Бажання змін</i>	40,7	46,7	39,2
Інше	0,4	0,3	0,2
Нічого з переліченого	0,9	1,5	2,5
Важко відповісти	2,2	4,4	3,8

тобто більше, ніж будь-які інші із запропонованих альтернатив. В ієрархії негативних переживань, як і в попередньому блоці, лідирує почуття тривоги (31,2%), потім йдуть незахищеність (28,9%), напруженість (21,9%), розчарування (21,5%), а далі в порядку убавання – страх (16,5%), розгубленість (16,4%), відчай (13,9%).

Якщо порівнювати наростання негативних переживань і настроїв у 2019 р. і 2020 р., то видно, як сильно погіршилася ситуація. Достатньо сказати, що надія – цей рятівний круг у морі життєвих негараздів і бід – стрімко залишає українців, частка тих, кого підтримує це почуття, знизилася за останній рік удвічі (з 47,8% до 24,2%), тоді як практично всі негативні переживання посилювалися в 1,5–2 рази. Такі невтішні підсум-

ки річниці президентства В. Зеленського в емоційних оцінках населення України.

За даними моніторингового опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2020 р., рівень страхів населення порівняно з минулими роками підвищився по багатьох позиціях, а по деяких дуже суттєво. Головними страхами українців залишаються соціально-економічні. Традиційно громадяни України побоюються безробіття, не виплати зарплат, пенсій тощо, зупинки підприємств. Ці страхи постійно займають перші три місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Саме вони переважають й сьогодні. Найбільше українці бояться безробіття (70,7%), зростання цього виду побоювань порівняно з показниками 2019 р. становить 18,1%. Тобто сьогодні більше двох третин населення України стабільно перебуває у напруженні через страх втратити роботу. Невиплати зарплат, пенсій побоюються 57,8% українських громадян. Дані поточного року демонструють деяке підвищення поширеності цього виду страхів на 4,6% порівняно з 2019 р. Побоювання зростання цін, навпаки, зменшилися на 4,4% (табл. 4).

Показники по блоку соціально-політичних страхів, таких як напад зовнішнього ворога на Україну та встановлення диктатури у країні, незначно зросли за останні два роки (різниця складає менше 1%). Ці небезпеки у 2020 р. відмітили 42,6% і 12,7% відповідно, хоча ще у 2018 р. на ці небезпеки вказували кожен третій і кожен п'ятий респондент. Побоювання розпаду України як держави знизилися несуттєво, а ось відчуття небезпеки повернення до старих порядків часів застою зменшилося доволі відчутно – на 3,2% порівняно з 2019 р.

У структурі актуальних страхів населення України за останні два роки відбулося помітне зростання (на 2,6%) побоювань міжнародних конфліктів. Частка тих, хто побоюється міжнародних конфліктів, становить у 2014 р. 35,0%, і це був найвищий показник упродовж останніх восьми років. Загрози міжрелігійних конфліктів не зазнали скільки-небудь значущого зростання, відповідні побоювання впродовж останніх трьох років залишаються практично на одному рівні.

Побоювання щодо зростання злочинності зазнають несуттєвих коливань, вони практично не змінювалися протягом

Таблиця 4

**Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?
2012–2020 рр. (%)**

<i>Джерела страхів</i>	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<i>Соціально-економічні</i>									
Зростання цін	80,6	79,6	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3	69,3	64,9
Безробіття	79,4	78,1	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8	52,6	70,7
Невиплати зарплат, пенсій тощо	65,8	75,4	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0	53,2	57,8
Зупинки підприємств	35,7	36,4	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4	26,0	37,7
<i>Соціально-політичні</i>									
Нападу зовнішнього ворога на Україну	6,8	9,5	59,6	51,8	42,7	38,3	36,9	41,1	42,6
<i>Джерела страхів</i>	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Розпаду України як держави	11,8	14,4	45,9	29,3	32,5	27,9	25,6	28,8	28,2
Встановлення диктатури у країні	14,3	18,3	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1	12,5	12,7
Повернення до старих порядків часів застою	7,7	7,5	12,0	13,1	10,9	11,1	11,3	16,1	12,9
<i>Життєзабезпечення</i>									
Зростання злочинності	45,5	49,3	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4	41,4	41,0
Холоду в квартирі	23,7	18,4	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3	24,0	22,5
Голоду	37,3	29,8	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3	23,6	34,6
Масових вуличних безпорядків	16,6	18,6	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4	20,6	20,9
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	9,8	7,4	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3	10,9	11,8
<i>Внутрішні конфлікти</i>									
Міжнаціональних конфліктів	10,7	14,3	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1	20,3	22,9
Міжрелігійних конфліктів	5,6	8,6	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7	13,7	13,8

<i>Джерела страхів</i>	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
<i>Екологія, здоров'я</i>									
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	34,5	36,6	17,4	19,6	23,7	23,2	23,2	23,1	27,9
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	16,7	18,6	9,2	12,2	11,9	10,6	12,2	9,0	9,2
Пандемії коронавірусу (COVID-19)	-	-	-	-	-	-	-	-	43,8
<i>Інше</i>									
Іншого (чого ще?)	1,6	1,7	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5	1,0	0,7
<i>Нічого не бояться</i>									
По-справжньому нічого не бояться	2,7	4,8	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4	3,7	3,2

2017–2020 рр. Дві людини з п'яти вказують на значущість цього чинника в соціальному житті. Показники побоювань холоду в квартирі відчутно знижуються (з 31,3% у 2018 р. до 24,0% у 2019 р. та 22,5% у 2020-му) на відміну від страху можливого голоду, який зазнав несподіваного зростання, підскачавши на 11,0% у 2020 р. Що стосується побоювань масових вуличних безпорядків і напливу біженців, переселенців і приїжджих, то тут ситуація стабілізувалася: їх пікові значення припали на 2014 р. і 2016 р., а в останні роки їх коливання не перевищують одного відсотка.

Як свідчать дані моніторингу, люди стали менше побоюватися наслідків катастрофи на ЧАЕС – якщо у 2013 р. 36,6% респондентів вказували на побоювання такого роду, то у 2019 р. і 2020 р. показники щодо цих побоювань знизилися до 9,0–9,2,2%. За останні чотири роки частка тих, хто вибрав відповідь “насправді нічого не боюся”, тримається на позначці 3,2–3,7%.

Побоювання щодо зараження небезпечними для життя інфекціями протягом тривалого часу залишалися незмінними.

Проте пандемія COVID-19 вплинула на переживання цього страху так, що відбулося підвищення значущості відповідної цінності збереження здоров'я у масовій свідомості на 4,8%. COVID-19 сьогодні, безумовно, став одним із головних домінуючих страхів і сам по собі, і як фон для змін в ієрархії основних побоювань населення. Дослідження виявило, що пандемії коронавірусу як такої побоюються 43,8% опитаних респондентів, а предметом занепокоєності проблема пандемії стала вже для 72,2% опитаних респондентів, половина з яких (34,3%) дуже стурбовані з цього приводу. І тільки 8,2% опитаних відповіли, що це їх зовсім не хвилює, а ще 13,5% респондентів, що хвилює деякою мірою. Саме цей контингент й утворює соціальну базу тих, хто вважає, що карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно вже закінчити, тоді як 64,1% респондентів підтримують подальше продовження суворих або пом'якшених карантинних заходів. При цьому три чверті населення підтримує думку про те, що наша влада або зовсім нічого не робить для подолання пандемії на території України (22,1%), або щось все-таки робить, але недостатньо (51,6%).

Підсумовуючи, зауважимо, що соціальні страхи – це складний соціальний феномен, що характеризує динаміку негативно забарвлених емоційно-психологічних станів індивідуальних і колективних суб'єктів, вони виконують функції свого роду “охоронної сигналізації”, повідомляючи про чергові загрози безпеці і самому існуванню людей. Соціальні страхи в індивідуальній і масовій свідомості розглядаються не просто як ситуативні емоційні реакції або побоювання окремих людей і груп, а як стійкі і тривалі стани переживання загроз термінальним цінностям індивідів, соціальних спільнот, тривожні очікування суб'єктів щодо можливого розвитку подій у несприятливому для них напрямі. Соціальні страхи є чутливими індикаторами змін, які свідчать про стани соціального неблагополуччя, незадоволеності й соціальної напруженості населення.

ПЕРЕЖИВАННЯ ОСОБИСТІСТЮ СТАНУ ЗАХИЩЕНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ (Замість післямови)

Вже стала розхожою думка, що сучасне суспільство є суспільством ризику. Її обґрунтуванню присвячені десятки праць, у тому числі й соціологів. Одним із перших, хто дав таке визначення, був німецький соціолог У. Бек. Він вважає, що сьогодні високорозвинені продуктивні сили породжують ризики, які мають системний характер і вивільняють невидимі руйнівні сили. Світ розвивається у напрямі зародження нових викликів і загроз до цього з небаченими руйнівними потенціалами, зростання складності ризиків, а також набуття ними глобального характеру.

Життя людини і в попередні епохи не було безпечним. Їй загрожували хвороби, пандемії, голод, пожежі, землетруси, посухи, повені тощо. Переважно це були природні загрози. Хоча існували й суспільні загрози: війни, кримінальні злочини, свавілля можновладців та господарів. Суспільний прогрес останніх століть полягав у розробці засобів і умов, які надавали можливість зробити життя особистості більш безпечним. Але одночасно з розвитком технологій і техніки зростали й загрози антропогенного характеру. Саме на цей аспект життя сучасного суспільства звертав увагу Е. Гідденс [Гидденс Э.].

Для суспільства ризику також притаманними є нестабільність розвитку, інституціональна невизначеність, непередбачуваність, випадковість подій, зростання фрагментарності суспільства та хаотизація відносин.

Згадані вище характеристики сучасного суспільства висуюють у центр уваги дослідників такі явища, як загрози, небезпека і ризики, а також їхні антиподи – захищеність, безпека, сталий розвиток.

Тема безпеки, загроз традиційно розглядалася в контексті зовнішніх відносин держав. Проте з середини ХХ століття, а особливо з його останньої чверті, поступово на перший план як у сфері зовнішніх відносин, так і у сфері внутрішньої політики держав висунулась тема безпеки людини, особистості. Основоположні міжнародні документи та конституції багатьох країн проголошують найвищою цінністю людину. На рівні міжнародних організацій були прийняті документи, що регламентують права людини, її політичні й соціально-економічні права, права національних, етнічних, мовних, релігійних меншин.

Ці документи передбачають створення у соціумі умов суспільної безпеки і порядку, сталого розвитку, захищеності основних життєвих інтересів особи. Якщо виходити з цих постулатів, то найбільш розвиненими і благополучними вважаються ті країни, які досягли найвищого показника захищеності особистості.

У теоретичній площині залишається чимало нерозв'язаних питань, пов'язаних з визначенням понять, що відображають безпеку й небезпеку життєдіяльності особистості в суспільстві. Передусім ці феномени відображаються в наукових поняттях ризику, загрози, небезпеки, безпеки, захищеності. Загальним для них є те, що вони мають об'єктивно-суб'єктивну природу. Їх об'єктивна природа полягає в тому, що вони відображають певні відносини людини, держави і суспільства з природним середовищем, а також об'єктивні відносини людини всередині суспільства, або ж опосередковано – з іншими суспільствами і державами.

Сприйняття особистістю цих феноменів залежить від її соціального статусу і життєвої позиції, політичних і соціокультурних цінностей суб'єкта. Наприклад, Н. Луман вважає, що на сприйняття ризику впливають соціальні ролі індивіда [Луман Н.], а Е. Гідденс [Гидденс Э.] зазначає, що в традиційному суспільстві людина покладається на надприродні сили, вірування, традиції і в такий спосіб запобігає ризикам.

Далі зосередимось лише на розгляді двох понять – безпеки і захищеності, залишаючи за її межами поняття ризику, загрози та деяких інших, суміжних понять.

Розпочнемо з визначення безпеки особистості. Безпека, людина, життя, здоров'я та деякі інші цінності належать до головних цінностей нашого суспільства. Це відзначено у статті 3 Конституції України: "Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю".

Одні автори у визначенні безпеки особистості на перше місце ставлять наявність об'єктивних умов для задоволення нею потреб, інтересів, прав і свобод, а інші акцентують увагу на відчутті нею соціальної захищеності. Проте існують такі визначення, у яких об'єднані ці два аспекти. "Однією з найважливіших умов існування і розвитку особистості, пише А. Холод, – є забезпечення її безпеки, тобто створення сукупності таких соціально-економічних, політичних, правових та інших умов життєдіяльності, в яких особистість відчувала б себе повністю соціально захищеною" [Холод А. В.].

Об'єктивний аспект безпеки відображає механізми безпосереднього захисту особистості та захисту її інтересів, потреб, прав і свобод. Безпека досягається як наслідок цілеспрямованих дій з попередження, запобігання, відсічі та локалізації загроз. Кожен з цих механізмів являє собою складне соціальне утворення, що має свої цілі й завдання, способи досягнення мети, специфіку розгортання у різних сферах життя соціуму. У даному дослідженні ми залишаємо за дужками аналіз питань і розглядаємо наявність безпеки, захищеності, загрози, небезпеки, незахищеності як даність, як існуючий результат дії різних причин.

Завдяки дії суспільних механізмів у соціумі формується таке соціальне середовище, яке забезпечує особистості захищеність. Тобто об'єктивний аспект безпеки особистості відображає досягнутий у суспільстві соціальний порядок, певний характер суспільних відносин, що забезпечують стабільність, мир, спокій, благополуччя, безпечне і мирне її життя. Воно передає ту якість умов, у яких розгортається повсякденне життя людини, а також відображає об'єктивні щодо особистості умови існування.

Безпека також є результатом державної політики, що забезпечує захищеність особистості. Однією із головних функцій

держави є забезпечення безпеки своїх громадян. Конституція України містить декілька статей, у яких йдеться про державну, національну, громадську, економічну, інформаційну, екологічну безпеку.

Взагалі, у науковій літературі досліджують близько тридцяти видів безпеки. Крім того, у статті 13 Конституції України використовуються близькі до терміна “безпека” терміни “підкування” і “захист”. Зокрема, вони використовуються для ствердження, що держава захищає своїх громадян і за кордоном: “Україна гарантує підкування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами”. Дані поняття використовуються ще в декількох статтях Основного Закону.

Суб’єктивний аспект безпеки передає переживання особистості щодо стану своєї захищеності від зовнішніх і внутрішніх загроз. Цей аспект безпеки часто передають за допомогою поняття захищеності. Захищеність особистості – це її перебування в такій системі суспільних відносин, яка гарантує фізичну, суспільну, морально-психологічну та інші види безпеки. Тобто це перебування людини у такому середовищі, в якому вже створені й відтворюються безпечні для неї умови життєдіяльності. Поняття захищеності відображає не тільки ситуацію, у якій для особистості не існують загрози, небезпека, а й те, що в цих обставинах особистість психологічно відчуває охорону, підкування про себе, захист, своїх інтересів і потреб, своєї гідності і свободи, своєї репутації (Конституція України, ст. 34).

У різних сферах суспільного життя, у різноманітних відносинах людини з природою і суспільством поняття захищеності конкретизується у низці інших понять: економічна, правова, політична, інформаційна, психологічна та інші види захищеності. Відповідно поняття незахищеності відображає стан негативного емоційного стану, що ґрунтується на усвідомленні особистістю загрози життю, неможливості реалізувати свої потреби повністю або частково, обмеження своїх прав і свобод, приниження людської гідності. Захищеність включає матеріальні, правові, психологічні, моральні аспекти.

Отже, аналіз свідчить, що поняття безпеки й захищеності особистості пересікаються. І це призводить до певної плутанини, до проблеми, як відрізнити безпеку особистості від її

захищеності. Особливо це впадає в око при визначенні даних понять. Як правило, ці поняття визначають одне через інше. Наприклад, у Законі про національну безпеку України всі види безпеки визначаються як захищеність: “воєнна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз”; “державна безпека – захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру” (Закон про національну безпеку України).

Аналогічно визначає безпеку особистості Міністерство закордонних справ і міжнародної торгівлі Канади: “Безпека особистості означає захищеність людей від небезпеки як насильницького, так і ненасильницького характеру” [Безопасность личности]. У такому ж ключі формулюються визначення безпеки і в науковій літературі. Наприклад, В. Ярочкін у книзі “Сек’юритологія” дає таке визначення: “Безпека – це гарантована конституційними, законодавчими і практичними заходами захищеність і забезпеченість життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз” [Ярочкин В. И.]. Приклади можна продовжувати.

На нашу думку, вихід із цієї ситуації полягає у тому, що слід визнати тотожність понять безпеки особистості в суб’єктивному аспекті й захищеності особистості. Визнаючи їх тотожність, далі будемо використовувати їх як синоніми.

До згаданих слід ще додати поняття, що конкретизують сприйняття людиною явищ безпеки, захищеності й протилежних їм – небезпеки і незахищеності. Вони є психологічними і соціально-психологічними феноменами, що передають емоційно-чуттєву реакцію особистості як на позитивні фактори – стабільність, мир, безпеку, задоволення інтересів і потреб, гарантії гідності, так і на негативні чинники – нестабільність, загрози, небезпеку, ризики, приниження гідності. Такими реакціями є негативні переживання: напруженість, тривога, побоювання, страх, роздратованість, обурення, безвихідь і позитивні – відчуття безпеки, захищеності, пережи-

вання комфорту, гідності, самоповаги, впевненості, задоволеності тощо. У нашому моніторингу загрози і небезпека особистості передусім розглядалися у просторі суспільних відносин: в економічній, соціальній, політичній, правовій, соціокультурній, екологічній сферах і особистісна реакція на них.

Захищеність особистості є динамічним явищем, яке змінюється під впливом дуже багатьох суспільних і природних факторів. Крім того, вона може суттєво відрізнятись у різних сферах життя соціуму. Отже, в різних суспільних сферах та в різний час існують різні рівні захищеності особистості. Зрозуміло, що такі різноманітні прояви ставлять питання про необхідність її вимірювання. Оскільки природа цих проявів є психологічною, то важко побудувати надійну шкалу для їхнього виміру. Як правило, дослідники і практики користуються такими показниками рівня захищеності особистості: високий, середній, низький. Для характеристики її якісного аспекту використовують шкалу в діапазоні надійна – ненадійна.

Оскільки феномен безпеки й захищеності пронизує всі рівні суспільного життя, оскільки це явище присутнє в усіх сферах життєдіяльності людини, то це породжує велику складність для його аналізу. Дослідника постійно переслідують загрози сплутати рівні і сфери розгляду цього явища, змішати його об'єктивні та суб'єктивні складові. Наприклад, безпосередні засоби захисту людини – бронежилет, газовий балончик, електрошокер, пістолет, автомат тощо – це засоби індивідуальної оборони. Військове озброєння – це засоби спеціальних воєнізованих державних інститутів, що опосередковано забезпечують захист особистості. Опосередковано забезпечують безпеку (захищеність) особистості й різноманітні державні та недержавні системи попередження, методи запобігання небезпеці, а також соціальний порядок (усталеність, організованість, передбачуваність) у суспільстві, зовнішню політику держави, що спрямована на забезпечення миру і стабільності.

Тому важливо, досліджуючи проблеми безпеки й захищеності особистості, як і інших питань безпеки й захищеності, чітко усвідомлювати структуру цього всеосяжного феномену, що проявляється по всій вертикалі суспільного життя і в усіх його сферах. А при вирішенні конкретних дослідницьких

завдань – описувати їх місце у цій структурі, а також окреслювати межі досліджуваного явища.

Далі розглянемо, ґрунтуючись на результатах 2020 р. нашого соціологічного моніторингу, як населення країни переживає свою захищеність у суспільстві загалом та в окремих його сферах через різноманітні емоційно-чуттєві стани, в яких ця захищеність проявляється.

Ми обрали послідовність аналізу переживання захищеності особистістю, використовуючи піраміду базових потреб А. Маслоу [Маслоу А. Г.]. Це означає, що ми будемо розглядати переживання особистістю своєї безпеки, починаючи з рівня захищеності її найпростіших потреб та інтересів, поступово підіймаючись до піднесених.

Отже, насамперед розглянемо захищеність особистості щодо можливості забезпечення їжею. Ми не говоримо тут про питання продовольчої безпеки в масштабі суспільства, а розглядаємо, як особистість чуттєво-емоційно переживає свою безпеку у цій сфері. Особистісна захищеність у цьому випадку має ту особливість, що вона стосується ситуації конкретного індивіда. Адже в суспільстві може бути повний достаток продовольства, проте певні соціальні категорії людей не мають до них доступу через свою бідність. Згадаємо, що навіть у такій багатій країні, як США, за межею бідності перебувають близько 34 млн американців [Уровень бедности в США...].

Проблема доступності для людини продуктів харчування стала базовою вимогою багатьох міжнародних документів, починаючи із Загальної декларації прав людини. У ній говориться про право людини бути вільною від страху і нужди. Саме ці два постулати – свобода від страху і свобода від нужди є головними, засадничими правами людини, і вони ж є базовою безпекою і захищеністю особистості.

Про рівень відчуття захищеності людини від загроз голоду в нашій країні свідчать відповіді на запитання моніторингу “Чого з наведеного Вам не вистачає?”. 28% респондентів відповіли, що їм не вистачає “можливості купувати найнеобхідніші продукти”, а вистачає 44%. Тут йдеться ще не про голод, але про неможливість купувати частину з найнеобхідніших

продуктів, про жорстку економію людини щодо придбання продуктів.

На емоційному рівні цю ситуацію особистість переживає як страх голоду. На запитання “Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?” 35% респондентів відповіли, що голоду.

Тобто майже кожний третій дорослий відчуває певний рівень продовольчої незахищеності. Особливо низький рівень захищеності у цьому аспекті у людей старшого віку. Не вистачає можливості купувати найнеобхідніші продукти у 37% людей віком 60–69 років і у 40% людей 70-ти і більше років.

Це один із показників бідності населення нашої країни. Він підтверджується й іншими даними нашого дослідження. Зокрема, середнє значення відповідей на запитання “Який приблизно відсоток сукупного місячного доходу Ваша сім’я витрачає на харчування?” становить 47%. А середнє значення відповідей на запитання “Який приблизно відсоток сукупного місячного доходу Ваша сім’я витрачає на оплату комунальних послуг (в опалювальний сезон)” дорівнює 32%. Сума тільки цих витрат сягає 79% місячного доходу. На всі інші потреби – ліки, засоби гігієни, одяг, зв’язок, транспорт, заклади культури тощо – залишається 21%. Тобто людина вимушена відмовитись від багатьох предметів першої необхідності та не в змозі задовольняти навіть деякі базові потреби.

Україна проголосила себе демократичною, соціальною, правовою державою. В її Конституції сформульовано положення про основи соціального захисту. Найбільш повно це викладено у статті 46: “Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом”. Отже, Конституція враховує широкий спектр важких для особистості соціальних ситуацій, в яких держава дає їй право претендувати на підтримку та захист.

Проте реалізувати право на соціальний захист громадянину України стає дедалі складніше. Багаторічний кризовий стан українського суспільства призвів до значної втрати його економічного потенціалу. Зростаюче з року в рік збідніння

населення потребує все більших видатків з бюджету. Але занепад економіки призводить до неспроможності її повною мірою наповнити державний бюджет, щоби стало можливим надати соціальну допомогу, різноманітні субвенції всім верствам населення, які на них законно претендують. Дедалі зростає дефіцит Пенсійного фонду, а це означає, що статки багатомільйонної групи пенсіонерів зменшуються. Соціально вразливі групи громадян: інваліди, багатодітні і неповні сім'ї, пенсіонери, безробітні та інші стають між собою конкурентами. Наслідком цього є зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Дані нашого моніторингу показують, що в ситуації, яка склалася в суспільстві, для людини важливо бути впевненою у тому, що вона зможе задовольнити свої хоча б базові потреби. На запитання "На Вашу думку, що є найбільш важливим для людини у суспільстві" у 2019 р. 51% опитаних відповіли "матеріальний добробут", а 43% – "соціальна захищеність".

Як можна було й очікувати, дві полярні вікові групи дали такі ж полярні відповіді на запитання про те, наскільки важливим для людини є матеріальний добробут. Найбільш важливою для людини вважають цю цінність представники молоді віком 18–29 років. Частка таких серед них дорівнює 54%. А серед людей віком 70 і більше років такої думки дотримуються лише 42%. Це можна пояснити тим, що сучасна молодь зростає в суспільстві споживання, і тому для неї матеріальний добробут є більш важливим, ніж для старших поколінь.

Що ж стосується соціальної захищеності, то її важливість для людини найбільш високо оцінюють люди віком 60–69 років – 52%, а найменше – молодь віком 18–29 років – 38,5%. Очевидно, що на цих відповідях позначається життєвий досвід респондентів, об'єктивні можливості задовольнити свої потреби та їх соціальний статус.

Залежно від типу населеного пункту, у якому проживають респонденти, різниця у відповідях щодо важливості для людини соціальної захищеності проявилася так: найбільшій значущості цій цінності надають кияни і жителі невеликих міст – 52% і 45,5%, а жителі великих міст і селяни – 41% і 40% відповідно. Поки що в нас немає пояснення такому розподілу

думок. Цей факт потребує додаткового вивчення. Щодо позиції селян можна припустити, що вони більш автономні від наявності чи відсутності соціальних пільг, завдяки наявності присадибних господарств.

Наша країна, на жаль, є однією із найбільш неблагополучних країн Європи щодо стану навколишнього середовища. Жителі великих міст потерпають від шкідливих викидів промислових підприємств та автотранспорту. Сільські жителі повною мірою відчувають на собі наслідки надмірного застосування мінеральних добрив. Усі разом громадяни країни страждають від нестачі доброякісної питної води. Існують гострі регіональні екологічні проблеми: радіаційно забруднені території, що постраждали від Чорнобильської катастрофи, хижацька вирубка лісів у Карпатах, піратський видобуток бурштину на Поліссі, спотворення тіла землі загрозливими багатокілометровими кар'єрами на Придніпров'ї, затоплення шахт на Донбасі...

Ці кричущі теми були предметом уваги суспільства ще наприкінці 80-х років минулого століття. Їх відображенням став зміст статті 16 Конституції України, в якій говориться, що "забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави". А стаття 50 доповнює її конкретизує попередню статтю: "Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди". Проте за чверть століття існування Основного Закону суспільство не наблизилось до виконання цих конституційних норм. Непродумана, непослідовна екологічна політика всіх урядів років незалежності та нестача коштів у останні три десятиріччя ще більше загострили екологічну ситуацію в країні.

Пересічні громадяни не тільки занепокоєні руйнуванням навколишнього середовища, а й відчувають на собі його негативні наслідки. Вони переживають відчуття екологічної небезпеки і власної незахищеності. Відповідаючи на запитання "Які проблеми у даний час хвилюють Вас особисто найбіль-

ше”, 34% респондентів заявили “екологія”. Найбільше занепокоєні станом довкілля жителі сходу – 41% респондентів з цього регіону поділяють цю позицію. Найбільшу стурбованість поганим станом екології виявляють люди з повною освітою – 38%. Між віковими групами у ставленні до цієї проблеми відмінності є незначними – у межах 3–4%.

Якщо порівнювати проблему екології з іншими проблемами, що хвилюють сьогодні людей, то із 17 запропонованих гострих тем респонденти поставили її на 9-е місце. У кризовому, збіднілому суспільстві її випереджають високі ціни на товари, високі тарифи на житлово-комунальні послуги, корупція в органах влади, недоступність якісного медичного обслуговування, безробіття тощо. Навіть наслідки аварії на ЧАЕС на тлі безгрошів'я, безробіття, політичної невизначеності та соціальної нестабільності відсуваються на периферію особистої свідомості. Це не означає, що всі проблеми цих наслідків вирішені в суспільстві і вони не становлять небезпеки для людей, не є чинником особистої незахищеності. Просто серед безпосередніх загроз, що постали перед особистістю у нинішній соціальній ситуації, вони не є першочерговими.

Проте, коли питання було поставлене щодо екологічної захищеності особистості не серед інших актуальних питань її життєдіяльності, а конкретно – чи вистачає їй особисто екологічної безпеки, то помітно більша частка людей висловила свою стурбованість щодо стану довкілля. Більше половини опитаних (52%) висловили думку, що їм не вистачає екологічної безпеки. Лише кожний восьмий опитаний (16%) вважає, що йому вистачає такої безпеки. Особливо багато людей, кому не вистачає цього виду безпеки, на півдні – 61%. А найменше таких на заході країни – 46,5%.

До того ж, динаміку стану екологічної безпеки в країні респонденти вбачають як негативну. У відповідях на запитання “Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців?” 37% опитаних зазначили, що екологічна ситуація (стан навколишнього середовища) значно погіршилася і трохи погіршилася, а ще 55% – що залишилась такою ж самою.

Несприятливий стан довкілля, незбалансована структура харчування, нездоровий спосіб життя та інші чинники негативно впливають на стан здоров'я людей. Про це свідчать відповіді респондентів на запитання, чи вистачає їм здоров'я. 38% з них відповіли, що не вистачає, і практично стільки ж (37,5%) відповіли, що вистачає. Як можна було й передбачити, з віком стан здоров'я у людей погіршується. У віковій групі 18–29 років лише 16% опитаних відповіли, що їм не вистачає здоров'я. У кожній наступній когорті кількість таких відповідей збільшувалася: 30–39 років – 24%, 40–49 років – 30%, 50–59 років – 41,5%, 60–69 років – 63%, 70 років і більше – 70%.

Соціальним інститутом у сучасному суспільстві, що допомагає людям вилікуватись від хвороб і травм, відновити здоров'я, є медицина. Як і належить соціальній державі, Україна проголосила у своїй Конституції право громадян на медичну допомогу. Зокрема, у статті 49 визначено, що “кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування”. Проте мати право на доступне медичне обслуговування ще не значить, що кожен його може отримати. З кожним роком дедалі більше медичних послуг стають платними.

На запитання “Які проблеми у даний час хвилюють Вас особисто найбільше” 47% респондентів відповіли: “Недоступність якісного медичного обслуговування”. У групах людей похилого віку таких людей помітно більше. У групі 60–69 років – 57%, у групі 70 та більше років – 55%. Отже, найбільш незахищеними щодо отримання якісного медичного обслуговування є літні люди.

Запитання щодо якості медичного обслуговування конкретизується в наступному: “Якою мірою Ви задоволені якістю медичного обслуговування?”. Виявилось, що 28% респондентів зовсім не задоволені, а ще 33% скоріше не задоволені якістю медичного обслуговування. Тобто 61% опитаних, майже дві третини, різною мірою дають негативну оцінку якості

роботи медиків. Кількість цілком задоволених якістю медичного обслуговування громадян становить лише 2%, а скоріше задоволених 13%. Інакше кажучи, незадоволених у чотири рази більше, ніж задоволених.

Такі оцінки громадян отримані в умовах проведення в країні медичної реформи. У зв'язку з цим в анкеті нашого опитування було поставлене запитання, як респонденти оцінюють зміни, що відбулися у їхньому житті, зокрема, у сфері медичного обслуговування в останні 12 місяців. Тільки 5% опитаних відповіли, що воно значно і трохи поліпшилося. Половина ж дорослого населення вважає, що воно залишилося таким самим, як і раніше, а от 45% дотримуються думки, що воно значно погіршилося і трохи погіршилося. Особливо велика частка тих, хто відзначає погіршення медичного обслуговування у вікових групах 60–69 років і 70 і більше років – 59% і 54% відповідно. Очевидно, це пов'язано з тим, що люди цього віку частіше потребують медичної допомоги і вони можуть більш реалістично оцінювати дійсну якість змін у цій галузі.

Ще одним болючим питанням у галузі охорони здоров'я є епідемії інфекційних захворювань – ВІЛ/СНІДу, туберкульозу, кору, інших хвороб, – які час від часу прокочуються по Україні. Вони серйозно стривожили населення, оскільки кожна людина пережила відчуття власної незахищеності, реальної небезпеки своєму здоров'ю. Який рівень переживання людьми своєї незахищеності перед інфекційними хворобами, ми з'ясували, поставивши запитання про те, як вони оцінюють захищеність від масового поширення інфекційних захворювань в останній рік. Лише 4,5% зазначають, що вона значно поліпшилась (1%) і трохи поліпшилась (3,5%). Більшість же громадян оцінюють, що захищеність від масового поширення інфекційних захворювань, в останні 12 місяців значно погіршилась (33%) і трохи погіршилась (26%).

У 2020 р. люди були особливо стурбовані проблемою епідемії коронавірусу COVID-19. На запитання анкети "Скажіть, будь ласка, наскільки Вас хвилює проблема коронавірусу?" 72% відповіли, що дуже хвилює і скоріше турбує. А представників старших вікових груп – від 60 років і більше, так званих груп ризику, ця проблема хвилює ще більшу їх частку – 82–84%.

Отже, проблема незахищеності здоров'я людей є однією з найгостріших у суспільстві. Особливо безпомічно тут почувуються старші вікові групи. Епідемії небезпечних хвороб, частина з яких у нашій країні вже були давно подолані, знову стали суспільною загрозою. Вони спровокували у людей відчуття незахищеності, що суттєво загострилося у зв'язку з пандемією COVID-19 та прогалинами в організації боротьби з ним на державному рівні.

Одним із напрямів дослідження незахищеності особистості є такий, у якому вивчають її безпеку як самостійної особи, як індивіда. У цьому, вузькому, розумінні особисту захищеність розглядають як її захищеність від злочинів, тероризму, насильства і погроз, тобто насамперед як фізичну і психологічну безпеку людини в суспільстві. Особливо актуальною для особистості в нашій країні є захищеність від різноманітних злочинів, включаючи тяжкі. Цей вид безпеки дуже турбує людей. Про це свідчать і дані нашого дослідження. На прохання оцінити ступінь важливості цього виду захищеності особисто для респондента 74% опитаних відповіли, що для них власна безпека і безпека близьких людей дуже важлива. А ще 16% опитаних заявили, що вона скоріше важлива. Тобто ця захищеність є різною мірою важливою для переважної більшості населення – для 90%.

Проте різні соціальні групи і категорії переживають це відчуття по-різному. По регіональних групах відповіді на це запитання виглядають так. Дуже важлива і скоріше важлива власна захищеність і захищеність рідних для 95% жителів півдня країни. Це найвищий показник серед регіонів. У інших регіонах відповіді коливаються у межах 88–90%. Тобто відмінності у відповідях по регіонах доволі незначні на тлі високого бажаного рівня власної безпеки, що підкреслює актуальність цієї проблеми.

Отже, ми дізналися про важливість власної безпеки та безпеки рідних для громадян. А якою вона є насправді? Наше опитування показує, що в середньому по Україні 45% дорослого населення не вистачає захисту від злочинності, а вистачає лише 13%. Цей показник рівня захищеності особистості дуже

тривожний. Адже тих, хто чітко заявив, що йому не вистачає захищеності утричі більше, ніж тих, кому захищеності вистачає.

Якщо розглянути рівень захищеності людей за типами поселень, у яких вони проживають, то виявляється, що найбільше захисту від злочинності не вистачає столичним жителям. Так відповіли більше ніж половина (54,5%) киян. До речі, серед столичних жителів виявилось найменше тих, хто відповів, що йому вистачає захисту від злочинності – всього 7,5%. А от мешканці великих і малих міст, селяни рівень своєї незахищеності від злочинності оцінюють майже однаково – у межах 43–46%. В інших населених пунктах від 12% до 16% вважають себе цілком захищеними від злочинності.

Найменше відчуває нестачу захищеності від злочинності молодь віком 18–29 років. Хоча і в цій віковій когорті даний показник (нестача захищеності) доволі високий – 39%. А найбільше тих, кому не вистачає захищеності від злочинів, є люди найстаршої вікової групи – 70 років і більше. Можливо, літні люди більш тривожними у цьому сенсі є тому, що вони перебувають не в найкращій фізичній формі і частіше стають жертвами шахраїв, крадіїв, розбійних нападів. Лише 8% респондентів старшої вікової групи відповіли, що їм вистачає захищеності від злочинності.

Помітними є відмінності щодо захищеності особистості від злочинності між регіонами країни. Особливо відрізняються Західний і Південний регіони. Якщо на заході країни відповіли, що їм не вистачає захищеності від злочинності 35% опитаних, то на півдні – 55,5%. Цей факт потребує уваги Міністерства внутрішніх справ та обласних державних адміністрацій південних областей.

Очевидно, слід звернути увагу і керівництву МВС, і керівництву обласних та районних державних адміністрацій на відповіді, які дали респонденти на запитання “Якою мірою Ви задоволені роботою місцевого відділення поліції, боротьбою зі злочинністю у Вашому районі?”. Загалом по країні 50% опитаних зовсім незадоволені і скоріш незадоволені роботою місцевих відділків поліції, а от позитивно відгукнулись (цілком задоволені і скоріш задоволені) лише 15% респондентів.

Як бачимо, на одного задоволеного громадянина роботою поліції припадає троє незадоволених.

Найбільше незадоволених роботою поліцейських на півдні країни. У цьому регіоні зовсім незадоволених і скоріш незадоволених налічується 62% опитаних. Водночас таку оцінку правоохоронцям дали тільки 40% респондентів на заході країни. Якщо ж порівняти тільки тих респондентів, які зовсім незадоволені роботою поліції, то виявиться, що в Південному регіоні таких проживає майже втричі більше, ніж у Західному – 41% і 15,5% відповідно.

Серед вікових груп найбільш поблажливо ставиться до роботи поліцейських молодь віком від 18 до 29 років. Серед них невдоволені становлять 45%. Хоча й ця цифра доволі тривожна. Але якщо порівнювати ставлення до роботи місцевої поліції представників усіх вікових груп, то зовсім незадоволених і скоріш незадоволених найбільше в групах 40–49 років і 50–59 років – 55% і 52,5% відповідно.

Серед жителів різних типів поселень найбільше претензій до міської поліції мають кияни. Незадоволені роботою столичної поліції в цілому тут становлять 62%. А от цілком задоволених роботою поліції в Києві не знайшлося жодного опитаного, скоріш задоволених – 10%. У інших типах населених пунктів кількість людей незадоволених роботою місцевої поліції в цілому має такий вигляд: великі міста – 52%, невеликі міста і села – 47–48%.

Ці невтішні оцінки роботи поліції люди дають усього лише через декілька років після розрекламованої як успішної реформи поліції.

Невдоволеність роботою місцевої поліції відбивається як на сприйнятті особистістю рівня своєї захищеності, так і на зростанні страху за своє майбутнє. Адже саме поліція значною мірою забезпечує дотримання громадського порядку та законності.

Як люди відчують свою безпеку у громадських місцях, у який бік вона змінюється останніми місяцями? Подібне запитання було поставлене у нашому моніторингу. Воно було сформульоване так: “Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців?”. Щодо особистої

безпеки на вулиці, в громадських місцях були отримані такі відповіді. Переважна більшість опитаних – 56% – не відчула якихось змін за цей період. Вони відповіли, що все залишилось таким же самим, як і було. Проте 39% відчували, що ситуація значно погіршилася і трохи погіршилася. А от змін на краще майже ніхто не відчув. Лише 5% респондентів вважають, що зміни відбулися на краще (ситуація дещо і значно покращилася).

У поселенських громадах зміни щодо особистої безпеки оцінюють так. 59% киян вважають, що за останні 12 місяців ситуація погіршилась. Таку ж думку висловили 39% жителів великих міст, 36–37% жителів малих міст і сіл.

У регіонах помітно погіршилась особиста безпека на сході і в центрі країни. Так оцінили ситуацію 42% і 44% жителів цих регіонів відповідно. На півдні і заході відзначили погіршення ситуації з особистою безпекою по 33% опитаних.

А от відповіді представників вікових груп вишикувались у чітку шеренгу – чим старший вік, тим більше тих, хто оцінив ситуацію з безпекою як таку, що погіршується. Від 29,5% серед молоді 18–29 років до 49% у тих, кому 70 і більше років.

Отже, динаміку змін особистої безпеки люди відчують як таку, що йде по лінії зростання небезпеки. Про це свідчать не тільки наведені вище відповіді, а й відповіді на додаткові запитання. Так, на запитання “Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?” 41% респондентів відповіли “зростання злочинності”. Тобто в них немає впевненості у тому, що злочинність буде зменшуватись, а вони, навпаки, стурбовані тим, що злочинність може зростати. Найбільше тих, хто стурбований такою динамікою криміналу, проживають на півдні і сході України – 48% і 49% відповідно. А найменше їх на заході країни – 31%.

Явище особистої захищеності у вузькому значенні безпосередньо межує з її правовою захищеністю. Остання означає захищеність людини системою правових актів і практикою правозастосування від потенційної шкоди, що може бути спричинена іншими людьми або природою. Обсяг змісту даного поняття включає права людини, захищеність особистості від державної бюрократії та свавілля чиновників, захищеність її

прав як члена певних соціальних груп – релігійних, культурних, мовних, різноманітних груп меншин, майнову захищеність особистості тощо.

Правову захищеність особистості не слід сприймати як пасивну позицію очікування заступництва з боку держави, громадських організацій тощо. У правовій державі, по-перше, існує можливість особистості самій освоїти необхідні для професійної і громадської діяльності правові документи і вчиняти у своїй поведінці і діяльності по закону. Завдяки цьому вона буде постійно знаходитись у ситуації правової захищеності. По-друге, вона може спиратись на допомогу юридичних служб.

Але історично так склалося, що правова побутова культура у нашому суспільстві знаходиться на низькому рівні й багато громадян погано уявляють, як необхідно діяти, щоб захистити свої права та інтереси. У нашому дослідженні 39% респондентів повідомили, що їм не вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів. 31% опитаних заявили, що їм важко сказати, вистачає чи ні. Ця позиція невизначеності майже третини опитаних також говорить багато про що. Найперше вона говорить про відсутність чіткої позиції з даного питання у тих громадян, хто так відповів. Ще 14% сказали, що їх ця проблема не цікавить. І лише 15% респондентів вважають, що такої юридичної допомоги їм вистачає.

У регіональних групах сходу, центру і заходу 16–17% опитаних відчувають, що правової підтримки їм вистачає. Але на півдні таку позицію поділяють лише 9% респондентів. Проте від третини до половини опитаних заявляють про недостатність правової підтримки. Таких на сході 32%, на заході – 36%, у центрі – 41% і на півдні – 52%. Привертає до себе увагу той факт, що на сході ця тема не цікавить 20% респондентів, тобто кожного п'ятого.

Одним із видів масової правової незахищеності українських громадян є бюрократизм і самоправство державних службовців. На запитання нашої анкети щодо змін, які відбулися у цій сфері в останні 12 місяців, найбільше респондентів (60%) відповіли, що ніяких змін не відбулося, все залишилось так, як і раніше. 35% опитаних заявили, що їх захищеність від

свавілля влади, посадовців значно погіршилася (13%) і трохи погіршилася (22%). Проте зміни на краще тут відчули лише 5% респондентів.

Відчули погіршення своєї захищеності від бюрократії в останній рік 31% жителів невеликих міст, 36% жителів великих міст і 37% селян. Найбільше респондентів, що відзначили погіршення своєї захищеності від свавілля влади, проживає у Києві. Вони становлять 46% столичних мешканців. Важко достеменно сказати, чому так багато киян потерпають від чиновників. Можливо, тут позначається те, що у столиці розміщуються вся вертикаль інститутів влади – від загальнодержавних до районних, і кияни частіше інших громадян України звертаються в офіційні установи для розв'язання своїх проблем. Проте далеко не всі з них отримують позитивну відповідь на свої звернення. Когось запускають по бюрократичному колу, зволікають з вирішенням питань, поводяться бездушно. А от жителі інших населених пунктів рідше бувають у державних установах зі своїми проблемами, і тому менша частка з них відчуває на собі свавілля і бюрократизм чиновників.

Ми поцікавилися захищеністю особистості в правовому просторі і в більш узагальненому контексті. Респондентам було поставлене запитання, чи вистачає їм дотримання прав людини в країні. І у відповідях було отримано вельми сумну цифру – лише 10% з них відповіли, що вистачає, а 53% – не вистачає.

Вікові групи практично не відрізняються у відповідях на це запитання – не вистачає дотримання прав людини 55–57% опитаних. Тільки у віковій групі 18–29 років цей показник помітно відрізняється – 46%. У цій же групі найбільше тих, хто вважає, що їм вистачає дотримання прав людини. Хоча й серед молоді таких лише 13%.

Майже не відрізняються відповіді щодо дотримання прав людини у киян, жителів, великих і невеликих міст, селян. Частка тих, хто має негативну відповідь, знаходиться у межах 52–56%.

По регіонах картина відповідей на це запитання має дещо інший вигляд. Тих, хто стоїть на позиції, що права людини в країні не порушуються, приблизно однакова частка у всіх

регіонах – 7–11%. А от кількість респондентів з протилежною точкою зору за регіонами помітно різниться. Якщо ті, хто вважає, що права людини не дотримуються, в країні в середньому складають 45,5%, то на півдні – 61%.

Таким чином, дотримання прав людини в країні загалом викликає у більшості людей почуття незахищеності. Тільки серед молоді і в Західному регіоні їх трохи менше, ніж у середньому по країні. Хоча і в цих групах кількість тих, хто відчуває правову незахищеність, у декілька разів переважає тих, хто відчуває таку захищеність.

Не маючи можливості розглядати весь спектр життя українського суспільства, прояви всіх його сфер, звернемося лише ще до однієї значущої для стану захищеності особистості сфери – політичної. Нестабільність проявляється в політичній сфері в тому, що в суспільстві фактично не сформовані політичні партії, а існують бізнес-проекти, що не мають своїх програм, чітких ідеологічних позицій, без чіткого визначення тих соціальних цінностей, які вони захищають і проповідують. Їх ідеолого-політична невизначеність породжує непередбачуваність політичної поведінки. У реальному політичному житті вони часто несподівано змінюють проголошені політичні позиції та ідеологічні масті.

Така ненадійна поведінка політичних суб'єктів, громадських організацій підриває авторитет та довіру до них. Зовсім і переважно не довіряють політичним партіям дві третини населення (65%), а довіряють лише 6,5%. На тлі такої низької довіри до політичних суб'єктів лише 27% громадян погодились з твердженням, що серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів є такі, яким можна довірити владу, а 37% з них відповіли негативно. Часта зміна позицій цих організацій робить свій внесок у суспільну нестабільність. У громадян зростає невпевненість у своєму суспільному становищі, наростає почуття тривоги перед невідомістю, посилюється відчуття нестабільності. Зрозуміло, що в умовах такої суспільної турбулентності в різних сферах суспільного життя люди не впевнені у своїй безпеці.

Звичайно, що ця розвідка не охоплює всіх видів особистої захищеності. Скажімо, поза межами цього дослідження зали-

шились майнова, інформаційна, морально-психологічна і ціла низка інших видів безпеки.

Проте розглянутий стан захищеності особистості в окремих сферах українського суспільства показує, що практично в усіх із них рівень захищеності є доволі низьким. На психологічному рівні особисту незахищеність відчуває значна частина українського суспільства. Ми переконалися, що стан незахищеності люди переживають через різні емоції і почуття. Кількість тих, хто в різних сферах суспільного життя відчуває свою незахищеність, коливається у межах 35–60%.

Як бачимо, особливо незахищеними себе відчувають громадяни у сфері охорони здоров'я, економічній, соціальній, екологічній, правовій, політичній сферах. Проте загальна картина стану незахищеності особистості в різних сферах у такому вигляді є неповною і дещо спрощеною. Насправді явище незахищеності, по-перше, сприймається особистістю як єдине, цілісне суспільне явище дискомфорту, загроз, небезпеки, а не раціональне, чітко поділене за сферами прояву. По-друге, у результаті взаємодії станів переживання особистістю незахищеності у різних сферах з'являється її (незахищеності) нова якість – системний прояв феномену незахищеності, а також виникає явище мультиплікації та його синергічного ефекту щодо особистості.

У найбільш узагальненому вигляді своє відчуття незахищеності у суспільстві респонденти виразили у відповідях на запитання “Які настрої, почуття, переживання ... найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?”. 37% опитаних висловились, що таким переживанням у суспільстві є незахищеність. Цей емоційний стан у відповідях сусідить з тривогою (у 36%), напруженістю (24%) і страхом (19%). Ці відповіді є яскравим показником того, що значна частина громадян українського суспільства перебуває у дискомфортному, тривожному стані.

У регіональному аспекті відповіді респондентів щодо атмосфери незахищеності в суспільстві відрізняються мало. Вони знаходяться у діапазоні 36–39%. А от вікові групи у відповідях на це запитання помітно різняться. Причому вимальовується упорядкована картина цих переживань. Чим стар-

шою є вікова група, тим більша частка в ній тих, хто вважає, що в суспільстві люди відчувають свою незахищеність: 18–29 років – 22%, 30–39 років – 35%, 40–49 років – 38%, 50–59 років – 39%, 60–69 років – 44%, 70 років і старші – 49%. Як бачимо, у найстаршій групі суспільства вдвічі більше тих, хто має таку думку, ніж у групі наймолодших.

Помітними є відмінності у загальному відчутті людьми своєї незахищеності в суспільстві між поселенськими групами. Найбільш стривожено оцінюють атмосферу в суспільстві щодо особистої захищеності столичні жителі. Загалом майже половина столичних жителів (47%) повідомила, що, на їхню думку, найточнішою характеристикою клімату суспільства є незахищеність.

Отже, однією із головних причин, чому значна частина українського населення відчуває незахищеність, є повсюдна нестабільність. Адже відчуття нетвердості, хиткості, розбалансованості переслідує сьогодні українського громадянина в усіх сферах його життєдіяльності. Він перебуває у стані невизначеності й непевності. У нашому дослідженні респондентам запропонували висловитись щодо такої думки: “Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно”. 81% опитаних погодились з нею.

Невизначеність проявляється, починаючи від діяльності державних установ і продовжуючи функціонуванням переважної більшості соціальних інститутів. Відповідаючи на інше запитання, більше двох третин (68,5%) опитаних заявили, що їм не вистачає стабільності у державі та суспільстві. Адже протягом трохи більше року за нового Президента України В. Зеленського вже працює другий склад уряду, змінилися декілька десятків міністрів і голів державних адміністрацій, не затверджена програма роботи вищого виконавчого органу (Кабінету Міністрів). Пересічний громадянин не має уявлення, яку політику, насамперед економічну та соціальну, проводить уряд, які стратегічні завдання він вирішує. Незважаючи на оптимістичні заяви, Кабінет Міністрів наприкінці 2020 р. не зміг отримати черговий транш від МВФ, без якого немає чим закрити діри в державному бюджеті та перекривати дефіцит Пенсійного фонду.

Кризова ситуація в економіці та соціальній сфері посилюється кризою в системі медицини та епідемією коронавірусу COVID-19. Проблема незахищеності здоров'я людей є однією з найгостріших у суспільстві. Найбільш вразливими у цьому аспекті є старші вікові групи. Залишається нерозв'язаною проблема встановлення миру на Донбасі, яка стосується мільйонів громадян, що безпосередньо включені у ці події як учасники ООС, як волонтери, як жителі прилеглих до лінії розмежування територій, як вимушені переселенці, як родичі всіх цих згаданих категорій людей. Усе це в сукупності спричиняє у людей стан невизначеності, непевності, безперспективності й породжує переживання ними своєї незахищеності в суспільстві. Ключ, що відкриває шлях до подолання цієї складної соціально-психологічної проблеми, – у подоланні кризових явищ у всіх сферах суспільства, стабілізації повсякденного життя громадян.

Джерела

Гидденс Э. (2004). Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 120 с.

Луман Н. (1994). Понятие риска. *THESIS*, вып. 5. URL: <https://b-ok.cc/book/3279393/693cef>

Холод А. В. (2004). Обеспечение безопасности личности как политическая проблема: автореферат дисс.... канд. полит. наук. Москва. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01002735602-C.1>.

Безопасность личности. URL: http://www.eycb.coe.int/compass/ru/pdf/5_10.pdf

Ярочкин В. И. (2000). Секьюритология: наука о безопасности жизнедеятельности. Москва: Ось-89, 400 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/2545293/>

Уровень бедности в США в 2019 г. упал до рекордного минимума, но пандемия может перечеркнуть успехи. (15 вер. 2020 р.). URL: <https://www.swissinfo.ch/rus...>

Маслоу А. Г. (2004). Мотивация и личность. Киев: PSYLIB. URL: http://www.bim-bad.ru/docs/maslow_motivation_and_personality.pdf

**Результати
національних щорічних
моніторингових опитувань
1992—2020 років**

**(Таблиці підготовлені доктором
соціологічних наук М.А.Паращевіним)**

Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить **1800 осіб** і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі. На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки стосовно різних проблем.

Усі опитування здійснюються за методом самозаповнення анкет (self-administered). В 1994—2014 рр. та 2020 році організацію польового етапу дослідження забезпечував центр «Соціс», в 2015—2018 рр. — Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива», в 2019 р. — Інститут соціології НАН України. В 2020 році польовий етап дослідження проходив з 19 вересня по 10 жовтня, загальна кількість опитаних склала 1800 осіб. Загальний контроль якості роботи здійснює Інститут соціології НАН України .

Економічна ситуація

а1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?

(Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 — дуже погана, 10 — дуже добра)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2018	2019	2020
0 Дуже погана	38.4	41.3	44.5	33.2	25.1	18.3	11.1	15.9	15.3	19.0	13.9	11.9	23.4	26.2	15.8	11.6	12.6
1	16.0	17.3	15.9	15.5	13.7	11.6	5.2	7.4	8.5	11.6	13.2	10.7	13.5	16.7	12.1	7.3	11.2
2	17.5	16.9	17.2	19.3	17.2	16.1	12.7	15.7	14.0	20.3	16.2	19.5	21.3	16.8	19.2	14.0	16.5
3	17.3	14.2	14.6	19.6	22.2	24.2	26.4	26.1	22.3	24.0	21.4	25.9	22.7	17.9	22.1	20.7	21.2
4	4.5	4.9	3.6	6.2	9.6	13.0	15.5	15.3	14.9	10.6	15.0	15.3	9.2	9.8	12.9	14.6	14.3
5	3.8	3.8	3.4	4.3	8.0	11.3	18.7	12.7	15.7	10.2	14.9	11.3	6.7	7.0	11.2	15.1	13.7
6	0.4	0.6	0.3	1.0	1.7	2.8	5.6	3.6	5.9	2.3	2.9	3.6	1.8	3.0	3.6	9.1	5.4
7	0.1	0.6	0.2	0.4	1.3	1.6	2.0	1.7	2.4	1.3	1.6	1.3	0.8	1.5	1.8	5.2	3.6
8	0.1	0.0	0.2	0.2	0.6	0.7	0.8	0.7	0.7	0.4	0.3	0.2	0.2	0.7	0.8	1.8	0.8
9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3	0.0
10 Дуже добра	1.9	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	1.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4	0.1	0.3	0.3	0.5
Не відповіділи	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.0	0.2
Середній бал*	1.6	1.4	1.3	1.7	2.2	2.6	3.4	2.9	3.0	2.5	2.8	2.8	2.2	2.1	2.7	3.4	3.0

* Середній бал розраховано для 11-ти бальної шкали, де 0 – означає «ситуація дуже погана», а 10 – «ситуація дуже добра». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він є до 10), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

а3г. Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) малі підприємства?

	2017	2020
Ні	15.4	14.9
Скоріше ні	13.2	13.7
Важко відповісти	14.2	21.5
Скоріше так	34.8	30.0
Так	22.1	19.7
Не відповіділи	0.3	0.2

а4г. Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства?

	2017	2020
Ні	32.0	30.6
Скоріше ні	24.9	24.3
Важко відповісти	16.3	23.0
Скоріше так	18.5	14.3
Так	8.2	7.4
Не відповіли	0.1	0.4

а5г. Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?

	2017	2020
Ні	33.4	36.0
Скоріше ні	19.4	15.0
Важко відповісти	14.0	20.7
Скоріше так	21.6	16.1
Так	11.6	11.8
Не відповіли	0.0	0.4

а7. Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2019	2020
Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок	6.5	6.1	4.7	6.6	5.3	6.1	8.1	9.0	12.7	11.5	14.2	12.1	8.1
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46.1	45.5	49.5	49.9	48.4	42.4	41.3	48.9	49.4	51.4	46.6	48.1	40.3
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29.3	31.6	29.6	28.8	31.6	33.4	27.2	26.1	24.8	25.8	28.0	26.6	25.0
Важко сказати	17.8	16.5	14.6	13.7	13.8	16.3	16.8	14.4	12.3	10.9	10.3	13.2	23.1
Не відповіли	0.3	0.3	1.6	1.0	0.8	1.8	6.6	1.6	0.8	0.4	0.9	0.0	3.5

а6г. Як Ви ставитесь до існування в Україні малих приватних підприємств?

	2017	2020
Негативно	5.0	4.2
Скоріше негативно	6.6	5.9
Важко відповісти	10.4	18.3
Скоріше позитивно	39.3	33.4
Позитивно	38.6	38.0
Не відповіли	0.1	0.2

а7г. Як Ви ставитесь до існування в Україні великих приватних підприємств?

	2017	2020
Негативно	15.5	12.3
Скоріше негативно	16.5	16.5
Важко відповісти	14.2	21.6
Скоріше позитивно	30.1	26.2
Позитивно	23.6	22.9
Не відповіли	0.2	0.5

а8г. Як Ви ставитесь до існування в Україні приватної землі?

	2017	2020
Негативно	19.6	20.5
Скоріше негативно	15.8	13.6
Важко відповісти	16.9	25.7
Скоріше позитивно	27.1	19.9
Позитивно	20.5	19.8
Не відповіли	0.2	0.5

а9г. Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств?

	2017	2020
Так	12.8	6.1
Скоріше так	10.4	10.3
Важко відповісти	14.1	22.4
Скоріше ні	32.0	25.2
Ні	30.1	35.7
Не відповіли	0.5	0.3

a10г. Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?

	2017	2020
Так	29.9	22.3
Скоріше так	24.6	25.8
Важко відповісти	16.2	23.2
Скоріше ні	16.3	14.6
Ні	12.3	13.8
Не відповіли	0.7	0.3

a11г. Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?

	2017	2020
Так	25.4	21.2
Скоріше так	18.1	16.1
Важко відповісти	20.3	26.8
Скоріше ні	18.4	16.1
Ні	17.1	19.4
Не відповіли	0.7	0.4

a9. Чи хотіли б Ви відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо)?

	2004	2005	2008	2010	2012	2014	2016	2020
1. Ні	27.9	31.7	30.8	29.1	28.4	28.4	26.8	31.2
2. Скоріше ні	13.8	9.6	10.1	11.6	9.2	12.6	9.8	15.7
3. Важко сказати	16.7	14.8	13.5	13.4	13.1	13.3	12.7	13.4
4. Скоріше так	20.7	16.5	16.7	16.8	18.7	19.1	20.0	18.6
5. Так	20.6	27.3	28.9	29.0	30.6	26.3	30.6	18.5
Вже маю власний бізнес	–	–	–	–	–	–	–	2.5
Не відповіли	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1
Середній бал*	2.9	3.0	3.0	3.1	3.0	3.2	2.9	2.8

* Середній бал розраховано для 5-ти бальної шкали, де 1 – відображало повне небажання, а 5 – однозначне бажання відкриття своєї справи. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим більш вираженим є бажання відкрити власну справу. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей). В даних за 2020 рік середній бал розраховано без врахування тих, хто вже має власний бізнес.

а12г. Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?

	2017	2019	2020
Повне право власності (із правом продажу)	27.3	34.3	37.4
Пожиттєве користування, що усталюється, але без права продажу	23.6	25.1	19.2
Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям	21.4	15.4	11.3
Державна власність на усі землі	17.6	12.8	16.3
Важко відповісти	10.0	12.4	15.8
Не відповіли	0.1	0.0	0.0

ф14. З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіпнулися Ви особисто або члени Вашої сім'ї?

	2020
Я був звільнений з роботи	2.9
Член(и) моєї сім'ї був(ли) звільнені з роботи	6.2
Я залишився без заробітку під час карантину	17.1
Член(и) моєї сім'ї залишився(лися) без заробітку під час карантину	19.4
Виплата в повному обсязі заробітної плати (пенсії)	12.6
Невиплата заробітної плати (пенсії)	4.0
Труднощі з поверненням власного депозиту (вкладу) з банку	2.2
Труднощі з погашенням банківського кредиту	8.1
Скорочення споживання продуктів харчування	26.8
Обмеження покупок одягу, взуття, інших речей	33.1
Труднощі з отриманням необхідного лікування і придбанням ліків	24.8
Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету	28.5
Інше	6.1
Не відповіли	0.4

Б4. Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2018	2020
Клуб за інтересами	2.0	1.6	1.3	2.5	1.2	1.7	1.8	1.7	2.2	1.1	1.0	1.8	1.6	2.4	3.1	1.7
Політична партія	0.7	0.5	0.9	0.8	2.2	1.9	2.5	4.6	2.8	3.0	1.4	2.2	1.4	1.4	1.1	1.7
Суспільно-політичний рух	0.4	0.4	0.4	0.2	0.7	0.6	0.4	0.8	0.7	0.4	0.3	0.3	0.9	0.6	1.1	0.2
Екологічний рух	1.3	0.9	1.5	1.1	2.0	1.3	1.1	0.9	0.7	1.1	0.9	1.1	0.6	1.2	1.1	0.8
Громадська організація, фонд, асоціація	0.9	0.6	0.6	0.8	0.7	0.7	0.7	0.9	1.3	1.2	0.7	0.6	1.1	1.9	1.7	1.4
Нетрадиційна профспілка	3.3	1.0	1.4	1.5	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.3	0.1	-
Профспілка (традиційна або альтернативна / незалежна)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.3
Творча спілка	1.2	0.4	0.7	0.6	0.4	0.5	0.8	0.5	0.8	0.4	0.4	0.8	0.7	1.1	1.2	0.7
Спортивний клуб, товариство	3.2	2.7	2.7	2.8	2.0	2.1	1.9	1.8	2.4	3.0	1.4	2.5	1.4	2.8	3.6	2.1
Об'єднання за фахом (професійне об'єднання)	2.7	2.3	2.0	2.9	2.8	2.9	3.3	1.9	2.6	2.6	1.5	2.0	1.8	2.8	1.7	0.9
Студентське товариство, молодіжна організація	1.7	1.6	1.4	2.0	1.8	1.4	1.3	1.3	1.6	2.0	0.9	1.5	1.1	1.4	1.6	1.1
Релігійна організація, церковна громада	3.0	3.3	3.9	5.2	4.0	4.2	3.8	2.6	2.8	3.6	1.1	2.6	2.7	4.6	2.9	2.6
Об'єднання фермерів	0.7	0.2	0.3	0.7	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.4	0.3	0.6	0.2	0.3	1.0	0.4
Інша організація, об'єднання, рух	0.7	1.1	0.6	1.0	0.9	0.7	0.8	0.8	0.7	0.7	1.1	0.8	1.2	1.6	1.1	0.4
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82.2	86.7	86.6	82.9	83.9	83.8	83.7	83.6	83.3	83.6	87.0	85.9	86.9	82.1	83.1	85.0
Не відповіли	0.9	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	3.6	0.1	0.2	0.1	0.0	0.0

* Можливо було обирати будь-яку кількість варіантів відповіддей водночас.

в6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ні	14.7	14.3	18.0	13.2	21.2	21.1	13.5	16.5	12.2	30.1	25.5	31.6	38.0	37.1	29.9	21.7	21.1
Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	20.3	18.3	19.4	23.4	18.4	16.8	16.8	13.0	20.3	14.5	23.6
Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	66.2	65.1	68.3	46.3	56.1	51.2	45.2	49.8	49.8	63.8	55.2
Не відповіли	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.8	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1

в7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	25.3	38.3	30.3	49.1	43.3	50.8	59.2	54.4	49.3	22.3	35.1
Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	32.0	28.5	34.4	30.8	30.1	25.7	22.0	21.4	30.6	26.8	36.3
Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	42.7	33.0	35.2	19.9	26.6	22.3	18.7	24.0	20.1	50.9	28.3
Не відповіли	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.3

в8. Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ні	29.8	31.3	39.7	42.7	50.8	42.6	46.0	42.9	46.3	43.9	41.1	37.8	44.6	38.8	38.2	34.5	34.5
Важко сказати	33.7	36.7	32.6	30.9	25.9	33.8	31.4	30.5	32.2	32.8	30	25.1	28.2	25.8	32.9	38.6	38.6
Так	36.1	32.0	27.5	26.4	22.7	23.2	22.2	25.9	21.0	22.6	28.4	35.1	26.9	34.7	28.8	26.4	26.4
Не відповіли	0.4	0.0	0.2	0.1	0.6	0.4	0.3	0.7	0.5	0.7	0.6	2.0	0.3	0.7	0.0	0.0	0.5

в9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	23.4	39.5	33.1	46.8	43.8	47.1	56.6	52.2	48.8	24.6	36.6
Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	33.7	30.5	36.9	34.1	34.9	27.0	25.1	23.7	31.1	29.3	36.3
Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	42.9	29.8	29.9	18.7	21.2	23.6	18.0	24.0	20.1	46.1	26.8
Не відповіли	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	2.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.3

e12. Хто з цих політиків, на Вашу думку, за своїми особистими та професійними якостями є найбільш гідним для того, щоб бути Президентом України?

	2020
Анатолій Гриценко	4.2
Володимир Зеленський	18.8
Ігор Смиршко	4.2
Олег Ляшко	1.8
Петро Порошенко	8.4
Юлія Тимошенко	5.6
Юрій Бойко	8.7
Інший	2.2
Таких політиків в Україні нема	14.8
Важко сказати	31.1
Не відповіли	0.2

b11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л.Кучми / В.Ющенка / В.Януковича / П.Порошенка / В.Зеленського на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2005	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	Л.Кучма				В.Ющенко				В.Янукович				П.Порошенко				В.Зеленський	
1 Найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	23.3	21.9	9.8	22.3	25.1	15.9	24.4	33.7	33.3	30.4	37.1	16.7
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	6.2	11.0	11.2	7.2	15.1	12.8	7.2	10.3	14.5	14.8	15.9	13.2	9.4
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	18.1	16.9	14.7	18.2	17.3	11.6	15.4	17.2	17.8	17.3	12.9	15.2
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	11.5	13.5	10.3	14.4	11.5	11	11.7	11.1	9.6	13.1	8.3	12.3
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	14.5	14.8	19.2	14.1	15.1	19.3	15.5	10.4	9.4	10.1	9.2	16.4
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	6.2	7.5	6.6	4.9	5.4	8	8.0	5.2	5.1	4.6	5.9	8.9
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	5.7	7.3	9.7	3.9	5.2	8.4	7.8	4.3	4.2	4.9	5.5	9.0
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	4.4	4.2	8.4	3.5	3.6	9	3.6	2.5	2.9	2.4	5.0	5.6
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	1.6	0.7	4.1	1.3	1.4	3	1.5	0.5	1.2	0.7	1.8	2.7
10 Найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	3.6	1.9	8.7	2.2	2.3	5.9	1.3	0.5	1.6	0.6	1.1	3.7
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	0.2	0.1	1.4	0.2	0.3	0.6	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1
Середній бал*	3.0	4.0	3.0	3.2	2.7	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6	4.7	3.8	3.0	3.1	3.1	3.2	4.4

* Середній бал розраховувався для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які відповіли на дане запитання.

в12. Яку оцінку Ви б дали діяльності Б.Сльцина / В.Путіна / Д.Медведєва на посаді Президента Росії, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998		2000		2002		2004		2006		2008		2010		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2020	
	Б.Сльцин				В.Путін				Д. Медведєв				В.Путін																	
1 Найнижча оцінка	17.3	20.8	2.1	2.9	6.3	3.1	4.4	7.5	5.7	48.5	45.0	42.1	49.1	35.0	38.4															
2	10.6	14.2	1.6	2.7	3.3	1.5	3.4	6.2	5.3	10.1	11.1	11.2	11.2	11.0	9.3															
3	18.3	19.0	4.7	4.8	5.8	3.8	6.2	10.2	7.2	6.4	8.6	9.4	8.4	10.2	9.1															
	13.4	12.3	8.9	7.1	7.8	4.0	6.3	10.6	9.9	3.8	5.9	6.9	6.9	7.7	6.1															
5	18.3	15.5	17.0	16.3	16.4	13.2	17.3	21.7	20.4	7.6	11.0	9.0	8.2	11.2	10.0															
6	7.4	6.7	11.0	10.3	10.2	7.8	7.4	10.2	10.6	3.1	4.4	5.9	3.3	5.8	4.6															
7	4.8	3.9	10.5	12.2	11.2	11.9	11.2	11.5	12.6	3.4	4.0	3.6	3.8	5.6	6.4															
8	4.4	3.6	15.4	15.1	13.7	15.8	15.4	9.5	12.1	4.9	3.6	3.8	3.3	6.1	5.7															
9	1.3	0.8	8.4	8.9	7.8	11.2	8.7	5.0	6.0	2.4	1.7	2.2	1.6	2.5	4.2															
10 Найвища оцінка	1.2	1.0	18.1	18.8	15.9	26.8	18.1	6.2	9.5	9.2	3.8	5.4	3.9	4.7	5.8															
Не відповіли	3.0	2.2	2.5	0.8	1.6	0.9	1.6	1.6	0.7	0.6	1.0	0.4	0.3	0.3	0.4															
Середній бал*	3.9	3.5	6.8	6.7	6.3	7.3	6.6	5.3	5.8	3.4	3.1	3.3	2.9	3.7	3.7															

* Середній бал розраховується для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

в13. Яку оцінку Ви б дали діяльності О.Лукашенка на посаді Президента Білорусі, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998		2000		2002		2004		2006		2008		2010		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2020	
	1 Найнижча оцінка	11.2	16.3	9.5	7.7	9.9	3.7	2.3	7.3	3.4	6.8	5.3	6.6	7.6	6.3	20.1														
2	9.2	10.4	6.5	6.1	5.6	2.5	1.8	4.7	4.1	4.1	3.3	3.6	5.1	3.5	8.2															
3	14.3	13.3	8.8	9.4	6.3	4.8	2.4	6.6	6.1	6.1	6	6.7	8.1	5.4	8.1															
4	11.5	10.3	8.7	11.1	7.4	5.6	3.8	6.8	7.1	7.5	6.2	8.3	8.8	8.2	6.9															
5	15.4	15.5	16.1	20.2	10.2	15.5	13.3	15.2	15.9	15.5	14.4	15.4	15.7	16.6	12.8															
6	6.4	6.9	7.1	8.8	7.5	8.4	6.9	9.1	8.3	6.8	9	10.6	7.9	8.1	7.0															
7	5.3	6.2	7.9	8.1	9.1	11.1	8.9	10.6	10.3	9.7	12.2	11.6	11.8	12.7	7.0															
8	7.6	7.1	7.8	8.4	10.7	14.4	14.8	12.0	12.9	11.3	13.8	12.8	12.8	13.8	11.3															
9	3.9	2.5	5.6	5.2	8.5	9.8	12.8	9.4	11.4	7.8	10	8.3	7.9	9.3	7.3															
10 Найвища оцінка	9.1	8.1	18.7	13.0	23.2	22.6	31.4	16.9	19.7	23.9	19	15.9	13.9	16.0	11.0															
Не відповіли	6.1	3.3	3.1	1.9	1.5	1.6	1.4	1.4	0.8	0.7	0.7	0.2	0.4	0.2	0.3															
Середній бал*	4.9	4.6	5.8	5.6	6.3	6.9	7.6	6.3	6.7	6.5	6.6	6.3	6.0	6.4	5.1															

* Середній бал розраховується для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

б14. Яку оцінку Ви б дали діяльності Б.Клінтона / Дж.Буша / Б.Обами / Д.Трампа на посаді Президента США, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020
	Б.Клінтон							Д.Трампа							
	Дж.Буш														
1	1.6	2.3	6.5	16.8	16.2	13.8	2.9	4.2	3.8	9.4	11.0	7.1	15.3	10.2	8.4
2	0.9	1.6	4.7	8.9	7.1	6.8	2.0	4.3	2.8	4.2	5.2	4.9	10.9	6.8	6.6
3	2.9	2.5	9.0	13.0	13.1	8.7	5.1	7.6	6.1	6.6	7.2	7.8	15.6	11.9	11.9
4	3.3	3.8	6.7	9.8	9.0	6.9	7.4	9.1	7.6	7.9	7.4	8.9	13.8	12.4	11.1
5	10.5	10.3	16.2	18.6	16.5	18.0	25.9	24.4	23.6	17.2	15.9	17.2	21.5	22.8	24.1
6	6.8	6.2	8.3	8.2	8.4	7.8	12.2	10.8	10.9	8.8	10.5	9.6	7.9	11.7	8.8
7	9.9	9.1	10.0	7.0	7.9	9.5	12.3	11.8	14.1	10.6	13.4	11.7	5.4	8.6	10.4
8	20.7	21.1	11.2	7.1	8.0	11.0	13.1	11.3	12.7	14.7	12.6	13.2	3.1	7.3	9.1
9	15.1	13.9	8.3	3.3	4.5	7.2	8.2	7.6	8.4	9.1	8.2	9.4	2.6	3.6	4.1
10	22.9	25.7	15.3	5.7	7.2	8.3	8.4	6.8	8.7	10.7	7.8	10.0	3.2	4.5	5.1
Не відповіли	5.4	3.5	3.8	1.6	2.2	1.9	2.5	2.2	1.4	1.0	0.7	0.2	0.7	0.3	0.4
Середній бал*	7.6	7.6	6.1	4.6	4.8	5.3	6.2	5.8	6.1	5.9	5.7	5.9	4.2	4.9	5.1

* Середній бал розраховується для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

б16. Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	Благополучна	0.9	3.2	2.7	3.3	2.1	1.3	1.9	1.9	0.9	0.2	0.8	0.9	0.8	1.9	3.5
Спокійна	8.2	25.7	16.0	17.9	12.2	8.3	19.3	15.2	14.2	1.9	1.8	5.6	5.1	5.7	16.8	11.1
Напружена	50.3	45.9	55.3	55.3	64.0	64.9	61.1	58.4	57.8	40.8	47.5	52.5	56.8	59.0	60.4	61.6
Критична, небезпечна	33.9	13.6	14.8	11.1	13.3	18.6	11.1	17.2	19.3	55.4	47.9	38.5	31.8	27.8	13.5	18.6
Важко сказати	6.6	11.5	11.1	12.1	8.3	6.9	6.6	7.2	7.7	1.6	1.1	2.3	4.9	5.6	5.8	7.6
Не відповіли	0.1	0.0	0.2	0.3	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.8	0.2	0.6	0.0	0.0	0.1

b22. Як Ви ставитесь до співпраці України з Міжнародним валютним фондом?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Скоріше негативно	23.0	29.1	17.9	19.6	18.2	18.4	32.4	32.9	22.4	24.0	34.7	36.6	36.8	29.8	40.1
Важко сказати	40.9	41.8	46.6	48.6	49.3	44.7	43.6	43.1	40.6	30.9	33.0	31.9	37.4	36.4	39.5
Скоріше позитивно	36.0	28.6	34.9	31.8	32.2	36.7	23.6	23.6	36.4	44.3	32.1	31.1	25.7	33.8	20.2
Не відповіли	0.1	0.5	0.6	0.0	0.3	0.2	0.4	0.4	0.6	0.9	0.0	0.4	0.0	0.0	0.2

b23. В 2017 році для громадян України було запроваджено безвізовий режим до країн ЄС. Як Ви скористались цією можливістю?*

	2018	2019	2020
Подорожував країнами ЄС	7.6	14.4	10.8
Їздив до своїх родичів і друзів	5.4	9.7	7.7
Шукав у цих країнах можливість працевлаштуватись	4.7	8.2	6.4
Їздив на навчання	0.5	0.9	0.7
Їздив на професійні заходи (конференції, круглі столи, виставки тощо)	1.1	1.9	1.4
Інше	–	0.1	1.0
Жодною з цих можливостей не скористався	81.9	71.3	75.7
Не відповіли	0.0	0.0	0.3

* Можливо було обрати будь-яку кількість варіантів відповіді водночас.

b24. 1. Оцініть пріоритетність міжнародного співробітництва для України з Європейським Союзом.

	2019	2020
Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати	14.4	12.3
Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	42.6	25.9
Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	30.9	43.5
Важко сказати	12.1	18.1
Не відповіли	0.0	0.2

b24.2. Оцініть пріоритетність міжнародного співробітництва для України з Російською Федерацією.

	2019	2020
Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати	38.3	45.0
Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	35.1	21.0
Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	13.4	16.0
Важко сказати	13.2	17.7
Не відповіли	0.0	0.3

Оцініть пріоритетність міжнародного співробітництва для України з ...

	Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати	Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від завдань, які вирішуються	Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	Важко сказати	Не відповіли
b24.3 ... Туреччиною	10.2	43.7	19.6	26.2	0.3
b24.4 ... групою таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ)	10.4	39.7	21.3	28.2	0.4
b24.5 ... з групою таких країн, як Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина (Вишеградська група)	7	34.3	33.3	24.9	0.5
b24.6 ... групою таких країн як Естонія, Латвія та Литва (Балтійська асамблея)	8.9	30.6	34.7	25.3	0.5
b24.7 ... Сполученими Штатами Америки	12.9	27.7	35.3	23.6	0.5

b25.1. Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з НАТО?

	2019	2020
Таке співробітництво не можна допускати	26.2	23.4
Таке співробітництво є необхідним	49.7	49.2
Важко сказати	24.1	27.3
Не відповіли	0.0	0.1

b25.2. Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з Російською Федерацією?

	2019	2020
Таке співробітництво не можна допускати	64.2	55.5
Таке співробітництво є необхідним	16.5	17.5
Важко сказати	19.3	26.7
Не відповіли	0.0	0.3

b25.3 Як Ви ставитесь до ідеї військового співробітництва з групою таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ)?

	2020
Таке співробітництво не можна допускати	17.3
Таке співробітництво є необхідним	29.6
Важко сказати	52.8
Не відповіли	0.3

b26.1. Оцініть політику Європейського Союзу стосовно України на даному етапі.

	2019	2020
Інтереси України не враховуються	23.9	23.8
Інтереси України враховуються частково	47.3	40.0
Враховується більшість інтересів України	16.1	21.2
Важко сказати	12.7	14.8
Не відповіли	0.0	0.2

b26.2. Оцініть політику Російської Федерації стосовно України на даному етапі.

	2019	2020
Інтереси України не враховуються	59.4	62.8
Інтереси України враховуються частково	17.1	17.1
Враховується більшість інтересів України	5.9	4.9
Важко сказати	17.6	14.9
Не відповіли	0.0	0.3

Оцініть політику наведених нижче країн або їх об'єднань по відношенню до України на даному етапі.

	Інтереси України не враховуються	Враховується менша частина інтересів України	Враховується більшість інтересів України	Важко сказати	Не відповіли
b26.3 ... Туреччини	21.3	34.5	11.1	32.7	0.4
b26.4 ... Групи таких країн як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ)	19.3	31.9	12.6	35.7	0.5
b26.5 ... Групи таких країн як Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина (Вишеградська група)	16.8	36.9	16.6	29.3	0.4
b26.6 ... Групи таких країн як Естонія, Латвія та Литва (Балтійська асамблея)	17.9	29.8	21.8	30.1	0.4
b26.7 ... Сполучених Штатів Америки	23	35.6	16.9	24.2	0.3

b27.1. Як Ви ставитесь до того, щоб Європейський Союз впливав на внутрішньополітичне життя України?

	2019	2020
Цей вплив є руйнівним для України	30.0	19.2
Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	38.1	32.1
Цей вплив піде Україні на користь	23.3	34.7
Важко сказати	8.6	13.9
Не відповіли	0.0	0.1

b27.2. Як Ви ставитесь до того, щоб Російська Федерація впливала на внутрішньополітичне життя України?

	2019	2020
Цей вплив є руйнівним для України	70.2	55.5
Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	17.9	21.4
Цей вплив піде Україні на користь	7.0	8.2
Важко сказати	4.9	14.6
Не відповіли	0.0	0.3

b27. Як Ви ставитеся до того, щоб ...

	Цей вплив є руйнівним для України	Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	Цей вплив піде Україні на користь	Важко сказати	Не відповідли
b27.3 ... Туреччина впливала на внутрішньополітичне життя України?	13.5	41.3	14.4	30.6	0.2
b27.4 ... група таких країн, як Грузія, Азербайджан і Молдова (ГУАМ), впливала на внутрішньополітичне життя України?	13.5	37.2	16	32.9	0.4
b27.5 ... група таких країн як Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина (Вишеградська група), впливала на внутрішньополітичне життя України?	11.1	36.9	24.2	27.4	0.4
b27.6 ... група таких країн як Естонія, Латвія та Литва (Балтійська асамблея), впливала на внутрішньополітичне життя України?	12.2	30.1	29.4	28	0.3
b27.7 ... Сполучені Штати Америки впливали на внутрішньополітичне життя України?	18.7	32.8	25.3	23	0.2

b28. Як Ви оцінюєте діяльність ... ?

	Зовсім негативно	Скоріше негативно	Важко відповісти	Скоріше позитивно	Цілком позитивно	Не відповіли
b28.1 ... Кабінету Міністрів України	30.0	34.7	23.8	10.4	1.0	0.1
b28.2 ... Верховної Ради України	33.2	35.7	21.8	8.5	0.7	0.1
b28.3 ... депутата Верховної Ради від Вашого округу	25.3	27.4	32.5	13.0	1.6	0.2
b28.4 ... судової системи України	37.9	28.7	25.8	6.3	1.1	0.2
b28.5 ... обласної державної адміністрації	19.2	23.2	39.5	16.3	1.6	0.2
b28.6 ... районної адміністрації, мера/голови ОТГ Вашого населеного пункту	16.7	20.3	30.0	27.5	5.3	0.2

б30. У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?*

	2019	2020
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22.8	17.8
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	12.5	8.9
Носив символіку політичного характеру	3.8	1.8
Не купував певні товари з політичних міркувань	11.2	8.0
Переаховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	7.9	8.3
Забезпечував необхідними матеріалами, препаратами або приладами медиків та хворих на коронавірус COVID-19	-	1.4
Брав участь у добровільних акціях	7.8	5.8
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в Інтернеті	3.7	3.1
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	2.7	2.2
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	3.2	-
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	3.3	2.6
Брав участь у протестних акціях	2.0	1.8
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	3.8	-
Брав участь у роботі громадських організації, соціальних рухів, партій	3.9	1.9
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів ООС (АТО), допомагав медикам та хворим під час пандемії	2.6	1.2
Інше	0.1	2.1
У жодному із таких заходів участі не брав	59.1	65.2
Не відповідає	0.1	0.2

* Можливо було обирати будь-яку кількість варіантів відповіді водночас.

sb1. Наскільки залежно (від зовнішнього впливу) чи самостійно Україна як держава діє в наступних напрямках:

	Майже завжди залежно	Частіше залежно, ніж самостійно	Важко сказати, чи самостійно чи залежно	Частіше самостійно, ніж залежно	Майже завжди самостійно	Не відповіли
sb1.1 Зовнішня політика, міждержавні відносини	33.7	32.5	24.1	8.1	1.5	0.1
sb1.2 Культурне життя	6.2	16.9	31.2	33.2	12.4	0.1
sb1.3 Економічні реформи	27.5	34.1	25.8	9.7	2.8	0.1
sb1.4 Внутрішньополітичне життя	18.2	32.3	29.0	16.8	3.6	0.1
sb1.5 Розвиток промисловості	18.5	29.4	33.2	15.4	3.4	0.1
sb1.6 Підтримка малого та середнього бізнесу	10.2	24.3	40.0	21.2	4.1	0.2
sb1.7 Забезпечення громадського порядку	8.5	18.2	33.9	30.8	8.5	0.1
sb1.8 Оборонна політика, питання війни і миру	30.1	31.1	24.3	11.0	3.4	0.1
sb1.9 Соціальна підтримка вразливих верств населення	15.0	22	36.7	19.4	6.8	0.1
sb1.10 Боротьба з корупцією	27.6	22.5	31.7	13.3	4.8	0.1
sb1.11 Реформування системи охорони здоров'я	26.5	27.8	29.6	13.0	3.0	0.1
sb1.12 Virішення проблем міграції населення	16.5	24.2	40.6	13.4	5.2	0.1
sb1.3 Забезпечення прав і свобод громадян	12.3	20.9	37.8	22.2	6.6	0.2
sb1.4 Співробітництво з міжнародними організаціями	23.1	28.3	32.2	12.3	3.9	0.2
sb1.15 Регулювання релігійного життя в країні	12.3	19.5	40.0	19.3	8.8	0.1

Правова свідомість і соціальний протест

с4. Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Малоймовірно	40.1	47.6	53.6	56.5	54.7	53.8	62.5	59.4	59.1	38.8	42.6	50.4	55.6	47.9	62.2	54.2
Важко сказати	22.6	28.7	25.0	21.2	19.3	19.9	19.3	18.8	20.6	26.4	21.0	20.3	17.7	23.0	23.0	27.0
Досить ймовірно	37.0	23.7	20.7	22.2	26.1	26.2	18.1	21.6	20.2	34.7	36.0	29.3	26.4	29.1	14.8	18.7
Не відповіли	0.3	0.0	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1	0.4	0.0	0.3	0.0	0.0	0.1

с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Скоріше за все, ні	35.4	43.6	41.7	48.2	45.8	46.3	50.1	48.1	52.6	43.4	50.7	47.2	56.4	45.0	58.7	58.9
Важко сказати	29.1	31.0	28.1	23.7	23.5	24.0	21.4	25.0	25.1	26.9	23.5	25.7	21.4	25.9	23.9	26.2
Скоріше за все, так	35.2	25.4	29.7	28.0	30.7	29.5	28.3	26.8	22.0	29.6	25.4	27.0	21.1	29.1	17.4	14.8
Не відповіли	0.4	0.0	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1	0.4	0.1	1.1	0.0	0.0	0.1

сб. У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, що Ви самі готові взяти в них участь?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020
Учась у передвиборчих кампаніях	15.5	13.7	15.4	20.1	16.5	—	20.3	25.7	20.2	20.2	23.6	24.9	22.4	21.4	25.2	22.9	23.2
Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	12.7	16.9	17.4	15.6	21.8	22.4	25.4	26.7	26.2	25.8	23.6	27.1	30.0	32.7	29.9	23.4
Законні мітинги і демонстрації	16.6	15.2	22.4	19.9	20.0	19.2	27.9	24.7	26.2	26.5	26.7	31.7	33.7	30.5	29.1	30.2	20.6
Порожнення страйком	7.9	7.4	9.1	6.7	5.2	3.8	5.2	5.4	5.5	6.6	8.7	5.5	7.2	6.2	6.1	7.3	3.9
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	6.6	7.5	7.2	5.2	2.7	5.0	6.1	6.3	6.9	9.5	8.8	8.4	7.1	6.5	7.1	5.6
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.2	4.4	3.3	2.6	1.3	2.6	2.6	3.1	4.4	6.1	4.6	4.9	4.8	3.3	5.9	2.4
Незаконні страйки	1.6	1.9	2.5	2.4	1.1	0.9	1.8	1.7	2.8	3.1	4.9	2.7	2.8	2.9	2.6	2.6	1.4
Голодування протесту	2.0	2.9	3.4	2.6	1.7	1.5	2.3	2.1	2.4	1.8	4.5	1.9	2.7	1.8	1.2	1.7	1.3
Пікетування державних установ	4.4	5.9	7.7	6.5	5.6	5.1	7.1	7.3	8.4	8.8	9.9	10.2	10.7	9.2	6.8	5.9	4.7
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	0.9	2.0	1.7	1.0	1.6	1.2	1.7	3.1	4.0	4.9	3.1	2.8	2.1	2.2	1.8	1.4
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	1.6	2.7	2.4	1.7	—	1.0	1.3	1.4	2.0	1.9	2.4	1.7	1.6	1.2	1.3	0.8
Інше	1.1	0.7	1.2	1.1	0.8	1.2	1.0	0.9	0.5	0.2	0.3	0.9	0.6	0.4	0.4	0.2	0.4
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щоб я взяв(ла) в них участь	31.9	33.5	29.8	34.2	37.1	36.6	31.2	34.1	33.6	31.9	32.2	29.6	30.4	34.3	36.1	31.8	32.9
Важко сказати	29.8	33.3	30.5	26.9	21.9	19.0	18.5	17.3	16.4	18.4	17.2	17.9	11.3	11.0	7.7	13.9	22.5
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.0	0.1	0.2	0.0	0.1	0.6	0.0	0.0	0.0	0.1

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

Суспільна мораль, конфлікти й довіра

Люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства). Ми зібрали деякі, найбільш поширені висловлювання людей. Відмітьте, будь-ласка, кожну думку — згодні Ви з нею чи ні.

d1.1 Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	84.8	80.9	71.9	76.1	79.9	77.1	80.5	88.7	87.1	81.0	81.3
Не згоден	9.4	10.3	18.8	15.9	12.5	13.5	10.2	7.2	7.9	11.8	11.0
Не знаю	5.5	8.5	9.3	7.9	7.4	9.4	9.1	4.0	4.8	7.2	7.6
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1

d1.2 Чого сьогодні нам не вистачає, так це справжньої дружби, як було раніше, — на все життя

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	71.6	64.6	68.2	63.6	67.6	66.6	70.0	65.9	66.6	61.4	59.6
Не згоден	17.5	22.4	21.3	24.5	21.9	21.7	18.9	23.3	24.3	26.6	27.6
Не знаю	10.6	12.7	10.4	11.8	10.3	11.8	10.8	10.6	9.0	12.0	12.4
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.4

d1.3 За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	78.5	78.3	68.4	76.2	75.7	74.0	76.0	73.1	72.2	69.5	66.9
Не згоден	14.8	14.4	23.2	16.6	17.0	18.0	15.8	20.1	22.3	22.2	23.4
Не знаю	6.4	6.9	8.4	7.2	7.1	7.9	8.1	6.7	5.3	8.3	9.5
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2

d1.4 Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	80.3	79.8	67.8	73.9	76.9	73.4	75.9	70.2	70.4	67.1	66.3
Не згоден	14.4	12.7	21.3	17.1	16.5	16.8	13.9	20.6	21.2	23.7	21.7
Не знаю	4.9	7.0	10.7	9.0	6.6	9.7	10.0	8.9	8.2	9.2	11.8
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.3	0.2	0.0	0.2

d1.5 Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	88.1	89.7	79.3	82.1	85.7	83.8	84.9	75.9	75.7	73.6	72.5
Не згоден	7.7	6.0	13.1	11.1	8.3	8.6	6.8	14.6	15.5	17.3	16.0
Не знаю	3.8	4.3	7.6	6.8	5.9	7.6	7.9	9.3	8.6	9.2	11.2
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.3	0.2	0.2	0.0	0.3

d1.6 Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірять

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	81.8	87.7	76.3	77.2	78.6	80.6	80.3	72.6	76.1	74.2	73.7
Не згоден	11.5	7.3	16.4	15.8	14.1	11.8	11.1	18.5	16.3	17.8	16.7
Не знаю	6.3	4.8	7.1	6.9	7.2	7.6	8.4	8.7	7.5	8.0	9.4
Не відповіли	0.3	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.0	0.2

d1.7 Я часто не розумію, що до чого; почуваюся ніяково

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	49.0	51.8	43.6	45.4	49.1	45.7	46.5	46.8	50.2	46.2	42.5
Не згоден	39.8	34.3	41.3	42.8	39.3	40.5	37.9	39.6	38.8	39.8	44.5
Не знаю	10.7	13.6	14.8	11.6	11.4	13.7	15.3	13.1	10.8	14.1	12.7
Не відповіли	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	0.1	0.3	0.5	0.2	0.0	0.3

d1.8 Раніше люди краще почувалися, бо кожен знав, як вчинити правильно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018	2020
Згоден	66.3	71.9	60.9	62.1	66.0	65.6	68.6	62.4	63.5	61.2	58.1	64.1	65.0	59.9	57.6
Не згоден	21.9	15.8	26.2	25.5	21.9	21.5	17.9	20.8	19.6	20.6	22.2	24.4	23.0	26.1	27.0
Не знаю	11.4	12.0	12.8	12.4	11.9	12.8	13.1	16.7	16.8	17.8	19.3	11.2	12.0	14.0	15.2
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.1	0.4	0.4	0.3	0.0	0.0	0.2

d1.9 Мені здається, інші краще за мене розбираються, що правильно, а що — ні

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	37.0	35.4	33.5	29.7	32.9	29.4	31.8	31.3	33.1	31.9	29.4
Не згоден	44.1	42.0	47.7	52.6	49.6	53.4	50.2	50.6	52.3	52.5	54.6
Не знаю	18.6	22.5	18.6	17.8	17.3	16.9	17.9	17.8	14.4	15.6	15.7
Не відповіли	0.4	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.3

д2.4 Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії

	1992	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2018	2020
Згоден	52.3	40.5	42.0	49.3	58.7	65.7	62.4	63.5	61.2	63	58.5	62.5	58.2	56.0
Не згоден	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	18.7	20.8	19.6	20.6	20.7	23.1	24.4	23.2	23.4
Не знаю	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	15.6	16.7	16.8	17.8	16	15.3	13.1	18.7	20.4
Не відповіли	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.3	3.1	0.0	0.0	0.2

д3г. Як би Ви охарактеризували відносини, які складаються у Вас з людьми, з якими Ви постійно проживаєте.

	2020
Живу сам(а)	5.8
1 Зовсім спокійні	24.4
2	21.2
3	18.1
4	8.6
5	9.3
6	3.6
7	3.8
8	3.4
9	1.1
10 Дуже напружені	0.7
Не відповіли	0.0

d6.1 Який рівень Вашої довіри сім'ї та родичам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020
1. Зовсім не довіряю	1.3	1.9	1.5	1.5	1.1	1.9	1.1	0.4	0.6	0.7	0.4	0.3	0.8	0.8	0.7	0.8
2. Переважно не довіряю	2.3	1.2	2.2	1.1	1.6	2.8	1.4	1.2	1.1	1.7	1.3	1.7	1.6	1.1	1.6	1.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	6.9	5.1	5.9	4.3	5.3	4.6	4.2	2.5	3.2	3.1	3.6	3.1	3.9	3.0	3.7	3.2
4. Переважно довіряю	27.5	21.8	24.1	26.2	28.0	30.2	33.7	30.9	30.6	34.1	33.9	31.1	29.4	27.9	31.1	29.2
5. Цілком довіряю	59.4	70.0	65.6	66.5	63.9	60.4	59.6	64.9	64.4	60.3	60.5	63.7	63.9	67.1	63.0	65.2
Не відповіли	2.5	0.0	0.7	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.5	0.1	0.0	0.1
Середній бал*	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.6	4.6	4.5	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.6

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.3 Який рівень Вашої довіри сусідам?

	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020
1. Зовсім не довіряю	7.0	8.8	8.5	8.7	5.7	5.6	4.8	5.1	3.7	3.8	4.5	3.7	4.8	6.0
2. Переважно не довіряю	13.3	12.7	15.1	12.8	12.9	14.6	14.1	16.8	15.1	11.9	16.5	10.8	15.9	11.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.9	35.2	34.9	38.9	29.6	25.1	27.1	28.8	26.1	30.9	26.5	26.7	27.8	32.2
4. Переважно довіряю	28.2	28.3	28.3	29.3	44.6	46.5	45.5	42.5	44.9	43.9	44.3	49.1	44.1	41.5
5. Цілком довіряю	12.5	15.1	12.2	9.3	7.2	8.2	8.6	6.6	10.0	9.3	7.5	9.5	7.4	9.0
Не відповіли	3.2	0.0	0.9	0.9	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	0.6	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	3.3	3.3	3.2	3.2	3.3	3.4	3.4	3.3	3.4	3.4	3.3	3.5	3.3	3.4

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.4 Який рівень Вашої довіри колегам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2020
1. Зовсім не довіряю	5.4	6.4	6.5	6.2	4.3	4.4	3.6	3.1	2.9	3.4	3.3	3.2	3.2	2.9
2. Переважно не довіряю	10.1	9.2	10.3	11.4	9.3	11.6	9.3	9.8	8.3	10.3	11.1	8.9	11.9	8.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.3	42.4	39.8	42.7	33.7	36.3	34.9	31.5	36.5	36.2	34.1	36.0	28.4	38.0
4. Переважно довіряю	29.7	29.7	32.3	30.3	40.2	39.9	46.1	46.6	44.7	43.2	43.7	43.7	48.2	42.9
5. Цілком довіряю	7.8	12.2	9.3	7.8	11.3	7.2	5.9	8.1	7.1	5.8	7.2	8.0	7.4	7.3
Не відповіли	6.8	0.0	1.8	1.7	1.1	0.6	0.3	0.8	0.5	1.1	0.6	0.3	1.0	0.2
Середній бал*	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.4	3.5	3.5	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

d6.5 Який рівень Вашої довіри церкві та духовенству?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	13.6	18.1	16.4	15.2	11.0	10.6	8.5	7.4	6.5	9.3	9.7	8.3	10.9	8.8	12.8	12.9	14.7	10.8
2. Переважно не довіряю	13.7	13.6	15.7	14.5	12.8	12.5	11.2	10.4	10.2	12.4	15.8	13.1	13.6	14.9	17.7	18.6	15.7	16.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	32.8	33.3	32.7	30.9	33.0	32.7	30.6	26.3	26.7	26.1	26.8	30.9	24.7	26.5	17.9	28.2	23.0	35.6
4. Переважно довіряю	18.9	17.6	19.3	20.6	25.4	28.9	35.2	35.4	36.9	38.2	35.2	34.8	34.4	35.8	40.5	29.7	39.6	27.8
5. Цілком довіряю	16.7	17.4	14.6	18.0	17.4	15.1	14.3	20.2	19.4	13.5	12.1	12.7	15.4	13.9	10.7	10.6	7.0	9.6
Не відповіли	4.3	0.0	1.3	0.8	0.4	0.3	0.2	0.4	0.3	0.5	0.3	0.2	1.1	0.1	0.4	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.4	3.5	3.5	3.3	3.2	3.3	3.3	3.3	3.2	3.1	3.1	3.1

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.7 Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	13.8	19.2	12.7	10.4	10.3	10.5	9.9	12.5	10.0	8.6	7.7	18.2	22.8	19.3	18.4	18.9	14.5	15.0
2. Переважно не довіряю	22.8	20.1	19.2	20.8	20.3	24.3	22.8	24.0	23.4	25.9	20.5	27.2	28.0	31.6	31.1	35.2	29.1	30.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.7	39.2	40.7	39.4	39.2	37.0	35.8	30.3	35.9	35.4	34.7	29.4	29.5	27.7	21.8	27.6	26.7	36.7
4. Переважно довіряю	17.2	17.6	21.5	25.1	25.8	24.4	29.1	29.9	29.0	27.6	33.4	23.3	17.9	20.0	26.3	16.9	28.0	16.7
5. Цілком довіряю	2.7	4.0	4.7	3.8	3.6	3.5	2.3	3.1	1.7	2.3	3.3	1.9	1.3	1.2	1.8	1.4	1.7	1.2
Не відповіли	3.8	0.0	1.2	0.6	0.8	0.3	0.0	0.2	0.0	0.2	0.4	0.0	0.6	0.2	0.6	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.6	2.5	2.5	2.6	2.5	2.7	2.6

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.8 Який рівень Вашої довіри волонтерам?

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	7.4	5.6	8.9	8.7	7.5	6.6
2. Переважно не довіряю	10.0	12.8	11.7	14.2	11.7	16.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	23.4	28.2	23.4	30.9	25.4	39.6
4. Переважно довіряю	44.3	44.2	42.9	39.4	46.3	32.4
5. Цілком довіряю	14.3	9.0	12.8	6.7	9.1	4.9
Не відповіли	0.6	0.2	0.3	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	3.5	3.4	3.4	3.2	3.4	3.1

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.9 Який рівень Вашої довіри поліції (міліції)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	27.9	34.7	33.3	28.6	31.2	27.9	22.6	22.8	26.3	30.9	33.4	37.6	27.7	23.4	28.6	20.3	18.0
2. Переважно не довіряю	29.2	24.7	27.2	28.2	26.7	30.1	31.7	32.8	32.4	35.6	34.3	36.1	33.6	32.2	33.6	32.4	35.0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.3	26.7	26.2	30.2	28.6	27.7	32.4	30.6	27.7	24.6	25.8	19.3	26.5	21.3	25.3	26.2	33.1
4. Переважно довіряю	10.0	10.0	9.2	9.8	10.6	11.4	11.5	12.4	12.4	8.0	5.7	5.9	11.4	21.9	11.4	19.7	12.3
5. Цілком довіряю	2.8	3.8	3.3	2.6	2.6	2.8	1.8	1.2	1.1	0.8	0.8	0.6	0.7	0.9	1.1	1.4	1.5
Не відповіли	3.8	0.0	0.9	0.6	0.2	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.4	0.1	0.3	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.3	2.1	2.1	1.9	2.2	2.4	2.2	2.5	2.4

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.10 Який рівень Вашої довіри прокуратурі?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	27.7	25.4	21.2	21.7	26.9	29.9	40.8	35.7	40.6	35.0	38.1	33.8	28.5	26.5
2. Переважно не довіряю	26.5	26.9	29.3	31.4	29.5	34.8	29.3	32.1	33.9	36.6	33.6	33.2	36.7	34.4
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	32.7	37.4	35.3	32.5	27.1	22.6	27.4	18.8	22.5	18.6	24.9	22.9	32.1
4. Переважно довіряю	9.8	11.9	10.7	10.2	10.2	7.2	6.2	4.1	5.4	5.4	8.9	7.2	10.7	5.9
5. Цілком довіряю	2.4	2.8	1.4	1.3	0.8	0.8	0.9	0.7	0.8	0.3	0.3	0.9	1.2	1.0
Не відповіли	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.5	0.2	0.5	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.0	2.0	1.9	2.0	2.0	2.1	2.2	2.2

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.11 Який рівень Вашої довіри судам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	27.4	25.2	21.0	20.9	22.5	27.6	31.7	44.8	38.1	44.3	38.3	43.2	36.2	30.6	31.5
2. Переважно не довіряю	27.0	26.3	29.3	29.1	31.9	29.2	34.5	28.8	30.8	30.2	34.2	31.9	34.3	35.4	32.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.0	32.8	35.2	36.3	33.2	31.6	24.8	19.3	25.6	18.8	21.0	16.4	22.3	21.7	28.8
4. Переважно довіряю	9.6	12.5	12.6	12.0	10.5	10.4	7.5	5.7	4.6	5.5	6.0	7.5	6.3	10.8	6.6
5. Цілком довіряю	2.6	3.1	1.6	1.7	1.7	1.2	1.1	1.3	0.7	0.7	0.4	0.4	0.8	1.5	0.8
Не відповіли	0.4	0.2	0.4	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.3	0.5	0.1	0.6	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9	2.0	1.9	2.0	1.9	2.0	2.2	2.1

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.12 Який рівень Вашої довіри Президентові?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
	Л.Кравчук	Л.Кучма		В.Ющенко		В.Янукович		П.Порошенко		В.Зеленський									
1. Зовсім не довіряю	32.2	29.4	38.5	24.4	34.5	30.2	8.3	19.9	23.3	14.6	31.7	38.5	19.2	30.1	33.8	42.9	39.2	10.1	22.4
2. Переважно не довіряю	20.6	16.5	22.3	18.7	24.7	27.9	11.4	21.1	26.5	18.3	29.8	28.4	15.6	25.2	33.8	31.1	33.7	16.0	24.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27.1	30.7	28.7	29.6	27.4	26.7	30.9	29.4	26.8	36.3	22.5	22.1	31.3	26.6	21.8	14.4	19.4	27.0	30.2
4. Переважно довіряю	11.6	16.3	7.0	20.3	10.2	12.6	32.7	23.9	19.7	24.5	13.2	8.7	28.5	16.5	9.8	10.4	7.2	34.9	18.8
5. Цілком довіряю	4.5	7.1	2.7	6.6	2.9	2.4	16.5	5.6	3.6	6.3	2.6	2.2	5.4	1.1	0.8	0.8	0.6	12.0	3.6
Не відповіли	3.9	0.0	0.8	0.4	0.3	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.4	0.0	0.4	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1	2.8	2.3	2.1	1.9	2.0	3.2	2.6

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.13 Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	29.1	39.7	38.3	36.8	34.3	28.9	18.7	25.0	22.3	35.7	44.3	35.0	35.6	38.6	50.1	43.4	19.0	32.5
2. Переважно не довіряю	22.1	22.3	26.7	25.2	30.8	34.2	30.9	33.9	28.1	35.5	32.3	30.2	34.0	38.1	33.4	33.7	28.1	31.0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.2	29.3	26.8	30.3	27.4	27.7	35.3	28.7	35.3	21.4	18.6	26.0	21.6	17.6	10.8	18.2	36.2	27.0
4. Переважно довіряю	7.4	6.7	5.7	5.7	6.1	7.9	13.6	11.0	12.8	6.6	3.8	7.7	8.0	5.3	5.1	4.4	14.9	8.5
5. Цілком довіряю	2.3	2.0	1.6	1.4	1.3	1.2	1.6	1.2	1.4	0.7	0.8	0.9	0.3	0.4	0.2	0.3	1.8	0.9
Не відповіли	3.8	0.0	0.8	0.6	0.2	0.2	0.2	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.5	0.0	0.4	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.3	2.1	2.1	2.1	2.2	2.2	2.5	2.3	2.4	2.0	1.8	2.1	2.0	1.9	1.7	1.8	2.5	2.1

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.14 Який рівень Вашої довіри Уряду?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	28.2	32.1	36.2	27.1	30.1	25.6	18.8	25.6	18.8	33.8	42.3	28.5	38.1	38.6	47.8	42.5	18.9	32.2
2. Переважно не довіряю	22.6	22.2	25.4	22.3	28.7	32.1	29.2	28.1	24.7	33.7	29.7	24.6	30.5	37.6	32.5	33.5	27.1	30.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.8	32.8	29.9	36.2	31.4	30.9	36.4	27.7	36.7	22.4	19.4	29.4	22.2	17.0	12.2	17.8	36.6	27.2
4. Переважно довіряю	8.6	9.4	6.0	11.2	8.1	9.6	13.6	15.4	17.2	8.6	7.2	15.4	8.3	6.2	6.7	5.7	15.3	9.3
5. Цілком довіряю	2.8	3.6	1.6	2.5	1.5	1.6	2.1	3.1	2.4	1.3	0.9	1.8	0.4	0.3	0.4	0.5	2.1	0.6
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.3	0.1	0.2	0.2	0.1	0.4	0.3	0.5	0.2	0.4	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	2.5	2.4	2.6	2.1	1.9	2.4	2.0	1.9	1.8	1.9	2.6	2.2

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.15 Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	27.2	22.0	15.3	19.2	20.8	19.9	24.8	30.2	23.3	25.2	19.1	23.9	24.8	16.9	16.9
2. Переважно не довіряю	27.6	28.9	26.2	29.6	29.9	28.5	31.3	29.7	26.1	30.9	32.2	27.6	30.8	26.6	28.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	30.6	32.1	38.3	34.2	28.2	33.7	28.2	25.9	31.8	27.2	28.7	20.2	25.9	28.9	33.5
4. Переважно довіряю	12.3	14.8	17.8	15.4	19.4	16.8	14.5	12.2	17.2	15.3	18.8	25.5	17.1	25.1	19.5
5. Цілком довіряю	2.0	1.8	2.3	1.6	1.5	1.1	1.0	1.6	1.5	0.8	1.0	2.4	1.3	2.5	1.9
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.4	0.1	0.6	0.2	0.4	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.3	2.5	2.7	2.5	2.5	2.5	2.4	2.2	2.5	2.3	2.5	2.5	2.4	2.7	2.6

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.16 Який рівень Вашої довіри армії?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	11.8	15.4	15.6	12.9	12.5	10.2	10.7	11.6	12.2	13.3	18.4	14.4	14.9	11.6	14.8	15.1	10.0	8.9
2. Переважно не довіряю	12.3	11.8	14.5	12.9	12.4	15.9	16.2	17.5	16.8	20.3	23.3	13.2	15.7	15.5	15.7	20.7	14.2	15.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.9	35.7	36.5	39.1	36.1	39.0	41.5	38.1	36.8	39.7	36.2	32.7	27.9	31.0	22.8	31.1	24.2	32.7
4. Переважно довіряю	26.4	23.9	23.6	24.6	29.1	27.5	25.3	28.2	29.1	23.2	18.8	29.3	33.2	36.5	37.1	28.4	41.4	33.6
5. Цілком довіряю	11.7	13.2	8.8	9.9	9.6	7.2	6.2	4.4	5.1	3.4	2.9	10.4	7.8	5.3	8.9	4.6	10.2	9.5
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.4	0.1	0.6	0.1	0.7	0.0	0.0	0.0
Середній бал*	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8	2.6	3.1	3.0	3.1	3.1	2.9	3.3	3.2

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.17 Який рівень Вашої довіри профспілкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	23.9	20.2	14.3	18.7	19.3	20.1	19.3	21.9	26.7	24.0	20.1	22.7	23.6	16.5	17.6
2. Переважно не довіряю	18.5	21.4	22.4	21.7	23.7	23.3	27.9	26.4	22.3	26.1	25.8	20.9	25.1	24.2	21.0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.0	40.8	43.7	43.9	39.9	40.5	37.7	36.2	38.6	32.5	34.1	32.2	34.4	36.0	45.6
4. Переважно довіряю	13.9	14.3	17.6	13.6	15.4	14.4	12.8	13.2	10.9	15.5	18.2	21.1	15.7	19.7	13.2
5. Цілком довіряю	3.4	2.8	1.8	2.1	1.6	1.4	1.9	1.8	1.2	1.2	1.5	2.2	1.3	3.6	2.5
Не відповіли	0.4	0.5	0.2	0.2	0.3	0.3	0.4	0.5	0.3	0.7	0.3	0.9	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5	2.4	2.4	2.6	2.6	2.5	2.7	2.6

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.18 Який рівень Вашої довіри політичним партіям?

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	41.3	34.8	36.1	34.1	28.0	22.2	28.0	28.7	32.8	36.7	40.1	39.1	36.2	40.6	38.2	23.8	32.2
2. Переважно не довіряю	22.2	27.1	27.0	27.6	31.9	31.3	32.9	31.7	36.9	31.6	31.8	35.1	39.2	34.3	38.3	34.7	33.0
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	34.0	32.7	30.6	31.2	36.6	29.4	31.8	24.2	24.6	24.2	19.9	19.7	18.2	18.1	30.1	28.3
4. Переважно довіряю	2.2	2.4	3.1	6.2	7.6	8.6	8.8	6.9	5.1	5.9	3.2	4.8	4.2	5.6	5.1	10.2	5.8
5. Цілком довіряю	1.1	0.8	0.7	1.1	0.9	1.2	0.7	0.8	0.7	0.7	0.6	0.2	0.5	0.4	0.4	1.2	0.6
Не відповіли	0.0	0.9	0.5	0.6	0.4	0.1	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.8	0.2	0.9	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.4	2.2	2.2	2.0	2.0	1.9	1.9	1.9	1.9	1.9	2.3	2.1

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.20 Який рівень Вашої довіри керівникам державних підприємств?

	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2020
1. Зовсім не довіряю	20.5	29.1	28.3	24.3	13.6	15.2	17.1	18.0	24.5	22.1	21.8	17.2
2. Переважно не довіряю	21.6	21.9	23.8	22.5	23.5	24.8	24.9	29.8	27.6	23.8	28.2	25.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.8	36.9	37.6	40.2	44.6	41.5	43.6	40.2	36.0	44.3	37.5	46.4
4. Переважно довіряю	11.9	9.7	7.2	10.3	16.9	17.2	13.7	10.9	10.7	9.0	11.4	10.2
5. Цілком довіряю	2.0	2.5	2.2	2.1	1.4	1.1	0.7	0.8	1.0	0.7	0.4	1.0
Не відповіли	4.2	0.0	0.9	0.6	0.1	0.2	0.1	0.3	0.3	0.2	0.7	0.1
Середній бал*	2.5	2.3	2.3	2.4	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4	2.4	2.4	2.5

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

д6.22 Який рівень Вашої довіри банкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	38.5	32.2	21.0	19.3	18.2	35.3	30.2	31.0	30.5	33.7	34.1	33.8	31.0	23.7	23.9
2. Переважно не довіряю	23.6	24.0	27.5	27.3	28.7	31.8	31.4	31.0	30.3	33.0	37.8	33.3	32.7	31.0	33.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	28.4	28.5	32.3	33.3	31.7	22.6	25.2	24.6	28.6	20.7	18.3	18.2	22.9	26.0	29.0
4. Переважно довіряю	8.1	13.2	17.7	18.3	19.2	9.2	12.2	11.8	9.4	11.2	8.7	13.1	12.4	18.0	12.9
5. Цілком довіряю	1.3	2.0	1.3	1.6	1.8	0.8	0.7	1.1	0.7	0.6	0.4	1.1	1.0	1.3	0.9
Не відповіли	0.2	0.2	0.2	0.5	0.2	0.2	0.2	0.6	0.6	0.8	0.7	0.5	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2	2.2	2.2	2.1	2.0	2.1	2.2	2.4	2.3

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.24 Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	27.3	22.7	23.2	19.3	22.2	18.8	17.6	23.2	14.5	12.9	16.1	15.7	11.6	16.1
2. Переважно не довіряю	22.5	25.7	26.8	23.7	25.2	25.1	23.9	23.6	18.9	21.4	16.8	22.6	17.5	22.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.9	37.8	37.8	40.6	36.9	42.4	40.4	38.3	32.4	34.4	29.2	34.3	32.9	42.4
4. Переважно довіряю	12.2	12.0	10.3	15.0	13.7	12.4	16.3	13	28.7	28.4	31.9	25.3	33.0	16.9
5. Цілком довіряю	3.0	1.5	1.9	1.3	1.8	1.2	1.4	1.8	4.8	2.7	5.6	2.2	5.0	1.7
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4	0.1	0.6	0.2	0.4	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5	2.6	2.5	2.9	2.9	2.9	2.8	3.0	2.7

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.25 Який рівень Вашої довіри Інтернету?

	2019	2020
1. Зовсім не довіряю	9.8	11.6
2. Переважно не довіряю	15.6	23.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	44.2	43.7
4. Переважно довіряю	27.4	19.4
5. Цілком довіряю	3.0	2.0
Не відповіли	0.0	0.1
Середній бал*	3.0	2.8

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Зведена таблиця показників довіри (Середній бал*: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2017	2018	2019	2020
Сім'ї та родичам	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.6	4.6	4.5	4.5	4.6	4.6	—	4.5	—	4.6
Сусідам	3.3	3.3	3.2	3.2	—	—	3.3	3.4	3.4	3.3	3.4	3.4	3.5	—	3.3	—	3.4
Колегам	3.3	3.3	3.3	3.2	3.5	3.3	3.4	3.5	3.5	3.4	3.4	3.4	—	—	—	—	3.4
Церкві та духовенству	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.4	3.5	3.5	3.3	3.2	3.3	3.3	3.2	3.1	3.1	3.1
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.6	2.5	2.6	2.5	2.7	2.6
Міліції / Поліції	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9	2.1	2.2	2.4	2.2	2.5	2.4
Прокуратурі	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.0	2.0	2.0	2.0	2.1	2.2	2.2
Судам	—	—	—	—	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9	2.0	2.0	1.9	2.0	2.2	2.1
Президенту	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1	2.8	2.1	1.9	2.0	3.2	2.6
Верховній Раді	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.3	2.4	2.0	1.8	2.1	1.9	1.7	1.8	2.5	2.1
Уряду	2.3	2.3	2.1	2.4	2.2	2.3	2.5	2.4	2.6	2.1	1.9	2.4	1.9	1.8	1.9	2.6	2.2
Місцевим органам влади	—	—	—	—	2.3	2.5	2.5	2.5	2.5	2.4	2.2	2.5	2.5	2.5	2.4	2.7	2.6
Армії	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8	2.6	3.1	3.1	3.1	2.9	3.3	3.2
Профспілкам	—	—	—	—	2.5	2.6	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5	2.4	2.6	2.6	2.5	2.7	2.6
Політичним партіям	—	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.4	2.2	2.2	2.0	2.0	1.9	1.9	1.9	1.9	2.3	2.1
Керівникам державних підприємств	2.5	2.3	2.3	2.4	—	—	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4	2.4	—	—	—	—	2.5
Банкам	—	—	—	—	2.1	2.3	2.6	2.6	2.1	2.2	2.2	2.2	2.0	2.1	2.2	2.4	2.3
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5	2.6	2.5	2.9	2.9	2.8	3.0	2.7
Волонтерам	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3.4	3.4	3.2	3.4	3.1
Інтернету	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3.0	2.8

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5- повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Міжнаціональні відносини і мова спілкування

е5. Стосовно кожної із національностей, наведених нижче, оберіть одне з положень, найбільше Вам особисто, на яке б Ви допустили представників цієї національності.

е5.2 Оберіть одне з положень, найбільше особисто Вам, на яке б Ви допустили американців.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	10.4	9.3	9.9	9.7	7.1	3.1	1.9	2.6	1.3	2.1	1.8	1.7	1.6	6.9	6.8	6.0
2. Близьких друзів	12.4	11.2	11.7	9.3	10.7	5.6	5.3	5.7	3.7	4.1	4.6	3.5	6.4	10.6	12.6	9.4
3. Сусідів	8.1	7.0	5.3	6.7	6.6	3.9	3.2	4.4	2.7	3.7	3.4	3.6	4.4	6.2	8.4	6.1
4. Колеги по роботі	14.7	5.6	7.3	6.1	7.1	9.4	5.7	7.8	6.2	5.1	7.1	5.8	9.8	13.0	10.0	9.4
5. Мешканців України	9.7	14.1	14.4	13.8	11.5	8.6	8.9	8.4	8.3	8.8	7.9	9.2	8.9	6.4	8.3	7.7
6. Відвідувачів України, туристів	35.9	34.0	40.9	41.5	46.9	49.4	58.2	56.8	61.0	59.5	63.8	65.7	58.9	47.9	45.3	48.2
7. Взагалі не допускати в Україну	4.1	3.7	6.1	7.7	7.3	17.2	15.1	13.9	16.6	16.1	10.4	10.1	9.5	8.8	7.7	12.9
Не відповідати	4.7	15.2	4.3	5.1	2.7	2.8	1.6	0.6	0.3	0.6	0.9	0.6	0.4	0.2	0.8	0.3
Середній бал*	4.3	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5	5.6	5.3	4.8	4.7	5.0

е5.3 Оберіть одне з положень, найбільше особисто Вам, на яке б Ви допустили арабів.

	1992	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	3.1	0.8	0.4	0.9	1.3	0.5	0.7	0.6	0.4	1.7	1.8	1.8
2. Близьких друзів	5.5	1.9	1.5	1.6	3.7	1.6	1.6	1.0	1.6	3.5	5.3	3.7
3. Сусідів	5.1	1.8	2.6	2.3	2.7	1.6	1.5	1.9	2.6	4.9	6.6	2.9
4. Колеги по роботі	6.4	2.8	1.6	2.3	6.2	1.6	2.4	1.5	3.4	5.6	4.8	3.4
5. Мешканців України	10.4	6.0	6.1	6.4	8.3	6.2	5.1	5.8	6.2	4.2	6.7	4.1
6. Відвідувачів України, туристів	48.3	42.6	54.3	55.3	61.0	59.6	60.6	61.2	67.6	53.8	51.8	52.9
7. Взагалі не допускати в Україну	16.0	41.3	31.8	30.9	16.6	28.3	27.4	27.3	17.7	26.0	22.2	30.9
Не відповідати	5.2	2.7	1.6	0.4	0.3	0.6	0.7	0.7	0.5	0.3	0.7	0.3
Середній бал*	5.1	6.1	6.1	6.0	6.1	6.1	6.0	6.1	5.9	5.7	5.5	5.9

* Середній бал розраховано для 7-и бальної шкали, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (незацікавленість). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.5 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили білорусів.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	27.1	32.4	36.1	39.3	32.7	10.5	8.8	9.8	9.8	9.1	9.4	9.2	10.8	7.2	9.6	10.0
2. Близьких друзів	25.7	18.8	22.1	20.4	23.4	13.0	14.2	16.8	16.7	17.7	15.5	14.6	17.0	15.3	16.2	13.2
3. Сусідів	13.8	9.7	12.6	12.4	14.5	14.3	18.1	18.9	16.8	19.1	18.4	18.6	17.2	24.2	20.0	17.3
4. Колег по роботі	3.9	2.8	3.6	4.0	4.1	6.2	5.6	6.1	5.2	7.2	6.7	6.2	6.8	9.3	6.8	6.3
5. Мешканців України	12.2	12.0	13.0	10.1	9.7	21.5	25.8	22.3	19.1	21.5	21.9	22.3	17.5	11.9	15.2	12.6
6. Відвідувачів України, туристів	11.0	8.5	7.0	7.7	11.7	25.5	21.8	22.9	28.2	21.5	24.4	25.2	28.3	28.3	29.4	31.3
7. Взагалі не допускав би в Україну	1.2	1.5	1.3	1.5	1.9	6.4	4.1	2.8	4.0	3.0	3.1	3.6	2.1	3.4	2.3	9.0
Не відповіли	5.1	14.3	4.3	4.6	2.0	2.7	1.7	0.6	0.2	0.9	0.6	0.5	0.3	0.4	0.6	0.3
Середній бал*	2.9	2.7	2.6	2.5	2.8	4.2	4.1	3.9	4.1	3.9	4.0	4.1	4.0	4.0	4.0	4.3

е5.6 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили угорців.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	8.7	7.4	8.2	7.2	5.2	2.2	1.7	2.4	1.8	1.5	2.1	1.3	1.3	2.9	3.8	3.2
2. Близьких друзів	13.3	9.5	7.7	6.5	6.5	4.3	3.2	5.8	4.2	5.2	4.1	3.9	5.2	5.3	8.1	6.4
3. Сусідів	16.3	8.1	6.9	7.7	7.6	7.7	8.6	12.9	9.7	13.3	12.8	11.1	13.8	17.5	14.5	11.6
4. Колег по роботі	5.2	3.0	3.6	3.3	3.3	5.1	4.2	5.4	5.6	6.2	5.1	6.4	7.7	10.7	7.8	6.3
5. Мешканців України	14.0	18.5	20.7	20.3	16.4	14.3	16.0	15.2	14.2	14.6	15.4	16.0	16.6	9.9	11.6	12.1
6. Відвідувачів України, туристів	33.0	32.1	40.2	41.5	50.2	49.7	55.5	50.9	56.0	51.0	52.1	53.0	51.1	48.9	48.2	48.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	3.9	5.2	7.9	8.1	8.1	13.2	8.7	6.7	8.3	7.3	7.6	7.6	3.8	4.6	5.6	11.2
Не відповіли	5.6	16.3	4.8	5.3	2.7	3.4	2.2	0.7	0.3	0.8	0.9	0.7	0.5	0.2	0.5	0.4
Середній бал*	4.2	4.6	4.8	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.1	5.2	5.2	5.0	4.9	4.8	5.1

* Середній бал розраховано для 7-ч бальної шкали, де 1 – означало мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (негативне ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.7 Оберіть одне з положень, найбільшче особисто Вам, на яке б Ви допустили грузинів.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	3.3	6.6	7.9	7.2	4.4	1.3	0.9	2.2	1.5	1.6	1.1	1.2	1.7	4.2	3.9	3.6
2. Близьких друзів	7.2	8.0	8.3	6.5	6.2	5.4	4.0	4.4	5.1	4.5	4.4	5.2	9.3	11.6	11.4	10.3
3. Сусідів	8.8	6.6	5.8	6.3	5.8	9.2	8.8	9.1	7.9	10.1	7.0	10.6	13.8	14.7	14.1	11.2
4. Колег по роботі	4.4	3.5	3.6	2.8	2.2	5.6	3.8	4.3	3.7	5.0	3.3	4.7	4.8	9.9	7.5	4.8
5. Мешканців України	14.8	17.0	17.2	17.3	12.0	13.3	16.7	15.1	12.2	15.0	14.1	14.7	17.9	11.9	13.5	12.9
6. Відвідувачів України, туристів	32.1	29.3	36.1	38.8	45.2	40.1	43.9	45.7	51.8	46.5	50.6	48.7	45.4	40.4	42.2	44.2
7. Взагалі не допускати в Україну	24.6	13.1	16.7	15.8	21.4	22.1	20.3	18.6	17.6	16.6	18.6	14.2	6.4	6.9	7.0	12.7
Не відповіли	4.9	15.9	4.5	5.2	2.7	2.9	1.6	0.5	0.3	0.7	1.0	0.7	0.5	0.4	0.4	0.3
Середній бал*	5.3	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5	5.3	4.9	4.6	4.7	5.0

е5.8 Оберіть одне з положень, найбільшче особисто Вам, на яке б Ви допустили євреїв.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	9.2	13.2	14.4	14.3	12.5	2.8	1.9	3.2	1.6	2.2	2.6	3.0	2.7	3.7	4.6	4.6
2. Близьких друзів	13.1	13.7	15.6	13.6	15.5	7.4	5.8	6.9	5.4	7.0	5.9	6.5	9.0	8.0	11.1	8.7
3. Сусідів	13.8	12.6	13.5	14.1	14.9	9.8	9.6	10.1	9.9	12.4	9.9	9.8	12.4	15.1	13.3	9.9
4. Колег по роботі	10.7	6.7	8.6	8.9	9.0	7.3	8.2	7.1	6.8	7.8	6.7	7.1	6.5	9.6	7.8	5.4
5. Мешканців України	21.9	18.5	23.1	22.7	21.9	21.2	27.9	24.9	21.1	24.0	23.8	23.3	24.6	19.5	18.1	13.0
6. Відвідувачів України, туристів	16.8	13.4	12.1	12.7	16.9	32.1	32.1	35.1	40.9	33.1	37.6	36.3	37.7	35.3	35.1	39.3
7. Взагалі не допускати в Україну	9.6	6.5	8.1	8.4	6.7	16.5	12.9	12.3	13.9	12.7	12.7	13.1	6.7	8.2	9.6	18.7
Не відповіли	4.9	15.4	4.7	5.4	2.5	2.8	1.7	0.6	0.3	0.7	0.8	0.8	0.4	0.6	0.4	0.4
Середній бал*	4.2	3.8	3.8	3.9	3.9	5.0	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1	5.0	4.8	4.7	4.7	5.1

* Середній бал розраховано для 7-и бальної шкали, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (негативне ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.10 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили кримських татар.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	3.2	6.3	7.3	7.0	4.8	0.8	1.0	2.2	1.1	0.8	1.9	1.8	1.3	3.8	3.8	2.8
2. Близьких друзів	5.7	8.5	7.7	6.1	7.0	2.6	1.7	2.3	2.0	3.2	2.3	2.6	6.5	8.5	8.7	7.9
3. Сусідів	8.3	9.6	8.2	8.9	9.8	5.5	5.2	6.4	5.4	8.3	7.1	6.6	12.3	16.8	15.0	11.8
4. Колег по роботі	5.0	4.0	3.9	2.8	2.9	2.4	2.5	2.7	3.1	2.2	2.6	3.1	5.2	7.9	6.2	3.7
5. Мешканців України	29.1	28.9	34.9	35.6	34.6	27.4	37.0	35.2	33.4	34.8	40.3	35.8	41.2	32.7	31.6	29.8
6. Відвідувачів України, туристів	27.0	16.7	17.9	18.8	20.6	32.4	31.4	33.2	34.9	31.4	29.9	34.6	28.8	24.3	28.1	28.5
7. Взагалі не допускав би в Україну	16.3	9.8	15.4	15.8	17.6	25.8	19.4	17.4	19.9	18.2	15.3	14.7	4.3	5.4	6.2	15.1
Не відповіли	5.5	16.1	4.6	5.1	2.8	3.1	1.8	0.6	0.3	0.9	0.6	0.8	0.4	0.4	0.4	0.4
Середній бал*	5.1	4.6	4.7	4.8	4.9	5.6	5.5	5.4	5.5	5.4	5.3	5.3	4.8	4.5	4.6	5.0

е5.11 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили молдаван.

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	7.3	8.4	7.7	5.6	1.8	1.6	2.7	1.3	1.5	1.7	1.8	0.9	2.8	2.9	3.0
2. Близьких друзів	8.9	8.7	6.9	6.1	4.2	4.2	4.1	3.4	2.8	2.7	3.3	6.7	5.5	8.8	7.1
3. Сусідів	8.1	8.1	8.3	8.1	9.4	9.2	12.3	8.1	13.0	12.2	9.9	13.2	15.7	15.1	12.7
4. Колег по роботі	4.0	3.6	3.5	2.0	4.1	3.6	4.0	4.2	4.6	3.2	3.1	5.1	8.8	6.4	4.3
5. Мешканців України	20.0	22.1	21.0	17.0	21.8	27.3	25.2	20.9	25.6	24.2	22.8	24.2	13.9	16.2	14.3
6. Відвідувачів України, туристів	29.5	35.4	38.7	47.4	39.3	40.6	40.7	47.6	41.0	43.7	46.9	43.8	46.2	42.2	45.7
7. Взагалі не допускав би в Україну	6.3	8.9	8.6	11.1	16.3	11.9	10.5	14.3	10.8	11.3	11.4	5.7	6.8	7.9	12.4
Не відповіли	15.9	4.7	5.2	2.7	2.9	1.7	0.5	0.2	0.7	0.9	0.8	0.4	0.3	0.5	0.5
Середній бал*	4.6	4.7	4.8	5.1	5.3	5.2	5.1	5.4	5.2	5.2	5.3	5.0	4.9	4.8	5.1

* Середній бал розраховано для 7-ч бальної шкали, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (негативне ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.13 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили німців.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	7.9	8.5	9.2	8.7	6.8	2.4	1.7	3.1	2.2	2.4	2.1	2.6	2.2	4.9	5.2	5.0
2. Близьких друзів	12.2	9.9	10.2	8.6	10.3	5.2	5.4	6.1	4.4	4.4	4.3	4.2	6.5	8.6	9.7	9.3
3. Сусідів	8.2	7.7	6.1	7.1	6.1	6.1	7.4	6.1	7.7	6.8	6.4	8.2	12.3	11.2	8.9	
4. Колеги по роботі	15.2	6.3	7.8	5.8	7.1	12.0	11.4	13.2	12.0	10.5	10.8	10.9	12.6	17.4	13.0	12.6
5. Мешканців України	11.3	16.2	17.7	15.4	13.2	12.2	14.5	12.1	10.1	12.9	12.1	12.0	12.9	9.2	11.2	9.0
6. Відвідувачів України, туристів	35.4	31.4	37.2	41.0	44.9	45.4	50.6	49.5	55.7	50.7	55.4	54.7	52.4	42.4	44.8	46.2
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.9	5.0	7.4	8.2	7.9	13.6	8.8	8.1	9.2	10.7	7.8	8.1	4.5	4.9	4.6	8.6
Не відповідає	4.9	15.1	4.4	5.1	2.7	3.1	1.5	0.7	0.4	0.7	0.8	1.1	0.7	0.3	0.4	0.4
Середній бал*	4.3	4.5	4.6	4.8	4.8	5.2	5.2	5.1	5.3	5.2	5.3	5.2	5.0	4.6	4.7	4.8

е5.14 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили поляків.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	14.6	8.5	9.9	9.4	8.2	3.4	3.2	4.6	3.4	3.5	3.2	3.7	3.5	5.5	6.4	5.0
2. Близьких друзів	20.9	10.0	9.6	8.7	8.3	6.6	6.4	7.6	6.3	7.4	5.1	7.7	10.3	11.9	9.9	10.8
3. Сусідів	13.1	9.1	9.4	9.6	9.1	11.2	11.4	14.2	11.0	14.4	12.7	12.1	13.1	17.8	14.2	12.6
4. Колеги по роботі	4.3	3.9	5.1	4.4	4.4	7.1	6.6	7.2	8.9	8.6	8.4	8.1	10.2	14.9	11.2	10.2
5. Мешканців України	11.8	19.3	21.8	20.9	18.6	15.4	20.2	15.8	15.0	16.9	17.7	17.2	16.2	9.4	11.3	10.2
6. Відвідувачів України, туристів	26.1	27.8	32.6	34.8	42.0	43.6	43.4	44.7	47.4	42.1	46.1	44.1	41.7	35.8	41.8	42.2
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.3	5.7	7.0	7.2	6.8	10.0	7.3	5.3	7.6	6.4	5.9	6.1	4.2	4.5	4.7	8.6
Не відповідає	5.0	15.8	4.5	5.1	2.5	2.8	1.6	0.7	0.3	0.7	0.9	1.1	0.7	0.2	0.4	0.4
Середній бал*	3.8	4.4	4.5	4.6	4.7	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0	4.9	4.7	4.4	4.6	4.7

* Середній бал розраховано для 7-и бальної шкали, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (негативне ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.15 Оберіть одне з положень, найбільшеч особисто Вам, на яке б Ви допустили росіян.

	1992	1994	1996	1996	2000	2002	2004	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020
1. Членів моєї сім'ї	40.6	46.7	55.3	55.9	51.6	27.5	32.3	29.9	29.9	29.9	29.9	24.8	25.4	18.7	10.9	12.2	12.6	12.6
2. Близьких друзів	22.8	17.3	18.7	19.1	19.9	16.4	17.5	18.6	19.3	20.2	19.4	18.6	12.0	9.6	11.2	9.6	9.6	9.6
3. Сусідів	9.7	4.0	6.7	5.5	6.3	10.0	10.2	13.6	9.8	13.1	13.7	13.1	8.6	15.8	14.9	10.0	10.0	10.0
4. Колег по роботі	3.2	1.8	1.9	1.9	2.8	4.7	4.6	5.8	4.7	4.6	4.6	5.0	4.0	6.0	5.8	4.3	4.3	4.3
5. Мешканців України	10.2	10.7	7.0	7.8	7.7	20.3	19.7	20.7	16.5	18.1	20.3	18.7	13.8	10.6	12.4	8.8	8.8	8.8
6. Відвідувачів України, туристів	7.1	4.9	4.6	4.1	7.7	14.4	11.7	10.9	17.1	11.4	13.7	15.1	26.0	26.4	30.6	25.7	25.7	25.7
7. Взагалі не допускав би в Україну	1.8	1.8	1.8	1.5	2.0	3.9	2.7	1.9	2.7	2.1	2.9	3.2	16.3	20.4	12.4	28.8	28.8	28.8
Не відповіли	4.6	12.9	4.0	4.1	2.0	2.7	1.4	0.4	0.1	0.6	0.6	0.9	0.6	0.3	0.3	0.2	0.2	0.2
Середній бал*	2.5	2.2	2.0	2.0	2.2	3.3	3.1	3.1	3.2	3.0	3.3	3.3	4.3	4.6	4.4	4.8	4.8	4.8

е5.16 Оберіть одне з положень, найбільшеч особисто Вам, на яке б Ви допустили румунів.

	1992	1994	1996	1996	2000	2002	2004	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020
1. Членів моєї сім'ї	7.3	6.6	7.3	7.0	4.7	1.3	1.4	2.5	1.4	1.7	1.6	1.5	0.9	2.3	2.9	2.2	2.2	2.2
2. Близьких друзів	11.4	8.7	7.4	6.5	6.1	4.5	3.7	4.9	4.3	4.3	2.9	3.5	5.2	3.2	6.7	4.8	4.8	4.8
3. Сусідів	12.3	7.5	6.7	8.0	7.3	9.0	9.7	12.5	9.2	12.3	10.7	11.1	11.6	13.9	12.6	9.7	9.7	9.7
4. Колег по роботі	5.5	3.7	3.3	2.8	2.9	5.2	3.6	5.2	4.9	5.3	4.2	4.9	6.0	9.1	7.3	4.9	4.9	4.9
5. Мешканців України	13.5	19.0	20.3	19.9	16.5	12.5	14.7	13.7	13.4	14.8	13.1	13.8	16.1	9.0	10.6	10.8	10.8	10.8
6. Відвідувачів України, туристів	36.4	32.2	39.5	40.6	50.7	48.6	53.7	52.9	57.3	52.2	57.3	54.7	54.4	54.8	51.8	53.2	53.2	53.2
7. Взагалі не допускав би в Україну	8.0	6.4	10.6	10.1	9.0	15.8	11.4	7.7	9.1	8.5	9.2	9.2	4.9	7.1	7.6	14.0	14.0	14.0
Не відповіли	4.5	15.9	4.8	5.1	2.7	3.0	1.9	0.6	0.4	0.9	1.1	1.2	1.0	0.6	0.6	0.4	0.4	0.4
Середній бал*	4.6	4.7	4.9	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4	5.3	5.2	5.1	5.0	5.3	5.3	5.3

* Середній бал розраховано для 7-и бальної шкали, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (незацікавленість). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.18 Оберіть одне з положень, найбільшче особисто Вам, на яке б Ви допустили турків.

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	5.6	6.3	5.0	3.0	0.7	0.5	1.6	1.9	1.4	1.4	1.1	1.4	2.6	3.2	2.5
2. Близьких друзів	7.1	5.6	4.8	3.9	2.2	2.1	2.1	1.1	1.9	1.9	1.4	3.6	4.1	5.6	4.6
3. Сусідів	6.5	4.5	4.8	5.0	3.5	3.6	5.6	3.3	4.0	3.8	5.1	5.9	8.5	7.8	6.7
4. Колеги по роботі	3.7	2.9	2.3	2.0	3.4	1.9	3.7	3.2	2.1	3.7	2.8	5.6	9.4	7.0	4.7
5. Мешканців України	16.3	16.0	14.9	9.9	8.9	8.7	7.8	8.2	8.1	6.7	8.5	10.9	7.7	9.6	8.2
6. Відвідувачів України, туристів	35.6	43.8	47.2	52.7	50.9	62.0	60.1	63.6	62.6	65.4	64.8	64.7	57.8	57.2	57.4
7. Взагалі не допускав би в Україну	8.6	16.6	15.9	20.6	27.0	19.6	18.3	18.1	18.2	14.9	14.5	6.7	8.7	9.1	15.4
Не відповідає	16.5	4.4	5.1	2.8	3.3	1.6	0.8	0.8	1.7	2.1	1.9	1.1	1.2	0.7	0.5
Середній бал*	4.9	5.2	5.3	5.6	5.9	5.9	5.7	5.8	5.8	5.7	5.7	5.4	5.3	5.2	5.5

е5.19 Оберіть одне з положень, найбільшче особисто Вам, на яке б Ви допустили українців.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Членів моєї сім'ї	75.6	65.1	81.1	79.9	75.5	55.0	56.9	60.6	61.9	61.7	62.0	58.2	55.9	54.6	52.2	54.7
2. Близьких друзів	8.3	6.4	6.9	5.6	9.1	11.0	12.6	10.6	11.3	12.2	8.8	11.7	11.2	13.5	12.4	12.4
3. Сусідів	2.7	1.7	2.1	2.0	2.5	3.5	5.3	5.0	3.3	3.1	3.3	6.1	3.7	7.3	6.0	5.2
4. Колеги по роботі	1.0	0.9	0.6	0.7	0.7	1.3	2.1	2.4	1.6	1.4	1.5	1.6	1.5	2.8	3.1	1.6
5. Мешканців України	6.3	12.6	6.0	7.4	9.3	21.1	18.9	19.6	18.4	17.3	20.4	17.2	23.1	16.5	20.4	19.5
6. Відвідувачів України, туристів	1.9	2.0	0.1	0.4	0.8	4.7	2.7	1.9	2.5	2.5	2.8	3.6	3.6	4.2	4.9	4.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.8	0.4	0.5	0.8	0.8	0.3	1.0	0.5	0.4	0.6	1.6
Не відповідає	3.9	11.2	3.3	3.8	2.0	2.6	1.1	0.8	0.2	1.0	0.9	0.7	0.6	0.7	0.3	0.2
Середній бал*	1.6	1.8	1.4	1.5	1.6	2.4	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2	2.2	2.4	2.3	2.4	2.4

* Середній бал розраховано для 7-и бальної шкали, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (незагайване ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтесь у Вашій родині (вдома)?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	38.0	42.0	41.7	42.9	38.7	43.2	43.0	42.2	41.0	43.8	45.0	50.8
Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	39.2	36.8	34.9	35.4	37.9	31.2	25.6	32.2	28.7	31.4	30.2	27.6
І українською, і російською (запально від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	22.6	19.9	22.1	20.9	22.8	24.7	30.4	25.4	29.2	24.8	24.1	21.3
Іншою	2.0	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.3	0.8	0.9	0.3	0.6	0.7	0.6	0.1	0.6	0.0	0.2	0.3
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.4	0.4	0.4	0.1	0.2	0.4	0.1	0.5	0.0	0.5	0.0

кs2. Якою мовою Ви хотіли б дивитись (слухати) по телебаченню передачі, які Вас цікавлять?

	2017	2020
Тільки українською	23.0	32.5
Тільки російською	12.9	10.2
І українською, і російською рівною мірою	33.3	33.4
Не має значення українською чи російською	29.1	22.1
Іншою мовою	0.3	0.3
Важко відповісти	1.3	1.4
Не відповіли	0.1	0.1

е8. Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2020
Російську	75.8	72.9	74.3	71.9	71.2	69.5	63.5	68.7	50.8	41.7	38.7
Англійську	81.9	84.5	82.7	83.7	80.6	81.8	84.5	82.9	89.3	92.0	81.2
Іншу	13.9	10.2	11.9	11.0	9.4	7.3	8.4	7.3	8.8	11.7	7.2
Жодну мову, крім української, не слід вивчати обов'язково	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7.5
Не відповіли	0.7	0.1	0.0	0.1	0.6	0.5	0.9	1.1	0.4	0.5	0.1

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Соціальне самопочуття і суспільні настрої

f1. Уявіть собі, що на сходинах деякої «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій — ті, хто має найнижче становище, а на найвищій — ті, хто має найвище становище. **НА ЯКУ З ЦИХ СХОДИНОК ВИ ПОСТАВИЛИ Б СЕБЕ?**

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020
1 Найнижче становище	19.4	22.6	23.9	21.6	17.2	14.3	8.3	7.7	7.1	5.9	7.1	5.8	5.2	6.4	6.8	5.5	5.1
2	25.3	22.2	28.1	26.9	24.0	20.4	14.3	13.4	15.8	16.6	16.6	13.2	14.7	19.6	18.4	12.4	13.9
3	32.3	33.0	32.7	31.5	31.8	33.2	36.1	31.9	33.7	36.2	37.0	32.4	31.1	32.2	31.1	29.7	27.5
4	18.6	18.1	13.2	16.6	21.6	23.9	29.3	29.4	28.1	28.4	27.3	33.2	31.4	26.9	28.7	30.9	30.5
5	2.2	2.6	1.2	2.4	4.2	6.7	10.0	14.3	11.9	10.8	9.6	11.5	13.5	11.7	12.0	16.4	16.9
6	0.4	0.5	0.4	0.4	0.3	0.8	1.0	2.4	2.6	1.2	1.7	2.9	2.9	2.2	2.3	3.9	4.3
7 Найвище становище	0.4	0.5	0.5	0.7	0.5	0.7	0.9	0.9	0.8	0.8	0.6	0.8	1.1	0.9	0.7	1.1	1.7
Не відповіли	1.4	0.7	0.0	0.0	0.3	0.0	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1

f2. Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Скоріше не задоволений	50.5	62.4	63.4	77.5	69.4	63.2	58.2	49.0	46.6	46.8	51.1	50.5	42.2	53.1	54.1	55.6	45.5	37.7	38.6
Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.3	15.2	22.1	23.7	26.4	30.6	31.6	31.4	29.5	31.3	34.0	24.6	23.2	19.9	27.4	27.6	37.6
Скоріше задоволений	16.0	12.6	11.3	7.0	8.5	12.2	15.4	20.2	21.5	21.6	19.2	18.2	23.4	22.0	22.5	24.2	27.1	34.7	23.7
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.3	0.0	0.8	0.0	0.3	0.2	0.2	0.3	0.1	0.3	0.2	0.2	0.3	0.0	0.0	0.1

f3. Ким Ви себе перш за все вважаєте?

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	22.9	22.0	24.8	22.7	20.8	23.9
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4	6.9	6.3	7.1	5.1	3.5
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.4	57.3	60.0	56.9	58.6	59.8	61.7
Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1	2.9	3.5	3.0	4.2	2.5
Громадянином свого етносу, нації Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.4	3.9	3.9	3.2	3.1	3.4	3.4
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3	1.0	1.4	1.9	1.5	1.6
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2	2.6	3.3	3.3	4.6	2.8
Інше	—	—	—	1.6	1.4	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6	0.5	0.6	0.3	0.4
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.2	0.1	0.2	0.1

f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?

	1992	1994	1996	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	31.2	38.6	28.5	24.0	19.3	18.9	17.5	16.1	16.8	17.5	16.4	15.3	18.3	19.2	17.2	13.2
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	27.7	28.1	30.7	28.1	29.3	29.5	30.0	30.6	32.3	31.8	28.2	30.3	31.7	28.2	25.4	25.9
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.2	18.7	23.7	25.6	28.8	31.8	31.1	31.1	30.5	29.1	30.4	31.1	31.7	33.2	32.1	30.7
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	9.2	7.2	8.8	10.7	12.1	10.4	11.9	11.7	10.2	11.8	14.2	15.3	11.7	12.8	15.3	17.5
Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.7	7.1	8.1	11.5	10.2	9.3	9.4	10.5	10.2	9.6	10.6	7.5	6.4	6.4	9.8	12.7
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.4	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.3	0.1	0.4	0.2	0.2	0.2	0.0

f5. Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Зовсім не задоволений	14.2	16.8	29.6	36.2	25.7	22.2	18.0	12.1	9.9	10.6	11.5	13.4	10.1	15.4	14.5	15.6	11.1	11.1	9.2
Скоріше не задоволений	31.8	31.9	32.2	34.1	35.2	34.4	34.2	31.9	30.9	29.1	31.2	32.1	27.5	32.0	36.4	34.3	32.9	25.0	25.0
Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	27.6	21.4	16.1	21.9	25.8	24.7	26.3	22.9	25.3	26.6	24.2	27.2	18.6	16.0	17.8	21.2	22.8	27.8
Скоріше задоволений	22.6	20.5	14.9	12.0	15.7	15.6	21.4	27.4	33.5	32.5	28.3	27.6	31.4	30.7	29.0	30.3	31.6	37.0	33.9
Цілком задоволений	2.1	2.5	1.8	1.5	1.4	1.9	1.1	2.2	2.6	2.3	2.3	2.6	3.8	2.2	3.9	1.8	3.3	4.1	4.1
Не відповіділи	0.5	0.6	0.0	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.2	0.2	0.0	0.0	0.0

f6. Чого з наведеного Вам не вистачає?

f6.1 ...Вміння жити в нових суспільних умовах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	52.6	45.5	43.2	39.7	38.3	30.5	34.9	33.2	32.1	32.2	30.9	31.1	33.5	33.1	27.1	25.6	25.6
Важко сказати, вистачає чи ні	31.8	36.9	37.0	36.6	32.7	36.4	31.2	32.8	34.9	30.3	34.2	31.1	27.5	24.7	30.8	29.5	31.9
Вистачає	12.2	10.8	14.2	17.1	24.6	27.7	28.4	27.2	27.2	31.2	30.6	31.4	34.9	37.8	37.6	40.0	35.6
Не цікавить	3.4	5.6	5.1	6.0	4.2	4.6	5.1	5.2	5.1	5.9	3.9	5.8	3.3	3.7	4.5	4.9	6.5
Не відповіділи	0.0	1.2	0.5	0.7	0.2	0.8	0.4	0.4	0.8	0.4	0.4	0.6	0.8	0.7	0.0	0.0	0.4

f6.2 ...Здоров'я

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	51.8	56.8	52.0	54.9	49.0	47.3	45.8	46.5	50.1	38.8	41.1	37.8	40.0	40.7	37.1	36.6	38.1
Важко сказати, вистачає чи ні	17.4	16.5	17.9	13.9	14.1	18.4	18.5	17.1	18.1	20.0	21.4	20.5	15.1	14.6	17.6	20.4	22.8
Вистачає	29.7	25.5	28.8	29.7	36.0	33.4	34.9	35.6	31.2	40.1	36.9	40.8	43.8	43.7	43.6	41.8	37.4
Не цікавить	1.0	0.7	0.9	1.1	0.8	0.4	0.7	0.7	0.6	0.8	0.6	0.7	1.1	0.5	1.8	1.2	1.5
Не відповіділи	0.0	0.5	0.3	0.4	0.1	0.4	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.1	0.5	0.0	0.0	0.2

ф6.3 ...Роботи, що підходять

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	46.8	54.8	56.0	54.1	45.5	43.0	37.0	46.5	48.6	44.0	42.3	43.1	43.6	41.2	38.3	39.8	36.2
Важко сказати, вистачає чи ні	15.6	14.9	12.2	14.6	14.2	15.9	15.9	13.7	15.1	15.5	16.9	15.9	14.4	12.7	16.8	18.0	19.5
Вистачає	23.4	17.2	19.0	19.6	25.3	26.4	32.0	24.6	22.6	26.3	28.8	30.4	28.2	33.5	36.1	33.5	29.6
Не цікавить	14.2	11.7	12.4	10.7	14.9	14.2	14.7	14.9	13.4	13.9	11.9	10.2	13.6	12.0	8.8	8.7	14.4
Не відповіли	0.0	1.4	0.4	1.1	0.2	0.4	0.4	0.3	0.4	0.2	0.1	0.5	0.2	0.6	0.0	0.0	0.3

ф6.4Необхідного одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	42.9	46.6	43.7	44.9	32.3	25.7	21.0	23.7	24.0	16.3	19.0	22.5	24.6	22.4	19.0	17.9	18.0
Важко сказати, вистачає чи ні	19.3	20.1	19.1	18.0	16.5	20.4	15.2	17.4	20.9	18.9	15.4	16.5	15.4	15.1	17.5	7.6	20.3
Вистачає	33.4	28.0	31.2	31.2	45.5	46.6	57.6	52.4	50.3	60.0	60.4	56.7	54.7	56.7	59.3	58.4	51.3
Не цікавить	4.4	4.4	5.8	5.3	5.5	6.8	5.9	6.4	4.5	4.4	5.1	3.7	5.1	5.2	4.2	6.1	10.0
Не відповіли	0.0	1.0	0.2	0.7	0.2	0.5	0.3	0.1	0.3	0.4	0.2	0.7	0.2	0.6	0.0	0.0	0.4

ф6.5 ...Добротного житла

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	34.7	39.4	35.4	42.4	36.3	36.1	34.1	35.1	38.8	35.4	32.9	33.7	37.1	34.6	30.5	31.1	29.2
Важко сказати, вистачає чи ні	15.5	18.7	17.8	16.2	15.0	17.3	14.9	15.8	19.1	17.9	18.1	16.3	14.8	14.1	16.1	19.2	20.9
Вистачає	46.7	36.7	41.9	36.0	43.4	42.7	46.3	45.6	39.1	42.6	45.0	46.1	44.3	47.8	49.8	45.3	43.4
Не цікавить	3.2	4.1	4.2	5.0	5.1	3.4	4.4	3.4	2.7	3.6	3.7	3.3	3.7	3.1	3.6	4.4	6.1
Не відповіли	0.0	1.0	0.6	0.6	0.2	0.5	0.3	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.1	0.4	0.0	0.0	0.4

16.6 ...Сучасних економічних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	48.1	44.2	42.3	46.2	46.3	38.6	38.2	38.5	39.6	35.0	37.1	39.7	38.1	40.9	34.9	35.8	30.6
Важко сказати, вистачає чи ні	20.3	24.6	22.3	23.4	20.7	24.4	21.8	22.6	26.1	26.2	27.2	23.1	21.7	20.1	24.7	24.5	28.9
Вистачає	9.7	8.6	11.4	11.6	15.4	18.2	21.2	19.0	18.1	18.7	19.8	22.7	22.6	24.5	27.9	27.0	23.1
Не цікавить	21.9	21.7	23.6	18.2	17.3	18.3	18.5	19.8	15.9	19.9	15.8	13.9	17.3	14.0	12.4	12.7	17.0
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.2	0.2	0.4	0.2	0.2	0.5	0.3	0.5	0.0	0.0	0.4

16.7 ...Упевненості в своїх силах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	34.4	33.5	34.7	35.7	29.9	29.0	29.7	28.2	34.6	29.1	28.6	27.5	30.8	32.7	26.6	30.2	26.2
Важко сказати, вистачає чи ні	31.4	35.5	32.9	29.4	28.8	28.8	26.5	27.1	29.0	27.6	27.8	25.0	22.1	21.7	25.8	25.3	29.5
Вистачає	30.5	26.6	29.5	31.3	37.6	39.4	40.4	42.1	34.1	40.5	40.9	44.0	43.4	43.0	44.7	41.1	39.9
Не цікавить	3.7	3.4	2.5	3.0	3.3	2.3	3.1	2.6	2.1	2.6	2.6	2.8	3.4	2.1	2.8	3.4	4.0
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.4	0.4	0.4	0.1	0.3	0.2	0.1	0.7	0.3	0.5	0.0	0.0	0.4

16.8 ...Необхідної медичної допомоги

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	58.4	62.8	61.9	63.4	55.8	54.2	48.4	52.1	57.4	45.7	47.9	48.9	53.0	52.8	44.7	44.0	46.2
Важко сказати, вистачає чи ні	22.9	21.2	19.4	17.3	20.9	23.3	23.1	20.8	20.8	25.4	25.6	21.5	18.0	17.6	20.8	23.9	27.9
Вистачає	14.8	10.7	13.6	14.2	18.8	18.2	25.4	22.9	18.5	24.7	21.8	25.1	24.0	26.3	29.4	28.4	20.1
Не цікавить	3.8	4.4	4.8	4.5	4.3	3.8	2.9	3.8	2.8	3.7	4.5	3.8	4.8	2.7	5.1	3.7	5.6
Не відповіли	0.0	1.0	0.3	0.6	0.2	0.5	0.2	0.4	0.4	0.5	0.1	0.6	0.2	0.6	0.0	0.0	0.2

fb.9 ...Модного та красивого одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	44.3	48.7	44.0	44.8	41.3	35.2	32.3	35.6	36.3	29.6	28.0	33.5	34.8	35.1	29.1	27.2	24.2
Важко сказати, вистачає чи ні	17.9	14.7	15.8	17.3	13.9	19.2	18.3	16.7	18.3	20.2	20.1	18.3	15.4	16.4	17.3	17.7	19.6
Вистачає	9.9	8.3	10.2	10.8	14.9	20.1	23.4	21.4	20.6	22.1	25.9	21.9	25.6	25.1	32.4	32.2	25.8
Не цікавить	27.8	27.3	29.8	26.6	29.5	24.9	25.6	26.2	24.4	27.7	26.0	25.4	24.1	23.1	21.2	22.9	30.0
Не відповідає	0.0	0.9	0.2	0.4	0.4	0.6	0.4	0.2	0.3	0.4	0.1	0.9	0.1	0.3	0.0	0.0	0.4

fb.10 ...Необхідних меблів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	35.5	37.6	32.0	40.2	33.0	30.9	27.0	27.4	28.8	23.7	22.8	29.0	26.6	27.2	23.1	24.1	20.3
Важко сказати, вистачає чи ні	18.3	17.8	16.2	15.1	15.4	16.7	14.5	15.1	17.2	17.9	15.9	16.1	13.8	13.6	17.2	17.5	19.9
Вистачає	32.6	29.4	35.4	28.9	38.7	40.0	45.9	46.4	42.9	48.3	49.2	44.7	48.0	50.1	48.6	46.8	42.1
Не цікавить	13.6	14.3	16.0	15.2	12.7	11.9	12.0	10.9	10.6	9.7	11.7	9.4	11.2	8.7	11.1	11.6	17.3
Не відповідає	0.0	0.9	0.3	0.5	0.2	0.5	0.6	0.2	0.5	0.4	0.3	0.8	0.4	0.4	0.0	0.0	0.4

fb.11 ...Сучасних політичних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	35.6	33.6	28.7	31.0	34.6	27.5	27.5	24.7	29.3	28.1	27.2	30.3	27.3	32.1	28.6	28.2	23.3
Важко сказати, вистачає чи ні	23.2	26.7	24.5	25.1	22.1	25.2	23.4	23.6	25.1	24.3	27.4	24.4	20.4	19.8	24.9	25.2	27.3
Вистачає	12.1	9.4	15.4	14.6	15.4	21.3	24.4	22.4	20.2	22.1	25.0	25.4	26.0	25.0	25.6	27.2	24.9
Не цікавить	29.1	29.0	31.0	28.6	27.6	25.6	24.4	29.3	25.1	25.2	19.9	19.2	26.2	22.4	20.9	19.4	24.1
Не відповідає	0.0	1.2	0.3	0.7	0.3	0.4	0.3	0.1	0.4	0.3	0.4	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4

ф6.12 ...Рішучості в досягненні своїх цілей

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	26.7	31.1	31.2	31.8	29.2	28.3	27.2	27.9	33.8	29.0	27.6	28.0	30.0	32.2	29.8	28.9	24.6
Важко сказати, вистачає чи ні	37.1	39.8	33.3	31.9	31.6	30.3	27.1	29.7	28.7	31.9	31.9	26.2	24.5	22.1	26.3	27.2	30.8
Вистачає	26.2	19.7	25.4	27.0	31.5	33.2	37.5	34.9	31.2	33.4	35.5	39.6	38.1	40.4	38.4	37.0	35.4
Не цікавить	10.0	8.7	10.0	8.8	7.7	7.6	7.6	7.4	5.8	5.3	4.7	5.5	7.0	4.7	5.4	6.9	8.8
Не відповіділи	0.0	0.8	0.2	0.6	0.1	0.5	0.6	0.1	0.5	0.4	0.3	0.7	0.4	0.6	0.0	0.0	0.4

ф6.13 ...Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	46.9	52.4	50.0	56.0	57.2	47.3	48.4	49.4	54.4	49.2	47.6	49.0	42.4	46.7	43.6	42.3	38.8
Важко сказати, вистачає чи ні	29.1	28.7	25.9	23.3	22.7	27.4	25.4	25.2	25.7	27.3	28.9	23.9	23.4	20.2	26.1	26.2	31.3
Вистачає	8.1	5.5	8.8	8.3	9.4	12.9	14.8	12.8	10.8	14.2	13.4	15.2	19.9	19.7	20.1	20.4	15.3
Не цікавить	15.9	12.6	15.0	11.8	10.5	11.8	11.0	12.2	8.4	9.1	9.7	11.4	14.1	12.8	10.3	11.1	14.3
Не відповіділи	0.0	0.9	0.4	0.6	0.2	0.5	0.4	0.4	0.7	0.2	0.4	0.4	0.2	0.6	0.0	0.0	0.3

ф6.14 ...Можливості повноцінно проводити відпустку

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	68.0	63.6	65.1	59.0	52.9	53.6	58.8	60.6	58.2	55.3	62.4	62.1	61.7	54.5	50.1	47.5
Важко сказати, вистачає чи ні	13.0	12.4	12.6	13.9	19.7	17.1	14.9	15.8	16.2	18.8	13.2	11.7	12.5	17.9	18.1	21.7
Вистачає	5.1	8.1	8.7	13.9	14.9	16.8	14.8	14.1	15.6	16.9	16.1	17.3	17.3	20.2	25.0	18.0
Не цікавить	13.0	15.6	13.1	12.9	11.9	12.2	11.4	9.0	9.1	8.4	7.7	8.8	7.8	7.4	6.8	12.4
Не відповіділи	0.8	0.3	0.6	0.2	0.5	0.3	0.1	0.5	0.6	0.5	0.6	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4

f6.15 ... Можливості мати додатковий заробіток

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	55.6	55.9	48.8	39.3	44.8	41.0	47.2	51.1	47.7	46.9	49.3	47.7	47.3	42.2	38.7	39.8
Важко сказати, вистачає чи ні	18.5	16.2	19.6	20.7	18.2	16.8	16.6	16.2	19.2	18.4	15.9	16.2	12.5	18.2	19.5	23.2
Вистачає	9.3	11.7	13.2	21.3	18.9	23.8	17.6	15.9	16.4	19.9	20.4	19.9	24.4	28.0	30.0	22.3
Не цікавить	15.2	16.1	17.7	18.6	17.5	17.9	18.4	16.3	16.3	14.5	13.5	15.9	15.0	11.6	11.8	14.3
Не відповіділи	1.3	0.2	0.7	0.2	0.5	0.5	0.2	0.6	0.4	0.3	0.9	0.3	0.8	0.0	0.0	0.4

f6.16 ... Можливості купувати необхідніші продукти

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	60.6	57.8	49.6	37.4	35.7	32.2	32.4	31.8	23.3	26.6	32.0	34.3	31.9	25.1	24.0	27.7
Важко сказати, вистачає чи ні	18.2	17.2	17.5	17.8	19.4	17.5	17.8	21.5	21.4	21.4	18.8	15.2	14.1	19.0	17.3	24.1
Вистачає	19.4	22.8	29.6	41.6	42.3	47.5	47.3	44.3	52.4	50.0	46.2	47.9	51.8	53.2	55.3	44.1
Не цікавить	1.0	1.9	2.7	2.4	2.0	2.4	2.3	1.8	2.5	1.8	2.3	2.2	1.6	2.7	3.4	3.7
Не відповіділи	0.8	0.3	0.6	0.7	0.6	0.4	0.2	0.6	0.3	0.2	0.8	0.4	0.6	0.0	0.0	0.4

f6.17 ... Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	26.3	24.5	27.8	29.0	22.7	23.6	22.4	23.9	28.7	25.7	23.2	23.6	26.0	24.9	22.5	22.5	19.3
Важко сказати, вистачає чи ні	36.7	41.4	32.7	33.7	31.7	31.7	27.2	28.3	30.6	30.6	31.3	25.2	24.5	22.3	26.9	25.6	31.7
Вистачає	30.4	28.1	33.6	32.0	40.0	40.0	45.2	43.3	36.0	38.8	41.7	46.9	45.3	48.4	47.4	46.7	41.7
Не цікавить	6.6	5.0	5.5	4.8	5.2	4.3	4.8	4.3	4.3	4.4	3.6	3.3	4.0	3.8	3.2	5.2	6.9
Не відповіділи	0.0	0.9	0.3	0.6	0.4	0.4	0.4	0.2	0.4	0.6	0.2	0.9	0.2	0.6	0.0	0.0	0.4

16.18 ...Повноцінного дозволя

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	53.5	53.3	51.9	51.6	44.9	41.4	44.1	45.7	47.3	46.7	42.4	49.3	53.3	49.4	44.0	40.3	36.3
Важко сказати, вистачає чи ні	22.5	24.5	19.7	22.6	22.2	23.9	21.5	22.1	21.9	23.1	23.5	19.3	14.6	17.2	21.6	22.3	26.4
Вистачає	14.9	12.8	18.3	16.2	22.6	24.4	26.3	25.2	23.1	21.6	26.4	25.3	26.8	27.2	29.3	32.1	27.1
Не цікавить	9.1	8.6	9.7	9.1	10.0	9.6	7.8	6.8	7.2	8.2	7.4	5.4	5.2	5.5	5.1	5.3	9.8
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.5	0.3	0.6	0.2	0.2	0.4	0.4	0.2	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4

16.19 ...Можливості працювати з повною віддачею

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	38.9	44.5	45.5	38.0	30.2	30.1	27.2	32.7	35.0	33.1	29.4	31.2	33.6	29.5	29.7	27.2	24.6
Важко сказати, вистачає чи ні	24.3	23.0	20.9	21.9	21.6	22.8	20.7	20.1	24.2	23.1	23.7	21.9	19.2	19.9	20.8	24.6	26.4
Вистачає	26.1	20.7	23.0	28.0	33.5	35.1	39.3	37.5	28.7	32.1	36.4	34.6	35.3	40.2	41.3	40.1	35.2
Не цікавить	10.6	10.8	10.2	11.5	14.2	11.5	12.5	9.5	11.7	11.2	10.2	10.9	11.8	9.8	8.2	8.1	13.4
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.7	0.4	0.6	0.4	0.2	0.4	0.5	0.3	1.4	0.1	0.6	0.0	0.0	0.4

16.20 ...Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	72.1	77.2	72.8	71.0	61.1	53.6	48.9	49.8	51.9	47.2	43.8	49.8	55.3	52.1	42.9	37.8	41.5
Важко сказати, вистачає чи ні	14.6	13.9	13.8	13.3	15.9	20.1	19.0	20.8	21.9	23.2	25.3	19.8	15.0	17.7	19.9	20.5	25.1
Вистачає	11.8	7.3	11.4	12.2	18.8	24.2	29.5	26.8	23.8	26.4	27.9	27.0	27.0	27.9	34.9	39.1	29.3
Не цікавить	1.6	1.0	1.8	2.8	4.0	1.8	2.2	2.4	2.1	2.8	2.7	2.7	2.6	1.8	2.2	2.6	3.7
Не відповіли	0.0	0.6	0.2	0.6	0.2	0.4	0.3	0.2	0.3	0.3	0.3	0.8	0.1	0.5	0.0	0.0	0.4

Інтегральний Індекс соціального самопочуття*

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020
ІСС-20	35.1	33.7	34.8	34.8	37.3	38.3	39.4	38.6	38.8	37.4	39.5	38.9	39.2	40.7	40.9	40.0

* Діапазон шкали соціального самопочуття ІСС-20 — від 20 до 60 балів; 40 балів — середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники неадекватного рівня задоволення потреб.

f6.21 ...Стабільності в державі і суспільстві

	2018	2020
Не вистачає	68.3	68.3
Важко сказати, вистачає чи ні	17.2	18.9
Вистачає	12.3	8.7
Не цікавить	2.2	3.8
Не відповіли	0.0	0.3

f6.22 ...Дотримання у країні прав людини

	2018	2020
Не вистачає	55.7	53.2
Важко сказати, вистачає чи ні	24.9	32.6
Вистачає	16.8	9.7
Не цікавить	2.6	4.2
Не відповіли	0.0	0.3

f6.23 ...Упевненості, що не будуть виникати конфлікти на політичному ґрунті

	2018	2020
Не вистачає	58.7	53.6
Важко сказати, вистачає чи ні	22.8	27.6
Вистачає	12.6	9.1
Не цікавить	5.9	9.3
Не відповіли	0.0	0.4

f6.24 ...Освіти

	2018	2020
Не вистачає	24.1	19.7
Важко сказати, вистачає чи ні	19.6	25.4
Вистачає	49.8	42.1
Не цікавить	6.6	12.4
Не відповіли	0.0	0.4

f6.25 ...Захисту від злочинності

	2018	2020
Не вистачає	51.9	44.8
Важко сказати, вистачає чи ні	28.7	36.3
Вистачає	16.4	13.2
Не цікавить	3.0	5.4
Не відповіли	0.0	0.3

f6.26 ...Упевненості, що не будуть виникати міжнаціональні конфлікти

	2018	2020
Не вистачає	59.4	50.1
Важко сказати, вистачає чи ні	25.4	31.3
Вистачає	11.4	11.1
Не цікавить	3.8	7.2
Не відповіли	0.0	0.3

f6.27 ...Доброзичливості та співчутливого ставлення оточуючих людей

	2018	2020
Не вистачає	36.2	32.6
Важко сказати, вистачає чи ні	26.4	31.3
Вистачає	33.7	30.4
Не цікавить	3.7	5.3
Не відповіли	0.0	0.4

f6.28 ...Екологічної безпеки

	2020
Не вистачає	52.2
Важко сказати, вистачає чи ні	31.4
Вистачає	12.8
Не цікавить	3.3
Не відповіли	0.3

ф8. Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?*

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	43.2	43.1	43.2	45.5	49.3	42.5	41.3	51.3	42.8	43.4	41.4	41.0
Безробіття	60.3	86.4	73.0	67.9	64.9	54.4	80.1	79.4	78.1	60.2	70.3	72.6	60.6	57.8	52.6	70.7
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	6.6	6.7	6.9	6.8	9.5	59.6	51.8	42.7	38.3	36.9	41.1	42.6
Міжнародних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	19.2	18.5	12.7	10.7	14.3	35.0	20.1	24.9	17.4	20.1	20.3	22.9
Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	8.4	7.2	6.1	5.6	8.6	12.3	7.8	11.2	8.2	14.7	13.7	13.8
Напливу біженців, переселенців і притулків	—	—	11.0	7.4	7.8	10.1	9.2	9.8	7.4	13.9	15.1	20.4	13.2	12.3	10.9	11.8
Зупинки підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.2	29.9	43.2	35.7	36.4	36.0	38.7	37.8	33.5	27.4	26.0	37.7
Повернення до старих порядків часів застою	13.2	11.3	7.3	5.2	7.9	7.4	9.9	7.7	7.5	12.0	13.1	10.9	11.1	11.3	16.1	12.9
Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	31.8	34.7	37.3	29.8	33.4	39.0	38.8	32.6	27.3	23.6	34.6
Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	13.4	16.3	15.9	16.6	18.6	32.8	26.2	28.1	21.8	21.4	20.6	20.9
Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	55.8	51.6	73.8	65.8	75.4	60.8	68.5	61.0	62.7	57.0	53.2	57.8
Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	80.8	86.0	84.2	80.6	79.6	63.0	75.4	81.0	77.1	74.3	69.3	64.9
Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	9.3	10.0	9.9	14.3	18.3	16.8	17.4	20.3	17.7	19.1	12.5	12.7
Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	22.9	21.9	16.7	11.8	14.4	45.9	29.3	32.5	27.9	25.6	28.8	28.2
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	22.3	18.1	16.3	16.7	18.6	9.2	12.2	11.9	10.6	12.2	9.0	9.2
Зараження захворюваннями для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	38.3	39.2	37.3	34.5	36.6	17.4	19.6	23.7	23.2	23.2	23.1	27.9
Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	29.9	21.2	17.5	23.7	18.4	23.7	25.6	29.4	25.0	31.3	24.0	22.5
Пандемії коронавірусу (COVID-19)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43.8
Інше	2.1	6.7	2.8	3.4	2.1	2.8	1.6	1.6	1.7	5.1	3.7	3.6	1.9	0.5	1.0	0.7
По-справжньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	2.6	2.2	1.3	2.7	4.8	1.8	0.9	1.3	3.2	3.4	3.7	3.2
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.4	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	1.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

ф9. Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Все не так погано, і можна жити	4.1	4.4	17.9	13.4	11.7	9.5	9.2	11.1	5.3	5.0	8.7	7.3	8.7	20.5	10.8
Жити важко, але можна терпіти	30.6	38.9	51.4	48.5	53.5	53.4	48.8	46.8	45.1	42.4	38.0	36.8	36.3	45.2	44.3
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	59.9	50.4	21.1	29.1	27.3	29.8	33.1	33.4	38.7	45.2	48.2	47.8	46.2	27.5	33.5
Важко сказати	5.4	6.1	9.6	8.9	7.4	7.3	8.7	8.7	10.8	6.6	5.0	7.9	8.9	6.8	11.3
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.8	0.1	0.2	0.0	0.0	0.1

ф10. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ніякого покращення не буде	70.3	56.2	43.8	42.7	18.3	35.2	44.0	26.1	51.3	59.4	39.9	51.7	59.0	48.4	52.1	25.2	44.0
Важко сказати	18.7	24.3	43.1	38.8	41.5	43.2	36.3	43.2	33.7	28.1	37.6	27.3	24.8	29.2	30.8	29.5	38.9
Більш-менш налагодиться	11.1	19.3	13.0	18.4	40.2	21.6	19.6	30.6	14.9	12.0	22.3	19.0	16.0	21.2	17.1	45.2	16.8
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4	0.3	2.0	0.2	1.2	0.0	0.0	0.3

f13. Які проблеми в даний час хвилюють особисто Вас найбільше?*

	2020
Високі ціни на товари та послуги	76.3
Корупція в органах влади і управління	56.9
Загальне падіння моральності	30.8
Пияцтво і алкоголізм	33.1
Ремонт, будівництво і облаштування доріг	27.9
Недоступність якісного медичного обслуговування	47.3
Високі тарифи на житлово-комунальні послуги	61.1
Низька якість освіти	24.8
Поширення соціально небезпечних хвороб (туберкульозу, гепатиту, ВІЧ тощо)	33.9
Поганий стан під'їздів та прибудинкових територій	16.4
Погана екологія	33.6
Вади в роботі житлово-комунального господарства	16.9
Низька якість роботи поліції	24.9
Безробіття	44.5
Соціальне забезпечення, соціальний захист	35.4
Високий рівень злочинності	22.6
Пандемія коронавірусу (COVID-19)	42.5
Інше	1.3
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

fb15. Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?

	2017	2020
1 дуже низький (ситуація спокійна)	1.8	1.7
2	2.0	2.0
3	4.9	6.7
4	6.8	10.3
5	11.4	17.5
6	12.4	13.9
7	19.4	16.2
8	18.6	15.3
9	11.1	10.0
10 вкрай високий (ситуація критична, вибухонебезпечна)	11.6	6.4
Не відповіли	0.0	0.0
Середній бал*	6.8	6.3

* Середній бал розраховано для 10-ти бальної шкали, де 1 – означало дуже низький рівень напруженості, а 10 – вкрай високу напруженість. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 10), тим більшу напруженість в суспільстві помічали респонденти.

sb2. В якій мірі, на Вашу думку, в Україні забезпечується реалізація цінності...

	Майже не забезпечується	Забезпечується лише частково	Забезпечується у достатній мірі	Важко сказати	Не відповіли
... безпеки	32.5	51.4	9.8	6.3	0.0
... різноманіття	17.5	46.3	24.3	11.9	0.0
... свободи	20.8	43.2	20.1	15.8	0.1
... рівності	36.8	37.0	14.0	12.1	0.1
... порядку	27.0	43.7	15.4	13.8	0.1
... стабільності	42.6	37.4	9.1	10.9	0.0
... розвитку	36.5	38.5	11.7	13.2	0.1
... самостійності	37.2	37.1	10.6	15.0	0.1

Здоров'я і соціальна підтримка

g1. Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020
Дуже поганий	1.9	5.8	6.5	6.1	4.3	5.4	4.4	4.5	2.4	3.1	3.2	3.1	2.5	2.8	3.6	3.2	2.7	3.2
Поганий	15.4	25.8	24.7	28.0	22.0	25.6	21.6	21.8	18.0	18.5	20.9	18.9	16.1	19.1	17.7	17.1	16.8	15.3
Задовільний	53.1	47.5	47.7	46.6	52.0	49.7	57.8	53.3	56.5	57.8	55.8	49.7	57.3	52.4	51.3	49.4	51.6	52.8
Добрий	25.5	16.5	18.8	17.2	18.3	17.5	14.4	18.1	21.1	17.8	18.6	25.3	20.9	23.0	23.6	26.1	25.4	24.4
Відмінний	3.5	4.1	2.4	2.2	2.5	1.8	1.8	2.3	1.8	2.8	1.4	2.8	3.1	2.3	3.6	3.9	3.5	4.3
Не відповіли	0.5	0.2	0.0	0.0	0.9	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.4	0.2	0.3	0.1	0.0

g2. Чи перебуваєте Ви на медичному обліку?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020
Ні, не перебуваю	73.0	73.3	73.4	75.6	79.0	80.7	77.2	79.2	80.5	81.2
Перебуваю на диспансерному обліку, але не маю інвалідності	19.5	20.6	18.7	18.6	16.6	14.2	17.0	15.7	13.6	11.2
Інвалід 3 групи	2.8	2.6	3.2	2.2	2.2	2.7	2.8	2.7	3.6	3.8
Інвалід 2 групи	3.5	3.1	3.8	2.8	1.7	1.8	2.3	1.8	1.8	3.2
Інвалід 1 групи	1.0	0.3	0.7	0.7	0.4	0.4	0.6	0.5	0.6	0.5
Не відповіли	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.1	0.0	0.1

g3. Чи маєте Ви хронічні захворювання?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020
Ні, не маю	45.4	44.1	44.2	39.3	43.9	50.0	52.0	54.5	54.7	59.5	59.7	55.8	58.9	62.6	62.0
Так, одне	32.5	29.6	32.1	33.2	32.2	31.0	31.7	27.6	27.2	24.9	25.7	27.4	26.7	23.7	22.6
Так, декілька	21.5	25.5	23.7	27.5	23.6	18.8	16.2	17.7	17.8	15.3	14.4	16.7	14.3	13.6	15.3
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.3	0.3	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1

св4. Що Ви думаєте стосовно зусиль української влади по боротьбі з поширенням епідемії коронавірусу на території України?

	2020
Влада робить все, що може	12.7
Влада щось робить, але цього недостатньо	51.6
Влада нічого не робить для цього	22.1
Ваш варіант	1.9
Важко сказати	11.6
Не відповіли	0.1

св5. З яким із тверджень стосовно карантину Ви згодні найбільше?

	2020
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно продовжити і надалі	21.6
Карантин потрібно суттєво пом'якшити, але деякі обмежувальні заходи продовжити і надалі	42.5
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно вже закінчити	22.4
Важко сказати	13.4
Не відповіли	0.1

св1. Скажіть, будь ласка, наскільки Вас хвилює проблема епідемії коронавірусу?

	2020
Дуже хвилює	34.3
Скоріше хвилює	37.8
Скоріше не хвилює	13.5
Зовсім не хвилює	8.2
Важко сказати	6.1
Не відповіли	0.1

св3. Чи є серед Ваших близьких, родичів, сусідів чи знайомих хтось, хто захворів на коронавірус?

	2020
Так	27.1
Ні	65.5
Важко сказати	7.2
Не відповіли	0.2

Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом:

ds1. ... Легке виникнення досади або роздратування

	2018	2020
1. Ніколи	15.8	14.4
2. Зрідка	54.8	52.8
3. Періодично	25.2	27.5
4. Майже постійно	4.2	5.2
Не відповіли	0.1	0.1
Середній бал*	2.2	2.2

ds3. ... Пригнічений настрої, «хандра»

	2018	2020
1. Ніколи	21.3	20.9
2. Зрідка	51.8	47.2
3. Періодично	22.9	27.5
4. Майже постійно	3.9	4.2
Не відповіли	0.0	0.2
Середній бал*	2.1	2.2

ds2. ... Те, що Вам важко зосередитися

	2018	2020
1. Ніколи	22.6	21.0
2. Зрідка	50.8	51.7
3. Періодично	24.1	24.6
4. Майже постійно	2.3	2.5
Не відповіли	0.1	0.2
Середній бал*	2.1	2.1

ds4. ... Те, що Ваші почуття легко зачепити

	2018	2020
1. Ніколи	23.1	18.9
2. Зрідка	49.4	46.0
3. Періодично	22.9	27.3
4. Майже постійно	4.5	7.7
Не відповіли	0.1	0.1
Середній бал*	2.1	2.2

*Середні бали розраховувалися для 4-и бальної порядкової шкали, де 1 означало відсутність зазначеного стану, а 4 – часті появи зазначеного стану. Відповідно, середній бал, розрахований за цією шкалою, може знаходитися в межах від 1 до 4, і чим більшим він є, тим частіше у респондентів виникає відповідний стан. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які відповіли на поставлене запитання.

Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом:

ds5. ... Почуття, що більшість людей не можна довіряти

	2018	2020
1. Ніколи	18.9	14.2
2. Зрідка	44.8	44.6
3. Періодично	26.9	30.6
4. Майже постійно	9.2	10.4
Не відповіли	0.1	0.2
Середній бал*	2.3	2.4

ds6. ... Відчуття напруженості або збудженості

	2018	2020
1. Ніколи	19.9	15.3
2. Зрідка	53.1	48.8
3. Періодично	23.4	30.7
4. Майже постійно	3.6	5.0
Не відповіли	0.1	0.2
Середній бал*	2.1	2.3

ds7. ... Відчуття слабкості в різних частинах тіла

	2018	2020
1. Ніколи	27.9	22.1
2. Зрідка	42.9	42.7
3. Періодично	21.6	26.5
4. Майже постійно	7.5	8.6
Не відповіли	0.1	0.1
Середній бал*	2.1	2.2

ds8. ... Знервованість, коли Ви залишилися наодинці

	2018	2020
1. Ніколи	46.5	40.7
2. Зрідка	35.6	38.3
3. Періодично	14.8	16.3
4. Майже постійно	2.9	4.5
Не відповіли	0.2	0.2
Середній бал*	1.7	1.8

ds9. ... Думки про те, що з Вашим тілом якийсь негаразд

	2018	2020
1. Ніколи	40.2	34.7
2. Зрідка	36.1	39.7
3. Періодично	17.7	18.9
4. Майже постійно	5.9	6.5
Не відповіли	0.1	0.2
Середній бал*	1.9	2.0

* Середні бали розраховувалися для 4-ї бальної порядкової шкали, де 1 означає відсутність зазначеного стану, а 4 – часті появи зазначеного стану. Відповідно, середній бал, розрахований за цією шкалою, може знаходитися в межах від 1 до 4, і чим більшим він є, тим частіше у респондентів виникає відповідний стан. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які відповіли на поставлене запитання.

Культурна сфера

ks1. Звідки Ви, головним чином, отримуєте інформацію про політичні та економічні події в Україні?*

	2020
Інформаційно-розважальні телеканали (1+1, Інтер, СТБ та інші)	59.7
Спеціалізовані інформаційні канали (112, NewsOne, Прямий тощо)	24.4
Соціальні мережі (Youtube, Facebook, Telegram, тощо.)	41.2
Інформаційні інтернет-сайти (сайти видань, новинні агрегатори: uk.net, bigmir.net, obozrevatel.net, korespondent.net, nv.net, Cenzor.net тощо)	19.4
Друкovanі газети, журнали	8.5
Радіо	8.5
Друзі, знайомі, родичі	27.8
Не цікавлюся інформацією про політичні та економічні події	5.8
Важко відповісти	2.1
Не відповіли	0.0

*Можна було обирати кілька (не більше 3-х) варіантів відповідей водночас.

MA4. Де в основному знаходяться джерела інформації, з яких Ви отримуєте новини?*

	2016	2017	2018	2019	2020
Україна	94.6	90.1	88.6	92.0	90.9
Росія	13.3	10.9	11.2	8.7	10.4
Інші республіки колишнього СРСР	1.6	0.8	1.2	1.2	1.2
Європа	5.7	9.1	6.3	7.3	8.2
США/Канада	2.0	2.1	1.4	1.7	2.0
Інші країни	1.5	1.4	1.7	1.2	1.6
Важко відповісти	3.3	6.1	7.3	5.0	7.2
Не відповіли	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1

* Можливо було обирати не більше 2-х варіантів відповідей водночас.

кs3. Що Вам здебільшого заважає активніше брати участь у культурному житті?

	2017	2020
Не вистачає часу, не зручний час (години, дні) культурних заходів поза домом (театр, кіно, виставки, фестивалі)	34.5	26.5
Незручно добиратися до місць проведення культурних заходів (далеко, дорогої квитки на транспорт)	12.2	10.1
Мало культурних заходів у Вашому населеному пункті	17.6	19.4
Висока ціна квитків на культурні заходи	32.7	20.4
Погане самопочуття, втоменість	10.1	8.7
Мало інформації, реклами культурних заходів	5.9	5.7
Обмежений репертуар і тематика культурних заходів	4.5	4.9
Невисока якість культурних заходів	6.2	6.8
Політичні акценти змісту культурних заходів	2.9	3.9
Культурні заходи не приносять мені задоволення	2.5	-
Мені зручніше дивитися культурні програми по телебаченню	15.8	16.7
Полюбною спостерігати за культурними заходами через Інтернет	5.3	8.7
Маю проблеми з доступом до Інтернет	1.1	-
Пандемія коронавірусу (COVID-19)	-	19.3
Мені це не цікаво	11.8	18.6
Інше	1.9	0.4
Важко відповісти	7.2	11.8
Не відповіли	0.4	0.0

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

o4п. Чи користуєтесь Ви Інтернетом? Якщо так, то де?

	2020
Ні, не маю потреби в цьому	20.1
Ні, не маю можливостей користуватися Інтернетом, хоча маю потребу в цьому	2.9
Так, користуюся вдома	71.8
Так, користуюся на роботі або у навчальному закладі	25.0
Користуюся Інтернетом в іншому місці	3.3
Не відповіли	0.0

*Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

о4а. З якою метою Ви використовуєте Інтернет?*

	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	45.9	46.4	57.2	59.7	55.2	60.7
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	37.6	29.6	24.6	29.1	26.6	28.6
Просто блукаю по мережі	26.8	25.8	25.6	23.8	32.5	29.1
Спілкуюсь в чатах, соціальних мережах (Facebook, Viber, Telegram тощо)	34.1	41.4	44.9	45.8	36.4	49.7
Беру участь у форумах, конференціях	7.3	6.9	6.1	9.3	9.9	7.4
Користуюся електронною поштою	44.3	39.7	39.3	44.4	40.0	30.9
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	33.3	27.0	29.0	31.0	28.2	25.6
Знаходжу й читаю/перепишую у свою електронну бібліотеку художні книги	10.7	9.3	7.9	11.1	12.1	7.6
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	42.0	41.1	44.5	46.4	43.8	33.7
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	24.8	20.1	19.8	20.9	19.2	14.7
Знаходжу й слухаю/перепишую музику, фільми	37.4	37.8	34.5	32.3	31.2	31.4
Граю в комп'ютерні ігри онлайн	18.3	23.8	21.5	21.3	19.9	10.5
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проєктів, ініціатив	6.2	4.7	5.0	7.2	8.2	2.9
Спілкуюсь за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	15.1	28.3	30.4	35.2	30.8	15.8
Шукаю інформацію про товари/послуги	26.1	27.0	27.0	34.5	35.4	24.4
Здійсною покупки он-лайн	6.2	13.9	16.4	25.4	27.3	17.1
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	3.0	2.0	2.0	3.6	5.8	1.8
Відвіую сайти державних, громадських структур тощо	12.1	10.4	8.1	9.1	9.0	4.6
Інше	1.9	5.9	2.0	0.5	0.0	0.6
Не відповідає	—	—	—	—	—	0.2

* Відсотки від тих, хто користується Інтернет. Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

о4б. Як часто Ви користуєтесь Інтернетом? *

	2016	2018	2020
Деякі рази на день	65.7	71.0	84.5
Два-три рази на тиждень	25.2	20.5	11.0
Раз на тиждень	4.6	4.4	2.3
Раз на два-три тижні	1.9	2.7	1.1
Раз на місяць	1.0	0.5	0.7
Рідше ніж раз на місяць	1.6	0.9	0.4
Не відповідає	0.0	0.0	0.0

* Відсотки від тих, хто користується Інтернет.

Місцеві умови

і1. Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не задоволений	13.0	19.6	19.4	20.3	17.0	16.2	12.6	10.9	9.6	9.0	7.6	10.6	7.9	7.2	7.7	4.1
2. Скоріше не задоволений	31.0	30.0	23.8	27.3	26.7	26.4	26.7	24.3	25.7	21.5	22.6	21.3	18.1	23.2	19.7	20.8
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.6	24.4	25.8	25.6	27.1	28.4	28.5	30.1	27.3	24.0	25.4	25.1	26.4	19.5	22.5	27.8
4. Скоріше задоволений	23.6	19.0	24.4	21.7	25.6	23.7	29.2	29.5	33.2	37.8	39.1	36.9	38.9	42.5	43.4	40.9
5. Цілком задоволений	3.3	6.4	6.6	5.0	3.5	2.5	3.0	4.7	4.3	7.3	5.1	5.4	8.4	7.4	6.8	6.3
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.2	0.1	2.8	0.1	0.5	0.0	0.3	0.3	0.6	0.2	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	2.7	2.6	2.8	2.6	2.7	2.7	2.8	2.9	3.0	3.1	3.1	3.0	3.2	3.2	3.2	3.2

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає повну незадоволеність, а 5 – повну задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є задоволеність. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

і4. Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020
Так, хотів би	16.1	18.1	18.8	19.3	19.3	21.1	20.1	19.4	19.6	20.1	24.4	16.2	20.2	22.7	23.2	18.5
Важко сказати	18.8	18.4	21.6	21.7	25.1	20.9	16.8	18.2	16.6	20.4	14.1	17.6	16.4	15.4	21.7	20.2
Ні	64.5	63.4	59.4	59.0	55.2	57.8	62.6	62.4	63.7	59.4	61.1	66.1	62.9	61.9	55.1	61.2
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.0	0.3	0.2	0.5	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.5	0.0	0.0	0.1

і5. Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020
До іншої місцевості в Україні	15.3	10.4	11.3	14.8	9.8	9.9	12.6	14.4	11.2	10.7	7.9	10.0	10.3	9.8	7.9	10.8	10.2
До Росії	12.7	13.3	9.7	7.2	10.5	10.3	7.9	9.6	8.3	7.1	7.0	4.2	3.7	4.5	3.7	3.1	1.9
До інших республік колишнього СРСР	1.1	1.2	1.4	1.8	0.6	1.1	1.6	0.8	1.2	0.8	1.6	1.9	2.3	2.6	2.1	1.9	0.8
За межі колишнього СРСР	4.6	9.1	9.7	9.6	10.2	10.1	7.0	5.3	7.9	8.4	12.1	7.8	12.3	10.9	12.9	13.6	10.9
Ще не знаю куди	12.8	12.3	15.9	17.0	19.8	18.4	16.9	16.3	18.3	19.2	19.9	18.2	19.7	19.1	22.4	24.8	20.7
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	51.3	53.7	51.9	49.6	48.6	49.9	53.4	53.5	53.0	53.3	50.6	57.6	45.9	52.7	50.8	45.8	55.5
Не відповіли	2.0	0.0	0.1	0.0	0.4	0.3	0.6	0.2	0.1	0.5	0.8	0.4	5.8	0.4	0.2	0.1	0.0

і6. Як Ви вважаєте, які причини могли б спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту?*

	1994	1996	1998	2000	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Шкідливі для здоров'я екологічні умови	18.6	16.3	15.6	15.4	16.8	15.4	16.4	16.8	16.7	15.4	9.8	14.8	16.6
Бажання знайти нове місце роботи	7.1	9.8	14.4	18.0	22.9	17.6	18.1	15.8	19.9	18.9	13.9	22.2	22.1
У зв'язку із навчанням	1.9	1.7	1.9	2.6	2.2	2.1	3.0	3.6	3.0	2.3	1.7	3.4	2.8
Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	6.2	6.1	6.1	5.5	7.9	6.2	5.7	6.6	6.0	5.2	3.6	5.0	7.2
Хочу повернутися на батьківщину, де зростаю і навчався	2.5	2.9	3.6	3.4	3.7	2.4	2.4	3.0	2.9	2.8	1.5	1.6	2.4
Хочу змінити кліматичні умови	3.0	2.1	3.4	3.3	4.2	3.1	2.9	3.8	4.0	4.1	1.8	3.0	4.8
Остергаюся міжнародних конфліктів	3.1	1.6	1.7	1.2	2.1	1.3	1.2	1.6	1.2	1.3	8.4	7.6	5.1
Просто хочу змінити місце проживання	5.3	7.1	6.3	6.8	8.4	7.8	7.5	8.4	9.0	8.6	5.8	9.5	10.6
Через труднощі з мовою спілкування	0.3	0.4	0.8	0.2	0.5	0.4	1.1	0.4	1.1	0.3	0.2	0.5	0.4
Інші причини	3.2	2.5	3.0	3.1	4.3	2.2	1.7	2.3	1.8	2.1	5.0	2.1	0.8
Не хочу виїздити зі свого населеного пункту**	55.9	59.7	57.7	54.3	36.8	51.9	51.9	52.2	52.2	53.3	57.7	50.3	46.6
Не відповіли	1.7	0.0	0.1	0.3	0.8	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.2	0.4	0.5

* Можливо було обирати будь-яку кількість варіантів відповіді одночас.

** У 2004 році альтернатива "Не хочу виїздити зі свого населеного пункту" була відсутня. Замість неї була альтернатива "Важко сказати".

b29. Якою мірою Ви задоволені ...?

	Зовсім незадоволений	Скоріше незадоволений	Скоріше задоволений	Важко сказати, чи задоволений ви	Скоріше задоволений	Цілком задоволений	Не відповіли
b29.1 ... роботою житлово-комунальної служби	20.6	26.9	20.7	29.9	20.7	1.7	0.2
b29.2 ... санітарним станом будинку, благоустроєм прилеглої території	14.4	29.9	26.7	24.5	26.7	4.3	0.2
b29.3 ... будівництвом і ремонтом доріг	24.8	26.8	25.4	19.6	25.4	3.3	0.1
b29.4 ... роботою громадського транспорту	11.9	22.1	36.2	22.5	36.2	7.3	0
b29.5 ... якість медичного обслуговування	27.7	32.9	13.4	24.2	13.4	1.7	0.1
b29.6 ... доступністю і якістю послуг дошкільних установ	8.7	17.6	26.6	41.8	26.6	5.2	0.1
b29.7 ... доступністю і якістю послуг шкільних установ	8.1	16.6	30.3	39.1	30.3	5.8	0.1
b29.8 ... кількість ігрових майданчиків, доступністю гуртків і спортивних секцій для дітей	11.8	21.4	27.2	33.8	27.2	5.7	0.1
b29.9 ... роботою депутатів районної та міської ради	19.8	28.6	15.1	35.2	15.1	1.2	0.1
b29.10 ... реагування місцевих органів влади на запити населення	20.9	28.2	14.2	35.6	14.2	1	0.1
b29.11 ... роботою місцевого відділення поліції, боротьбою зі злочинністю в Вашому районі	22.7	26.9	13.9	35.2	13.9	1.2	0.1

Екологічна ситуація

1. Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію в населеному пункті, в якому Ви живете?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Вкрай неблагополучна	19.2	10.8	11.4	11.3	13.0	10.2	8.6	6.8	6.8	7.2	5.8
2. Неблагополучна	40.0	36.8	32.3	35.1	33.6	30.9	24.4	21.6	21.0	18.2	21.2
3. Важко сказати, благополучна чи ні	22.1	24.2	24.7	23.2	15.6	21.3	19.2	22.3	15.3	17.7	23.7
4. Відносно благополучна	17.3	25.8	27.1	28.1	32.4	33.4	39.8	39.4	44.8	45.3	42.6
5. Цілком благополучна	1.3	2.3	4.5	1.9	5.2	4.1	8.0	9.8	11.9	11.6	6.6
Не відповіли	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	2.4	2.7	2.8	2.7	2.8	2.9	3.1	3.2	3.3	3.4	3.2

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означало максимальне неблагополуччя, а 5 – цілкомите благополуччя. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є оцінка стану екологічної ситуації. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

2. Які фактори забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47.3	34.7	34.3	33.1	32.3	31.4	24.8	23.2	26.2	28.4	31.1
Забруднення повітря автотранспортом	48.0	41.9	39.9	42.5	42.3	43.7	37.9	36.3	32.2	33.3	36.6
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46.1	32.6	32.0	29.8	29.3	28.1	22.1	18.8	21.3	23.9	26.7
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32.4	21.6	22.2	17.8	20.2	21.7	14.9	12.3	14.5	15.6	20.0
Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54.8	46.7	49.7	51.1	48.5	48.5	35.7	28.1	24.8	26.1	33.4
Радіаційне забруднення	35.7	28.5	23.7	26.2	22.0	19.9	14.2	13.3	12.0	10.3	10.3
Підвищений рівень шуму	16.7	13.2	16.2	16.1	17.7	15.8	13.4	15.8	12.9	11.8	12.6
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40.4	28.6	28.9	29.1	36.1	37.9	29.2	21.0	24.5	17.0	24.3
Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9.7	12.4	14.8	13.2	14.2	16.1	25.6	26.9	32.2	32.6	23.5
Інше	0.7	1.2	0.4	0.9	1.3	0.4	1.5	1.9	1.4	0.1	0.8
Не відповіли	0.2	0.3	0.2	0.6	0.3	0.1	0.4	0.1	0.1	0.0	0.2

* Можливо було обирати будь-яку кількість відповідей водночас.

Матеріальний статус сім'ї

12. Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї:
(0 балів — найнижчий, а 10 балів — найвищий)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2020
0 Найнижчий	11.3	17.6	15.7	12.2	2.4	2.0	3.4	2.7	3.6	3.1	2.2	3.3	2.7	3.2
1	8.2	12.6	14.8	12.4	3.2	3.3	4.9	4.3	5.3	5.8	6.8	4.4	5.7	4.9
2	17.6	18.2	19.3	19.8	17.8	15.0	11.7	11.3	14.1	14.4	17.2	13.0	15.3	10.9
3	27.9	25.5	26.6	26.6	22.6	20.7	30.6	26.1	27.4	30.2	31.8	28.9	27.2	22.9
4	16.3	12.6	11.4	13.8	26.5	29.2	20.0	21.7	19.9	23.0	19.1	23.1	20.3	19.6
5	13.4	10.2	9.1	11.2	21.8	22.6	19.7	22.8	19.3	15.5	13.9	18.1	18.6	20.1
6	3.3	1.8	1.8	1.8	3.7	5.3	5.3	5.1	5.7	4.3	4.6	5.4	5.4	8.8
7	1.4	0.7	0.8	1.7	0.9	0.9	2.7	3.9	2.8	2.3	3.1	2.6	2.6	6.2
8	0.2	0.4	0.3	0.2	0.1	0.3	0.8	1.3	1.3	0.7	0.7	0.7	1.3	2.3
9	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.2	0.1	0.3	0.1	0.2	0.2	0.2	0.4
10 Найвищий	0.3	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.3
Не відповідає	0.0	0.2	0.2	0.0	1.0	0.5	0.4	0.6	0.3	0.5	0.3	0.2	0.7	0.4
Середній бал*	3.0	2.5	2.4	2.7	3.5	3.7	3.6	3.8	3.6	3.5	3.4	3.6	3.6	4.0

* Середній бал розраховується для 11-ти бальної шкали, де 0 – найнижчий рівень життя, а 10 – найвищий. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 10), тим вищою є самооцінка матеріального рівня життя сім'ї. Середній бал розраховується для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

13. Який розмір Вашої заробітної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
У середньому (національна валюта)	1302	637277	6500000	84	96	208	290	571	1021	1166	1421	1834	2080	2421	3260	4037	5757	5519
Курс НБУ опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.95*	22.1**	25.0**	26.28**	28.29**	25.73**	28.4**
У середньому (доларовий еквівалент)	10	42	35	41	18	39	54	113	202	147	178	142	94	96.8	124	142	223	194
Не відповіді (%)	3.3	14.4	7.4	10.1	3.9	14.2	12.6	5.6	6.6	5.9	6.8	7.6	10.7	11.4	15.6	0.6	8.0	10.4

* Використано дані щодо курсу американського долару за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який має місце за цей час.

L4. Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці:

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraємо	3.1	1.7	0.5	0.8	1.5	1.3	0.7	0.8	1.3	1.2	1.1	1.3	1.7	0.9
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	9.6	5.9	4.0	3.0	3.9	4.3	3.7	3.3	4.2	4.4	4.1	3.2	4.0	2.5
Вистачає лише на продукти харчування	49.3	42.0	35.5	32.6	36.4	38.7	37.8	36.2	39.3	46.5	41.7	32.3	30.2	32.5
Вистачає загалом на прожиття	23.5	32.4	36.2	37.9	38.1	36.7	33.3	38.4	35.4	31.4	32.6	40.1	35.8	38.6
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощадувань	11.6	13.9	15.7	20.7	15.9	15.4	12.1	15.9	12.3	11.4	11.2	18.2	16.7	18.5
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2.0	2.1	3.6	3.8	3.4	2.7	2.9	3.8	2.6	2.3	1.7	3.9	5.0	5.4
Живемо у повному достатку	0.3	0.6	0.3	0.4	0.2	0.2	0.2	0.6	0.3	0.4	0.6	0.9	0.6	0.8
Не відповіли	0.6	1.4	4.2	0.7	0.4	0.7	9.3	0.9	4.6	2.4	7.0	0.0	6.0	0.8

15. Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць.
(Складіть розмір зарплатні (без відрахувань) та всі інші грошові надходження всіх членів сім'ї, отриману суму поділіть на кількість осіб у сім'ї)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2017	2018	2019	2020
У середньому (національна валюта)	1025	544155	5707000	74	96	163	235	503	867	1085	1389	1717	1882	2702	3357	4913	4821
курс НБУ опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.95*	22.1**	26.28**	28.29**	25.73**	28.4**
У середньому (доларовий еквівалент)	8	36	31	36	18	31	44	100	172	137	174	133	85	103	118	190	170
Не відповіді (%)	2.2	9.7	6.3	8.3	6.7	8.1	6.9	4.6	8.4	8.1	7.9	8.3	12.3	13.3	0.0	10.0	7.2

* Використано дані щодо курсу американського долару за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долгара в період опитування використано найвищий показник, який має місце за цей час.

17. Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими уподобаннями, нормально?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2020
У середньому (національна валюта)	357	486	1204	1425	2556	2942	3481	4429	6902	10495
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.95*	25.0**	28.4**
У середньому (доларовий еквівалент)	175	88	226	282	506	371	436	342	276	369
Не відповіли	2.3	1.3	4.8	3.4	4.3	3.9	2.2	2.3	2.3	2.8

* Використано дані щодо курсу американського долару за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який мав місце за цей час.

115. Який приблизно відсоток сукупного щомісячного доходу Ваша сім'я витрачає на харчування?

	2017	2020
У середньому (національна валюта)	48.2	47.4
Не відповіли (%)	4.0	0.4

116. Який приблизно відсоток сукупного щомісячного доходу Ваша сім'я витрачає на оплату комунальних послуг (в опалювальний сезон)?

	2017	2020
У середньому (національна валюта)	36.2	31.9
Не відповіли (%)	4.1	0.4

es3. У разі втрати Вами основного джерела доходу (зарплати, пенсії) скільки часу Ви та Ваша сім'я зможете прожити забезпечуючи мінімальні потреби при використанні всіх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків)?

	2015	2016	2020
Не більше 1 місяця	38.4	45.0	41.2
Від 1 до 3 місяців	29.4	25.5	24.2
Від 3 до 6 місяців	9.8	8.0	8.6
Від 6 до 9 місяців	3.9	3.2	3.4
Від 9 до 12 місяців	2.4	1.7	1.9
Більше одного року	2.1	1.7	1.8
Важко відповісти	17.5	14.9	18.8
Не відповіли	0.4	0.0	0.1

Структура сім'ї

m2. Чи є у Вас діти і якого вони віку?*

	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2020
Дітей не маю	19.1	22.4	21.7	21.3	25.6	23.4	24.8	23.7	24.7	23.3
Маю дітей віком до 6 років	10.7	11.2	11.8	11.7	9.9	12.4	11.9	14.7	15.9	13.4
Маю дітей віком 6–9 років	8.9	8.5	7.8	7.7	8.8	6.5	8.0	9.1	8.4	9.7
Маю дітей віком 10–14 років	12.6	12.5	11.6	10.8	10.2	9.6	10.2	9.0	7.8	10.7
Маю дітей віком 15–18 років	10.4	10.0	9.8	8.4	9.9	8.3	8.6	6.3	5.8	5.6
Маю дітей віком понад 18 років	49.7	46.7	47.7	48.8	43.9	48.0	46.4	45.6	45.4	45.8
Не відповіли	0.7	0.3	0.9	0.6	1.1	0.1	0.3	1.0	0.8	0.4

*Можливо було обирати будь-яку кількість відповідей водночас.

m3. Скільки загалом у Вас дітей віком до 18 років?*

	1998	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2020
Одна дитина	64.7	65.7	67.1	66.3	66.9	69.2	66.8	68.0	65.7	65.1	64.8	62.9
Двоє дітей	31.8	29.5	28.9	30.1	29.3	26.1	27.8	28.1	28.7	30.4	29.2	30.3
Троє дітей	2.9	3.5	3.4	2.4	3.3	3.7	2.2	3.0	3.7	3.8	4.3	4.6
Більше трьох дітей	0.6	1.3	0.6	1.1	0.6	1.0	3.2	0.9	1.9	0.7	1.7	2.2
В середньому	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.5	1.4	1.4	1.4	1.4	0.0

* Відсотки розраховані від тих, хто має дітей до 18 років та відповів на дане запитання.

Робота і зайнятість

п1. Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Професійний політик, керівний працівник держапарату	—	0.1	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.2	0.4	0.2
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосппідприємства	5.0	0.4	1.4	0.7	0.8	0.6	0.6	2.5	0.7	1.1	1.0	1.0	1.1	1.2	1.1	1.0	1.1	1.1	1.5
Службовець держапарату (посадова особа)	—	1.5	1.2	0.8	0.8	1.0	0.9	1.3	1.0	0.5	0.8	0.8	1.1	1.3	1.1	1.1	1.2	1.7	1.1
Спеціаліст технічного профлію (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.7	7.4	5.9	5.9	4.5	5.9	5.4	5.3	8.1	4.8	4.8	5.8	7.6	7.0	7.5	8.2	7.6	7.5	6.2
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.3	7.4	6.7	5.5	5.0	5.0	5.3	4.8	7.2	4.9	4.7	5.1	6.4	7.8	8.2	9.3	7.5	8.4	8.7
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1.1	1.0	1.5	1.4	0.8	0.8	0.8	0.9	1.3	1.2	0.9	0.7	0.3	1.4	0.9	0.8	0.8	1.3	1.1
Підприємець у великому або середньому бізнесі	—	0.5	1.0	0.7	0.9	0.6	0.7	0.9	1.1	1.1	0.7	0.6	1.0	0.9	1.4	1.0	0.7	1.1	0.8
Займаюсь дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	—	2.5	2.6	3.5	3.8	3.3	4.2	3.0	4.3	3.7	3.3	3.5	3.7	3.6	3.8	3.7	5.2	3.9	3.7
Службовець з чистою допоміжною персоналу	12.4	6.3	6.3	6.0	5.4	6.3	6.8	5.5	5.6	5.9	6.1	5.3	5.8	5.9	6.1	5.4	7.6	6.8	4.3
Кваліфікований робітник	17.4	19.3	18.3	15.2	13.8	14.7	15.6	14.7	14.4	13.8	14.3	16.9	14.8	14.2	15.7	14.1	16.8	18.2	13.8
Різнораб., підсобний робітник	8.5	4.8	5.6	6.1	6.3	5.0	4.3	5.1	4.4	7.0	6.8	8.6	6.3	4.8	4.7	6.4	5.6	7.9	5.5

Продовження таблиці 11

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Працівник сімейного підприємства	4,6	5,2	3,5	2,6	2,3	2,1	2,5	2,3	1,6	1,9	1,6	1,4	1,5	1,5	1,2	1,1	1,4	1,5	1,6
Фермер	—	0,2	0,2	0,1	0,1	0,4	0,3	0,2	0,3	0,1	0,1	0,2	0,3	1,0	0,3	0,2	0,3	0,5	0,3
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	—	3,5	2,9	2,9	3,4	4,5	3,5	4,7	4,6	4,8	3,7	3,7	2,5	4,7	3,9	4,5	3,4	2,7	3,5
Непрацюючий пенсіонер	—	23,1	26,7	27,5	27,0	29,0	26,9	26,3	26,4	25,4	25,9	25,2	24,7	22,2	22,5	23,2	20,9	19,8	24,3
Домогосподарка	—	6,0	4,6	5,6	5,8	4,6	4,8	5,8	5,8	6,2	6,6	6,2	5,8	6,5	6,4	6,2	5,6	3,4	4,8
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях за певною від обставин	—	3,0	2,9	4,3	4,5	5,0	6,0	5,2	5,1	6,3	6,6	7,6	6,7	5,8	5,3	6,4	6,1	4,8	7,2
Не працюю і не маю жодних джерел доходу	14,6	4,0	6,3	8,2	11,8	4,4	4,7	3,2	1,8	4,4	3,9	3,2	3,4	3,3	3,0	2,1	3,2	2,8	3,6
Зареєстрований безробітний	—	—	—	—	—	1,8	1,7	1,3	1,3	0,9	1,6	1,2	1,6	1,7	2,8	0,8	0,9	0,7	1,4
Інше	4,6	2,8	2,1	2,5	3,0	2,5	3,6	3,4	3,7	3,1	2,4	1,3	3,1	2,0	2,0	2,6	0,6	1,3	3,3
Важко сказати	—	—	—	—	—	1,7	1,2	1,2	1,4	2,1	2,6	1,2	1,6	1,7	1,4	1,3	1,1	4,2	2,7
Не відповіли	—	1,1	0,0	0,2	0,1	0,9	0,2	1,8	0,1	0,6	1,4	0,4	0,8	1,1	0,6	0,3	2,1	0,0	0,4

sm2. На Вашому основному місці роботи Ви є (були)?

	2020
Найменший працівник	78,9
Роботодавець (власник/співвласник підприємства/компанії, який наймає працівників на постійній основі)	2,6
Самозайнятий (працює самостійно або з одним чи кількома діловими партнерами і не наймає працівників на постійній основі)	6,2
Безкоштовно працюючий у власному сімейному бізнесі (працюю без оплати на сімейному підприємстві, яке о-оплює родичи)	0,6
Не відповіли	11,7

wk1. Ви працюєте за письмовим трудовим договором чи за усною домовленістю?*

Працюю за письмовим трудовим договором/контрактом	2020
Працюю за усною домовленістю	75.5
	24.5

* Розподіл відповідей серед тих респондентів, хто є найманим працівником.

wk2. Визначте, будь-ласка, умови Вашої основної зайнятості*

Працюю на умовах постійної зайнятості (маю безстроковий контракт/договір)	2020
Працюю за строковим контрактом	71.9
Працюю на сезонних роботах	7.3
Працюю на тимчасових роботах	5.4
Працюю час від часу на випадкових роботах	9.5
Інше	5.7
	0.2

* Розподіл відповідей серед тих респондентів, хто є найманим працівником.

wk3. Яка тривалість робочого часу на Вашій основній роботі?*

Працюю повний робочий тиждень (40 годин на тиждень)	2020
Працюю постійно понаднормово (більше 40 годин на тиждень)	65.0
Працюю час від часу понаднормово	11.4
Працюю неповний робочий тиждень (менше 40 годин на тиждень)	7.7
Працюю за викликом окремі години (необхідні для виконання робіт)	9.2
Інше	6.2
	0.5

* Розподіл відповідей серед тих респондентів, хто є найманим працівником.

sm7. Яка підготовка/кваліфікація необхідна (була необхідна) для виконання Вашої роботи?

Ні яка або незначна	2020
Кілька тижнів/місяців навчання	15.9
Професійно-технічна освіта (ПТУ, проф. ліцей) або кілька років досвіду роботи	10.5
Фахова передвища / Неповна вища / Середня спеціальна освіта - технікум, училище, коледж (молодший спеціаліст, молодший бакалавр)	19.5
Базова вища освіта (бакалавр)	17.6
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр)	5.8
Науковий ступінь (PhD/ кандидат наук, доктор наук)	21.5
Не відповіли	0.4
	8.8

sm8. До якої галузі економіки належить підприємство/організація, де Ви працюєте (працювали)?

	2020
Сільське, лісове та рибне господарство	10.7
Промисловість	16.1
Будівництво	8.5
Оптова та роздрібна торгівля	11.1
Ремонт автотранспортних засобів	1.9
Транспорт і складське господарство	4.5
Поштова та кур'єрська діяльність	1.2
Тимчасове розміщування (готелі, хостели тощо) та організація харчування (ресторани, кафе, постачання готових страв тощо)	2.1
Телекомунікації та інформація (видавнича діяльність, інформаційні агентства, теле- і радіомовлення, виробництво фільмів, телепрограм тощо)	1.0
Комп'ютерне програмування, консультування тощо (ІТ-сфера)	1.2
Фінансова та страхова діяльність	1.2
Операції з нерухомим майном	0.3
Професійна і технічна діяльність (у сферах права, бухгалтерського обліку, архітектури, інжинірингу, реклами тощо)	1.8
Наукова діяльність	0.6
Адміністративне та допоміжне обслуговування (прокат автомобілів і товарів, турагенства, охоронні служби, обслуговування будинків і територій тощо)	1.8
Державне управління, обов'язкове соціальне страхування	2.2
Оборона (збройні сили)	1.5
Освіта	11.2
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	5.3
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	1.8
Діяльність домашніх господарств як роботодавців для домашньої прислуги (надання роботи для нянь, прибиральниць, кухарів, охоронців тощо)	1.6
Інший вид економічної діяльності	3.8
Не відповіли	8.6

**sm9. Чи є Ви зараз членом профспілки? Якщо ні,
то чи були раніше?**

	2020
Зараз є членом профспілки	12.7
Раніше був/була, зараз ні	32.7
Ні, ніколи не був/ не була	54.2
Не відповіли	0.4

**n2. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ...
за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком?**

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020
Легко	2.7	4.1	4.9	6.5	1.7	2.2	2.2	8.7	7.0
Важко	73.7	74.3	73.2	74.1	80.3	82.9	85.1	73.8	74.4
Не знаю	21.3	21.2	21.9	18.9	17.3	14.1	12.7	17.6	18.3
Не відповіли	2.3	0.4	0.1	0.5	0.7	0.8	0.1	0.0	0.3

**n3. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ...
за Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку?**

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020
Легко	13.5	21.6	20.7	28.1	12.8	12.3	12.1	22.7	22.3
Важко	54.9	50.1	50.0	47.2	60.9	65.4	67.7	55.6	51.7
Не знаю	28.9	28.1	29.2	24.2	25.2	21.4	20.0	21.8	25.6
Не відповіли	2.7	0.3	0.1	0.6	1.1	0.9	0.2	0.0	0.4

п4. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Легко	2.7	5.4	7.7	10.5	3.9	3.2	4.3	9.9	9.3	9.8
Важко	65	63.3	61.6	60.1	71.6	73.6	74.5	71.8	65.4	62.7
Не знаю	29.5	30.8	30.7	28.8	23.4	22.2	20.9	17.9	25.3	27.1
Не відповіли	2.8	0.4	0.1	0.7	1.1	1.1	0.3	0.4	0.0	0.4

п5. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... будь-яку роботу?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Легко	13.6	26.5	31.3	38.6	18.5	19.7	18.7	26.3	33.2	27.0
Важко	55.0	46.5	43.0	38.8	56.9	57.2	60.0	54.9	45.1	47.9
Не знаю	29.4	26.7	25.7	22.0	23.8	21.9	20.9	18.3	21.7	24.8
Не відповіли	1.9	0.3	0.1	0.6	0.8	1.1	0.3	0.5	0.0	0.3

п8. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2019	2020
1. Зовсім не задоволений	16.1	21.6	23.3	17.8	12.1	6.4	8.9	6.2	6.9	8.3	10.5	7.3	8.4	5.6	3.6	9.1	4.0
2. Скоріше не задоволений	21.0	21.4	26.5	28.8	21.3	23.9	24.9	22.8	22.2	23.7	26.1	18.8	22.7	22.7	18.6	24.1	12.3
3. Важко сказати, задоволений чи ні	24.2	22.5	21.0	24.9	30.2	29.5	24.2	23.6	27.9	27.7	23.0	25.3	19.8	20.7	20.9	21.2	22.0
4. Скоріше задоволений	26.6	25.3	24.8	22.4	25.7	33.5	35.1	39.6	35.7	33.1	34.7	39.3	40.7	39.4	45.8	37.9	47.5
5. Цілком задоволений	7.1	9.1	4.0	6.1	2.9	5.2	6.0	7.6	6.8	5.1	5.0	9.2	7.8	11.4	11.1	7.7	13.8
Не відповіли	4.9	0.0	0.4	0.0	7.9	1.5	0.9	0.2	0.5	2.1	0.7	0.1	0.6	0.2	0.0	0.0	0.4
Середній бал**	2.9	2.8	2.6	2.7	2.8	3.1	3.0	3.2	3.1	3.0	3.0	3.2	3.2	3.3	3.4	3.1	3.5

* Відсотки та середні бали від тих респондентів, хто працює.

** Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна незадоволеність, а 5 – повна задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є задоволеність.

pt1. Що найбільше приваблює Вас у нинішній роботі?*

	2020
Гарантія зайнятості	40.2
Хороші стосунки з колегами	33.7
Зміст роботи (виконуваних обов'язків)	20.2
Можливість творчої самореалізації	11.0
Високий зарплаток	13.3
Близькість роботи до дому, зручне транспортне сполучення	24.0
Безпека праці	9.7
Можливість поєднання трудових і сімейних обов'язків	12.5
Хороші відносини з керівництвом	12.9
Можливість підвищення кваліфікації	6.2
Надання соціального пакету	12.2
Можливості просування по роботі	3.5
Участь в обговоренні та прийнятті рішень, що стосуються життя трудового колективу	1.7
Нічого з перерахованого	7.6
Інше	1.0
Важко відповісти	9.0
Я не працюю	42.1
Не відповіли	0.1

* Можливо було обирати кілька (не більше 5-ти) варіантів відповіді одночас. Відсотки розраховані від працюючих респондентів.

p9. Чи маєте Ви або хтось із членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020
Так	10.1	11.8	12.1	15.7	13.7	13.5	13.7	17.0	20.2	25.2	27.8	29.7
Ні	88.9	88.1	87.4	83.9	86.1	85.9	86.0	82.7	79.7	74.8	72.2	70.3
Не відповіли	1.0	0.1	0.6	0.3	0.2	0.6	0.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.0

п10. Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?*

	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2019	2020
Жодного разу	59.0	54.8	54.3	59.3	56.3	50.0	59.6	55.4	52.5	57.5
1 раз	14.3	19.4	19.0	18.1	17.0	15.4	14.8	17.7	18.0	16.5
2 рази	10.1	9.9	7.7	8.6	10.1	8.2	8.5	10.2	11.4	7.9
3 рази	4.6	4.9	2.8	2.1	4.9	5.2	6.0	2.9	6.0	4.1
Більш ніж 3 рази	12.0	10.6	16.2	11.9	11.3	21.2	10.7	12.6	12.2	13.8
Не відповіли	0.0	0.4	0.0	0.0	0.4	0.0	0.3	1.3	0.0	0.2

*Відсотки розраховано від тих респондентів, які в попередньому запитанні вказали, що вони самі, або члени їх сімей, мають досвід тимчасової роботи за кордоном.

п11. Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Так	6.9	5.7	6.3	6.1	6.2	6.2	5.3	7.2	7.4	9.9	10.8	12.0	14.3	16.4	12.0
Ні	92.7	94.3	93.6	93.6	93.7	92.9	94.0	91.8	92.4	89.8	88.2	87.0	83.8	81.6	87.9
Не відповіли	0.4	0.3	0.1	0.4	0.1	0.9	0.7	1.0	0.2	0.3	1.0	1.0	1.9	2.0	0.1

Соціальні зміни

г1. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців?
Для відповіді по кожному рядку використуйте такі оцінки:

г1.1 ...Матеріальні умови сім'ї

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	50.2	47.1	50.7	48.3	28.1	18.8	12.3	16.9	16.0	25.8	18.5	27.6	47.0	25.8	22.3
2. Трохи погіршилися	22.6	24.5	23.4	21.0	20.7	19.9	18.9	22.2	23.8	33.1	29.6	32.0	32.1	28.1	34.7
3. Залишилися незмінними	17.6	21.3	20.3	24.5	39.0	43.3	48.9	46.9	46.3	35.4	45.1	34.9	17.6	35.8	35.9
4. Трохи поліпшилися	5.8	5.3	4.6	5.4	10.7	15.6	18.8	13.3	12.8	4.7	6.2	4.4	2.6	9.0	5.6
5. Значно поліпшилися	1.3	1.0	0.6	0.7	0.9	1.2	1.1	0.7	0.9	0.8	0.6	0.8	0.6	1.2	1.5
Не відповіли	2.5	0.8	0.5	0.2	0.6	1.2	0.0	0.1	0.2	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1	0.0
Середній бал*	1.8	1.9	1.8	1.9	2.4	2.6	2.8	2.6	2.6	2.2	2.4	2.2	1.8	2.3	2.3

г1.2 ...Медичне обслуговування

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	53.8	45.5	49.3	44.1	25.7	17.2	11.8	14.2	14.6	19.1	17.9	17.6	34.5	22.1	20.1
2. Трохи погіршилися	21.0	21.8	21.8	20.8	17.8	19.9	13.5	16.2	18.8	20.9	22.9	23.9	26.6	23.3	25.1
3. Залишилися незмінними	20.7	30.1	26.2	32.3	51.8	57.0	69.8	65.2	61.7	56.3	55.7	55.7	35.7	47.8	49.8
4. Трохи поліпшилися	1.1	1.8	1.8	2.0	3.3	4.6	4.5	4.1	4.7	2.7	2.9	2.2	2.6	5.8	4.5
5. Значно поліпшилися	0.4	0.4	0.4	0.4	0.6	0.2	0.3	0.3	0.1	0.6	0.4	0.5	0.5	0.8	0.4
Не відповіли	2.9	0.4	0.6	0.3	0.8	1.1	0.1	0.0	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1	0.2	0.1
Середній бал*	1.7	1.9	1.8	1.9	2.3	2.5	2.7	2.6	2.6	2.4	2.4	2.4	2.1	2.4	2.4

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає значне погіршення, а 5 – значне поліпшення. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим позитивнішою є оцінка змін у відповідній сфері життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

г1.3 ...Умови відпочинку під час відпустки

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2020
1. Значно погіршилися	47.1	42.2	46.7	38.8	26.0	15.2	10.1	10.9	11.5	16.5	12.2	20.2
2. Трохи погіршилися	17.8	18.3	15.5	14.9	14.2	14.1	9.3	11.8	14.7	16.0	19.9	23.7
3. Залишилися незмінними	27.2	35.0	33.8	41.5	51.4	61.4	72.4	69.4	64.2	62.2	62.7	50.5
4. Трохи поліпшилися	1.5	2.2	1.5	2.3	5.1	6.4	6.1	6.1	6.5	3.6	3.7	4.6
5. Значно поліпшилися	0.9	0.8	0.5	0.8	1.0	1.0	1.1	1.1	1.6	0.7	0.6	0.8
Не відповіли	5.4	1.5	2.0	1.7	2.3	1.9	1.1	0.7	1.5	1.0	0.9	0.2
Середній бал*	1.9	2.0	1.9	2.1	2.4	2.6	2.8	2.7	2.7	2.6	2.6	2.4

г1.4 ...Умови відпочинку та дозвілля після роботи

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2020
1. Значно погіршилися	32.3	27.0	29.1	24.9	20.5	9.8	5.9	7.9	8.1	11.4	8.7	14.4
2. Трохи погіршилися	17.8	18.7	19.7	14.3	12.5	11.9	9.2	10.1	12.5	14.3	17.6	20.9
3. Залишилися незмінними	41.8	49.4	45.5	53.3	58.2	68.1	75.8	71.8	70.2	66.9	68.1	58.0
4. Трохи поліпшилися	2.5	2.7	2.3	4.0	5.3	7.3	7.2	8.5	6.7	5.2	4.1	5.6
5. Значно поліпшилися	0.6	1.0	0.4	1.0	1.2	1.0	1.0	1.0	1.2	0.9	0.7	0.9
Не відповіли	4.9	1.2	3.1	2.5	2.2	1.9	0.9	0.7	1.4	1.3	0.8	0.2
Середній бал*	2.2	2.3	2.2	2.4	2.5	2.8	2.9	2.8	2.8	2.7	2.7	2.6

г1.5 ...Можливість отримання достовірної інформації про те, що діється у країні та світі

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	18.2	14.3	10.2	9.9	7.9	5.4	4.3	5.5	5.6	6.6	6.6	18.5	21.9	14.2	7.9
2. Трохи погіршилися	18.0	14.8	11.2	11.9	7.8	7.7	6.4	8.1	11.3	10.1	17.7	15.5	23.4	20.6	15.5
3. Залишилися незмінними	39.1	52.6	52.7	56.9	58.0	60.8	53.1	58.5	58.9	66.7	64.6	49.2	44.3	54.2	63.4
4. Трохи поліпшилися	16.9	13.9	18.9	16.0	18.7	20.6	29.5	21.7	19.7	13.2	9.5	14.0	8.9	9.7	10.9
5. Значно поліпшилися	3.9	3.4	5.7	5.0	6.6	4.3	6.5	6.1	4.4	4.0	1.4	2.3	1.3	1.2	2.2
Не відповіли	3.9	0.9	1.4	0.4	0.9	1.2	0.2	0.3	0.4	0.2	0.4	0.2	0.2	0.2	0.1
Середній бал*	2.7	2.8	3.0	2.9	3.1	3.3	3.1	3.0	3.0	2.8	2.7	2.4	2.6	2.6	2.8

* Середній бал розраховано для 5-ч бальної шкали, де 1 – означає значне погіршення, а 5 – значне поліпшення. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим позитивнішою є оцінка змін у відповідній сфері життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

Г1.6 ...Умови виховання дітей

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	33.4	22.2	30.2	21.0	14.3	7.3	5.1	6.3	6.3	7.2	6.3	6.3	5.2	5.2
2. Трохи погіршилися	18.9	18.8	20.4	17.7	13.5	12.2	7.7	8.1	12.8	11.5	13.7	13.7	13.6	13.6
3. Залишилися незмінними	37.4	49.2	41.2	52.2	59.1	66.2	75.3	72.4	66.6	70.4	71.1	71.1	70.3	70.3
4. Трохи поліпшилися	3.0	5.2	4.4	5.5	8.0	9.3	9.2	10.7	10.9	7.8	6.9	6.9	9.5	9.5
5. Значно поліпшилися	1.2	1.8	0.8	1.2	2.0	1.8	1.0	1.9	1.8	1.6	1.3	1.3	1.3	1.3
Не відповіли	6.1	2.9	3.0	2.5	3.2	3.2	1.7	0.6	1.6	1.5	0.7	0.7	0.1	0.1
Середній бал*	2.2	2.4	2.2	2.5	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.8	2.8	2.8	2.8	2.9

Г1.7 ...Можливість вільно висловлювати власні погляди

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	7.8	7.7	7.0	8.3	6.6	5.3	3.6	3.6	3.3	4.4	6.8	11.2	19.3	12.4	5.5
2. Трохи погіршилися	9.5	7.8	8.7	9.6	7.9	7.3	5.7	6.2	9.2	8.3	17.3	15.1	20.9	19.5	13.3
3. Залишилися незмінними	47.2	61.0	57.1	62.9	63.1	67.2	61.8	63.4	63.4	72.5	69.2	58.9	49.6	57.1	69.8
4. Трохи поліпшилися	23.9	15.2	18.4	13.3	15.7	14.3	23.2	19.7	17.7	10.9	5.6	11.8	8.3	9.8	9.2
5. Значно поліпшилися	7.1	7.3	7.4	4.9	5.5	4.6	5.4	6.8	5.9	3.3	1.0	2.7	1.7	1.2	2.1
Не відповіли	4.4	1.1	1.4	0.9	1.2	1.3	0.3	0.3	0.5	0.6	0.2	0.4	0.2	0.1	0.1
Середній бал*	3.1	3.1	3.1	3.0	3.1	3.1	3.2	3.2	3.1	3.0	2.8	2.8	2.5	2.7	2.9

Г1.8 ...Можливість брати участь у культурному житті

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	26.6	20.0	26.2	20.4	13.7	8.7	5.3	6.7	8.7	8.8	8.1	8.1	8.4	8.4
2. Трохи погіршилися	15.8	13.8	14.4	15.9	11.6	11.2	6.1	8.7	11.6	11.9	15.3	17.0	17.0	17.0
3. Залишилися незмінними	43.9	57.3	49.8	54.6	63.0	66.9	76.6	72.6	66.9	70.3	70.4	70.4	67.0	67.0
4. Трохи поліпшилися	6.7	5.1	6.4	6.1	8.6	9.1	10.2	9.8	9.8	6.7	5.1	5.1	6.3	6.3
5. Значно поліпшилися	1.8	2.5	1.8	1.8	1.3	2.3	1.3	1.9	2.2	1.6	1.0	1.0	1.2	1.2
Не відповіли	5.3	1.3	1.4	1.2	1.8	1.8	0.5	0.3	0.8	0.7	0.2	0.2	0.1	0.1
Середній бал*	2.4	2.6	2.4	2.5	2.7	2.9	3.0	2.9	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.7

* Середній бал розраховано для 5-ї бальної шкали, де 1 – означає значне погіршення, а 5 – значне поліпшення. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим позитивнішою є оцінка змін у відповідній сфері життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

г1.9 ...Екологічна ситуація (стан довкілля)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	57.0	48.6	47.0	31.3	28.0	17.9	13.0	17.6	20.3	20.3	12.3	12.3	15.2	15.2
2. Трохи погіршилися	20.9	23.9	23.8	27.8	25.6	24.3	18.7	24.2	27.2	24.8	25.3	25.3	25.0	25.0
3. Залишилися незмінними	16.3	24.2	25.0	37.1	43.0	51.6	62.9	54.2	48.5	51.4	59.6	51.4	59.6	55.0
4. Трохи поліпшилися	1.4	1.9	2.8	2.7	1.8	4.5	4.5	3.4	2.9	2.6	2.1	2.6	2.1	4.3
5. Значно поліпшилися	0.7	0.8	0.6	0.3	0.5	0.6	0.5	0.6	0.7	0.5	0.6	0.5	0.6	0.4
Не відповіли	3.7	0.7	0.8	0.8	1.0	1.1	0.4	0.1	0.3	0.3	0.2	0.3	0.2	0.1
Середній бал*	1.6	1.8	1.9	2.1	2.2	2.5	2.6	2.5	2.4	2.4	2.5	2.4	2.5	2.5

г1.10 ...Захищеність від свавілля влади, посадовців

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	45.7	40.4	40.8	33.1	25.1	16.3	9.6	12.6	16.9	16.2	17.9	18.7	28.1	18.4	12.8
2. Трохи погіршилися	18.5	21.3	22.9	21.7	17.6	18.7	11.1	16.5	18.9	18.7	25.6	18.1	24.6	19.8	22.4
3. Залишилися незмінними	29.7	35.8	33.1	42.3	53.6	59.8	65.8	65.9	59.5	62.2	53.7	55.0	42.0	55.3	60.1
4. Трохи поліпшилися	1.2	1.3	1.7	1.6	1.7	3.1	11.5	4.1	3.2	1.8	2.4	6.8	4.6	5.7	4.2
5. Значно поліпшилися	0.7	0.4	0.4	0.5	0.7	0.8	1.5	0.7	0.9	0.6	0.2	1.0	0.4	0.6	0.4
Не відповіли	4.2	0.7	1.1	0.9	1.3	1.3	0.6	0.2	0.6	0.4	0.2	0.4	0.3	0.2	0.1
Середній бал*	1.9	2.0	2.0	2.1	2.3	2.5	2.8	2.6	2.5	2.5	2.4	2.5	2.2	2.5	2.6

г1.11 ...Гарантії зайнятості, забезпечення роботою

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	61.8	54.2	61.9	56.6	35.8	20.7	13.1	17.4	18.0	31.1	23.7	26.9	38.3	22.7	19.8
2. Трохи погіршилися	14.6	17.4	16.9	17.2	18.2	17.3	12.2	15.3	17.9	20.9	24.2	24.1	27.5	25.5	28.0
3. Залишилися незмінними	17.0	24.2	17.0	22.4	40.8	51.4	65.5	60.1	55.4	45.0	48.9	45.4	31.2	44.8	48.2
4. Трохи поліпшилися	1.2	1.9	2.0	2.2	2.8	8.4	7.8	6.1	7.4	2.0	2.4	2.3	2.4	6.0	3.7
5. Значно поліпшилися	1.0	1.2	0.7	0.5	0.9	0.8	0.7	1.0	0.9	0.6	0.5	0.9	0.4	0.8	0.3
Не відповіли	4.4	1.1	1.5	1.1	1.4	1.3	0.7	0.1	0.5	0.4	0.3	0.4	0.2	0.1	0.0
Середній бал*	1.6	1.8	1.6	1.7	2.1	2.5	2.7	2.6	2.6	2.2	2.3	2.3	2.0	2.4	2.4

* Середній бал розраховано для 5-ч бальної шкали, де 1 – означає значне погіршення, а 5 – значне поліпшення. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим позитивнішою є оцінка змін у відповідній сфері життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

Г1.12... Особиста безпека (на вулиці, в громадських місцях)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
1. Значно погіршилися	63.0	48.6	45.6	37.5	30.9	18.4	10.0	13.2	13.5	12.9	12.7	21.9	29.1	15.5	13.1
2. Трохи погіршилися	18.7	24.2	24.9	22.4	21.0	21.2	14.3	15.6	19.1	17.6	23.2	22.2	25.5	25.7	25.9
3. Залишилися незмінними	13.2	24.9	26.8	37.1	43.8	54.4	68.7	64.6	61.6	65.4	61.4	52.0	38.9	50.0	56.0
4. Трохи поліпшилися	0.8	1.3	1.8	2.8	4.3	5.9	5.6	4.6	2.9	2.3	2.3	2.7	5.3	7.2	4.3
5. Значно поліпшилися	0.9	0.6	0.4	0.7	0.8	0.9	0.9	1.0	0.7	0.3	1.0	1.0	1.0	1.4	0.7
Не відповідає	3.4	0.4	0.6	0.4	0.9	0.9	0.2	0.1	0.2	0.4	0.1	0.2	0.2	0.2	0.0
Середній бал*	1.5	1.8	1.9	2.1	2.2	2.5	2.7	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4	2.2	2.5	2.5

Г1.13 Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? - Епідеміологічна ситуація (захищеність від масового поширення інфекційних захворювань)

	2020
1. Значно погіршилися	32.8
2. Трохи погіршилися	26.4
3. Залишилися такими самими	36.6
4. Трохи поліпшилися	3.5
5. Значно поліпшилися	0.7
Не відповідає	0.0
Середній бал*	2.1

Г2. Якою мірою Ви пишастесь чи не пишастесь тим, що є громадянином України?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1. Зовсім не пишастоя	6.6	8.9	5.2	7.1	7.5	7.2	7.9	9.2	5.0	4.9	6.0	5.9	4.4	2.9
2. Скоріше не пишастоя	11.5	15.8	9.7	12.4	11.4	11.9	14.1	15.4	8.4	10.7	10.7	9.4	8.3	5.5
3. Важко сказати	40.8	37.7	31.4	35.2	30.5	31.3	35.2	27.3	19.0	24.3	20.9	25.8	17.1	22.7
4. Скоріше пишастоя	30.8	30.0	38.3	33.2	36.6	38.3	34.9	37.8	49.7	42.0	43.6	43.9	49.2	46.8
5. Дуже пишастоя	10.1	7.7	15.3	11.9	13.9	11.1	7.7	9.5	16.9	17.9	18.8	14.9	21.0	22.1
Не відповідає	0.3	0.0	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2	0.8	1.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0
Середній бал*	3.3	3.1	3.5	3.3	3.4	3.3	3.2	3.2	3.7	3.6	3.6	3.5	3.7	3.8

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – відсутність гордості за українське громадянство, а 5 – висока міра гордості. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є гордість за своє громадянство. Середній бал розраховується для тих респондентів, які відповіли на поставлене запитання.

st1m. Скажіть, що з перерахованого нижче відбувалося з Вами і членами Вашої сім'ї протягом останніх трьох років?*

	2017	2018	2019	2020
Втратили весь або частину бізнесу через події на сході країни	1.8	1.4	1.1	0.2
Втратили роботу, житло, майно, бо виїхали з зони бойових дій на сході	3.1	1.9	2.3	1.8
Отримали поранення в результаті бойових дій на сході	1.8	0.4	1.7	0.6
Втратили когось із рідних в результаті бойових дій на сході	1.2	1.4	1.5	1.2
Втратили когось із друзів в результаті бойових дій на сході	3.5	4.1	4.9	1.5
Хтось із рідних або друзів був поранений в результаті бойових дій на сході	4.3	4.9	5.4	2.8
Хтось із рідних або друзів став вимушеним переселенцем в результаті бойових дій на сході	7.2	8.4	6.1	3.2
Було розірвано стосунки з кимось з рідних або друзів через різне розуміння подій на Сході України	9.5	9.3	7.6	3.2
Отримали роботу, пільги або нагороди, пов'язані з обороною країни	-	-	1.6	0.8
Нічого з переліченого не відбулося	76.8	76.9	78.9	88.1
Не відповіли	0.3	0.0	0.0	0.4

*Можливо було обирати будь-яку кількість варіантів відповідей еодночас.

г3. Оцініть ступінь важливості ОСОБИСТО ДЛЯ ВАС наведеного нижче:

г3.1. ...Благополуччя дітей

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	2.3	1.1	1.1	1.1	0.8	1.1	0.4	1.1	1.6
2. Скоріше неважливо	1.3	1.3	0.9	0.9	1.4	0.8	0.5	0.9	1.3
3. Важко сказати, важливо чи ні	2.8	3.2	4.7	4.2	5.1	5.3	2.8	4.5	5.3
4. Скоріше важливо	8.7	9.0	13.5	11.3	15.6	11.8	14.5	12.4	10.0
5. Дуже важливо	84.3	85.3	79.8	82.2	76.9	80.6	81.7	81.1	81.7
Не відповіли	0.5	0.2	0.0	0.3	0.2	0.3	0.1	0.0	0.1
Середній бал*	4.7	4.8	4.7	4.7	4.7	4.7	4.8	4.7	4.7

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.2. ... Відсутність значного соціального розшарування (багаті-бідні, вищі-нижчі верстви суспільства)

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	4.8	4.6	3.7	5.8	1.2	2.1	1.3	1.6	3.1
2. Скоріше неважливо	7.1	8.4	7.7	10.6	4.6	4.3	6.1	4.9	7.7
3. Важко сказати, важливо чи ні	30.1	31.7	27.5	25.5	25.4	19.5	15.8	15.4	20.1
4. Скоріше важливо	31.0	29.4	35.1	32.2	39.0	33.7	38.5	41.0	33.4
5. Дуже важливо	25.7	25.3	25.9	25.2	29.7	40.1	38.1	37.1	35.6
Не відповіли	1.2	0.6	0.1	0.8	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	3.7	3.6	3.7	3.6	3.9	4.1	4.1	4.1	3.9

г3.3. ... Демократичний розвиток країни

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2017	2018	2020
1. Зовсім не важливо	2.7	2.9	2.8	4.7	1.2	2.0	2.5	4.8	1.3	1.9
2. Скоріше неважливо	5.2	4.0	6.1	8.8	6.3	3.8	5.2	10.4	3.9	5.9
3. Важко сказати, важливо чи ні	27.6	27.3	21.8	25.7	24.4	19.6	16.7	18.2	15.6	21.7
4. Скоріше важливо	35.2	36.1	36.6	36.3	44.8	31.7	40.1	41.8	39.9	33.9
5. Дуже важливо	28.9	29.3	32.4	24.1	23.0	42.7	35.2	24.8	39.2	36.5
Не відповіли	0.5	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2	0.3	0.0	0.0	0.1
Середній бал*	3.8	3.8	3.9	3.7	3.8	4.1	4.0	3.7	4.1	4.0

г3.4. ... Матеріальний добробут

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	0.8	0.4	0.2	0.5	0.3	0.5	0.3	0.2	0.8
2. Скоріше неважливо	0.9	1.0	0.7	0.7	0.6	0.9	0.7	1.0	2.1
3. Важко сказати, важливо чи ні	3.2	1.7	3.2	2.2	4.4	6.1	2.4	3.3	6.0
4. Скоріше важливо	19.8	23.6	25.7	25.1	32.9	28.1	28.2	27.2	27.8
5. Дуже важливо	74.9	73.2	69.8	71.3	61.6	64.2	68.2	68.2	63.2
Не відповіли	0.3	0.2	0.3	0.1	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	4.7	4.7	4.6	4.7	4.5	4.6	4.6	4.6	4.5

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.5. ... Міцне здоров'я

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	0.4	0.4	0.4	0.2	0.3	0.4	0.2	0.3	0.6
2. Скоріше неважливо	1.1	0.4	0.6	0.3	0.6	0.8	0.4	0.8	1.4
3. Важко сказати, важливо чи ні	1.4	0.3	1.9	1.3	2.3	3.2	1.5	2.9	4.3
4. Скоріше важливо	7.4	6.1	11.6	11.1	18.2	15.2	17.0	14.4	13.3
5. Дуже важливо	89.5	92.6	85.4	87.0	78.5	80.3	80.7	81.6	80.3
Не відповіли	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	4.8	4.9	4.8	4.8	4.7	4.7	4.8	4.8	4.7

г3.6. ... Міцна сім'я

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	0.2	0.4	0.9	0.1	0.3	0.2	0.1	0.4	0.5
2. Скоріше неважливо	0.8	0.3	0.8	0.4	0.7	0.6	0.4	1.2	1.7
3. Важко сказати, важливо чи ні	2.6	2.3	3.5	2.4	3.6	4.5	2.3	4.2	4.8
4. Скоріше важливо	9.4	8.8	12.1	11.4	17.9	14.2	17.2	15.2	14.7
5. Дуже важливо	86.5	87.9	82.3	85.0	77.3	80.3	79.6	79.1	78.2
Не відповіли	0.5	0.1	0.4	0.6	0.3	0.2	0.4	0.0	0.1
Середній бал*	4.8	4.8	4.7	4.8	4.7	4.7	4.8	4.7	4.7

г3.7. ... Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2017	2018	2020
1. Зовсім не важливо	3.0	3.9	4.1	5.9	1.9	2.1	1.4	2.6	1.3	4.2
2. Скоріше неважливо	8.4	8.5	10.8	13.0	7.6	4.3	7.1	8.7	6.5	9.2
3. Важко сказати, важливо чи ні	19.1	18.7	22.8	23.4	25.9	20.0	14.2	15.3	15.1	21.2
4. Скоріше важливо	33.6	31.1	33.0	33.2	40.9	36.3	42.5	41.3	42.3	34.2
5. Дуже важливо	35.5	37.7	29.2	24.0	23.7	37.1	34.9	31.8	34.8	31.1
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.4	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.1
Середній бал*	3.9	3.9	3.7	3.6	3.8	4.0	4.0	3.9	4.0	3.8

* Середній бал розраховано для 5-ч бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.8. ... Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	4.3	5.8	5.8	8.4	2.7	2.8	2.6	2.8	5.8
2. Скоріше неважливо	10.8	11.4	11.9	15.3	11.7	5.7	9.2	10.0	11.4
3. Важко сказати, важливо чи ні	30.5	33.3	30.7	28.9	32.9	27.7	23.4	22.1	28.4
4. Скоріше важливо	28.2	30.4	29.7	28.1	35.8	33.5	36.6	38.4	30.0
5. Дуже важливо	25.8	18.7	21.9	18.6	16.8	30.2	28.0	26.7	24.3
Не відповідає	0.4	0.3	0.0	0.6	0.1	0.2	0.3	0.0	0.1
Середній бал*	3.6	3.4	3.5	3.3	3.5	3.8	3.8	3.8	3.6

г3.9. ... Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	10.0	7.9	12.4	12.0	4.8	5.4	3.6	4.7	9.1
2. Скоріше неважливо	11.8	12.6	13.2	16.7	14.1	8.1	10.1	11.2	11.8
3. Важко сказати, важливо чи ні	28.5	27.6	28.1	24.7	32.2	28.7	22.9	20.3	25.9
4. Скоріше важливо	28.0	32.9	27.1	25.7	33.9	31.8	34.7	35.5	28.7
5. Дуже важливо	21.3	18.9	19.2	20.3	15.1	25.8	28.4	28.3	24.4
Не відповідає	0.4	0.2	0.0	0.6	0.1	0.2	0.3	0.0	0.1
Середній бал*	3.4	3.4	3.3	3.3	3.4	3.6	3.7	3.7	3.5

г3.10. ... Національно-культурне відродження

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	2.2	2.7	2.8	5.2	1.8	2.1	1.3	2.6	2.9
2. Скоріше неважливо	6.1	5.6	7.1	11.7	7.1	4.9	5.3	6.0	8.1
3. Важко сказати, важливо чи ні	19.2	17.6	23.4	24.1	26.1	24.8	19.0	19.6	26.8
4. Скоріше важливо	37.7	42.9	38.4	38.4	44.4	35.3	42.0	41.2	35.2
5. Дуже важливо	34.7	31.1	28.2	20.3	20.4	32.7	32.2	30.6	26.9
Не відповідає	0.2	0.1	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	4.0	3.9	3.8	3.6	3.7	3.9	4.0	3.9	3.8

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.11. ... Незалежність у справах, судженнях, вчинках

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	1.8	2.0	1.5	2.6	1.2	1.2	1.2	2.0	2.3
2. Скоріше неважливо	5.6	4.4	5.1	6.7	5.7	2.6	3.8	4.3	5.9
3. Важко сказати, важливо чи ні	22.3	21.2	18.8	19.2	24.1	21.7	18.0	16.2	20.5
4. Скоріше важливо	37.5	42.7	42.2	45.0	47.3	39.9	42.2	46.2	38.8
5. Дуже важливо	32.4	29.2	32.3	25.5	21.4	34.3	34.4	31.3	32.4
Не відповіли	0.4	0.4	0.1	1.1	0.4	0.3	0.4	0.0	0.1
Середній бал*	3.9	3.9	4.0	3.8	3.8	4.0	4.1	4.0	3.9

г3.12. ... Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	3.3	3.2	5.8	5.7	2.1	1.6	1.4	2.3	4.2
2. Скоріше неважливо	5.4	5.5	6.9	10.7	7.9	5.8	5.5	6.2	7.4
3. Важко сказати, важливо чи ні	12.5	12.2	16.5	18.0	23.4	21.3	14.8	16.3	19.5
4. Скоріше важливо	31.2	33.3	34.6	39.0	39.1	36.2	41.0	39.5	37.2
5. Дуже важливо	47.2	45.8	36.2	26.1	27.3	34.7	37.1	35.7	31.6
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.4	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1
Середній бал*	4.1	4.1	3.9	3.7	3.8	4.0	4.1	4.0	3.9

г3.13. ... Державна незалежність України

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	1.9	2.5	3.3	7.0	1.5	1.6	0.9	1.3	1.1
2. Скоріше неважливо	4.8	3.4	4.7	9.9	5.7	2.8	3.3	2.8	3.9
3. Важко сказати, важливо чи ні	18.3	19.9	18.3	23.1	22.6	14.9	12.8	14.7	14.2
4. Скоріше важливо	29.6	32.6	37.1	32.6	40.1	25.8	37.1	34.7	29.8
5. Дуже важливо	45.0	41.4	36.2	26.8	29.9	54.6	45.2	46.6	50.8
Не відповіли	0.4	0.2	0.3	0.6	0.2	0.2	0.7	0.0	0.2
Середній бал*	4.1	4.1	4.0	3.6	3.9	4.3	4.2	4.2	4.3

* Середній бал розраховано для 5-ї бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «Дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.14. ... Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	3.2	2.2	3.5	4.6	1.6	2.0	1.5	1.9	2.9
2. Скоріше неважливо	7.5	7.6	8.1	11.3	8.3	5.7	6.4	5.9	8.9
3. Важко сказати, важливо чи ні	20.1	19.4	23.9	26.1	31.6	25.6	18.4	19.4	25.3
4. Скоріше важливо	37.2	44.1	40.8	38.1	40.8	37.3	44.3	43.4	37.9
5. Дуже важливо	31.6	26.6	23.6	19.5	17.7	29.3	29.3	29.3	24.8
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1	0.0	0.2
Середній бал*	3.9	3.8	3.7	3.6	3.6	3.9	3.9	3.9	3.7

г3.15. ... Сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	1.3	1.1	0.9	1.4	0.6	1.1	1.2	1.1	1.3
2. Скоріше неважливо	2.9	1.8	2.4	3.1	3.6	2.2	2.5	3.4	5.2
3. Важко сказати, важливо чи ні	14.1	13.9	13.2	13.2	19.3	15.6	11.4	13.4	17.6
4. Скоріше важливо	37.4	40.8	44.3	42.9	46.8	38.8	42.2	40.3	37.4
5. Дуже важливо	44.0	42.3	39.1	39.1	29.6	42.1	42.5	41.8	38.3
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.0	0.2
Середній бал*	4.2	4.2	4.2	4.2	4.0	4.2	4.2	4.2	4.1

г3.16. ... Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	1.6	0.7	0.7	1.1	0.7	1.0	0.9	1.6	1.0
2. Скоріше неважливо	2.4	2.2	2.1	3.1	3.4	1.7	2.2	4.4	4.4
3. Важко сказати, важливо чи ні	12.2	11.9	10.4	11.8	18.1	14.5	9.8	12.1	13.8
4. Скоріше важливо	31.5	36.1	36.9	39.1	43.4	35.3	42.6	39.4	35.9
5. Дуже важливо	51.8	48.8	49.4	44.5	34.2	47.3	44.4	42.5	44.7
Не відповіли	0.7	0.4	0.4	0.4	0.2	0.2	0.1	0.0	0.2
Середній бал*	4.3	4.3	4.3	4.2	4.1	4.3	4.3	4.2	4.2

* Середній бал розраховано для 5-ї бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життєя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.17. ... Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	1.0	1.1	1.1	1.5	0.7	1.2	0.7	2.0	2.1
2. Скоріше неважливо	3.3	3.0	4.2	2.8	3.6	2.6	4.0	5.4	6.7
3. Важко сказати, важливо чи ні	12.0	9.2	15.2	12.2	16.2	17.9	13.8	14.4	16.4
4. Скоріше важливо	38.2	44.1	41.0	43.4	51.7	41.3	45.9	43.3	39.3
5. Дуже важливо	45.1	42.3	38.2	39.5	27.4	36.5	35.4	34.8	35.3
Не відповіли	0.3	0.3	0.3	0.6	0.3	0.4	0.2	0.0	0.2
Середній бал*	4.2	4.2	4.1	4.2	4.0	4.1	4.1	4.0	4.0

г3.18. ... Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	18.8	16.2	20.6	27.0	16.3	17.0	12.6	16.7	23.0
2. Скоріше неважливо	24.5	27.6	23.7	29.3	23.6	19.2	21.5	22.8	22.2
3. Важко сказати, важливо чи ні	32.8	34.8	30.3	21.1	32.4	30.1	25.9	24.2	27.2
4. Скоріше важливо	15.2	15.7	16.6	15.0	21.1	19.2	24.6	22.6	15.9
5. Дуже важливо	8.1	5.5	8.6	7.2	6.6	14.2	15.3	13.7	11.6
Не відповіли	0.5	0.3	0.2	0.4	0.1	0.2	0.1	0.0	0.1
Середній бал*	2.7	2.7	2.7	2.5	2.8	2.9	3.1	2.9	2.7

г3.19. ... Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	14.8	12.8	13.9	18.7	10.8	12.9	11.9	13.1	18.9
2. Скоріше неважливо	18.7	21.5	19.7	20.6	16.6	15.8	13.8	18.2	17.3
3. Важко сказати, важливо чи ні	28.6	29.8	28.4	25.3	32.0	28.9	24.3	25.3	25.9
4. Скоріше важливо	21.3	22.3	22.9	22.6	29.2	22.8	31.2	26.4	21.8
5. Дуже важливо	16.3	13.3	14.9	12.3	11.3	19.4	18.7	17.0	16.0
Не відповіли	0.3	0.3	0.1	0.5	0.1	0.2	0.1	0.0	0.1
Середній бал*	3.1	3.0	3.1	2.9	3.1	3.2	3.3	3.2	3.0

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життєв. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

г3.20 ... Цікава робота

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
1. Зовсім не важливо	4.0	3.8	6.5	5.5	2.8	3.4	1.7	4.4	5.1
2. Скоріше неважливо	3.3	4.3	4.1	5.1	4.8	4.2	4.6	4.8	4.7
3. Важко сказати, важливо чи ні	8.7	7.8	12.7	10.4	14.6	13.6	10.3	11.2	12.8
4. Скоріше важливо	24.3	27.2	29.7	28.0	34.1	31.6	34.1	32.8	29.8
5. Дуже важливо	59.5	56.6	46.8	50.5	43.4	46.9	49.1	46.8	47.3
Не відповіли	0.2	0.4	0.2	0.6	0.3	0.2	0.2	0.0	0.3
Середній бал*	4.3	4.3	4.1	4.1	4.1	4.1	4.2	4.1	4.1

г3.21. ... Власна безпека та безпека близьких людей

	2020
1. Зовсім не важливо	0.8
2. Скоріше неважливо	2.0
3. Важко сказати, важливо чи ні	7.0
4. Скоріше важливо	15.8
5. Дуже важливо	74.1
Не відповіли	0.3
Середній бал*	4.6

* Середній бал розраховано для 5-ч бальної шкали, де 1 – означало «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життєв. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей).

сн3. На Вашу думку, як названі нижче соціальні групи впливають на зміни, які відбуваються у житті країни?

	1 (Справляють дуже негативний вплив)	2	3	4	5 (Справляють дуже позитивний вплив)	Не відповіли	Середній бал*
Політики, що вже давно при владі	38.7	25.8	24.6	6.4	2.3	2.2	2.1
Молоді політики, що прийшли до уряду та парламенту останнім часом	25.9	24.3	32.5	12.8	2.3	2.2	2.4
Керівники місцевої влади різних рівнів	15.7	25.1	40.9	14.2	1.9	2.2	2.6
Представники великого бізнесу	21.4	24.1	37.2	12.4	2.7	2.2	2.5
Представники середнього і малого бізнесу	10.3	19.1	43.4	21.6	3.4	2.2	2.9
Волонтери, що працюють в різних сферах нашого життя	8.6	13.8	34.3	32	9.1	2.2	3.2
Неурядові громадські організації, громадські активісти	12.0	17.4	41.9	21.3	5.2	2.2	2.9
Релігійні діячі	14.4	21.1	41.4	16.7	4.1	2.3	2.7
Міжнародні фінансові організації (МВФ, Всесвітній банк та інші)	24.3	21.1	32.4	15.2	4.8	2.2	2.5
Іноземні радники та дипломати	22.5	23.3	36.3	12.4	3.3	2.2	2.5
Учасники АТО (ООС)	11.2	16.6	36.7	25.4	7.8	2.3	3.0
Члени недержавних воєнізованих формувань (національні дружини, С-14 та інші)	21.4	22.4	39.3	12.1	2.5	2.3	2.5
Учасники протестних акцій	18.2	23.9	38	13.9	3.7	2.3	2.6
Журналісти-розслідувачі, популярні блогери	9.4	15.7	35.4	27.8	9.1	2.6	3.1

*Середні бали розраховувалися для 5-ти бальної порядкової шкали, де 1 означає дуже негативний вплив, а 5 – дуже позитивний вплив. Відповідно, середній бал, розрахований за цією шкалою, може знаходитися в межах від 1 до 5, і чим більшим він є, тим більш позитивною є оцінка впливу відповідної групи на зміни, що відбуваються в країні. Середній бал розраховувався для тих респондентів, які відповіли на поставлене запитання.

str2. Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогоднішній день?*

	2017	2019	2020
Розгубленість	21.4	16.4	19.2
Байдужість	13.8	13.0	21.4
Відчай	21.8	13.9	21.1
Тривога	37.4	31.2	35.8
Розчарування	33.9	21.5	42.3
Безвихідь	16.1	10.4	15.2
Надія	22.8	47.8	24.2
Обурення	25.9	12.5	20.1
Агресія	15.6	7.8	8.9
Страх	27.2	16.5	18.6
Незахищеність	39.5	28.9	36.9
Напруженість	31.9	21.9	24.2
Бажання змін	40.7	46.7	39.2
Інше	0.4	0.3	0.2
Нічого з переліченого	0.9	1.5	2.5
Важко відповісти	2.2	4.4	3.8
Не відповіли	0.1	0.0	0.0

* Було можливо обирати не більше 5-ти варіантів відповідей водночас.

Демографічні дані

s1. Ваша стать:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Чоловіча	44.1	43.9	44.3	44.1	44.4	44.2	44.1	45.2	46.1	44.8	45.5	45.5	44.3	45.3	45.2	45.1	45.2	45.3	45.4
Жіноча	55.3	55.9	55.7	55.9	55.6	55.7	55.9	54.8	53.9	55.2	54.4	54.5	55.7	54.7	54.8	54.9	54.8	54.7	54.6
Не відповіли	0.6	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s2. Ваш вік:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
до 30 років	28.8	21.9	21.8	21.8	21.9	21.8	21.6	22.3	21.4	21.4	19.8	18.8	19.6	21.6	21.4	21.0	21.1	16.9	18.1
30–55 років	48.1	49.2	48.8	48.0	47.8	49.1	48.9	47.4	49.0	50.5	51.0	52.1	49.6	46.7	46.6	46.8	46.2	47.4	48.0
Старші 55 років	22.6	28.3	29.4	30.3	30.3	29.1	29.5	30.0	29.5	28.1	29.2	29.1	30.8	31.6	32.0	32.2	32.7	35.7	33.9
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s3. Ваш сімейний стан:

	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Ніколи не був(ла) у шлюбі	13.8	13.5	14.8	13.7	14.9	15.7	14.1	13.6	13.6	16.1	14.7	14.5	15.1	13.0	14.2
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	60.0	57.2	57.8	59.1	56.1	58.4	55.2	55.0	58.6	56.4	59.4	58.5	58.4	59.3	57.7
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	4.9	5.8	4.3	5.4	7.3	3.3	6.8	7.3	7.5	7.3	6.2	7.8	7.7	7.0	6.4
Розлучений(на) офіційно	7.3	7.7	7.6	7.6	8.3	6.4	8.4	8.9	7.9	8.6	7.3	7.8	7.2	9.5	8.6
Розійшовся(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	1.8	1.4	1.9	0.9	1.0	0.8	1.6	1.2	1.3	1.0	1.9	1.2	1.5	1.8	1.8
Вдівець (вдова)	11.8	13.9	13.2	12.9	12.1	14.9	13.3	12.8	10.8	9.9	10.5	10.1	10.1	9.4	11.3
Не відповіли	0.3	0.4	0.3	0.3	0.3	0.6	0.6	1.2	0.3	0.6	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0

s4. Який найвищий рівень освіти ви здобули?

Немає освіти (ніколи не ходив/ходила до школи)	2020
Початкова освіта (1–4 класів середньої школи)	0.1
Неповна середня освіта (7–9 класів середньої школи)	0.2
Професійно-технічна (ПТУ, ФЗУ, ФЗО) без повної загальної середньої освіти	3.8
Повна загальна середня освіта (10–11 класів середньої школи)	9.7
Професійно-технічна (ПТУ, професійний ліцей тощо) з повною загальною середньою освітою	13.1
Фахова передвища / Неповна вища / Середня спеціальна освіта (технікум, училище, коледж) – молодший спеціаліст, молодший бакалавр	14.9
Базова вища освіта – бакалавр	21.2
Повна вища освіта – спеціаліст, магістр	8.2
Науковий ступінь (PhD/ кандидат наук, доктор наук)	28.5
Не відповіли	0.3
	0.0

s5. Ваша національність:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Українець	68.9	72.3	73.2	74.8	76.1	77.4	76.6	80.4	82.1	84.7	77.7	84.1	83.8	87.9	89.6	89.0	91.3	91.1	91.4	93.1
Росіянин	24.4	22.6	22.9	22.2	21.4	19.6	19.7	17.3	16.0	12.2	18.2	13.9	13.3	10.1	8.3	9.4	7.4	7.7	6.9	6.1
Інша	5.5	4.7	3.9	3.0	2.4	2.8	3.7	2.3	1.8	3.1	3.8	1.8	2.1	1.9	1.6	1.6	1.1	1.2	1.2	0.8
Не відповіли	1.1	0.4	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.2	0.8	0.1	0.5	0.0	0.2	0.0	0.5	0.0

s6. Чи однієї національності Ваші батьки?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Так	73.7	80.5	80.7	80.5	80.0	82.2	80.9	82.0	86.1	83.8	84.6	85.4	83.6	82.6	84.9	83.8	83.4	86.8	88.7
Ні	26.3	18.9	19.3	19.4	19.7	16.6	17.8	16.7	12.9	14.9	14.5	13.7	15.1	15.8	14.0	14.8	15.4	12.1	10.2
Не знаю	—	—	—	—	—	1.1	1.2	1.3	0.9	1.3	0.9	0.8	1.1	1.1	1.1	1.4	1.2	1.1	1.1
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.2	0.4	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s7. У Вашого чоловіка (дружини) та ж національність, що й у Вас?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Така сама	53.4	59.0	57.1	58.7	58.3	62.1	60.9	63.1	64.7	66.7	69.6	72.2	69.2	70.7	70.7	63.2	75.0	72.1
Інша	23.5	21.5	19.3	21.3	19.3	17.0	13.5	11.0	10.5	10.8	8.4	8.2	7.0	8.2	7.3	3.5	3.8	5.9
Не в шлюбі	21.1	16.2	23.7	19.3	22.4	18.5	24.6	25.0	23.9	21.9	19.2	19.1	22.0	20.8	21.1	33.3	21.2	22.0
Не відповіли	2.0	3.3	0.0	0.7	0.0	2.5	0.1	0.9	0.8	0.6	2.8	0.5	1.7	0.3	0.9	0.0	0.0	0.0

s8. Ваша рідна мова:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Українська	61.9	62.3	62.5	61.9	63.8	63.9	61.1	64.3	62.3	65.1	65.1	61.3	66.2	68.5	73.1	70.7	72.1	72.1	74.2	77.3
Російська	34.9	34.7	36.1	36.5	35.1	34.5	35.7	34.1	36.4	33.1	32.5	34.4	32.4	30.1	25.0	28.4	27.0	27.4	25.1	22.3
Інша	3.0	2.6	1.4	1.5	1.2	1.5	1.8	1.5	1.2	1.7	2.3	2.5	1.2	1.4	1.2	0.7	0.8	0.5	0.7	0.4
Не відповіли	0.3	0.4	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.8	0.2	0.1	0.0	0.0	0.0

s9. До якого віросповідання Ви себе відносите?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не релігійний	12.7	16.7	12.6	12.8	11.7	9.8	10.7	11.5	11.1	12.7	16.4	14.5	14.4
Православ'я	74.9	73.5	76.3	77.6	76.7	79.8	78.8	74.9	77.6	75.3	71.2	72.2	74.6
Католицизм	1.7	1.2	1.2	0.8	0.8	1.1	1.2	2.1	1.2	1.9	1.7	1.4	1.4
Греко-католицизм	7.7	5.7	7.4	6.6	7.4	7.6	7.6	7.6	7.9	7.7	7.8	9.7	7.9
Протестантизм	1.1	0.8	0.9	0.8	0.9	0.7	0.7	1.9	1.3	1.3	1.7	1.5	0.9
Іслам	0.3	0.5	0.2	0.3	1.0	0.3	-	0.5	0.1	0.1	0.3	0.4	0.1
Юдаїзм	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	-	0.2	0.2	0.2	0.1
Інше	1.1	1.4	1.3	0.8	1.0	0.6	0.7	0.8	0.5	0.7	0.5	0.1	0.6
Не відповіли	0.3	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.3	0.7	0.3	0.1	0.2	0.0	0.0

s9ort. Якщо на попереднє питання Ви відповіли «Православе'я», то до якої церкви Ви себе відносите?*

	2020
Православна церква України (митрополит Епіфаній)	26.3
Українська православна церква, Московський патріархат (митрополит Онуфрій)	17.4
Просто православний, не відношу себе до якогось патріархату	51.8
Важко сказати	4.5
Не відповіли	0.0

* Розподіл відповідей респондентів, які визначили себе як православних.

s10. Де Ви народилися?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
В Україні	85.6	86.1	86.9	88.8	88.9	89.3	91.7	92.0	92.1	93.3	91.2	90.4	93.4
В Росії	9.7	10.3	8.7	8.2	6.9	7.4	5.4	4.5	4.8	4.0	4.6	4.9	4.3
В іншій республіці колишнього СРСР	3.7	2.9	3.6	2.0	3.4	2.7	2.4	2.5	2.3	2.1	3.2	3.3	1.5
В іншій країні	0.8	0.7	0.7	1.0	0.8	0.6	0.4	0.9	0.6	0.5	1.0	1.4	0.8
Не відповіли	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.0	0.0

s11. В якому населеному пункті пройшла переважна частина Вашого дитинства?

	1992	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
У Києві	3.5	3.4	2.4	3.3	3.3	3.1	3.9	3.7	6.8	6.3	6.1	6.2	7.0	4.3
У місті з населенням понад 250 тис. осіб в Україні	19.6	19.1	20.6	20.4	21.7	21.5	21.7	21.7	17.4	20.2	21.7	22.3	21.8	21.2
У невеликому місті в Україні	29.9	25.4	25.1	21.7	24.0	24.1	22.4	26.7	30.4	31.6	26.1	28.2	23.3	24.3
У селі в Україні	36.9	44.9	42.2	44.7	43.1	42.8	44.6	41.8	40.5	37.0	41.6	40.3	42.4	44.5
За межами України, в місті	5.6	2.7	4.2	3.7	2.9	4.1	3.2	3.1	1.8	2.1	2.1	1.7	2.8	2.4
За межами України, в селі	2.9	2.8	3.8	4.2	2.9	2.9	2.5	2.1	1.6	2.1	1.2	1.1	2.3	2.3
Через часті переїзди в мене не лишилося вражень про місто/село мого дитинства	0.9	0.9	0.8	1.3	1.0	0.8	0.8	0.4	0.9	0.5	0.7	0.2	0.4	0.5
Інше	—	0.7	0.9	0.6	0.9	0.5	0.6	0.4	0.2	0.2	0.4	0.0	—	0.5
Не відповіли	0.8	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.5	0.2	0.3	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0

s12. Де ви зараз проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Київ	5.2	5.0	5.0	5.9	5.5	5.0	5.0	5.4	5.4	5.6	5.3	5.4	7.0	7.7	7.8	7.6	7.7	7.5	7.5
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	29.6	27.1	30.2	31.9	31.2	33.2	32.2	33.3	30.9	31.3	32.8	32.5	27.6	24.4	24.4	24.4	24.4	24.0	26.3
Невелике місто	23.7	35.0	32.3	29.9	30.8	29.6	30.1	29.5	28.0	30.5	25.6	27.7	33.8	27.8	35.9	27.7	35.9	35.5	32.5
Село	40.4	32.3	32.6	32.3	32.5	32.0	32.7	31.8	35.3	32.6	36.0	33.4	31.3	40.1	32.0	40.1	32.0	33.0	33.7
Не відповіли	1.1	0.6	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.4	0.1	0.3	0.9	0.3	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0

s13. В якій області Ви проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Вінницька	2.4	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	1.3	3.7	3.7	3.7	3.7	4.1	4.1
Волинська	5.7	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	1.4	2.3	2.3	2.3	2.3	2.6	2.6
Дніпропетровська	21.1	7.6	7.7	7.6	7.6	7.7	7.7	6.9	6.9	6.9	6.9	6.9	8.3	8.9	8.9	8.9	8.9	8.4	8.3
Донецька	6.9	10.5	10.4	10.4	10.4	10.5	10.4	9.3	9.3	9.3	9.3	9.4	10.1	6.6	6.6	6.6	6.6	6.6	4.5
Житомирська	1.2	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.2	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	3.2
Закарпатська	1.8	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	1.7	1.7	1.7	1.7	1.7	4.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.1	3.1
Запорізька	—	4.2	4.1	4.1	4.1	4.1	4.1	4.8	4.8	4.8	4.8	4.8	4.2	5.4	5.4	5.4	5.4	4.6	4.6
Івано-Франківська	—	2.5	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	3.2	3.1	3.1	3.1	3.1	3.5	3.6
Київська (без Києва)	4.5	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.2	3.2	3.2	3.2	3.2	4.6	5.4	5.3	5.3	5.3	4.6	5.1
Київ (місто)	5.0	5.0	5.0	5.5	5.5	5.0	5.0	5.4	5.4	5.4	5.2	5.4	7.0	7.7	7.8	7.7	7.7	7.5	7.4
Кіровоградська	6.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	3.5	3.5	3.5	3.5	3.6	2.8	2.3	2.3	2.3	2.3	2.5	2.5
АР Крим	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	—	—	—	—	—	—	—
Луганська	0.1	5.6	5.7	5.6	5.6	5.7	5.7	6.4	6.4	6.4	6.4	6.3	5.6	2.6	2.6	2.6	2.6	1.8	1.8
Львівська	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	4.7	4.7	4.7	4.7	4.7	5.0	5.8	5.8	5.8	5.8	6.5	6.4
Миколаївська	9.9	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.0	3.1
Одеська	0.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	3.8	3.9	3.8	3.8	3.8	5.4	5.5	5.5	5.5	5.5	6.1	5.9
Полтавська	0.1	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	4.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.8	3.9
Рівненська	—	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.1	2.5	2.6	2.5	2.5	2.9	2.9
Сумська	—	3.2	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.2	2.7	2.7	2.7	2.7	2.9	2.9
Тернопільська	5.2	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.1	2.4	2.4	2.4	2.4	2.7	2.8
Харківська	9.1	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.4	6.4	6.4	6.4	6.4	7.2	8.2	8.2	8.2	8.2	7.2	6.9
Херсонська	0.1	1.1	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3	2.3	2.5	2.5	2.5	2.5	2.7	2.8
Хмельницька	—	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	4.3	3.0	3.0	3.0	3.0	3.3	3.3
Черкаська	3.6	2.9	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.8	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.3
Чернігівська	3.8	2.8	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	3.4	3.4	3.4	3.4	3.5	2.3	2.6	2.6	2.6	2.6	2.7	2.7
Чернівецька	2.3	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	0.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.3	2.3
Не відповіли	0.3	1.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Переклад зміста *О. Максименко*

Підписано до друку 25.12.2020 р. Формат 60x841/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 32. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9